శ్రీహర్ష, 12th cent

నైషధీయచరిత.

చెన్నపురి, 1914.

Record no.1

Śrīharṣa, 12th cent

Naiṣadhīyacarita.

Cennapuri, 1914.

Record no.1

SUNDARAYYA VIGNANA KENDRAM
1-8-1/B/25/A, Bagh Lingampalli
Hyderabad – 500 044, Andhra Pradesh, India

Bibliographic Record Target

శ్రీహర్ష, 12th cent
(నైషధీయచరిత. Telugu)
శ్రీహర్షమహాకవినాప్రణీతం నైషధకావ్యమ్. - చెన్నపురి : వావిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్, 1914.
244 p. ; 21 cm.
Record no.1

Śrīharṣa, 12th cent
(Naiṣadhīyacarita. Telugu)
Śrīharṣamahākavināpraṇītaṃ naiṣadhakāvyam. - Cennapuri : Vāviḷḷa Rāmasvāmiśāstrulu aṃḍ sans, 1914.
244 p. ; 21 cm.
Record no.1

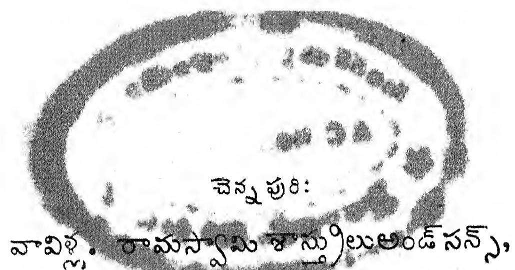
35 mm microfilm
Image placement: IA (IIA) IB IIB Date filming began:

శ్రీరస్తు.

శ్రీహర్షమహాకవినా ప్రణీతం

నైషధకావ్యమ్.

చెన్నపురి:

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

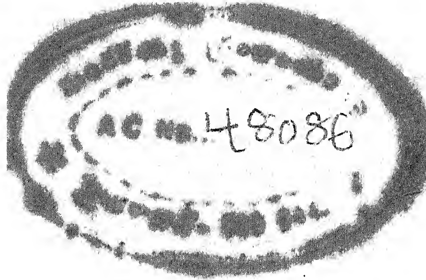
ఇత్యేతైః

ఆదిసరస్వతీనిలయముద్రణాలయే

ముద్రితం ప్రకటితంచ.

1914

PRINTED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE AUDI SARASWATY NILAYA PRESS,
69, MALIA PERUMALL STREET, MADRAS—1914.

శ్రీ ర స్తు.

నైషధకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

ప్రథమస్సర్గః.

మూ. నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథా
స్తథాద్రియంతే న బుధా స్సుధామపి,
నలస్సితచ్ఛత్రితకీర్తిమండల
స్సరాశిరాసీన్మహసాం మహోజ్జ్వలః. 1

వ్యా. శ్లో. ఇందీవరదళశ్యామ మిందిరానందకందళమ్, వన్దారుజనమందారం వందేహంయదునందనం. అంతరాయ తిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమచింత్యవైభవం, తంనరంవపుషి కుంజరం ముఖే మన్మహే కిమపి తుందిలంమహః. వాణీంకాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్చవైయాసకీ మంత్రస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్, వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాంలోకేభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యంయశః. ౧. శ్రీమల్లినాథవిదుషా విదుషాంమతేన తేనైష నైషధకథామృతకావ్యబంధః, వ్యాఖ్యాస్యతేస్తురసభావగుణార్థదోష సధ్వన్యలంకృతి రహస్యవిదాంముదేతత్, క్షుద్రవ్యాఖ్యావిషార్తానాం శ్రీహర్షకవిరాడ్గిరాం, ఉజ్జీవనాయజీవాతుర్జీయాదేషమయాకృతిః, ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతేమయా, నామూలంలిఖ్యతేకించి న్నానపేక్షితముచ్యతే, అథతత్రభవాన్ శ్రీహర్షకవిః. కావ్యం యశసేర్థకృతే వ్యవహారవిదేశివేతరక్షతయే, సద్యఃపరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే. ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితి తన్నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాంచపశ్యన్ నైషధాఖ్యంమహాకావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితావిఘ్నపరిసమాప్తి సంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణ ఫలసాధనత్వాత్ ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోవాపితన్ముఖమిత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కథానాయకస్యరాజ్ఞోనలస్య భూతిలక్షణంపరమమంగళం వస్తునిర్దిశతి.

నిపీయేతి. క్షితిరక్షిణః క్ష్మాపాలస్యయస్య నలస్యకథాఉపాఖ్యానాని నిపీయనితరామాస్వాద్య. సూ. పీజః క్త్వోయాం సమాసేఽనఞ్పూర్వేక్త్వోల్యబితి ల్యబాదే

శః, నల్యపీతి పిబతేరీత్వ ప్రతిషేధాత్, బుధా స్తత్ జ్ఞా స్సురాశ్చ. ని. జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధా ఇతిక్షీరస్వామీ, సుధామపి, తథా, యథైతత్కథా ఇత్యర్థః, అథవా యథా పూర్వమిత్యర్థః, నాంద్రియంతే నరోచయంత ఇత్యర్థః, అమృతాదతిరిచ్యంతే రసైస్తత్కథా ఇతిభావః, సితచ్ఛత్రంకృతం సితచ్ఛత్రితం శ్వేతాతపత్రంకృతమిత్యర్థః, తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః, తాదృశంకీర్తిమండలంయేనసః మహసాం తేజసాంరాశి రతి తేజస్వీత్యర్థః, మహైరుత్సవైరుజ్జ్వలః ప్రకాశమానః, నిత్యమహోత్సవశాలీత్యర్థః. ని. మహఉద్ధవఉత్సవ ఇత్యమరః, యద్వామహానుజ్జ్వలశ్శృఙ్గారో యస్యసః, శృఙ్గారశ్శుచిరుజ్జ్వల ఇత్యమరః. తేనసమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారోవ్యజ్యతే, నలోనలాఖ్య స్సరాజా ఆసీదస్తిస్మ. అత్రసుధాయామనాదరాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః మహసాంరాశిరితి తేజస్తద్వతోరభేదోక్తేర్భేదేప్యభేదరూపాతిశయోక్తిః కీర్తి మండలేసితచ్ఛత్రత్వ రూపణాద్రూపకాలఙ్కారశ్చేతి త్రయాణాంసంసృష్టిః, అస్మిన్ సర్గేవంశస్థవృత్తం. జతౌతు వంశస్థముదీరితంజరావితి లక్షణాత్.

రసైఃకథా యస్యసుధావధీరిణీ
నల స్సభూజాని రభూద్గుణాద్భుతః
సువర్ణదండైకసితాతపత్రిత
జ్వలత్ప్రతాపావళికీర్తిమండలః. 2

అథాస్య గుణవర్ణనాయాముపోద్ఘాతత్వేన సామాన్యతోగుణాఢ్యత్వం తావదాహ.—రసైరితి. యస్యనలస్య కథారసైస్స్వాదైః. ని. రసోగంధే రసేస్వాద ఇతి విశ్వః, సుధామవధీరయతి తిరస్కరోతీతి సుధావధీరిణీ అమృతాదతిరిచ్యమాన స్వాదేత్యతిశయోక్తిః, తాచ్ఛీల్యేణినిః, భూర్జాయాయస్యసః భూజానిః, భూమేరేకాధిరాడిత్యర్థః. సూ. జాయాయానిఙితి బహువ్రీహౌజాయా శబ్దస్యనిఙాదేశః, సపూర్వోక్తోనలః, గుణైఃపుణ్యశ్లోకత్వాదిభి రద్భుతోభూత్, అత్రనలస్యపూర్వశ్లోకోక్తసత్తానువాదేన గుణాఢ్యత్వవిధేర్నపౌనరుక్త్యం, కథంభూతః సువర్ణదండశ్చ ఏకసితాతపత్రంచతేకృతేతథోక్తే, ద్వంద్వాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః, సువర్ణదండైకసితాతపత్రితేజ్వలత్ప్రతాపావళిశ్చకీర్తి మండలంచతేయేనసతథోక్తః అప్రహతకీర్తిప్రతాపఇత్యర్థః, అత్రావళిమణ్డలశబ్దౌ ప్రతాపకీర్త్యోర్దండత్వాతపత్రత్వరూపణయోగ్యతార్థం, ఇహకీర్తేరాతపత్రత్వరూపణం పూర్వశ్లోకోక్తమపి సువర్ణదండవైశిష్ట్యస్యాపూర్వత్వాద్విచ్ఛిత్తి విశేషహేతుః, ప్రతాపకీర్త్యోర్యథాసంఖ్యం సువర్ణదండస్య సితాతపత్రత్వరూపణాద్యథాసంఖ్య రూపకాతిశయోక్తీనాం సంసృష్టిః.

పవిత్ర మత్రాతనుతే జగద్యుగే
స్మృతా రసక్షాళనయేవ తత్కథా,
కథం న సా మద్గిర మావిలామపి
స్వసేవినీమేవ పవిత్రయిష్యతి. 3

సంప్రతికవిః కావ్యవర్ణ్యస్యనాయకస్యోత్కర్షమావహన్ స్వవినయమావిష్కరోతి.—పవిత్రమితి. అత్రయుగేఅస్మిన్కలియుగేతస్యనళస్యకథాతత్కథా, స్మృతా స్మృతమాత్రాపి సతీత్యర్థః, జగల్లోకం రసక్షాళనయేవేత్యుత్ప్రేక్షా. ని. దేహధాత్వంబుపారదా ఇతి రసశబ్దార్థోక్తౌ విశ్వః, పవిత్రమాతనుతేశుద్ధంకరోతి సా తత్కథా ఆవిలాంకలుషామపి స్వసేవినీమేవ స్వామేవ సేవమానాంనిరంతరకీర్తన పరామిత్యర్థః, మద్గిరంకథంనపవిత్రయిష్యతి, పవిత్రంకరిష్యత్యే వేత్యర్థః. కర్కోటకస్య నాగస్య దమయంత్యానలస్యచ, ఋతుపర్ణస్యరాజర్షేఃకీర్తనం కలినాశన మితిస్మరణాదితిభావః. యాస్మృతిమాత్రేణశోధనీసా కీర్తనాత్కిముతేతి కైముత్యన్యాయేన శోధకత్వోక్తే రర్థాపత్తిరలంకారః. శ్లో. ఏకస్యవస్తునోభావాద్యత్రాన స్త్వన్యదాపతేత్, కైముత్యన్యాయతస్సాస్యా దర్థాపత్తిరలంక్రియేతి లక్షణాత్.

అధీతి బోధాచరణప్రచారణై
ర్దశా శ్చతస్రః ప్రణయ న్నుపాధిభిః,
చతుర్దశత్వం కృతవాన్ కుత స్స్వయం
న వేద్మి విద్యాసు చతుర్దశస్వయమ్. 4

అథాస్యపూర్వోక్తగుణాద్భుతత్వంప్రపంచయతి.—అధీతీత్యాది. అయంనలశ్చతుర్దశసు చతుర్దశసంఖ్యాకాసు విద్యాసువేదవేదాంగాదిషు. శ్లో. అంగానివేదాశ్చత్వారోమీమాంసాన్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రంచ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశేతి మనుస్మరణాదితిభావః, అధీతి రధ్యయనం బోధ స్తదర్థావగతిః ఆచరణంతదర్థానుష్ఠానం ప్రచారణ మధ్యాపనమనుష్ఠానంచ తైశ్చతుర్భిరుపాధిభి ర్విశేషణైః. ని. ఉపాధిర్ధర్మచింతాయాం కైతవేపి విశేషణ ఇతివిశ్వః, చతస్రః దశాః అవస్థాః ప్రణయన్ ప్రాపయన్ అర్థాద్విద్యానామేవకర్మత్వం ఆధారత్వం తువక్ష్యమాణ చతుర్దశత్వధర్మాపేక్షయేతివివేకః, చతస్రః దశాఅవస్థాః యాసాంతాసాం భావఃచతుర్దశత్వం. సూ. త్వతలోర్గుణ వచనస్య పుంవద్భావోవక్తవ్య ఇతి స్త్రియాః పుంవద్భావః, సంజ్ఞాజాతిక్రియావ్యతిరిక్తాశ్చగుణవచనా ఇతిసంప్రదాయః, చతుర్దశసంఖ్యాకత్వంచగమ్యతే, తదభేదాధ్యవసాయేనవిరోధమాభాసయతి, కుతఃకథంవాస్వయం కృతవాన్ నవేద్మితత్కారణందుర్విజ్ఞానమిత్యర్థః, స్వతస్సిద్ధస్యస్వయం కరణంకథం,

పిష్టపేషణాదిత్యేకోవిరోధః, చతుర్దశానాంచతుర్ధాఽఽవృత్తౌ షట్పంచాశతఃకథం చతుర్దశత్వమేవేత్యపరః, చతురవస్థాపరత్వేనతత్పరిహారాద్విరోధాభాసోలంకారః. శ్లో. ఆభాసత్వేవిరోధస్యవిరోధాభాసఇష్యత ఇతిలక్షణాత్, ఫలవదర్థావబోధపర్యంతోస్యవిద్యాపరిశ్రమఇతిభావః.

అముష్యవిద్యారసనాగ్రనర్తకీ
త్రయీవనీతాంగగుణేన విస్తరమ్,
అగాహతాష్టాదశతాం జిగీషయా
నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్. 5

అముష్యేతి. అముష్య నలస్యరసనాగ్రనర్తకీరసనాగ్రసంచారిణీత్యర్థః. సూ. శిల్పినిష్వున్, ఇతిష్వున్, షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి జీష్, సావిద్యాసూదవిద్యేత్యర్థః, ఆస్యాశ్చరసనేంద్రియగ్రాహ్యార్థప్రతిపాదకత్వాద్రసనాగ్రనర్తకీతివ్యపదేశః, త్రయీవత్రివేదీవ.ని. ఇతివేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః. అంగానాం అంగభూతానాం రసానాంషణ్ణాంగుణేన ఉల్బణానుల్బణసమతారూపేణత్రివిధేనధర్మేణ అన్యత్రాంగానాంషణ్ణాం నిరుక్త్యాదీనాంగుణేన ఆవృత్త్యావిస్తరం ప్రపంచం నీతాసతీనవానాం ద్వయం లక్షణయానవకద్వయం, అష్టాదశేత్యర్థః తస్యద్వీపానాంయాః పృథగ్భూతాఃజయశ్రియఃతాసాంజిగీషయా, జేతుమిచ్ఛయేవేత్యర్థః, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా, అష్టాదశతాం, అగాహత, అభజత, విద్యాపక్షేషణ్ణాంరసానాముక్తరీత్యా త్రైగుణ్యాత్ త్రయీపక్షేత్వేకైక వేదస్యైకైకాంగవైశిష్ట్యేనషాడ్విధ్యాచ్చాష్టాదశత్వలాభః—విద్యాహ్యష్టాదశస్మృతా ఇతిస్మరణాత్ అంగవిద్యాగణనేనత్రయ్యా అష్టాదశత్వ మిత్యుపాధ్యాయవిశ్వేశ్వరభట్టారకవ్యాఖ్యానంతు, అంగానివేదాశ్చత్వారఇత్యాథర్వణస్యపృథగ్వేదత్వేత్రయీత్వహానిః త్రయ్యంతర్భావేతు నాష్టాదశత్వసిద్ధిరితిచింత్యం, ఉపమోత్ప్రేక్షయోస్సంసృష్టిః.

దిగీశ బృందాంశ విభూతి రీశితా
దిశాంసకామప్రసభావరాధినీం,
బభార శాస్త్రాణి దృశం ద్వయాధికాం
నిజత్రినేత్రావతరత్వబోధికామ్. 6

దిగీశేతి. దిగీశబృందస్య ఇంద్రాది దిక్పాలక సంఘస్యాంశామాత్రాస్తేషాం విభూతిర్మహిమా. అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితోనృప ఇతి స్మరణాదితిభావః, అత్రనలస్య విభూతేర్భేదేప్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః దిశామీశితా, దిశామితి బహువచనాదింద్రాదీనామేకైకదిగీశత్వం నలస్యతు సర్వదిగీశత్వమితి వ్య

జ్యతే, సనలః కామస్య ఇచ్ఛాయాః ప్రసభం బలాత్కారమవరుణద్ధీతితథోక్తాం, స్వేచ్ఛాప్రవృత్తి నివారికామిత్యర్థః, అన్యత్రకందర్పదర్పఘ్నీమిత్యర్థః, నిజమాత్మీయం యత్త్రినేత్రావతరత్వం దిగీశాంశ ప్రభవత్వప్రయుక్త మీశ్వరావతారత్వం తస్యబోధికాం జ్ఞాపికాంతృతీయదృశ ఈశ్వరలక్షణత్వాదితిభావః, క్షుభ్నాదిత్వాణ్ణత్వాభావః. సూ. కర్తరిచేతి సూత్రేణకృద్యోగలక్షణషష్ఠీసమాసస్యైవ నిషేధాదత్రశేషషష్ఠ్యాసమాసః, తత్ప్రయోజకేత్యాదిసూత్రకారాదిప్రయోగదర్శనాత్, శాస్త్రాణి శ్రుతిస్మృత్యాదీన్యేవ ద్వయాధికాం తృతీయాం దృశమితిరూపకం,బభారఅత ఈశ్వరాంశత్వంసిద్ధమిత్యర్థః, విశాలాక్షోపిశాస్త్రైరేవచక్షుష్మానాసీదితిభావః, అవతర ఇత్యత్ర. సూ. ఋదోరిత్యప్ప్రత్యయస్తేంతరశబ్దేనావశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః, నతూపసృష్టాత్ప్రత్యయోత్పత్తిః. సూ. అవేతౄస్త్రోర్ఘఞ్ ఇతిఘఞ్ప్రత్యయస్స్యాత్, సతితు తస్మిన్నవతారఇతిస్యాత్ అతోక్తయోః రూపకాభేదాతిశయోక్త్యోస్సంసృష్టిః.

పదైశ్చతుర్భిస్సుకృతే స్థిరీకృతే
కృతేమునా కేనతపః ప్రపేదిరే,
భువం యదేకాంఘ్రికనిష్ఠయాస్పృశ
న్దధావధర్మోపి కృశస్తపస్వితామ్. 7

పదైరితి. అమునానలేనకృతేకృతయుగేధర్మస్యవృషరూపత్వాచ్చతుర్భిః పదైశ్చరణైస్తుర్యభాగైశ్చ సుకృతే స్థిరీకృతేసతి తపఃకేనప్రపేదిరే సర్వేపి ప్రపేదిర ఏవేత్యర్థః,కుతఃయద్యస్మాదధర్మోపికృశస్సన్నేకాంఘ్రేరేకపాదస్య కనిష్ఠయా కనిష్ఠాంగుళ్యాభువంస్పృశన్, కృతేప్యధర్మస్య లేశత స్సంభవాదంశేన స్పృశన్నిత్యర్థః, తపస్వితాం తాపసత్వం దీనత్వంచదధౌ. ని. మునిదీనౌ తపస్వినా వితివిశ్వః. అస్యశాసనా దధర్మోపి ధార్మికోభూత్కిముతాన్య ఇతిభావః,అతఏవార్థాపత్తిరలంకారః లక్షణంతూక్తం, తేనాధర్మోపి ధార్మికోఽభవదితివిరోధోవ్యజ్యతే.

యదస్య యాత్రాసుబలోద్ధతం రజ
స్స్ఫురత్ప్రతాపానలధూమమంజిమ,
తదేవగత్వా పతితం సుధాంబుధౌ
దధాతి పంకీభవదంకతాం విధౌ. 8

యదితి. అస్యనలస్య, యాత్రాసుబలోద్ధతంసైన్యోత్క్షిప్తం స్ఫురతఃప్రతాపస్యైవానలస్యయోధూమస్తస్య మంజిమేవ మంజిమా మంజుత్వంయస్య తత్తథోక్తం సప్తమ్యుపమానేత్యాదినాబహువ్రీహిః ఉత్తరపదలోపశ్చ. మంజుశబ్దాదిమనిచ్, య

ద్రజాతదేవగత్వా సుధాంబుధౌ క్షీరాంబుధౌ పతితంసత్ పంకీభవత్ ద్రవద్రవ్యమేళనాత్పంకీభూతంసత్, విధౌచంద్రే, అంకతాంకళంకత్వం, దధాతి, పంకాదుత్పన్నః పంకిలోభవతి పంకిలత్వంచాసాకిన్యథా నసంభవేదితిభావః, రూపకసంసృష్టాగమ్యోత్ప్రేక్షా.

స్ఫురద్ధను ర్నిస్వనతద్ఘనాశుగ
ప్రగల్భవృష్టి వ్యయితస్య సంగరే,
నిజస్య తేజశ్శిఖినః పరశ్శతా
వితేనురింగాల మివాయశః పరే. 9

స్ఫురదితి. సంగరేయుద్ధేశతాత్పరే, పరశ్శతాః అపరిమితా ఇత్యర్థః, పంచమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః, రాజదంతాదిత్వాదుపసర్జనస్య పరనిపాతః, పారస్కరాదిత్వా త్సుడాగమః, పరేశత్రవః, స్ఫురంతౌ ధనుర్నిస్వనౌనిజచాపతద్ఘోషావేవ ఇంద్రచాపగర్జితే యస్యసతథోక్తః, సనలఏవ ఘనస్తస్యాశుగానాం బాణానాం ప్రగల్భవృష్టిర్మహావృష్టిః, సైవాశుగేనవాయునా ప్రగల్భవృష్టిః. ని. ఆశుగౌవాయువిశిఖా విత్యమరః. తయావ్యయితస్యనిర్వాపితస్య, విపూర్వాద్వయతేః కర్మణిక్తః, నిజస్యతేజశ్శిఖినః ప్రతాపాగ్నే రింగాలమంగారమివేత్యుత్ప్రేక్షా, దేశ్యశబ్దోయం. అయశోపకీర్తిం వితేనుః. అయశశ్శ్యామమితి కవిప్రసిద్ధిః, అసపత్నోయమితిభావః, రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్జ్వలై
ర్నిజప్రతాపై ర్వలయం జ్వలద్భువః,
ప్రదక్షిణీకృత్య జయాయ సృష్టయా
రరాజ నీరాజనయా సరాజఘః. 10

అనల్పేతి. రాజ్ఞోహంతీతిరాజఘఃశత్రుఘాతీత్యర్థః. వ్యారాజఘ ఉపసంఖ్యానమితి నిపాతః, సనలః అనల్పందగ్ధాన్య రిపురాణియైస్తే అనల్పదగ్ధారిపురాః, అతఏవానలవదుజ్జ్వలా అనలోజ్జ్వలాః అనలాయమానా ఇత్యర్థః తైర్నిజప్రతాపైః రేవ నజయాయసృష్టయా జయార్థయేత్యర్థః, నీరాజనయా ఆరాత్రికయా జ్వలద్దీప్యమానం భువోవలయం భూచక్రం ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రదక్షిణం పరిభ్రమ్యరరాజ, అత్ర జ్వలత్ప్రతాపానలోనలః దిగ్జైత్రయాత్రాయాం ప్రాచ్యాదిప్రాదక్షిణ్యేన భూమండలం పరిభ్రమన్నిజప్రతాపనీరాజనయా భూదేవతాం నీరాజయన్నివ రరాజేత్యుత్ప్రేక్షా, సాచ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, కించ ప్రతాపానలై ర్నీరాజనయేతి ప్రతాపానలస్య నీరాజనత్వరూపణమర్థాదరిపురాణాం వర్తిత్వరూపణ గమక

మిత్యేకదేశవివర్తిరూపకం, తదుత్థాపితాచేయ ముత్ప్రేక్షేత్యనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

నివారితా స్తేన మహీతలేఽఖిలే
నిరీతిభావం గమితేఽతివృష్టయః,
నతత్యజు ర్నూన మనన్యసంశ్రయాః
ప్రతీప భూపాల మృగీదృశాం దృశః. 11

నివారితాఇతి. తేన నలేన నిరీతిభావం ఈతిబాధారహితత్వం గమితే అఖిలే మహీతలే నివారితా నిష్కాసితాఅపి శరణంగతాః అతివృష్టయః అనన్యసంశ్రయాః ఆశ్రయాంతర శూన్యాస్సత్యః ప్రతీప భూపాల మృగీదృశాం శత్రువధూనాం దృశశ్చక్షూంషి నతత్యజుః,యథానిష్కాసితాఅపి శరణంగతా స్తత్రైవ తదాజ్ఞయా కుత్రచిత్తిష్ఠంతి తద్వదిత్యర్థః, నూనమి త్యుత్ప్రేక్షాయాం,అరివధూ స్తన్నార్యో నిరంతరం రుదంతీత్యేతిభావః. శ్లో. అతివృష్టి రనావృష్టి ర్మూషకాశ్శలభా శ్శుకాః, అత్యాసన్నాశ్చ రాజాన ష్షడేతా ఈతయస్స్మృతా ఇతి.

సితాంశువర్ణై ర్వయతి స్మ తద్గుణై
ర్మహాసి వేమ్న స్సహ కృత్వరీ బహుం,
దిగంగనానాం గావరణం రణాంగణే
యశఃపటం తద్భటచాతురీతురీ. 12

సితాంశువర్ణైరితి. మహాసిరేవవేమావాయదండః. ని. పుంసివేమావాయ దండ ఇత్యమరః, తస్యసహకృత్వరీసహకారిణీ. సూ. సహేచేతికరోతేః క్వనిప్ప్రత్యయః సూ. వనోరచ, ఇతిఙీప్, నకారస్యరేఫశ్చ, తస్య నలస్యభటానాం చాతురీచాతుర్యం సైవతురీవయనసాధనవిశేషః, సైవకర్త్రీ, సితాంశోశ్చంద్రస్యేవవర్ణోయేషాం తైశ్శుభ్రైరిత్యర్థః, అన్యత్ర సితాశ్శుక్లా అంశూనామవయవానాంవర్ణాః కారణత్వేన యేషాం తైః కారణగుణపూర్వకైరిత్యర్థః, తద్గుణైః తస్యనలస్యగుణైః శౌర్యధైర్యాదిభిస్తైరేవ గుణైః తంతుభిః, శ్లిష్టరూపకం, దిశామేవాంగనానామంగావరణం గాత్రసంవరణంబహుం మహాంతంయశఏవపటం రణాంగణేవయతిస్మ తతాన, రూపకాలంకారః.

ప్రతీపభూపై రివ కిం తతోభియా
విరుద్ధధర్మై రపి భేత్తృతోజ్ఝితా,
అమిత్రజి న్మిత్రజి దోజసా సయ
ద్విచార దృక్చార దృగ ప్యవర్తత. 13

ప్రతీపభూపైరితి. ప్రతీపభూపైః ప్రతిపక్షరాజైరివవిరుద్ధధర్మైస్సహానవస్థాయిధర్మైరపి తతో నళాద్భియాభయేన భేత్తృతాస్వాశ్రియభేదకత్వముజ్ఝితాత్యక్తా కింపుతః, యద్యస్మాత్సనలః ఓజసా తేజసామిత్రజిత్సూర్యజిదపి అమిత్రజిన్మిత్రజిన్న భవతీతివిరోధః, శత్రుజిదిత్యవిరోధః, చారదృక్, రాజానశ్చారచక్షుష ఇతి శాస్త్రాత్, గూఢచారచక్షురపివిచారదృక్ చారదృఙ్న భవతీతివిరోధః, విచారేణపశ్యతీత్యవిరోధః, అవర్తత, అపిర్విరోధే, అతఏవాయం విరోధాభాసోలంకారః, ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాభాసఇష్యతే ఇతి లక్షణాత్, ఏతదుపజీవనేన విరుద్ధధర్మాణాం స్వాశ్రియభేదకత్వాభావోత్ప్రేక్షా, సాచప్రతీపభూపై రివేత్యుపమానుప్రాణితేతి త్రయాణాంసంకరః.

తదోజస స్తద్యశస స్థితా విమౌ
వృథేతి చిత్తే కురుతే యదాయదా,
తనోతి భానోః పరివేషకైతవా
త్తదా విధిః కుండలనాం విధోరపి. 14

తదోజసఇతి. తదోజస స్తత్ప్రతాపస్య తద్యశసశ్చ స్థితౌ సత్యాంతయోస్స్థితయో రిత్యర్థః, ఇమౌ వక్ష్యమాణౌ భానుశ్చవిధుశ్చేత్యేతౌ వృథావ్యర్థా వితి యదాయదాచిత్తేకురుతే అనుసంధత్తే, తదా, తదాతదేత్యర్థః, పరివేషస్యపరిధేః కైతవాన్మిషాత్. ని. పరివేషస్తు పరిధి రిత్యమరః, కుండలనాంకుండలరేఖాంతనోతి, యథాలేఖకోఽధికాక్షర వర్జనాయేతిభావః, విజితచంద్రార్కౌ తస్యకీర్తి ప్రతాపావితిభావః, అత్రపరివేషమిషేణ సూర్యాచంద్రమసోః కుండలనోత్ప్రేక్షణా త్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, సా చ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

అయం దరిద్రో భవితేతి వైధసీం
లిపిం లలాటేఽర్థిజనస్య జాగ్రతీం,
మృషానచక్రేఽల్పితకల్పపాదపః
ప్రణీయదారిద్ర్యదరిద్రతాం నళః. 15

అయమితి. అల్పితకల్పపాదపః త్యాగశీలతయా స్వల్పీకృత కల్పవృక్షో నలః, అర్థిజనస్యలలాటే జాగ్రతీం ప్రకాశమానాం, 'అయంజనోదరిద్రో నిస్స్వభవితాభవిష్యతీ' త్యేవంరూపాం, వైధసీం వైధాత్రీంలిపిం అక్షరవిన్యాసం, దారిద్ర్యేణదరిద్రతాం దారిద్ర్యరహితత్వం, ప్రణీయసంపాద్య, మృషా మిథ్యానచక్రే, బ్రహ్మశాసనస్యాన్యథాకర్తు మశక్యత్వా త్కథంచిదస్యా స్సార్థవత్తాం సంపాదితవానిత్యర్థః, బ్రహ్మలిఖిత మప్యన్యథాకర్తుం క్షమోయ మితిభావః, ఏవంకరణా సంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః.

విభజ్య మేరు ర్న యదర్థిసాత్కృతో
నసింధురుత్సర్గజలవ్యయై ర్మరుః,
అమానితత్తేన నిజాయశోయుగం
ద్విఫాలబద్ధా శ్చికురా శ్శిరస్స్థితమ్. 16

విభజ్యేతి. మేరు స్స్వర్ణాద్రి ర్విభజ్య భాగీకృత్య అర్థిసాత్, అర్థ్యధీనః. సూ. దేయేత్రాచేతి సాతిప్రత్యయః, నకృతః ఇతియత్, సింధురుదధిరుత్సర్గ జలవ్యయై ర్దానాంబువినియోగై ర్మరుర్నిర్జలదేశో నకృతఇతిచయత్, తేననలేన తత్పూర్వోక్తం నిజమయశోయుగ మపకీర్తిద్వయమ్, ద్వయోః ఫాలయో శ్శిరోభాగయో ర్బద్ధాస్సంయతాః. సూ. ఫలతేర్విశరణార్థా ద్ఘఞ్ప్రత్యయః, ప్రాయేణోదీచ్యానాం పుంసామపి సీమంతితశిరోరుహత్వా ద్విఫాలబద్ధాఇత్యుక్తమ్, ఏవంద్విధా విభక్తా శ్చికురా శ్శిరోరుహాస్సత్ శిరస్స్థితమమాని, ద్విధాకృత కేశరూపేణా యశోయుగళమేవ స్వశిరసి తిష్ఠతీత్య మన్యతేత్యర్థః, మన్యతేః కర్మణిలుఙ్చ్లేశ్చిణ్, కేశేషు కార్ష్ణ్యసామ్యేనా యశోరూపణా ద్రూపకాలంకారః.

అజస్రమభ్యాశ ముపేయుషా సమం
ముదైవ దేవః కవినా బుధేనచ,
దధౌ పటీయా న్సమయ న్నయన్నయం
దినేశ్వర శ్రీరుదయం దినేదినే. 17

అజస్రమితి. దినేశ్వరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యస ఇతి నిదర్శనాలంకారః, పటీయానయం దేవోరాజా, సూర్యపక్షేసురశ్చ. ని. దేవస్సురే ఘనేరాజ్ఞీతి విశ్వః, అజస్రమనిశం ముదా సమ్మానకృతసంతోషేణైవ, నతునిర్బంధే నేతిభావః, అభ్యాశం సమీపముపేయుషా ప్రాప్తవతా. సూ. ఉపేయివాన నాశ్వాననూచాన శ్చేతి నిపాతితః, కవినా కవిభిర్బుధేన బుధైశ్చసమమ్, నతుదుష్టైరితిభావః, ఉభయత్ర జాత్యేకవచనం, అన్యత్ర, బుధశుక్రాభ్యాం సహేత్యర్థః, తత్సాహచర్యంచ సూర్యస్య జ్యోతిశ్శాస్త్రా దవగంతవ్యమ్, సమయంకాలం నయన్ గమయన్, దినేదినే ప్రత్యహముదయమభివృద్ధి మావిర్భావంచ దధౌ, అత్ర నిదర్శనా శ్లేషయో స్సంకరః.

అధోవిధానా త్కమలప్రవాళయో
శ్శిర స్సుధానా దఖిలక్షమాభుజామ్,
పురేదమూర్ధ్వం భవతీతి వేధసా
పదం కి మస్యాంకిత మూర్ధ్వరేఖయా. 18

అథఇతి. కమలప్రవాళయోః పద్మపల్లవయోః కర్మణోః, అధోవిధానాదధః కరణాత్తిరస్కరణాచ్చేతి సౌందర్యాతిశయోక్తిః, అఖిలక్షమాభుజాం సర్వేషామరి రాజానాం శిరస్సుధానాన్నిధానాదితి శౌర్యాతిశయోక్తిః - ఇదమస్యనలస్య పదం చరణమూర్ధ్వ ముత్కృష్టముపరిస్థంచ పురాభవతిభవిష్యతి. సూ. యావత్పురానిపాతయోర్లడితిభవిష్యదర్థేలట్ - ఇతి, ఇత్థంమత్వేత్యర్థః - గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః - వేధసా కర్త్రా, ఊర్ధ్వరేఖయా అంకితం కిం, సౌందర్య శౌర్యాభ్యాం సర్వోత్తరంభవిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం చిహ్నితంకిమిత్యుత్ప్రేక్షా - ఊర్ధ్వరేఖాంకిత పాదస్సర్వోత్తమోభవతీతి సాముద్రికాః.

జగజ్జయం తేనచ కోశ మక్షయం
ప్రణీతవాన్ శైశవ శేషవానయం,
సఖారతీశస్య ఋతు ర్యథావనం
వపు స్తథాలింగదథాస్యయౌవనమ్. 19

ఏవమస్యగుణాద్భుతత్వ మభిధాయాధునా వక్ష్యమాణ కథోపయోగితయాస్య యౌవనప్రాప్తిమాహ.—జగదితి. అయంనలశ్శైశవ శేషవానీషదవశిష్టశైశవావస్థఏవ- జగజ్జయం ప్రణీతవాన్ తేన జగజ్జయేన అక్షయం కోశమర్థజాతంచ - ప్రణీతవాన్ సంపాదితవాన్ - అథరతీశస్య సఖామదనమిత్రం ఋతుర్వసంతోవనం యథా - తథాయౌవనమస్యవపురాలింగత్ ఆశ్లిష్యత్ సంక్రాంతమిత్యర్థః - రతీశస్యేత్యత్ర. సూ. ఋత్యకఇతిసూత్రేణ పాక్షికః ప్రకృతిభావః - ఉపమాలంకారః.

అధారిపద్మేషు తదంఘ్రిణాఘృణా
క్వతచ్ఛయచ్ఛాయలవోపిపల్లవే,
తదాస్యదాస్యేపి గతోధికారితాం
నశారదః పార్వికశర్వరీశ్వరః. 20

అథ యౌవనం వర్ణయతి.—అధారీతి. తదంఘ్రిణాతచ్చరణేనపద్మేషువిషయే ఘృణాజుగుప్సా అవజ్ఞేతియావత్. ని. ఘృణాజుగుప్సా కృపయోరితివిశ్వః - అధారి ధృతా, తేషామతి నీచత్వాదితిభావః - పల్లవే కిసలయేతచ్ఛయస్య తత్పాణేశ్ఛాయా తచ్ఛయచ్ఛాయం. ని. పంచశాఖశ్శయః పాణి రిత్యమరః. సూ. విభాషాసేనేత్యాదినా ఛాయాశబ్దస్యనపుంసకత్వేనహ్రస్వః తస్యలవోలేశోపి క్వకుతః - శరదిభవశ్శారదః. సూ. సంధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యోణ్, ఇత్యణ్ - పర్వణిభవఃపార్వికః. సూ. కాలాట్ఠఞ్, నస్తద్ధితఇతిటిలోపః - సచాసౌశర్వరీశ్వరశ్చంద్రః తదాస్యదాస్యేనల ముఖైకంకర్యే ప్యధికారితాం యోగ్యతాం నగతః - అతోస్యపాదపాణిముఖ మప్రతిమ

మితిభావః - అత్రాంఘ్ర్యాదీనాం పద్మాదిషు ఘృణాద్యసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః.

కిమస్య రోమ్ణాం కపటేన కోటిభి
ర్విధి ర్న రేఖాభి రజీగణద్గుణాన్,
నరోమకూపౌఘమిషా జ్జగత్కృతా
కృతాశ్చకిం దూషణశూన్యబిందవః. 21

కిమితి. విధిర్వేధాః - అస్యనలస్యగుణాన్ రోమ్ణాం కపటేనమిషేణకోటిభిః తత్సంఖ్యాభిః రేఖాభిః - నాజీగణత్కింనగణితవాన్ కిం. సూ. ఈచగణఇతి గణేశ్చాచఙ్యభ్యాసస్యేకారః - జగత్కృతావిధాత్రా - రోమకూపానామోఘస్యమిషాత్ - దూషణానాం దోషాణాం శూన్యస్యాత్యంతాభావస్య బిందవో జ్ఞాపకవర్తులరేఖాః నకృతాః కిం - అస్మిన్ గుణాఏవసంతి నదోషాఇతిభావః - అత్రరోమ్ణాంరోమకూపానాంచ కపటమిషశబ్దాభ్యాం తాద్రూప్యాపహ్నవేన గుణగణనా రేఖాత్వదూషణశూన్యబిందుత్వయో రుత్ప్రేక్షణాత్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షయో స్సంసృష్టిః.

అముష్య దోర్భ్యా మరిదుర్గలుంఠనే
ధ్రువం గృహీతార్గళదీర్ఘపీనతా,
ఉరశ్శ్రియా తత్రచ గోపురస్ఫుర
త్కవాటదుర్ధర్షతిరఃప్రసారితా. 22

అముష్యేతి. అముష్యనలస్య దోర్భ్యాం కర్తృభ్యా మరిదుర్గాణాం లుంఠనే భంజనే - అర్గళానాం కవాటవిష్కంభదారూణాం. ని. తద్విష్కంభేర్గళం ననేత్యమరః, దీర్ఘాణిచ తానిపీనానిచ తేషాంభావో దీర్ఘపీనతా ఆయతపీవరత్వం గృహీతా - ధ్రువం - కించాముష్యోరశ్శ్రియా వక్షోలక్ష్మ్యాకర్త్ర్యా - తత్రారిదుర్గలుంఠనే గోపురేషు పురద్వారేషు స్ఫురతాంకవాటానాం దుర్ధర్షాణిచతానితిరః ప్రసారీణిచతేషాం భావస్తత్తా - అప్రధృష్యత్వం విశాలత్వం చేత్యర్థః - గృహీతాధ్రువం - అర్గళదీర్ఘ బాహురయం కవాటవక్షాశ్చేతిభావః - అత్రాప్యుత్ప్రేక్షయో స్సంసృష్టిః.

స్వకేళిలేశస్మితనిర్జితేందునో
నిజాంశదృక్తర్జితపద్మసంపదః,
అతద్ద్వయీజిత్వరసుందరాంతరే
నతన్ముఖస్య ప్రతిమాచరాచరే. 23

స్వకేళీతి. స్వకేళిలేశస్మితేన స్వవిలాసలేశస్మితేన - నిర్జితేందునోనిరాకృతచంద్రస్య - నిజాంశేనస్వావయవేన దృశాదృష్ట్యాతర్జితపద్మసంపదః భర్త్సితకమలసౌం

దర్యస్య - తన్ముఖస్య తయోశ్చంద్రారవిందయోః ద్వయీ ద్వియుగ్మం తస్యాః జిత్వరం జిష్ణుత దధికం సుందరాంతరం యత్రనాస్తితస్మిన్ - చరాచరేజగతి. ని.చరాచరంస్యాజ్జగతీతివిశ్వః - ప్రతిమా ఉపమానం న, నాస్తీత్యర్థః - అస్తిర్భవంతిపరోఽప్రయుజ్యమానోప్యస్తీతి వచనాత్. - అత్రచంద్రారవిందవిజయస్య విశేషణగత్యానలముఖే అప్రతిమానహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

సరోరుహం తస్య దృశైవ నిర్జితం
జితాః స్మితే నైవ విధోరపి శ్రియః,
కుతఃపరం భవ్య మహో మహీయసీ
తదానన స్యోపమితౌ దరిద్రతా. 24

ఉక్తమేవార్థంభంగ్యంతరేణాహ.—సరోరుహమితి.తస్యదృశైవ సరోరుహం నిర్జితంస్మితేనమందహాసేనైవ విధోరిందోః శ్రియఃకాంతయోపిజితాః - పరంఅన్యాద్భవ్యంరమ్యంవస్తుకుతః నకుత్రాపీత్యర్థః - తదాననస్యోపమితౌ ఉపమానేదరిద్రతానాస్తితాగరీయసీ గురుతరా అహో - అత్రాపి చంద్రారవింద విజయవాక్యార్థస్యముఖోపమాన దారిద్ర్యహేతుత్వా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

స్వవాలభారస్య తదుత్తమాంగజైః
స్సమ్యంచ మర్త్యేవ తులాభిలాషిణః,
అనాగసే శంసతి వాలచాపలం
పునఃపునః పుచ్ఛ విలోలనచ్ఛలాత్. 25

స్వవాలేతి. చమరీమృగవిశేషః స్వయమేవతదుత్తమాంగజైర్నలమూర్ధజైస్తులాభిలాషిణస్సామ్యాభిలాషలక్షణాపరాధిన ఇత్యర్థః - జఘన్యస్య ఉత్తమజన్మభిస్సహసామ్యాభిలాషోపి మహానపరాధ ఇతిభావః - స్వవాలభారస్య నిజరోమనిచయస్య అనాగసే అనపరాధాయ. సూ. క్వచిదభావేపి నఞ్సమాసఇష్యతే ఇతి వచనాన్నఞ్సమాసః - పునఃపునః పుచ్ఛస్య విలోలనచ్ఛలాద్విచలనవ్యాజాత్, వాలచాపలం రోమచాంచల్యం - వబయోరభేదాద్బాలచాపలంచ శంసతికథయతి - బాలచాపలంసోఢవ్యమితి సమాధత్తఇత్యర్థః- అత్రపుచ్ఛవిలోలనం ఛలశబ్దేనాపహ్నుత్యవబయోరభేదాధ్యవసాయేన బాలచాపలత్వారోపాదపహ్నవభేదః.

మహీభృత స్తస్యచ మన్మథశ్రియా
నిజస్య చిత్తస్య చ తం ప్రతీచ్ఛయా,
ద్విధానృపే తత్ర జగత్త్రయీభువాం
నతభ్రువాం మన్మథవిభ్రమో భవత్. 26

అథాస్యయౌవనప్రవేశఫలంప్రస్తౌతి.—మహీభృత ఇతి.తస్యమహీభృతోనలస్య మన్మథస్యేవ శ్రియాసౌందర్యేణ - నిజస్యాత్మీయస్య చిత్తస్యతంనలం ప్రతిఇచ్ఛయా రాగేణచ - తత్రతస్మిన్ నృపేవిషయే-జగత్త్రయీభువాం లోకత్రయవర్తినీనాం నతభ్రువాంసుభ్రువాం - ద్విధాద్వేధా మన్మథవిభ్రమోభవత్ - సౌందర్యా న్మన్మథభ్రాంతిః స్వానురాగాన్మన్మథవికారశ్చాభూదిత్యర్థః - విశ్వాతిశాయిసౌందర్యమస్యేతిభావః - అత్రనళశ్రీవిశ్వవనితేచ్ఛయో శ్లిష్టపదోపాత్త విభ్రమద్వయేన యథాసంఖ్యం సంబంధాచ్ఛ్లేషసంకీర్ణో యథాసంఖ్యాలంకారః.

నిమీలనభ్రంశజుషా దృశా భృశం
నిపీయతం య స్త్రిదశీభి రార్జితః,
అమూ స్తమభ్యాసభరం వివృణ్వతే
నిమేష నిస్సైన్వర ధునాపి లోచనైః. 27

నిమీలనేతి. త్రిదశీభిఃసురాంగనాభిః - నిమీలనభ్రంశజుషానిమేషనివృత్తిభాజా - నిర్నిమేషయేత్యర్థః - దృశాదృష్ట్యాతంనలంభృశంనిపీయ - గాఢందృష్ట్వేత్యర్థః - యోభ్యాసభరః - ఆర్జితఃకృతః - అమూస్త్రిదశ్యఃతంఅభ్యాసభరం ఆవృత్త్యతిశయం - నిమేషనిస్సైన్వ ర్నిమేషరహితైర్లోచనైః - అధునాపి వివృణ్వతే ప్రకటయంతీత్యర్థః - తాసాంస్వాభావికస్య నిమేషాభావస్య తాదృఙ్నలనిరీక్షణాభ్యాసవాసనాజన్యత్వముత్ప్రేక్ష్యతే - సాచ ఇవాద్యప్రయోగాద్గమ్యా.

అద స్తదాకర్ణి ఫలాఢ్యజీవితం
దృశోర్ద్వయం న స్తదవీక్షి చా ఫలం,
ఇతి స్మ చక్షుశ్శ్రవసాం ప్రియానలే
స్తువంతి నిందంతి హృదాతదాత్మనః. 28

అదఇతి. చక్షుశ్శ్రవసాంప్రియానాగకాంతాః - అదఃఇదంనోస్మాకం దృశోర్ద్వయంచక్షుషోర్యుగం - తంనలమాకర్ణయతీతి తదాకర్ణిసత్ తాచ్ఛీల్యేణినిః - తాసాంచక్షుశ్శ్రవస్త్వా దితిభావః - ఫలాఢ్యజీవితం సఫలజీవితం - నవీక్షతఇత్యవీక్షి-అత్రాపితాచ్ఛీల్యేణినిః - తస్యావీక్షితదవీక్షి తమపశ్యత్సత్ అఫలంచేత్యేవం నలేవిషయేతదానలపరిసంగకాలే ఆత్మనస్స్వాన్ హృదాచిత్తేన స్తువంతిస్మనిందంతిస్మచ - ఉభయకారణసంభవాదుభయకార్యోదయ ఇతి భావః - ఈదృఙ్నిందాస్తుత్య సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

విలోకయంతీభి రజస్రభావనా బలాదముం నేత్రనిమీలనేష్వపి,
అలంభిమర్త్యాభి రముష్యదర్శనే నవిఘ్నలేశోపి నిమేషనిర్మితః. 29

విలోకయంతిభిరితి. అజస్రభావనా బలాన్నిరంతర ధ్యానపరిభావాత్ - అముంనలం నేత్రనిమీలనేషు నిమేషావస్థాస్వపి - విలోకయంతీభిరున్మేషావస్థాస్వివ సాక్షాత్కుర్వంతీభిః మర్త్యాభిర్మానుషీభిః అముష్యనలస్య - దర్శనేనిమేషనిర్మితో నిమీలనకృతో విఘ్నలేశోపినాలంభినాలాభి. సూ. విభాషాచిణ్ణములోరితి వికల్పాన్నుమాగమః - అత్రమర్త్యానాం సర్వావస్థాలోకనా సంబంధేపి తత్కథనాదతి శయోక్తిః.

న కానిశి స్వప్నగతం దదర్శతం జగాద గోత్రస్ఖలితేచకానతం,
తదాత్మతాధ్యాతధవారతేచకా చకారనస్వస్య మనోభవోద్భవమ్.

నేతి. కాస్త్రీనిశి స్వప్నగతం - స్వప్నలబ్ధ మిత్యర్థః - తంనలంనదదర్శ-గోత్రస్ఖలితేనామ విపర్యాసేచ - తంకానజగాద - నాజుహావేత్యర్థః - రతేచకావాతదాత్మతయానలాత్మకత్వేనధ్యాతధవాభావిత నిజప్రియాసతీ- స్వస్యమనోభవోద్భవం మన్మథోద్రేకంనచకార - సర్వాపిసర్వంచకారైవేత్యర్థః - కామాంధాః కింనకుర్వంతీతి భావః - అత్రాపి దర్శనాద్యసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్రియాస్యయోగ్యాహ మితి స్వ మీక్షితుం
కరేత మాలోక్య సురూపయా ధృతః,
విహాయ భైమీ మపదర్పయాకయా
నదర్పణ శ్శ్వాస మలీమసః కృతః. 31

శ్రియేతి. తంనలమాలోక్య శ్రియారామణీయకేన అహమస్యయోగ్యాఅనురూపేతి స్వమాత్మానమీక్షితుం పరీక్షితుంకరేధృతోదర్పణః సురూపయారమ్యయైవ నాహమస్యయోగ్యేతిబుధ్యమానయాచ. ని. ప్రాప్తరూపోబుధేరమ్యే ప్యభిరూపస్సురూపవదితి విశ్వః - అతఏవాపదర్పయాసపది విగతాహంకారయాకయా స్త్రియాభైమీం విహాయ దమయంతీంవర్జయిత్వా- శ్వాసైర్దుఃఖనిశ్వాసైర్మలీమసోమలినః. సూ. జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాదినానిపాతః - నకృతః - సర్వయాపికృత ఏవేత్యర్థః - దర్పణే నిజవైరూప్యదర్శనాదతి సుందర్యోపితదభిలాషచాపలాల్లజ్జితా ఇతిభావః - అత్రాపి సర్వాసామేవంవిధవ్యాపారాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

యథోహ్యమానః ఖలుభోగభోజినా
ప్రసహ్య వైరోచనిజస్యపత్తనం,
విదర్భజాయామదనస్తథామనో
నలావరుద్ధం వయసైవ వేశితః. 32

ఏవంనలస్యలోకోత్తర సౌందర్యద్యోతనాయ స్త్రీమాత్రస్యతంప్రత్యనురాగముక్త్వా సంప్రతి దమయంత్యాస్తమాహ.—యథేతి. మదనః-ప్రాక్ప్రద్యుమ్నావతార ఇతిభావః. భోగభోజినాసర్పకాయఖాదినా - వయసాఖగేనగరుడేన ఉహ్యమానఊఢస్సన్ - వహేఃకర్మణియకిసంప్రసారణే పూర్వరూపం - అనలావరుద్ధమగ్నిపరివేష్టితం - విరోచనస్యాపత్యంపుమాన్ వైరోచనిః బలిః తజ్జస్య బాణాసురస్యపత్తనం ప్రసహ్యయథావేశితః ప్రవేశితఃఖలు. శ్లో. తతోగరుడమారుహ్య స్మృతిమాత్రాగతోహరిః, బలప్రద్యుమ్నసహితో బాణస్యప్రయయౌ పురీ మిత్యుపాహరణే విష్ణుపురాణాత్ - తథాద్యనలావరుద్ధం నలాక్రాంతం - విదర్భజాయాః దమయంత్యాః - మనఃభోగభోజినా సుఖభోజకేన. ని. భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చఫణకాయయో రిత్యమరః. సూ. భుజేర్ణ్యంతాణ్ణినిః - వయసాయౌవనేనైవకర్త్రా - ఖగేనైవేతి గమ్యతే. ని. ఖగబాల్యాదినోర్వయ ఇత్యమరః. ఉహ్యమానఃపరైస్తర్క్యమాణః - నతూక్త్యాగృహ్యమాణః. సూ. ఊహేర్వితర్కార్థాత్కర్మణియక్ - వేశితఃప్రవేశితః - రాగిణాంచేతసియౌవనమేవ మదనదోహనమితిభావః. అత్రయథోహ్యమానః మనోనలేతిచ శబ్దశ్లేషః - అన్యత్ర అర్థశ్లేషః శ్లిష్టవిశేషణాచేయముపమా, సాచవయసేతి వయసోరభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యను ప్రాణితేతిసంకరః.

నృపేనురూపే నిజరూపసంపదాం
దిదేశతస్మిన్ బహుశః శ్రుతింగతే,
విశిష్యసాభీమనరేంద్ర నందనా
మనోభవాజ్ఞైకవశంవదం మనః. 33

ఇహ విరహిణాం చక్షుఃప్రీత్యాదయో దశావస్థాస్సంతి-తత్రచక్షుః ప్రీతిశ్శ్రవణానురాగస్యాప్యుపలక్షణం అతస్తత్పూర్వికాం మనస్సంగాఖ్యాం ద్వితీయావస్థామాహ.—నృపఇతి. సా భీమనరేంద్రనందనా దమయంతీ నంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్ప్రత్యయః. నిజరూపసంపదాంస్వలావణ్యసంపత్తీనాం అనురూపే బహుశోబహుభ్య ఇత్యర్థః. సూ. బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా మిత్యపాదానార్థేశస్ప్రత్యయః - శ్రుతింశ్రవణంగతే - ఏతేన శ్రవణానురాగ ఉక్తః - తస్మిన్నృపే నలే మనోభవాజ్ఞాయాః ఏకస్యాఏవ వశంవదం విధేయం మనోభవాజ్ఞైకవశంవదం శిషభాగవతవత్సమాసః. సూ. ప్రియవశేవదఃఖచ్ - అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమ్ - మనో విశిష్యదిదేశ - అస్యేద మితి నిశ్చిత్యాతిససర్జేత్యర్థః - తద్గుణశ్రవణాత్తదాసక్తచిత్తాభూదిత్యర్థః.

ఉపాసనామేత్యపితుస్మ్సరజ్యతే దినేదినేసాఽవసరేషువందినామ్,
పఠత్సు తేషుప్రతిభూపతీనలం వినిద్రరోమాజనిశృణ్వతీనలమ్. 34

అథాస్యాః శ్రవణానురాగమేవ చతుర్భిర్వర్ణయతి.—ఉపాసనామితి. సాక్షామిదినేదినే ప్రతిదినం. సూ. నిత్యవీప్సయో రితి వీప్సాయాంద్విర్భావః – వందినాం స్తుతిపాఠకానామవసరేషు పితురుపాసనాంసేవామేత్య ప్రాప్య తేషువందిషుభూపతీన్ ప్రతిభూపతీనుద్దిశ్య పఠత్సుస్తుతి మితిశేషః. నలంశ్రృణ్వతీఅలంరజ్యతేస్మ అనురక్తాభూదిత్యర్థః – అతఏవవినిద్రరోమాహృష్ట రోమాఅజనిజాతేతి సాత్త్వికోక్తిః – జనేః కర్తరిలుఙ్. సూ. దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః – నలగుణశ్రవణజన్యో రాగస్తస్యా రోమాంచేనవ్యక్తోభూ దితి భావః.

కథానుషంగేషు మిథస్సఖీముఖా
త్తృణేపితన్వ్యానలనామనిశ్రుతే,
ద్రుతం విధూయాన్యద భూయతా నయా
ముదాతదాకర్ణ నసజ్జకర్ణయా. 35

కథానుషంగేష్వితి. మిథోన్యోన్యం – రహసివా – కథానుషంగేషువిస్రంభగోష్ఠీప్రసంగేషు – సఖీముఖాన్నలనామని నలాఖ్యేతృణేపి. ని. నలః పోటగళేరాజ్ఞీతివిశ్వః శ్రుతే సతి అనయా తన్వ్యా దమయంత్యా ద్రుతమన్యత్కార్యాంతరం విధూయ నిరాకృత్యముదాహర్షేణ తదాకర్ణనే నలశబ్దాకర్ణనే సజ్జకర్ణయాదత్తకర్ణయా అభూయతఅభావి – భువోభావేలఙ్ అర్థాంతరేప్రయుక్తోపి నలశబ్దోనృపస్మారకతయాతదాకర్ణకో భూదితి రాగాతిశయోక్తిః.

స్మరాత్పరాసోరనిమేషలోచనా ద్బిభేమితద్భిన్నముదాహరేతిసా,
జనేనయూనఃస్తువతాతదాస్పదేనిదర్శనంనైషధమభ్యషేచయత్.

స్మరాదితి. పరాసోర్మృతాత్-అతఏవానిమేషలోచనా న్నిశ్చలాక్షాత్ దేవాదితిచగమ్యతే – ఉభయథాపిభయహేతూక్తిః – స్మరాద్బిభేమి – తద్భిన్నంతతోన్యముదాహరతత్సదృశం నిదర్శయేత్యేవం సా దమయంతీయూనః స్తువతాజనేనప్రయోజ్యకర్త్రా – తదాస్పదేతస్యస్మరస్యస్థానేనివర్శనం దృష్టాంతం నైషధంనిషధానాం రాజానం నళం. సూ. జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ – అభ్యషేచయత్ – పరాసోస్థానేతత్సదృశఏవాభిషేక్తవ్యస్సచనలాదన్యోనాస్తీతి తస్మిన్స్నేహోదాహ్యాతేసహర్షం శృణోతీతి రాగాతిశయోక్తిః. సూ. ఉపసర్గాత్సునోతీత్యాదినా ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేపీతి షత్వమ్.

నలస్య పృష్టా నిషధాగతాగుణాన్
మిషేణదూతద్విజవందిచారణాః,
నిపీయతత్కీర్తికథామథానయా
చిరాయతస్థేభిమనాయమానయా. 37

నలస్యేతి. నిషధేభ్యఆగతాఃనిషధాగతాః దూతాస్సందేశహరాః ద్విజాఃబ్రాహ్మణాఃవందినః స్తావకాఃచారణాదేశభ్రమణజీవినః – తేసర్వేపిమిషేణకేనచిద్వ్యాజేన నలస్యగుణాన్ పృష్టాః – పృచ్ఛతేర్దుహాదిత్వాదప్రధానేకర్మణిక్తః, అథ ప్రశ్నానంతరం- అనయాభైమ్యాతత్కీర్తికథాంనలయశఃకథామృతంనిపీయచిరాయ అభిమనాః హృష్టా భవతీత్యభిమనాయమానాతయా – భృశాదిత్వాత్క్యఙ్ సలోపశ్చ. సూ. అకృత్సార్వధాతుకయో రితి దీర్ఘః – తతోలటశ్శానజాదేశః – తయాతస్థేస్థితం. తిష్ఠతేః భావే లిట్ – అయంచదూతాదివ్యవధానేన గుణకీర్తనలక్షణః ప్రలాపాఖ్యోరత్యనుభావః

ప్రియంప్రియాంచ త్రిజగజ్జయిశ్రియౌ
లిఖాధిలీలాగృహభిత్తికావపి,
ఇతిస్మసాకారువరేణ లేఖితం
నలస్యచస్వస్యచసఖ్యమీక్షతే. 38

ప్రతికృతిస్వప్నదర్శనాదయో విరహిణాంవినోదోపాయాః అతస్తత్కథనముఖేన దర్శనానురాగంచాస్యాదర్శయన్ ప్రతికృతిదర్శనంతావదాహ.—ప్రియమితి. సాభైమీత్రీణిజగంతి సమాహృతానిత్రిజగత్. సూ. సమాహారేద్విగోరేకవచనం – తస్యజయినీ. సూ. జిదృక్షీత్యాదినాఇనిః – సాశ్రీర్యయోస్తౌతథోక్తౌ-కాంచకంచకావపి. సూ. పుమాన్ స్త్రియేత్యేక శేషః-ప్రియంప్రియాంచ – కామినావిత్యర్థః. లీలాగృహభిత్తావధిలీలాగృహభిత్తి – క్రీడాగృహకుడ్యఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. లిఖ, ఇతి, ఇతి నియుజ్యేత్యర్థః-గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః – ప్రయోగేపౌనరుక్త్యదోష ఇత్యాలంకారికాః- కారువరేణశిల్పివిశేషేణ ప్రయోజ్యే నలేఖితంనలస్యచ- స్వస్యచ స్వయోరేవతథాత్వాదితిభావః. లజ్జయాత్వనామగ్రహణం,సఖ్యంసాహచర్యమీక్షతే సాక్షాత్సాహచర్యబుద్ధ్యైవ మనోవినోదయతీత్యర్థః-లిఖితాదివ్యవధానేన గుణకీర్తనలక్షణః ప్రలాపాఖ్యోరత్యనుభావః.

మనోరథేన స్వపతీకృతం నలం
నిశి క్వసా న్నస్వపతీ నపశ్యతి,
అదృష్టమప్యర్థ మదృష్టవైభవా
త్కరోతిసుప్తిర్జనదర్శనాతిథిం. 39

ద్వివిధందర్శనంసాక్షాచ్చిత్రాద్వాచ – తత్రసాక్షాదలాభాచ్చిత్ర దర్శనముక్తం అథద్వాభ్యాంస్వప్నదర్శనంచాహ.—మనోరథేనేతి. సాభైమీమనోరథేన సంకల్పేనస్వపతీకృతం స్వభర్తృకృతం. సూ. అభూతతద్భావేచ్విః – చ్వౌచేతిదీర్ఘః-నలంక్వకస్యాంనిశి – స్వపతీనిద్రాతీపతీ నపశ్యతిస్మ – సర్వత్రాపినిత్యపశ్యదేవేత్యర్థః. త

త్రాసంతంకథమద్రాక్షీదిత్యాశంక్య సమర్థయతి, అదృష్టమపీతి, సుప్తిఃస్వప్నః అదృష్టమత్యంతాననుభూత మప్యర్థం - కిముతశ్రుతమితిభావః. అదృష్టవైభవాద్ధర్మా ధర్మసామర్థ్యాత్ - జనదర్శనాతిథింలోకదృష్టివిషయం - కరోతి - తదత్రాపిత న్నిమిత్తాదృష్టాత్తాదృక్స్వప్న జ్ఞానముత్పన్నమిత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపోర్థాంతరన్యాసః.

నిమీలితా దక్షి యుగాచ్చ నిద్రయా
హృదోపి బాహ్యేంద్రియ మౌనముద్రితాత్,
అదర్శిసంగోప్య కదాప్యవీక్షితో
రహస్య మస్యా స్స మహన్మహీపతిః. 40

నిమీలితాదితి. నిద్రయాప్రయోజికయా - నిమీలితాన్ముకులితాత్ - ఉపరత వ్యాపారాదిత్యర్థః-అక్షియుగాచ్చ తథాబాహ్యేంద్రియాణాంచక్షురాదీనాం మౌనే నవ్యాపారోపరమేణ ముద్రితాత్ప్రతిబద్ధాత్ - మనసోబహిరస్వాతంత్ర్యాదితిభావః, హృదోహృదయాదపిసంగోప్యాపవార్య - వంచయిత్వేత్యర్థః. సూ. అంతర్ధాయేనా దర్శన మిచ్ఛతీత్యక్షియుగమనసోరపాదానత్వం - అదర్శనంచాత్రమనసో బాహ్యేం ద్రియ మౌనముద్రితా దితి విశేషణసామర్థ్యాదింద్రియార్థ సంప్రయోగజన్యజ్ఞానవిరహ ఏవేతిజ్ఞాయతే - స్వప్నజ్ఞానంతు మనోజన్యమేవ-అతజ్జన్యస్యజ్ఞానస్యైవాభావాదితిబో ధ్యం, కదాప్యవీక్షితః అత్యంతాదృష్టచరఇత్యర్థః. మహద్రహస్యమతిగోప్యంవస్తు-సమ హీపతిఃనలః - అస్యా భైమ్యాః - అదర్శిదర్శయాంచక్రే - దృశేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుఙ్ -యథాకాచిచ్చేటీకస్యైచిత్కామిన్యైకంచన కాంతందర్శయతి తద్వదితిభావః.

అహో అహోభి ర్మహిమాహిమాగమే
ప్యతిప్రపేదే ప్రతితాం స్మరార్దితాం,
తపర్తుపూర్తా వపి మేద సాం భరా
విభావరీభిర్బిభ రాంబభూవిరే. 41

అథాస్యాశ్చింతాజాగరావాహ.—అహోఇతి. హిమాగమే హేమంతేపి స్మరార్దితాం స్మరపీడితాం తాందమయంతీంప్రతి అహోభిర్దివసైరతిమహిమా అతివృద్ధిఃప్రపేదే - తథాతపర్తుపూర్తౌ గ్రీష్మాంతేపి - విభావరీభిర్నిశాభిర్మేదసాంభరాః - మాంస రాశయః అతివృద్ధయఇతి యావత్ - బిభరాంబభూవిరేభిభ్రిరే - భృఞఃకర్మణిలిట్ సూ. భీహ్రీభృహువాంశ్లువచ్చేతి వికల్పాదామ్ప్రత్యయః - అహోఆశ్చర్యం - శాస్త్రవిరోధాదనుభవ విరోధాచ్చేతిభావః - విరహిణాంతథాప్రతీయత ఇత్యవిరోధః- ఏతేనాస్యాః నిరంతరచింతా, జాగరశ్చగమ్యతే - అహోశబ్దస్య - సూ. ఓదితిప్రగృహ్యత్వాత్ప్రకృతిభావః.

స్వకాంతి కీర్తి వ్రజమౌక్తికస్రజః
శ్రియంతమన్తర్ఘటనా గుణశ్రియమ్,
కదాచి దస్యాయువధైర్యలోపినం
నలోపిలోకా దశృణోద్గుణోత్కరమ్. 42

అథనలస్యాపిశ్రవణానురాగమాహ:-స్వకాంతీతి. అథనలోపిస్వస్యకాంత్యా సౌందర్యేణయాఃకీర్తయఃతాసాంవ్రజఃపుంజఏవమౌక్తికస్రక్ ముక్తాహారఃతస్యాఅంత రభ్యంతరేఘటనా గుణశ్రియంగుంభనసూత్రలక్ష్మీం శ్రియంతంభజంతంయువధైర్యలో పినం తరుణచిత్తస్థైర్యహారిణం అస్యాదమయంత్యాఃగుణోత్కరం సౌందర్యాదిగుణసం దోహం కదాచిల్లోకాదాగంతుకజనాదశృణోత్ శ్రుతవాన్ - అత్రకీర్తివ్రజ గుణో త్కరయోర్ముక్తాహార గుంభనసూత్రత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారః.

తమేవ లబ్ధ్వా వసరంతతస్స్మర
శ్శరీరశోభా జయజాత మత్సరః,
అమోఘ శక్త్యా నిజయేవ మూర్తయా
తయా వినిర్జేతు మియేష నైషధమ్. 43

అథాస్యతస్యాంరాగోదయం వర్ణయతి.— తమేవేతి. తతఃగుణశ్రవణానంతరం శరీరశోభాయాః దేహసౌందర్యస్యజయేనజాతమత్సరః ఉత్పన్నవైరఃస్మరస్తమేవావసర మవకాశంలబ్ధ్వా - మూర్తయామూర్తిమత్యానిజయా ఆత్మీయయాఅమోఘశక్త్యాప- అకుంఠసామర్థ్యేనేవేత్యుత్ప్రేక్షా - తయాదమయంత్యా నైషధం నలం వినిర్జేతుమియే షఇచ్ఛతిస్మ - రంధ్రాన్వేషిణోహివిద్వేషిణఇతిభావః - ఏతేనరాగోద్గమఉక్తః.

అకారి తేన శ్రవణాతిథి ర్గుణః
క్షమాభుజా భీమనృపాత్మజాశ్రియః,
తదుచ్చధైర్య వ్యయసంహితేషుణా
స్మరేణచస్వాత్మశరాసనాశ్రియః. 44

అకారీతి. తేనక్షమాభుజానలేనభీమనృపాత్మజాశ్రియోదమయంత్యాశ్రియః- తదీయఇత్యర్థః - గుణస్సౌందర్యాదిః - శ్రవణాతిథిఃశ్రోత్రవిషయోకారికృతః - శ్రు తిఇత్యర్థః - కరోతేఃకర్మణిలుఙ్ - తస్యనలస్య ఉచ్చధైర్య వ్యయాయోన్నతి ధైర్య నాశాయసంహితేషుణాస్మరేణచ - స్వాత్మనస్స్వస్య శరాసనాశ్రియః చాపనిష్ఠోగు ణో మౌర్వీ, శ్రవణాతిథిరకారి - ఆకర్ణంకృష్టఇత్యర్థః - దమయంతీగుణశ్రవణాన్నల మనసిమహాన్మదనవికారః ప్రాదుర్భూతఇత్యర్థః - అత్రోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థ హేతుకత్వాద్వాక్యార్థహేతుకంకావ్యలింగమలంకారః.

అముష్యధీరస్య జయాయసాహసీ
తదాఖలు (శరాసన) జ్యాం విశిఖైస్సనాథయన్,
నిమజ్జయామాసయశాంసి సంశయే
స్మరస్త్రిలోకీ విజయార్జితాన్యపి. 45

అముష్యేతి. స్మరస్సాహసీసాహసికస్సన్. శ్లో. నసాహసమనారుహ్య నరో భద్రాణిపశ్య, ఇతిన్యాయావలంబీ సన్నిత్యర్థః - ధీరస్య దుర్జయస్యా ముష్య నలస్య - జయాయజ్యాం నిజధనుర్మౌర్వీంవిశిఖైర్బాణై స్సనాథయన్సనాథంకుర్వన్ - సంయోజయన్నిత్యర్థః - తదాతస్మిన్ సమయే త్రియాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ. సూ. తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాసః - అకారాంతోత్తరపదోద్విగుః స్త్రియామిష్యతఇతి స్త్రీలింగత్వా ద్ద్విగోరితిజీప్ - తస్యాఃవిజయేన అర్జితానిసంపాదితాన్యపి - యశాంసిసంశయే నిమజ్జయామాసఖలు - కింపునస్సంప్రతిసంపాద్యమిత్యపి శబ్దార్థః - వృద్ధ్యపేక్షయాఅనుచిత కర్మారంభేమూల మపి నశ్యేతదితిన్యాయేన సందిదేహేత్యర్థః - అత్రస్మరస్యోక్త సంశయాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః.

అనేనభైమీం ఘటయిష్యత స్తథా
విధేరవంధ్యేచ్ఛతయావ్యలాసితత్,
అభేదితత్తాదృగనంగమార్గణై
ర్యదస్యపౌష్పై రపి ధైర్యకంచుకమ్. 46

అథదైవసహాయాత్పుష్పేషో రేవపురుషకారఃఫలిత ఇత్యాహ.— అనేనేతి. అనేననలేనసహభైమీంఘటయిష్యతో యోజయిష్యతోవిధేర్విధాతుః-అవంధ్యేచ్ఛతయా అమోఘసంకల్పత్వేన తత్తస్మాత్ - తథాతేనప్రకారేణ - యోగ్రేవక్ష్యతఇతిభావః. వ్యలాసివిలసితం లసతేర్భావేలుఙ్-విధిసంకల్పస్తథావిలలాసేత్యర్థః, యద్యస్మాత్తత్ప్రసిద్ధంతాదృక్ తథాఅభేద్యమిత్యర్థః - అస్యనలస్యధైర్యమేవ కంచుకంపౌష్పైః పుష్పమయైరపి - తత్రాప్యనంగస్య శరీరస్యమార్గణైరభేదిభిన్నం - భిదేఃకర్మణిలుఙ్ - దమయంతీనలయోర్దాంపత్యఘటనాయా నంగబాణైర్నలధైర్యకంచుకభేదనాద్విధేరప్యవంధ్యేచ్ఛత్వం విజ్ఞాయతఇత్యర్థః - దైవానుకూల్యేకింకేనదుష్కరమితిభావః-అత్రానంగేనపుష్పైః కంచుకంభిన్నమితివిరోధః. తస్యవిధివిలాసేనా భాసీకరణాద్విరోధాభాసోలంకారః - సచధైర్యకంచుక మితి - రూపకోత్థాపితఇతి తయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

కిమన్యదద్యాపి యదస్త్రతాపితః
పితామహోవారిజమాశ్రయత్యహో,
స్మరం తనుచ్ఛాయయ తయా తమాత్మనః
శ్శశాకశంకేన నలంఘితుం నలః. 47

అథవిధిమపిజిగ్యుషఃకింవిధ్యపేక్షయేత్యాశయేనాహ.— కిమితి. కిమన్యదన్యత్కిముచ్యతే- పితామహోవిధిర్యస్య స్మరస్యాస్త్రైస్తాపితః సంతాపితః అద్యాపివారిజమాశ్రయతి - తస్యపద్మాసనత్వాదితితత్త్వం - శిశిరోపచారశ్చగమ్యతే - అహోవిధేరపిస్మరేషువిషయత్వ మిత్యాశ్చర్యం - తం పితామహతాపినంస్మరంషనలః ఆత్మన స్తనోచ్ఛాయేవఛాయాకాంతిర్యస్య తస్యభావస్తత్తాతయాతనుచ్ఛాయతయా- తనోచ్ఛాయా అనాతపః తనుచ్ఛాయం - తత్త యేతిచ గమ్యతే. ని. ఛాయాత్వనాతపేకాంతా వితి వైజయంతీ- లంఘితుం నశశాకేతి శంకేనహిస్వచ్ఛాయా లంఘితుంశక్యేతిభావః - అత్రస్మరలంఘనే పితామహోప్యశక్తః కిముతనలఇత్యర్థాపత్తిస్తావదేకోలంకారః తనోచ్ఛాయేవఛాయేత్యుపమా - ఛాయయోరభేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిః - ఏతత్త్రితయోపజీవనేనా లంఘ్యత్వేతనుచ్ఛాయతాయాహేతుత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా తత్సంకీర్ణా - సాచశంక ఇతి వ్యంజక ప్రయోగాద్వాచ్యేతి.

ఉరోభువా కుంభ యుగేన జృంభితం
నవోపహారేణ వయస్కృతే న కిం,
త్రిపాసరి ద్దుర్గ మపి ప్రతీర్యసా
నలస్యతన్వీ హృదయం వివేశయత్. 48

ఉరోభువేతి. సాతన్వీభైమీత్రపైవసరిత్ సైవదుర్గం నలసంబంధి తదపి ప్రతీర్య నలస్యహృదయం వివేశేతియత్ - తత్ప్రవేశనం - యత్తదోర్నిత్య సంబంధాత్ - వయస్కృతేన నవోపహారేణనూతననిర్మాణేన- ఉరోభువాతజ్జన్యేనతత్ స్థానకేనచ-కుంభయుగేన కుచయుగళాఖ్యేనేతిభావః - అతఏవవిషయనిగరణేనా భేదాధ్యవసాయా దతిశయోక్తిః. సూ. నలోకేత్యాదినా కృద్యోగే షష్ఠీప్రతిషేధాత్కర్తరితృతీయా, వా. నపుంసకేభావఉపసంఖ్యానమితి షష్ఠీతు శేషత్వవివక్షాయాం-జృంభితంజృంభణం కిమిత్యుత్ప్రేక్షా-సాచోక్తాతిశయమూలేతిసంకరః - దమయంతీ కుచకుంభవిభ్రమ శ్రవణాన్నలస్త్రపాంవిహాయ తస్యామాసక్త చిత్తోభూదిత్యర్థః-ఏతేన మనస్సంగఉక్తః.

అపహ్నువానస్య జనాయ యన్నిజా
మధీరతామస్య కృతం మనోభువా,
అబోధితజ్జాగరదుఃఖ సాక్షిణీ
నిశాచ శయ్యాచ శశాంకకోమలా. 49

అథాస్యజాగరావస్థామాహ.—అపహ్నువానస్యేతి. నిజామధీరతాంచపలత్వం జనాయాపహ్నువానస్య అపలపతః. సూ. శ్లాఘహ్నుజిత్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - అన్యనలస్య మనోభువాకామేన-యజ్జాగరపరిలాపాదికం కృతం తత్సర్వం జాగరదుఃఖస్య సాక్షిణీసాక్షాద్ద్రష్ట్రీ. సూ. సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి సాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయేఙీప్ - శశాంకేన కోమలారమ్యా నిశాచాబోధిఅబుద్ధ బుధ్యతేః కర్తరిలుఙి. సూ. దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః - తథాశశాంకవత్కోమలా మృదులా శయ్యాచాబోధి- నిశాయాం శయ్యాయాం జాగరణాత్తయోస్తత్సాక్షిత్వమితిభావః.

స్మరోప తప్తోపి భృశం నసప్రభు
ర్విదర్భరాజంతనయా మయాచత,
త్యజంత్య సూఞ్శర్మచమానినోవరం
త్యజంతి నత్వేక మయాచితవ్రతమ్. 50

నను కిమనేననిర్బంధేనయాచ్యతాంభీమభూపతిర్దమయంతీమిత్యాశంక్యాహ.—స్మరేష్వితి. ప్రభుస్సమర్థస్సనలోభృశమ్యతంస్మరోపతప్తోపి విదర్భరాజం భీమభూపతిం - తనయాం నాయాచత. సూ. దుహ్యాజిత్యాదినాద్వికర్మకత్వం - తథాహి-మానినోభిమానవంతః- అసూన్ ప్రాణాన్ శర్మసుఖంచత్యజంతి - వరంమునాక్ప్రియం ఏకమద్వితీయం అయాచితవ్రతంతు నత్యజంతి - మానినాంప్రాణత్యాగదుఃఖాద్దుస్సహం యాచ్ఞాదుఃఖ మితిభావః సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపోర్థాంతరన్యాసః.

మృషావిషాదాభి నయాదయం క్వచి
జ్జుగోప నిశ్వాసతతిం వియోగజామ్,
విలేపనస్యాధిక చంద్రభాగతా
విభావనాచ్చాపలలాప పాండుతామ్. 51

మృషేతి. అయంనలః, వియోగజాందమయంతీవిరహజాం నిశ్వాసతతిం-నిశ్వాసపరంపరాం-క్వచిత్కుత్రచిదర్థేన స్త్వంతరవిషయేఇత్యర్థః- మృషావిషాదాభినయాత్ మిథ్యాభూత దుఃఖప్రకటనాజ్జుగోపజుగూహ ప్రియవిరహసంతాపసంభూతం దీర్ఘనిశ్వాసం ఆరోపితమనః పీడావ్యక్తీకరణా దాచ్ఛాదయామాసేత్యర్థః తథా పాండుతాంవియోగజం శరీర పాండిమానంచవిలేపనస్యఅంగరాగస్య అధికశ్చంద్రభాగః కర్పూరాంశోయస్య తస్యభావస్తత్తా తస్యావిభావనాదారోపణాత్ కర్పూరభాగాధిక్య ముద్భావ్యేత్యర్థః. ని. అథకర్పూరమస్త్రియాం ఘనసారశ్చంద్రసంజ్ఞ ఇత్యమరః - అపలలాప - జుగోప-శరీరవైవర్ణ్య ద్రష్టౄనపి చందనేఘనసారాధిక్యవ్యాజేన ప్రతారయామాసేత్యర్థః-

కర్పూరస్యాతిశైత్యాత్తదాధిక్యేశరీరరక్తం శుష్కీభవతీతిప్రసిద్ధిః. * అత్రప్రత్యక్షసిద్ధయోర్నిశ్వాస పాండుతయోరపహ్నోతు మశక్యత్వాత్ ఉభయో రపి విరహ జన్యత్వ మపలప్యదుఃఖ కర్పూరాధిక్యజన్యత్వారో పాదపహ్నవ ప్రభేదః.

శశాకనిహ్నోతు మయేన తత్ప్రియా
మయం బభాషే యదలీకవీక్షితామ్,
సమాజఏవాలపితాసువైణికై
ర్ముమూర్ఛయత్పంచమమూర్ఛనాస్వపి. 52

శశాకేతి. అయంనలఃఅలీకవీక్షితాం భ్రాంతిదృష్టాంప్రియాంభైమీం బభాషే భాషితవానితియత్ - తథాసమాజేసభాయామేవ వీణాశిల్పమేషామితివైణికైః. సూ. శిల్పమితిఠక్ - ఆలపితాసు ఉచ్చరితాసు, వ్యక్తింగతాస్విత్యర్థః - రాగవ్యంజనమాలప్తిరితిలక్షణమ్-పంచమస్య పంచమాఖ్యస్వరస్య. మూర్ఛనాస్వారోహణావరోహణేషు శ్లో. క్రమాత్స్వరాణాంసప్తానా మారోహశ్చావరోహణమ్, మూర్ఛనేత్యుచ్యతఇతిలక్షణాత్ - పంచమగ్రహాణాం తస్యకోకిలాలాపకోమలత్వేనోద్దీపకత్వా దతిశయవివక్షయేత్యనుసంధేయమ్ - ముమూర్ఛేత్యపియత్ - తదుభయమ్ - నిహ్నోతుమాచ్ఛాదయితుమ్ - నశశాక - అయేఇతివిషాదే - హంతేత్యర్థః. ని. అయేక్రోధేచేతివిశ్వః - ఏతేనహ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛావస్థాస్సూచితాః.

అవాపసాపత్రపతాం మహీపతి
ర్జితేంద్రియాణాం ధురికీర్తితస్థితిః,
అసంవరే శంబరవైరి విక్రమే
క్రమేణ తత్ర స్ఫుటతాముపేయుషి. 53

అవాపేతి. జితేంద్రియాణామ్ - ధుర్యగ్రే - కీర్తితస్థితిః ఖ్యాతప్రతిష్ఠః - మహీపతిర్నలఃఅసంవర్యేసంవరణరహితేః సంవరీతు మశక్యఇత్యర్థః. సూ. గ్రహావృదృనిశ్చిగమశ్చేత్యప్రత్యయః. శంబరవైరివిక్రమే మన్మథవికారే - తత్రసమాజే - క్రమేణ - స్ఫుటతాముపేయుషిప్రకాశతాంగతేసతి - సాపత్రపతాంసత్రపత్వమ్ - అవాప-ధైర్యశాలినాం తద్భంగస్త్రపాకర ఇతిభావః.

* ప్రాచీనపుస్తకేషుతు ఏతేన కార్శ్యావస్థాసూచితా, అత్రాగంతుకాభ్యాం మృషావిషాదనిశ్వాసాధిక చంద్రభాగపాండిమభ్యాంసహజవిరహ నిశ్వాస పాండిమ్నోర్నిగూహనాన్మీలనాలంకారభేదః. మీలనంవస్తునాయత్రవస్త్వంతరనిగూహనమితి లక్షణాత్, ఇతి దృశ్యతే.

అలం నలం రోద్ధు మిదం కిలాభవ
గుణోవివేక ప్రముఖోనచాపలమ్,
స్మరస్స్మరత్యా మనిరుద్ధ మేవయ
త్సృజత్యయంసర్గ నిసర్గఈదృశః. 54

నను వివేకినః కుతఇదం చాపలమిత్యతఆహ.—అలమితి. యుక్తాయుక్తవిచారోవివేకః - తత్ప్రభవాః గుణాః ధైర్యాదయః నలమ్ - ఇదం స్త్రీలౌల్యరూపమ్ - చాపలం రోద్ధుమ్. సూ. దుహ్యాజిత్యాదినారుధేర్ద్వికర్మకత్వమ్ - అలంసమర్థాః నాభవత్ కిల నాభవత్ ఖలు, తథాహి - స్మరఃకామః - జనమితి శేషః, రత్యాంరాగే - అనిరుద్ధం సృజతి అనీశ్వరమవశంకరోతి - రత్యాంరతిదేవ్యా మనిరుద్ధాఖ్యంకుమారంసృజతీతిధ్వనిః - ఇతి యత్ - అయంసర్గనిసర్గః సృష్టిప్రభావః ఈదృశస్స. ని. రతిస్స్మరప్రియాయాంచ రాగేపి సురతేపిచఇతి - అనిరుద్ధఉషానాథేచారేచానీశ్వరేపిచేతిచో భయత్రాపి విశ్వః - అత్ర స్మరరాగదుర్వారతాయాః సర్వసృష్టిసాధారణ్యేన నలచాపల దుర్వారతా సమర్థనాత్సామాన్యేన విశేష సమర్థన రూపోర్థాంతరన్యాసః.

అనంగ చిహ్నం సవినా శశాకనో
యదా సితుం సంసది యత్నవానపి,
క్షణం తదారామ విహారకైతవా
న్నిషేవితుం దేవ మియేష నైషధః. 55

అథాస్య మనోరథసిద్ధ్యుపయిక దివ్యహంససంవాదనిదానభూతం వనవిహారంప్రస్తౌతి.—అనంగేతి. నైషధోనలః - యత్నవానపి - అనంగచిహ్నం మూర్ఛాప్రలాపాది స్మరవికారంవినా - సంసది - క్షణమప్యాసితుం - యదా - నోశశాక - తదా - ఆరామవిహారకైతవాత్ ఉపవనవిహారణవ్యాజాత్ - దేశంఉద్యానం నిషేవితుమియేష - దేశాంతరంగంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః - ఏతేనచాపలాఖ్యస్సంచారీ భ్రమలక్షణఉక్తః.

అథ శ్రియా భర్త్సిత మత్స్యకేతన
స్సమం వయస్యైస్స్వ రహస్యవేదిభిః,
పురోపకంఠోప వనం కిలేక్షితా
దిదేశయానాయ నిదేశకారిణః. 56

అథేతి. అథేచ్ఛానంతరం - శ్రియాసౌందర్యేణ - భర్త్సితమత్స్యకేతనః తిరస్కృతస్మరస్సన్నలః - స్వరహస్యవేదిభిః నిజభైమీరాగమర్మజ్ఞైః - వయసాతుల్యాః వయస్యాః స్నిగ్ధాః. ని. స్నిగ్ధోవయస్య స్సవయాః ఇత్యమరః - తైస్సమంసహ - పురోపకంఠోప

వనం పురసమీపారామం - ఈక్షితాద్రష్టా - తృన్నంతమేతత్ - అతఏవ. సూ. లోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - కిలేత్యలీకే - నిదేశకారిణః ఆజ్ఞాకరాన్ - యానాయవాహనాయ యానమానేతుమిత్యర్థః. సూ. క్రియార్థేత్యాదినాచతుర్థీ - దిదేశఆజ్ఞాపయామాస.

అమీ తత స్తస్య విభూషితం సితం
జవేపి మానేపి చ పౌరుషాధికమ్,
ఉపాహరన్నశ్వ మజస్రచంచలైః
ఖురాంచలైః క్షోదితమందురోదరమ్. 57

అమీఇతి. తతః ఆజ్ఞాపనానంతరం - అమీనిదేశకారిణః - తస్యనలస్య.— విభూషితమలంకృతం - జవేవేగేపి - మానేప్రమాణేచ - పౌరుషాత్ - పురుషగతివేగాత్పురుష ప్రమాణాచ్చ, అధికం. ని. ఊర్ధ్వవిస్తృతదోఃపాణినృమానేపౌరుషం త్రిష్విత్యమరః. సూ. పురుషహస్తిభ్యామణ్చేత్యణ్ - అజస్రంసంచంచలైశ్చటులస్వభావైః ఖురాంచలైశ్శఫాగ్రైః - క్షోదితమందురోదరం చూర్ణితనిజశాలాభ్యంతరం. ని. వాజిశాలాతుమందురేత్యమరః. ఏతచ్చోత్తమాశ్వలక్షణమ్ - సితంశ్వేతమ్ - అశ్వమ్ - ఉపాహరన్నానిన్యురిత్యర్థః.

అథాంత రేణావటుగామినాధ్వనా
నిశీథినీనాథ మహస్సహోదరైః,
నిగాళగా ద్దేవమణే రివోత్థితై
ర్విరాజితం కేసర కేశ రశ్మిభిః. 58

అథసప్తభిఃకులకమాహ.— అథేతి. అథానయనానంతరః - సనలః, హయమారురోహేత్యుత్తరేణాన్వయః - కథం భూతం - అంతరేణాభ్యంతరేణ - అవటుగామినా కృకాటికాఖ్యమస్తకపృష్ఠభాగభాజా. ని. అవటుర్ఘాటాకృకాటికేత్యమరః. అధ్వనామార్గేణ - నిగాళగాత్ గళోద్దేశగతాత్. ని. నిగాళస్తుగళోద్దేశఇత్యమరః. దేవమణిరావర్తవిశేషః. శ్లో. నిగాళజోదేవమణి రితిలక్షణాత్ - దివ్యమాణిక్యంచగమ్యతే - తస్మాత్, ఉత్థితైరావిస్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా - నిశీథినీనాథమహస్సహోదరైశ్చంద్రాంశుసదృశైరిత్యుపమా - కేసరకేశాఏవరశ్మయఇతిరూపకం తైర్విరాజితం.

అజస్రభూమీ తటకుట్టనోద్గతై
రుపాస్యమానం చరణేషు రేణుభిః,
రయప్రకర్షా ధ్యయనార్థ మాగతై
ర్జనస్యచేతోభిరివాణిమాంకితైః. 59

అజస్రేతి. అజస్రేణ - భూమితటకుట్టనేనభూతలకుట్టనేన - ఉద్గతైరుత్థితైః రేణుభిః - రయప్రకర్షస్య వేగాతిశయస్య - అధ్యయనార్థమభ్యాసాయ - ఆగతైః ఆణిమాంకితైరణుత్వపరిమాణవిశిష్టైః - జనస్యలోకస్యచేతోభిరివేత్యుత్ప్రేక్షా - చరణేషుపాదేషు - ఉపాస్యమానం, అణుపరిమాణం మన ఇతి తార్కికాః.

చలాచలప్రోథ తయా మహీభృతే
స్వవేగదర్పానివవక్తుముత్సుకమ్,
అలంగిరా వేద కిలాయ మాశయం
స్వయం హయస్యేతి చ మౌనమాస్థితమ్. 60

చలాచలేతి. పునః, చలాచలప్రోథతయాస్వభావతః. స్ఫురమాణఘోణతయా. వా. చరిచలిపతివదీనాంవాద్విత్వమచ్యాక్చాభ్యాసస్యేత్యుపసంఖ్యానాచ్చలేరచ్ద్వివచనమ్ - దీర్ఘశ్చ. ని. ఘోణాతుప్రోథమస్త్రియామిత్యమరః - మహీభృతేనలాయ - స్వవేగదర్పాన్ స్వస్య వేగాతిరేకాన్ - వక్తుం - ఉత్సుకముద్యుక్తమివేత్యుత్ప్రేక్షా అథాప్యవచనే హేతుముత్ప్రేక్షతే. అలమితి. గిరాఉక్త్యాఅలం - కృతః - అయం నలః - స్వయం - హయస్యఅశ్వస్య - ఆశయమభిప్రాయం - వేదవేత్తికిల. సూ. విదోలటోవేతిణలాదేశః - ఇతిహేతోరివేత్యనుషంగః - మౌనంతూష్ణీంభావంచఆస్థితంప్రాప్తమ్-అశ్వహృదయవేదీనల ఇతి ప్రసిద్ధిః.

మహారథస్యాధ్వని చక్రవర్తినః
పరానపేక్షోద్వహనాద్యశస్సితమ్,
రదావదాతాంశుమిషాదనీదృశాం
హసంతమంతర్బలమర్వతాం రవేః. 61

మహారథస్యేతి. మహాన్ రథోయస్యతస్య మహారథస్య. శ్లో. ఆత్మానంసారథించాశ్వాన్ రక్షన్యుద్ధ్యేతయోనరః, సమహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదాః. ఇత్యుక్తలక్షణస్యరథికవిశేషస్యేత్యర్థః - అన్యత్రమహతోరథస్య - చక్రంరాష్ట్రంప్రవర్తయతీతి చక్రవర్తీ - సార్వభౌమః - తస్యనలస్య. శ్లో. 'హరిశ్చంద్రోనళోరాజా పురుకుత్సఃపురూరవాః, సగరఃకార్తవీర్యశ్చషడేతేచక్రవర్తినః ఇత్యాగమాత్, అన్యత్ర - చక్రేణైకేన వర్తనశీలస్యేత్యర్థః - అధ్వనిమార్గే - నాపేక్షతఇత్యనపేక్షం-పచాద్యచ్ - పరేషామనపేక్షం - తస్మాదుద్వహనాత్ - అసహాయోద్వహనాద్ధేతోః యశస్సితంకీర్తివిశదం - అతఏవ - అనీదృశామీదృగ్యశోరహితానామ్. శ్రు. సప్తయుంజంతిరథమేకచక్రమితి సప్తానాం సంభూయోద్వహనశ్రవణాదితిభావః. రవేః అర్వతామశ్వానాం అంతర్బలం ఆతస్సారం రదానాందంతానామ్ యేఅవదా

తాస్సితాః అంశవః- తేషాం మిషాత్ హసంతమివస్థితమిత్యర్థః. అత్రమిషశబ్దేన అంశూనామసత్యత్వ మాపాద్యహాసత్వోత్ప్రేక్షణాత్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా- ఇయంగమ్యాచ వ్యంజకాప్రయోగాత్. ని. రదనాదశనాదంతారదా ఇత్యమరః.

సితత్విషశ్చంచలతాముపేయుషో
మిషేణ పుచ్ఛస్యచ కేసరస్యచ,
స్ఫుటాంచలచ్చామరయుగ్మ చిహ్నకై
రనిహ్నువానం నిజవాజిరాజతామ్. 62

సితత్విషఇతి. పునః, సితత్విషఃవిశదప్రభస్య - చంచలతాముపేయుషః - చంచలస్యేత్యర్థః - పుచ్ఛస్యచకేసరస్యసటాసమూహస్యచ మిషేణచలతశ్చామరయుగ్మస్య చిహ్నకైర్లక్షణైః స్ఫుటాంప్రసిద్ధాంనిజాంవాజిరాజతాం అశ్వేశ్వరత్వమ్ - అనిహ్నువానమ్ - ప్రకాశయంతమివేత్యర్థః. అరాజ్ఞః కథంచామరయుగ్మమితిభావః. పూర్వవదలంకారః.

అపి ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే
ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా,
ఉపేయివాం సం ప్రతిమల్లతాం రయ
స్మయేజితస్య ప్రసభం గరుత్మతః. 63

అపీతి. పునః - రయస్మయేవేగప్రయుక్తాహంకారేప్రసభంప్రసహ్య జితస్య ప్రాగేవ నిర్జితస్య - గరుత్మతః - ముఖానుషక్తా వక్త్రలగ్నా ఆయతా దీర్ఘా వల్గూరజ్వాచ యావల్గా ముఖరజ్జుః తయా, తన్మిషేణేత్యర్థః. ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే సర్పభక్షణపురుషకారేపి - ప్రతిమల్లతాం ప్రతిభటత్వమ్ - ఉపేయివాం సంప్రాప్తమివేత్యర్థః. తథాచగమ్యోత్ప్రేక్షేయమ్. సూ. ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతోనిపాతః.

మూ. నసింధుజం శీత మహస్సహోదరం
హరంత ముచ్చైశ్శ్రవసః శ్రియం హయమ్,
జితాఖిలక్ష్మాభృదనల్పలోచన
స్తమారురోహ క్షితిపాకశాసనః. 64

సఇతి. జితాః అఖిలాః క్ష్మాభృతోభూపాః - భూధరాశ్చయేనసః - అనల్పలోచనో విశాలాక్షః - అన్యత్రబహునేత్ర స్సహస్రాక్ష ఇతియావత్ - సః క్షితిపాకశాసనః క్షితీంద్రోనళః - దేవేంద్రశ్చ - సింధుజం సింధుదేశోద్భవం - సముద్రోద్భవంచ. ని. దేశేనదవిశేషేబ్ధౌసింధుర్నాసరితి స్త్రియామిత్యమరః - శీతమహస్సహో

దరం చంద్రసవర్ణ మిత్యర్థః. అన్యత్ర - చంద్రభాశ్రితరం ఏకయోనిత్వాదితిభావః - ఉచ్చైశ్శ్రవసః ఇంద్రాశ్వస్య - శ్రియం హరంతం- తత్సరూపమిత్యర్థః-తంహయం ఆరురోహ - అతోఽశ్రుచ్చైశ్శ్రవసః శ్రియంహరంతమిత్యుపమా - సాచశ్లిష్టవిశేషణా శ్లేషసంకీర్ణా - క్షితిపాకశాసన ఇత్యతిశయోక్తిః.

నిజామయూఖా ఇవతిగ్మదీధితిం
స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్,
తమశ్వవారాజవనాశ్వయాయినం
ప్రకాశరూపా మనుజేశమన్వయుః. 65

నిజాఇతి. నిజాఆత్మీయాః - ప్రకాశరూపాఉజ్జ్వలాకారాః. భాస్వరరూపాశ్చ - అశ్వాన్వారయంతీత్యశ్వవారాః అశ్వారోహాః - స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజం పద్మరేఖాంకితహస్తమ్- అన్యత్రపద్మహస్తమ్ - జవనోజవశీలః. సూ. జుచంక్రమ్యేత్యాదినాయుచ్ - తేనాశ్వేన - అన్యత్రతైరశ్వైర్యాతీతితథోక్తమ్ - మనుజాః మనోర్జాతానరా రాజానశ్చ - తేషామీశంతంనలంతిగ్మదీధితిం సూర్యం మయూఖా ఇవ అన్వయుః అన్వగచ్ఛన్ - యాతేర్లఙి ఝేర్జుసాదేశః.

చలన్నలంకృత్య మహారయం హయం
సవాహవాహోచితవేషపేశలః,
ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభి
ర్వ్యలోకిలోకై ర్నగరాలయై ర్నలః. 66

చలన్నితి. వాహవాహోచిత వేషపేశలః - అశ్వవహానాను రూప నైపథ్య చారుః. ని. చారౌదక్షేచపేశలఇత్యమరః. సనలః మహారయంజవనమ్-హయం - అలంకృత్యచలన్ - స్వయంహయస్య భూషణీభూయగచ్ఛన్నిత్యర్థః - ప్రమోదేన నిష్పందతరాణి అత్యంతనిశ్చలాని అక్షిపక్ష్మాణి యేషాంతైరనిమేషదృష్టిభి రిత్యర్థః. నగరాలయైర్నగరనివాసిభిః లోకైర్జనైర్వ్యలోకి - విస్మయహర్షాభ్యాం విలోకిత ఇత్యర్థః - వ్యత్యనుప్రాసోలంకారః.

క్షణాదథైష క్షణదా పతి ప్రభః
ప్రభంజనాధ్యేయ జవేన వాజినా
సహైవతాభి ర్జనదృష్టి వృష్టిభి
ర్బహిః పురోభూ త్పురుహూతపౌరుషః. 67

క్షణాదితి. అథక్షణదాపతిప్రభః చంద్రద్యుతిః పురుహూతపౌరుషః ఇంద్ర పరాక్రమః ఏష నలః-ప్రభంజనాధ్యేయజవేనవాయునాభ్యసనీయవేగేన తతోప్యధికవే

గేనేత్యర్థః. వాజినాఅశ్వేన, క్షణాత్, తాభిః జనదృష్టివృష్టిభిఃదృష్టిపాతైస్సహ - జనైర్దృశ్యమానఏవేత్యర్థః. పురఃపురాత్, బహిః బహిస్థితః, అభూత్ - పూర్వం పురేదృష్టః క్షణాంతరఏవ పురాద్బహిర్దృష్ట ఇతివేగాతిశయోక్తిః.

తతః ప్రతీచ్ఛ ప్రహరేతిభాషిణీ
పరస్పరోల్లాసితశల్యపల్లవే,
మృషామృథంసాది బలేకుతూహలా
న్నలస్యనాసీరగతేవితేనతుః. 68

తతఇతి. తతః పురాద్బహిర్గమనానంతరం - ప్రతీచ్ఛగృహాణ, ప్రహరజహీతిభాషిణీ భాషమాణేఇత్యర్థః. పరస్పరమన్యోన్య పరిఉల్లాసితానిప్రసారితాని శల్యపల్లవానితోమరాగ్రాణి యాభ్యాంతే తథోక్తే. ని. శల్యంతుతోమరఇతివిశ్వః. నలస్యనాసీరగతేసేనాగ్రవర్తినీ. ని. సేనాముఖంతునాసీరమిత్యమరః. సాదిబలేతౌరంగికసైన్యే - కుతూహలాన్మృషామృథం మిథ్యాయుద్ధం యుద్ధనటనమిత్యర్థః. వితేనతుః చక్రతుః.

పరియాతు మస్మాక మియం కియత్పదం
ధరాతదంభోధిరపిస్థలాయతామ్,
ఇతీవవాహైర్నిజవేగ దర్పితైః
పయోధిరోధక్షమముద్ధతంరజః. 69

పరియాతుమితి. ఇయంధరాభూః సముద్రవ్యతిరిక్తేతిభావః. అస్మాకంప్రయాతుంప్రస్థాతుమ్ - కియత్పదమ్ - గంతవ్యస్థానంనకించిత్పర్యాప్త మిత్యర్థః. తత్తస్మాదంభోధిరపి - స్థలాయతాంస్థలవదాచరతు - భూరేవభవత్విత్యర్థః. సూ. కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చేతిక్యఙ్ప్రత్యయః. ఇతీవ, ఇతిమత్వేవేత్యర్థః. ఇతినైవగమ్యయానార్థత్వాదప్రయోగః - అన్యథాపౌనరుక్త్యాత్ - క్రియానిమిత్తోత్ప్రేక్షా - నిజవేగేనదర్పితైస్సంజాతదర్పైర్వాహైర్నలాశ్వైః - పయోధిరోధక్షమంసముద్రచ్ఛాదనపర్యాప్తమ్ - రజఉద్ధతంఉత్థాపితం - తథాసాంద్ర.మితిభావః.

హరే ర్యదక్రామిపదైకకేనఖం
పదైశ్చతుర్భిః క్రమణేపి తస్యనః,
త్రపాహరీణా మితి నమ్రితాననై
ర్న్యవర్తితైరర్ధనభఃకృతక్రమైః. 70

హరేరితి. యత్ఖమాకాశం - హరేరేకకేనఏకాకినా. సూ. ఏకాదాకినిచ్చాసహాయ ఇతిచకారాత్కన్ప్రత్యయః. పదాపాదేన, ని. పాదఃపదంఘ్రిశ్చరణోస్త్రి

యా మిత్యమరః. సూ. పద్దన్నిత్యాదినాపదాదేశః - అక్రమిఅలంఘి - తస్యఖస్య-చతుర్భిఃపదైః - క్రమణేలంఘనే - కృతేసతీతిశేషః - హరీణాంవాజినాం-విష్ణూనాంచేతి గమ్యతే, ని, యమానిలేంద్రచంద్రార్క విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్విత్యమరః. నోస్మాకంత్రిపాఇతి ఇతీవేత్యర్థః. గమ్యార్థత్వాదివశబ్దస్యాప్రయోగః - అతఏవగమ్యోత్ప్రేక్షా - నమ్రితానినమ్రీకృతాని - ఆననానియైస్తైః - హరిభిః - అర్ధేనభసికతక్రమైః కృతలంఘనైస్సద్భిః - నృపవర్తినివృత్తం యదన్యేనపుంసాలఘూపాయేనసాధితం తస్యగురూపాయేనకరణం సమానస్యలాఘవాయ భవేదితిభావః. ఏతేనప్లుతగతిరుక్తా తత్ర గగనలంఘనస్య సంభవా దితి.

చమూచరా స్తస్యనృపస్యసాదినో
జినోక్తిషుశ్రాద్ధ తయేవసైంధవాః,
విహారదేశం తమవాప్య మండలీ
మకారయన్భూరి తురంగమా నపి. 71

చమూచరాఇతి. తస్యనృపస్య - చమూచరాః - సేనాచరాః - చరేష్టః- సింధులేశభవాస్సైంధవాః - అశ్వాః. సూ. తత్రభవఇత్యణ్ - తత్సంబంధినోపి సైంధవాః. సూ. తస్యేదమిత్యణ్ - తేసాదినోశ్వసాదినఇత్యర్థః. జినోక్తిషుశ్రాద్ధతయేవ- జైనదర్శనశ్రద్ధాళుతయేవేత్యుత్ప్రేక్షా. సూ. ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణఇతిమత్వర్థీయోణ్ప్రత్యయః - తంవిహారదేశంసంచారభూమిం - సుగతాలయంచ. ని. విహారోభ్రమణేస్కంధేలీలాయాం సుగతాలయ ఇతివిశ్వః. అవాప్యతురంగమాన్ - భూరిబహుళం మండలీమపి మండలచారంచాకారయన్ - అపిశబ్దోవాప్తి సముచ్చయార్థః- అన్యత్ర మండలీంమండలాసనమిత్యర్థః. బౌద్ధాః స్వకర్మానుష్ఠానే ప్రాయేణ మండలాసికాం కుర్వంతీతిప్రసిద్ధిః.

మూ. ద్విషద్భిరేవాస్య విలంఘితాదిశో
యశోభిరేవాబ్ధిరకారిగోష్పదమ్,
ఇతీవధారా మవధీర్యమండలీ
క్రియాశ్రియామండి తురంగమైస్థలీ. 72

ద్విషద్భిరితి. అస్యనలస్యద్విషద్భిరేవ - పలాయమానైరితిభావః. దిశోలంఘితాః, అస్యయశోభిరేవాబ్ధిః గోఃపదంగోష్పదమకారి - గోష్పదమాత్రః కృతః. సూ. గోష్పదంసేవితాసేవితప్రమాణేష్వితి సుడాగమషత్వయోర్నిపాతః - ఇతీవ ఇతిమత్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా-అన్యసాధారణం కర్మనోత్కర్షాయ భవేదితి భావః-తురంగమైర్ధారాం గతిమ్ - జాతావేకవచనంపంచాపిధారాఇత్యర్థః. ని. ఆస్కందితంధౌరితకం రేచితం వల్గితంప్లుతమ్ - గతయోమూఃపంచధారాఇత్యమరః - అవధీర్యానాదృత్యమండలీ క్రి

యాశ్రియాఅర్ధ ప్లుతాయితాదిమండలీకరణలక్ష్మ్యా మండలగత్యైవేత్యర్థః - స్థలీఅకృత్రిమభూమిః. సూ. జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థేజీష్ - అమండిఅభూషి - మడిభూషణఇతిధాతోర్ణ్యంతాత్కర్మణిలుఙ్ - ఇదిత్వాన్నుమాగమః.

ఆచీకరచ్చారుహయేనయాభ్రమీ
ర్నిజాతపత్రస్యతలస్థలేనలః,
మరుత్క్రమద్వ్యాపినతాసుశిక్షతే
వితత్యవాత్యామయచక్రచంక్రమాన్. 73

ఆచీకరదితి. నలః - చారుయథాతథాహయేనప్రయోజ్యకర్త్రానిజాతపత్రస్య - తలస్థలే - అధఃప్రదేశే. ని. అధస్స్వరూపయోరస్త్రీతలమిత్యమరః. యాః భ్రమీః మండలగతీః - ఆచీకరత్ కారితవాన్ - కరోతేర్ణౌచఙ్ - తాసుభ్రమీషువిషయే- మరుదద్యాపి - వాతానాంసమూహఃవాత్యాః. సూ. పాశాదిభ్యోయః - అత్రతద్భ్రమయోలక్ష్యంతే, తన్మయాన్ - తద్రూపాన్ - చక్రచంక్రమాన్ మండలగతీః - వితత్యవిస్తార్య - నశిక్షతేకింనాభ్యస్యతికిమిత్యుత్ప్రేక్షా - శిక్షితశ్చేత్ సోపితథాగతీః కుర్యాదితిభావః - వాయోరప్యసంభావితాగతీరచీకరదితిభావః.

వివేశగత్వాస విలాస కాననం
తతః క్షణాత్క్షోణిపతి ర్ధృతీచ్ఛయా,
ప్రవాళరాగ చ్ఛురితం సుషుప్సయా
హరిర్ఘనచ్ఛాయ మివాంభ సాం నిధిమ్. 74

వివేశేతి. తతః సక్షోణిపతిః - క్షణాత్ - గత్వా - ధృతీచ్ఛయాసంతోషకాంక్షయా - ప్రవాళాః పల్లవాః - అన్యత్రవిద్రుమాః. ని. ప్రవాళోవల్లకీదండే విద్రుమేన పల్లవ ఇతివిశ్వః. తేషాంరాగేణారుణ్యేన ఛురితం రూషితమ్ - ఘనచ్ఛాయంసాంద్రానాతపం అన్యత్రమేఘకాంతిమ్.ని.ఛాయాత్వనాతపేకాంతా వితివిశ్వః-విలాసకాననం క్రీడావనమ్ - అన్యత్రవబయోరభేదాత్ - బిలాసకానాంబిలేశయానాంసర్పాణామ్ - అననంప్రాణనంఅనప్రాణనఇతిధాతుః - సుషుప్సయాస్వప్తుమిచ్ఛయాహరిర్విష్ణుఃఅంభసాంనిధిమబ్ధి మివవివేశ.

వనాంత పర్యంత ముపేత్యసస్పృహం
క్రమేణ తస్మి న్నవతీర్ణ దృక్పథే,
న్యవర్తి దృష్టి ప్రకరైః పురౌకసా
మనువ్రజద్బంధు సమాజబంధుభిః. 75

వనాంతేతి. అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః స్నేహాదనుగచ్ఛద్బంధుసంఘ

సదృశైరిత్యర్థః. అతఏవోపమాలంకారః. పురాకసాంద్రదృష్టిప్రసరైః దృష్టిసమూహైః కర్తృభిః - వనాంతపర్యంతంకాననోపాంతసీమాం - ఉదకప్రాంతపర్యంతంచేతిగమ్యతే. ని. వనేసలిలకాననే ఇత్యమరః. సస్పృహంసాభిలాషంయథాతథా - ఉపేత్య గత్వా - క్రమేణ - తస్మిన్ వనే - అవతీర్ణదృక్పథే అతిక్రాంతదృష్టివిషయేసతి - వ్యవర్తినివృత్తమ్ - భావేలుఙ్ - యథాబంధుభిః "ఆవనాంతాదోదకాంతాత్ప్రియం పాంథమనువ్రజేత్" ఇత్యాగమాత్. వనపర్యంతంప్రవసంతమనువ్రజ్య, నివర్త్యతేతద్వదితిభావః.

తతః ప్రసూనేచ ఫలేచ మంజులే
ససమ్ముఖీనాంగులినాజనాధిపః,
నివేద్యమానం వనపాలపాణినా
వ్యలోకయత్కాననరామణీయకమ్. 76

తతఇతి. తతోవనప్రవేశానంతరం - సజనాధిపోనలః-మంజులేమనోజ్ఞే - ప్రసూనేపుష్పే ఫలేచవిషయే - సమ్ముఖీనాసంముఖస్య దర్శినీ, సమ్ముఖావస్థిత వస్తుప్రకాశికేతియావత్. సూ. యథాముఖసమ్ముఖస్యదర్శనఃఖ ఇతిఖప్రత్యయః-సాఅంగులిర్యస్య తేన - వనపాలపాణినానివేద్యమానం ఇదమిదమిత్యంగుళ్యానిర్దేశేనప్రదర్శ్యమానమిత్యర్థః. కాననరామణీయకం వనకామనీయకమ్. సూ. యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితి వుఞ్ప్రత్యయః - వ్యలోకయదపశ్యదితి స్వభావోక్తిః.

ఫలాని పుష్పాణిచ పల్లవేకరే
వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే,
స్థితైస్సమాధాయ మహర్షివార్ధకా
ద్వనేతదాతిథ్యమశిక్షిశాఖిభిః. 77

ఫలానీతి. వయోతిపాతేన - పక్షిప్రపాతేనబాల్యాద్యపగమేనచ - ఉద్గతేనోత్థితేనవాయునా - వాతదోషేణచవేపితేకంపితే, ఖగబాల్యాదినోర్వయఇత్యమరః. పల్లవఏవకరఇతివ్యస్తరూపకమ్ - ఫలానిపుష్పాణిచ సమాధాయనిధాయ - స్థితైఃతిష్ఠద్భిఃవనే శాఖిభిర్వృక్షైః వేదశాఖాధ్యాయిభిశ్చ. ని. శాఖావేదప్రభేదేచేతివైజయంతీ-తదాతిథ్యంతస్యనలస్య ఆతిథ్యంఅతిథ్యర్థంకర్మ. సూ.అతిథేర్ఞ్య ఇతిఞ్యప్రత్యయః-మహర్షీణాంవార్ధకాద్వృద్ధసమూహాత్ తత్రిత్యవృద్ధమహర్షిసంఘాదిత్యర్థః-శివభాగవతవత్సమాసః, ని. వృద్ధసంఘేతువార్ధకమిత్యమరః. వా. వృద్ధాచ్చేతివక్తవ్యమితి సమూహార్థేవుఞ్ప్రత్యయః - అశిక్షిశిక్షితంఅభ్యస్తం - అన్యథాకథమిదమాచరితమితిభావః - కర్మణి

లుఙ్ - ఉత్ప్రేక్షేయం, సాచవ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా పూర్వోక్తరూపకశ్లేషాభ్యాముత్థాపితా చేతిసంకరః.

వినిద్రపత్రాలిగతాలికైతవా
న్మృగాంకచూడామణివర్జనార్జితమ్,
దధానమాశాసుచరిష్ణుదుర్యశః
సకౌతుకీ తత్ర దదర్శకైతకమ్. 78

వినిద్రేతి. వినిద్రపత్రాళిగతాళికైతవాత్ వికచదళావళిస్థితభృంగమిషాత్ - మృగాంకచూడామణేరీశ్వరస్య-కర్తుః వర్జనేనపరిహారేణ అర్జితంసంపాదితం.శ్లో. నకేతక్యాసదాశివమితినిషేధాదితిభావః.ఆశాసు-చరిష్ణుసంచరణశీలంసర్వతోదిక్క-మిత్యర్థః. సూ. అలంకృఞిత్యాదినా చరతేరిష్ణుచ్ప్రత్యయః. దుర్యశః అపకీర్తిం - దధానంకైతకంకేతకీకుసుమం - తత్రివనేసనలః కౌతుకీసన్ - దదర్శ. అర్హాస్యమహాపురుష బహిష్కారోదుష్కీర్తికర ఇతిభావః. అత్రఅళికైతవాదిత్యళిత్వాపహ్నవేనతేషుదుర్యశస్త్వారోపాదపహ్నవాలంకారః. శ్లో. నిషిధ్యవిషయంసామ్యాదన్యారోపేహ్యపహ్నవ ఇతి లక్షణాత్.

వియోగభాజాం హృది కంటకైః కటు
ర్నిధీయసే కర్ణిశరస్మరేణ యత్,
తతోదురాకర్షతయా తదంతకృ
ద్విగీయసే మన్మథదేహదాహినా. 79

అథత్రిభిఃకైతకోపాలంభమాహ:— వియోగేతి. హేకైతక - యద్యస్మాత్, త్వం - స్మరేణ, వియోగభాజాం, హృది, కంటకైః నిజతీక్ష్ణావయవైః, కటుస్తీక్ష్ణః, కైతకవిశేషణస్యాప్యస్య కర్ణిశరవిశేషణత్వవివక్షయాపుల్లింగనిర్దేశః. కింతూద్దేశ్యవిశేషస్యవిధేయవిశేషణత్వంక్లిష్టం, కర్ణవత్కర్ణః. ప్రతిలోమశల్యమ్, తద్వాన్ శరఃకర్ణిశరస్సన్ - నిధీయసే - కంటకకఠోరకైతకస్యకర్ణిశరత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః. తతః కర్ణిశరత్వాదేవ - దురాకర్షతయాదురుద్ధరతయా - తదంతకృత్, తేషాంవియోగినామన్తకృన్మారకంసత్ - మన్మథదేహదాహినాస్మరహరేణ - విగీయసేవిగర్హ్యసే - ద్వేష్యవద్ద్వేష్యోపకరణమప్యసహ్యమేవ - తదపిహింస్రంచేత్కిముపవక్తవ్యమితిభావః. అత్రేశ్వరకర్తృకస్యకైతకవిగానస్య తద్గతవియోగిహింస్రతాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, సాచోక్తరూపకోత్థాపితేతిసంకరః.

త్వదగ్రసూచీ సచివస్సకామినో
ర్మనోభవస్సీవ్యతి దుర్యశః పటౌ,

స్ఫుటంచ పత్రైః కరపత్రమూర్తిభి
ర్వియోగి హృద్దారణదారుణాయతే. 80

త్వదగ్రసూచీతి. తవఅగ్రాణ్యేవ సూచ్యః - తాఏవసచివాస్సహకారిణోయస్య సతథోక్తః సః ప్రసిద్ధః - మనోభవః - కామినీచ కామీచకామినౌతయోః. సూ. పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః. దుర్యశసీ అధీరావిత్యపకీర్తీఏవ పటావితిరూపకమ్. సీవ్యతి, కంటకస్యూతంకరోతీత్యర్థః. కించేతిచార్థః, కరపత్రమూర్తిభిః క్రకచాకారైః. ని. క్రకచోస్త్రీకరపత్రమిత్యమరః. పత్రైః వియోగినాం - హృద్యేవదారుణి - దారయతీతిదారణః।విదారకః ఛేత్తా - సఇవాచరతీతిదారణాయతే. సూ. కర్తుఃక్యఙ్ సలోపశ్చేతిక్యఙంతాల్లట్ - దారణాయతిఇత్యుపమా - సాచహృద్దారుణీతిరూపకానుప్రాణితేతిసంకరః.

ధనుర్మధుస్విన్న కరోతి భీమజా
పరంపరాగైస్తవధూళి హస్తయన్,
ప్రసూన ధన్వా శరసా త్కరోతి మా
మితిక్రుధా క్రుశ్యత తేన కైతకమ్. 81

ధనురితి. హేకైతక, ప్రసూనంధనుర్యస్యేతి ప్రసూనధన్వాపుష్పచాపః. సూ. వాస్యజ్ఞాయామిత్యనజాదేశః - అథఏవధనుషః. మధునామకరందేన-స్విన్న కరః ఆర్ద్రపాణిస్సన్ - తే, పరాగైః, రజోభిః, ధూళిహస్తయన్ పునఃపునఃధూళ్యాదాషితహస్తమాత్మానంకుర్వన్-అన్యథాధనుస్స్రితి సేదితిభావః. తత్కరోతీతిణ్యితాల్లట శృతాదేశః - అతిభీమజాపరం అత్యంతం దమయంత్యాసక్తమ్-మాం - శరసాచ్ఛరాధీనం కరోతి. సూ. తదధీనవచనఇతిసాతిప్రత్యయః. అన్యథాసిస్తచాపస్సన్ మాంకింకుర్యాదితిభావః. ఇతీత్థంశ్లోకత్రయోక్తరీత్యా - తేనరాజ్ఞాక్రుధాకైతకం అక్రుశ్యత, అపకారోద్ఘాటనేన అఘుష్యతేత్యర్థః.

విదర్భ సుభ్రూ స్తనతుంగతాప్తయె
ఘటానివాపశ్యదలంతపస్యతః,
ఫలానిధూమస్య ధయానధోముఖాన్
సదాడిమేదోహదధూపినిద్రుమే. 82

విదర్భేతి. సనలః. ని. తరుగుల్మలతాదీనామకాలేకుశలైఃకృతం, పుష్పాద్యుత్పాదకంద్రవ్యందోహదంస్యాత్తుతత్క్రియేతిశబ్దార్ణవే - దోహదంచాసౌధూపశ్చ-తదుక్తమ్. శ్లో. మేషామిషాంబుసంసేకస్తత్కేశామిషధూపనమ్, శోభయానయం ప్రయోగోహి దాడిమీఫలవృద్ధయే. మత్స్యమజ్జత్రిఫలాలేపైర్ధూపైరాజామిషోద్భవైః, తేపి

తాధూపితానూతే ఫలం తాళీవదాడిమీ.అవిక్త్వాథేనసంసిక్తా ధూపితాతస్యలోమభిః, ఫలానిదాడిమీ సూతే సుబహూనిపృథూనిచేతి, తద్వతిదాడిమేద్రుమే - ఫలానివిదర్భసుభ్రువోదమయంత్యాః - స్తనయోర్యాతుంగతా - తదాప్తయేతత్ప్రాప్తయే - తాన్యగాన్నత్యలాభాయేత్యర్థః. అలమత్యంశంతపస్యతస్తపశ్చరతః. సూ. కర్మణోరోమంథతపోభ్యాంవర్తిచరోరితిక్యఙ్ప్రిద్యయేతపసః పరస్మైపదంచేతి, పరస్మైపదం- ధూమస్యదోహదధూమస్య, ధయంతీతిధయాన్ పాత్ర్యాన్. సూ. అత్రాణితశ్చోపసర్గ ఇత్యత ఉపసర్గగ్రహణానువృత్తిపక్షే, పాఘ్రేత్యాదినాఅనుపసృష్టాదపిధేటశ్శతృప్రత్యయఇతిగతిః - అతఏవకాశికా, కేచిదుపసర్గ ఇతి నానువర్తయంతీతి-అధోముఖాన్ ఘటానివ అపశ్యదిత్యుత్ప్రేక్షా - ఫలార్థినఉగ్రంతపస్యంతీతిభావః.

వియోగినీమైక్షత దాడిమీమసౌ
ప్రియస్మృతేస్స్పష్ట ముదీత కంటకామ్,
ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృ
ద్విశచ్ఛుకాస్యస్మర కింశుకాశుగామ్. 83

వియోగినీమితి. అసౌనలః, ప్రియస్మృతేః దయితస్మరణాత్ స్పష్టంవ్యక్తమ్-ఉదీతేతి, ఇణ్ గతావితిధాతోః కర్తరిక్తః - ఉదితాఃఉద్గతాః - కంటకాఃస్వావయవసూచ యఏవ కంటకారోమాంచాయస్యాస్తామితి శ్లిష్టరూపకమ్. ని. వ్యేణౌ ద్రుమాంగేరోమాంచేక్షుద్రశత్రౌచకంటకఇతివైజయంతీ - ఫలాన్యేవస్తనాః తావేవస్థానం తత్రవిదీర్ణం, రాగోస్యాస్తీతిరాగి - రక్తవర్ణమనురక్తంచ యత్తస్మిన్హృది - విశద్భిజభక్షణాయాంతః ప్రవిశత్ - శుకాస్యంశుకతుండమేవ స్మరస్యకింశుకంపలాశకుట్మలమేవ ఆశుగోబాణోయస్యాస్తాం దాడిమీమేవ వియోగినీంవిరహిణీం-ఐక్షత, అపశ్యత్ - రూపకాలంకారః.విఃపక్షీ-తద్యోగినీ మితిచగమ్యతే.

స్మరార్ధ చంద్రేషు నిభేక్రశీయ సాం
స్ఫుటం పలాశే ధ్వజుషాం పలాశనాత్,
సవృంత మాలోకత ఖండ మన్వితం
వియోగి హృత్ఖండి నికాలఖండజమ్. 84

స్మరేతి. సనలః, స్మరస్య యోర్ధచంద్రాః అర్ధచంద్రాకారాః ఇషవఃతస్యసదృశే తన్నిభే, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః అతఏవాహామరః. ని. స్యురుత్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇతి - వియోగినాం హృత్ఖండిని హృదయభేదిని, క్రశీయసాంకృశతరాణాంతి - అధ్వజుషామధ్వగామినాం - పలాశనాన్మాంసభక్షణాద్ధేతోః, స్ఫుటంపలాశే, పలమశ్నాతీతివ్యుత్పత్త్యా పలాశసంజ్ఞాభాజి - కింశుకకలికాయామిత్యర్థః. అన్వితంసందష్టంవృంతప్రసవబంధనం - తదేవ

కాలఖండజం ఖండం, యకృజ్జంఖండమితి వ్యస్తరూపకమ్ - ఆలోకితఆలోకితవాన్. ని. కాలఖండయకృతీతుసమే ఇమేఇత్యమరః. తచ్చ దక్షిణపార్శ్వస్థ కృష్ణ వర్ణ మాంసవిశేషః.

నవాలతా గంధవహేన చుంబితా
కరంబితాంగీమ కరందశీకరైః,
దృశానృపేణ స్మితశోభి కుట్మలా
దరాదరాభ్యాం దరకంపినీపే. 85

నవేతి. గంధవహేనవాయునా - చుంబితాస్పృష్టాఅన్యత్ర అనులిప్తేనపుంసా వీక్షితా - మకరందశీకరైఃపుష్పరసకణైః-కరంబితాంగీవ్యామిశ్రిత రూపా, అన్యత్ర స్విన్నాంగీతిచగమ్యతే-స్మితశోభినఃవికాసరమ్యాః-కుట్మలాముకుళాః-యస్యాస్సా-మందహాసమనోహరదంతముకుళాచగమ్యతే - దరకంపినీవాయుస్పర్శాదీషత్కంపా - సాత్త్వికవేపథుమతీచ - నవాలతావల్లీ - తత్సదృశీకాంతాచగమ్యతే - నృపేణ, కర్త్రా, దృశా, కరణేన, దరాదరాభ్యాం భయతృష్ణాభ్యాం - ఉపలక్షితేన సతా - పపేపీతా, గాఢం దృష్టేత్యర్థః. ఉద్దీపకత్వాద్దరః - ప్రియాసాదృశ్యాదాదరశ్చ. ని. దరోస్త్రీశంఖభీగర్తేష్వల్పార్థేత్వవ్యయంత్విద మితివైజయంతీ - అత్ర ప్రస్తుతలతావిశేషణసామ్యాద ప్రస్తుతనాయికాప్రతీతెస్సమాసోక్తిరలంకారః.శ్లో. విశేషణానాంతౌల్యేన యత్రప్రస్తుతవర్తినామ్, అప్రస్తుతస్యగమ్యత్వే సాసమాసోక్తిరిష్యత, ఇతిలక్షణాత్.

విచిన్వతీః పాంథ పతంగ హింసనై
రపుణ్యకర్మాణ్యళికజ్జలచ్ఛలాత్,
వ్యలోకయ చ్చంపక కోరకావళీ
స్సశంబరారే ర్బలిదీపికా ఇవ. 86

విచిన్వతీరితి. పంథానంగచ్ఛంతినిత్యమితిపాంథాఃనిత్యపథికాః.సూ. పంథోణనిత్యమితిణప్రత్యయః. పంథాదేశశ్చ-తఏవపతంగాః పక్షిణః. ని. పతంగౌపక్షిసూర్యౌచేత్యమరః-తేషాం, హింసనైర్వధైః - అపుణ్యకర్మాణి - అళయఃకజ్జలానీవేత్యుపమితసమాసః - తేషాంఛలాదిత్యపహ్నవాలంకారః. విచిన్వతీస్సంగృహ్ణతీః హింసాపాపకారిణీరిత్యర్థః.- చంపకకోరకావళీః - శంబరారేస్స్మరస్య - బలిదీపికాః పూజాదీపానివేత్యుత్ప్రేక్షా, సనలోవ్యలోకయత్.

అమన్యతాసౌ కుసుమేషు గర్భజం
పరాగమంధం కరణం వియోగినామ్,

స్మరేణముక్తేషు పురాపురారయే
తదంగభస్మేవశరేషు సంగతమ్. 87

అమన్యతేతి. అసౌనలః, కుసుమాన్యేవ - ఇషవఃకామబాణాః, తేషాంగర్భజంగర్భజాతం - వియోగినామితికర్మణి షష్ఠీ, అనంధాఅంధాఃక్రియంతే అనేనేత్యంధంకరణః. సూ. ఆఢ్యసుభగేత్యాదినాచ్వ్యర్థేఖ్యుప్రత్యయః - అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః, తంపరాగం, పురాపూర్వంపురారయేపురహరాయ - స్మరేణముక్తేషు శరేషుసంగతంసంసక్తమ్, తస్యపురారేరంగేయద్భస్మతదివామన్యత, తథోత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః. పురాపురారయేయేముక్తాస్తఏవైతెపునరావర్తినః కుసుమేషవఇత్యభిమానః - అన్యథాపితేషాంతదంగభస్మసంగోత్ప్రేక్షానుత్థానాదితి.

పికాద్వనే శృణ్వతిభృంగహుంకృతై
ర్దశాముదంచత్కరుణం వియోగినాం,
అనాస్థయాసూనకరప్రసారిణీం
దదర్శదూనస్థలపద్మినీం నలః. 88

పికాదితి. వనేఉపవనేశ్రోతరి - పికాద్వక్తుస్సకాశాత్, భృంగహుంకృతైః వియోగినాందశాం అళిహుంకారకృతాం దురవస్థామిత్యర్థః. ఉదంచత్కరుణంవికసద్వృక్షవిశేషం - ఉద్యత్కృపంచయథాతథా, శృణ్వతిసతి. ని. కరుణస్తురసే వృక్షే కృపాయాంకరుణామతేతి విశ్వః. అనాస్థయాశ్రోతుమనిచ్ఛయా - సూనంప్రసూనమేవ కరంప్రసారయతీతితథోక్తాం అనిష్టకథాంకరేణవారయంతీ మివస్థితామిత్యర్థః. సూనకరేతిరూపకానుప్రాణితా గమ్యోత్ప్రేక్షేయమ్ - స్థలపద్మినీంనలః, దూనఃపరితప్తస్సన్. సూ. దూయతేఃకర్తరిక్తః, ల్వాదిభ్యశ్చేతినిష్ఠానత్వమ్, దదర్శ.

రసాలసాల స్సమదృశ్యతామునా
స్ఫురద్ద్విరేఫార వరోషహుంకృతీః,
సమీరలోలై ర్ముకుళై ర్వియోగినే
జనా యదిత్స న్నివతర్జనాభయమ్. 89

రసాలేతి. అమునానలేన, స్ఫురంతిద్విరేఫారవఃభ్రమరఝంకారయేవ - రోషిణయాహుంకృతిర్ఝంకారస్సాయస్యసః సమీరలోలైర్వాయుచలైః, ముకుళైరంగుళిభిరితిభావః. వియోగినేజనాయ, తర్జనాభయం, దిత్సన్దాతుమిచ్ఛన్నివస్థితః, సూ. దదాతేస్సన్ప్రత్యయః. సనిమీమేత్యాదినాఇసాదేశః. అత్రలోపోభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః సన్యార్ధధాతుక ఇతిసకారస్యతకారః. రసాలసాలశ్చూతవృక్షః సమదృశ్యత సమ్యగ్దృష్టః ద్విరేఫేత్యాదిరూపకోత్థాపితేయం తర్జనాభయజననాత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

దినేదినే త్వం తను రేధి,రేధికం
పునఃపునర్మూర్ఛ చ మృత్యుమృచ్ఛ చ,
ఇతీవ పాంథం శపతః పికాన్ ద్విజాన్
స ఖేదమైక్షిష్ట సలోహితేక్షణాన్. 90

దినేదినఇతి. రేఇతిహీనసంబోధనే-పాంథ, త్వందినేదినే అధికంతనురేధిక్ష్ణోభవ. సూ. అస్తేర్లోటిలిప్, హుఝల్భ్యోహేర్ధిరితిధిత్వం ఘ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చేత్యేత్వమ్ - శ్నసోరల్లోపఇత్యకారలోపః - పునఃపునరూర్ఛచ మూర్ఛితోభవమృత్యుంమరణం ఋచ్ఛచఆప్నుహి, ఇతి పాంథంనిత్యపథికం - శపతశ్శపమానానివస్థితానిత్యుత్ప్రేక్షే, లోహితేక్షణాన్ రక్తదృష్టీన్, ఏకత్రస్వభావతః.అన్యత్రరోషాచ్చేతిద్రష్టవ్యమ్ - పికాన్ద్విజాన్కోకిలాన్ పక్షిణః బ్రాహ్మణాంశ్చ - సనలః; సఖేదం ఐక్షిష్ట, స్వస్యాప్యుక్తశాపశంకయేతిభావః.

అళిస్రజా కుట్మల ముచ్చ శేఖరం
నిపీయ చాం పేయ మధీరయాదృశా,
స ధూమ కేతుం విప దేవియోగినా
ముదీతమా శంకిత వా నశంకత. 91

అళిస్రజేతి. అళిస్రజా భ్రమరపఙ్క్త్యా-ఉచ్చ శేఖరంఉన్నతశిరోభూషణం అళిమలినాంగమిత్యర్థః. ని. శిఖాస్వాపీడ శేఖరావిత్యమరః. చాంపేయంచంపకవికారం కుట్మలం. ని. అథచాంపేయశ్చంపకోహేమపుష్పకఇత్యమరః - నన్వయుక్తమిదం. శ్లో. నషట్పదోగంధఫలీమజిఘ్రదిత్యాదా అళీనాంచంపకస్పర్శాభావప్రసిద్ధేరితిచేన్న-స్పృశంత్యేవ కింతుస్పృష్ట్వామ్రియంతే - తావతైవస్పర్శాభావప్రసిద్ధేరితి క్వచిత్కీర్తితః పరిహారః - అథవాచాంపేయంనాగకేసరమ్. ని. చాంపేయఃకేసరోనాగకేసరః కాంచనాహ్వయఇత్యమరః. అధీరయాదృశానిపీయ, విక్లబదృష్ట్యాగాఢందృష్ట్వా ఆశంకితవాన్ కించిదనిష్టముత్ప్రేక్షితవాన్. శ్లో. అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాం శంకామాచక్షతేబుధా ఇతిలక్షణాత్. సనలఃవియోగినాం విపదే, ఉదీతంఉదితం, ధూమకేతుం, అశంకత, అతర్కయదిత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః.

గళ త్పరాగం భ్రమిభంగిభిః పత
త్ప్రసక్తభృంగావళి నాగకేసరమ్,
సమారనారాచనిఘర్షణస్ఖల
జ్జ్వలత్కణంశాణ మివ వ్యలోకయత్. 92

గళదితి. సనలః, గళత్పరాగంనిపతద్రజస్కం - భ్రమిభంగిభిర్భ్రమణప్రకారైః ఉపలక్షితం, పతద్భ్రమిశ్యత్, ప్రసక్తభృంగావళి - సంసక్తాళికులం - నాగకేసరం కుసుమవిశేషం - మారనారాచనిఘర్షణైః స్మరశరఘర్షణైః స్ఖలంతః ఉత్పతంతజ్జ్వలంతశ్చ - కణాఃస్ఫులింగాఃయస్యతం, శాణంనికషోపలమివేత్యుత్ప్రేక్షా - వ్యలోకయత్, ని. శాణస్తునికషఃకష ఇత్యమరః.

తదంగ ముద్దిశ్య సుగంధిపాతుకా
శ్శిలీముఖాళీః కుసుమా ద్గుణాస్పృశః,
స్వచాప దుర్నిర్గత మార్గణభ్రమా
త్స్మర స్స్వనంతీ రవలోక్య లజ్జితః. 93

తదంగమితి. సుగంధిశోభనగంధం. సూ. గంధస్యేదిత్యాదినాసమాసాంతఇకారః - తదంగం తస్యనలస్య అంగముద్దిశ్యలక్షీకృత్యగుణోగంధాదిః - మౌర్వీచ. ని. గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితివైజయంతీ - తత్స్పృశంతద్వ్యాప్త్. సూ. స్పృశోనుదకేక్విన్ - కుసుమాదపాదానాత్ పాతుకాః ధావంతీః. సూ. లషపతేత్యాదినాఉకఞ్ప్రత్యయః - స్వనంతీః ధ్వనంతీః శిలీముఖాళీరళిపఙ్క్తీః బాణపఙ్క్తీశ్చఅవలోక్య - స్మరః, స్వచాపాత్స్వీయాత్ - దుర్నిర్గతా విషమనిర్గతాః యే మార్గణాబాణాః తద్భ్రమాద్ధేతోః - లజ్జితోభవత్ - నూనమితిశేషః - దుర్నిర్గతేష్వపి హ్యధికంస్వనంతీతిప్రసిద్ధం - అత్రస్వనచ్ఛిలీముఖేషుదుర్నిర్గతమార్గణ భ్రమాద్భ్రాంతిమదలంకారః - సచశిలీముఖేతిశ్లేషానుప్రాణితః - తమన్థాపితాచేయంస్మరస్యలజ్జితత్వోత్ప్రేక్షేత్యనయోరంగాంగిభావేనసంకరః.

మరు ల్లసత్పల్లవకంటకైః క్షతం
సముచ్చర చ్చందనసారసౌరభమ్,
సవారనారీకుచసంచితోపమం
దదర్శ మాలూరఫలం పచేళిమమ్. 94

మరుదితి. మరుతా, లసత్పల్లవానాంచలత్కిసలయానాం కంటకైః తీక్ష్ణాగ్రైరవయవైః - క్షతం, అన్యత్ర, విలసద్విటనఖైః క్షతమితి గమ్యతే, సముచ్చరత్ప్రసరత్ - చందనసారస్యేవఅన్యత్రచందనసారస్య సౌరభంయస్యతత్ - అతఏవవారనారీకుచేనవేశ్యాస్తనేన సంచితోపమంసంపాదితసాదృశ్యమిత్యుపమాలంకారః. ని. వారస్త్రీగణికావేశ్యేత్యమరః - ఫలాంగనాసునఖక్షతాద్యనౌచిత్యాద్వారవిశేషణం - పచేళిమంస్వతఃపక్వమ్. వ్యా. కర్మకర్తరికేళిమరఉపసంఖ్యానమితిపచేః కేళిమర్ప్రత్యయః-

మాలూరఫలంబిల్వఫలం. ని. బిల్వేశాండిల్యశైలూషౌమాలూరశ్రీఫలావపీత్యమరః - సనలోదదర్శ.

యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచిత
ప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్,
స్మరేషుధీకృత్య ధియా భయాంధయా
సపాటలాయాః స్తబకం ప్రకంపితః. 95

యువద్వయీతి. యువాచ యువతిశ్చతయోర్యూనోః ద్వయీమిథునం-తస్యాశ్చిత్తయోః కర్మణోః నిమజ్జనే - ణ్యంతాల్ల్యుట్ - ఉచితైః క్షమైః - ప్రసూనైః పుష్పబాణైఃశూన్యేతరదశూన్యంపూర్ణం గర్భగహ్వరంగర్భకుహరంయస్యతం-పాటలాయాః పాటలవృక్షస్య స్తబకంకుసుమగుచ్ఛం - భయాంధయా భయమూఢయాధియా భయజన్యభ్రాంత్యేత్యర్థః-స్మరేషుధీకృత్య కామతూణీకృత్య-తథావిభ్రమ్యేత్యర్థః అతఏవ భయాత్ప్రకంపితః చకంపే - అత్ర పాటలస్తబకే మదనతూణీరభ్రమాద్భ్రాంతిమదలంకారః. శ్లో. కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయేపిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్రసంభ్రాంతిమాన్మత ఇతిలక్షణాత్.

మునిద్రుమః కోరకిత శ్శితిద్యుతి
ర్వనే మునా మన్యత సింహికాసుతః,
తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం
కలాకలాపం కిల వైధవం వమన్. 96

మునిద్రుమ ఇతి. అమునానలేన - వనే - కోరకితస్సంజాతకోరకః-శితిద్యుతిః పత్రేషుకృష్ణచ్ఛవిః - మునిద్రుమఃఅగస్త్యవృక్షః - తమిస్రపక్షే త్రుటికూటేనక్షయవ్యాజేన భక్షితం - అభక్షితత్వేకుతఃక్షయఇతిభావః-అత్రకూటశబ్దేనక్షయాపహ్నవేన భక్షణారోపాదపహ్నవభేదః - వైధవంచాంద్రమసం. ని. విధుస్సుధాంశుశ్శుభ్రాంశురిత్యమరః - కలాకలాపంకలాసమూహం వమన్ ఉద్గిరన్ సింహికాయాస్సుతోరాహుః - అమన్యతకిల - అత్రకోరకితత్వశితద్యుతిత్వాభ్యాంమునిద్రుమస్యేందుకలాకలాపవమనవిశిష్టరాహుత్వోత్ప్రేక్షా, సాచోక్తాపహ్నవోత్థాపితేతి సంకరః.

పురోహఠాక్షిప్తతుషారపాండర
చ్ఛదావృతేర్వీరుధిబద్ధవిభ్రమాః,
మిళన్నిమీలం విదధు ర్విలోకితా
నభస్వత స్తం కుసుమేషు కేళయః. 97

పురఇతి, పురోగ్రే-హఠాత్ ఝుడిత్యాక్షిప్తా కృష్టాతుషారేణహిమేన పాండరాణాం ఛదానాంపత్రాణాం - అన్యత్రతుషారవత్పాండరస్య ఛదస్యాచ్ఛాదకస్య వస్త్రస్యచ - ఆవృతిఃఆవరణం యేనతస్యనభస్వతఃవాయోః - వీరుధిలతాయాం బద్ధా అనుబద్ధాఃవిభ్రమాభ్రమణానిలీలాశ్చయాసుతాః-కుసుమేషువిషయే కేళయః-క్రీడాః-కుసుమేషు కేళయః కామక్రీడాశ్చ - విలోకితా స్సత్యః - తంనలం - మిళంతీ సజ్జంతీ నిమీలానిమీలనంయస్యతం - విదధుః - నిమీలితాక్షంచక్రురిత్యర్థః - విరహిణాముద్దీపకదర్శనస్యదుస్సహదుఃఖహేతుత్వాత్ - అన్యత్ర. శ్లో. నేక్షేతార్కంననగ్నాంస్త్రీం నచసంసక్తమైథునా మితినిషేధాదితిభావః - అత్రప్రస్తుతనభస్వద్విశేషణ సామర్థ్యాదప్రస్తుతకాముకవ్యవహారప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

గతా యదుత్సంగతలే విశాలతాం
ద్రుమా శ్శిరోభిః ఫలగౌరవేణ తామ్,
కథం సధాత్రీ మతిమాత్రనామితై
ర్నవందమానా నభినందతి స్మ తాన్. 98

గతాఇతి. ద్రుమాః-యస్యాధాత్ర్యాః-ఉత్సంగతలే ఉపరిదేశే అంకదేశేచ-విశాలతాంవృద్ధిం - గతాః తాం ధాత్రీంభువంమాతరంచ ఉపమాతరంవా. ని. ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృష్విత్యమరః. సూ. ధఃకర్మణిష్ట్రనితి ధేటోదధాతేర్వాష్ట్రన్ప్రత్యయః - ఫలగౌరవేణఫలభరేణ సుకృతాతిశయేనచ - హేతునా అతిమాత్రంనామితైః. ప్రహ్వీకృతైః సూ. నమేర్మిత్త్వవికల్పాద్ధ్రస్వభావః శిరోభిరగ్రైరుత్తమాంగైశ్చ-వందమానాన్ స్పృశతోభివాదయమానాంశ్చతాన్ ద్రుమాన్ అతఏవ యచ్ఛబ్దానపేక్షా - సనలఃకథంనాభినందతిస్మ అభిననందైవేత్యర్థః - వృక్షాణాం క్షేత్రానురూపఫలసంపత్తి మపత్యానాం మాతృభక్తించకోనామనాభినందతీతిభావః - అత్రాపివిశేషణసామర్థ్యాత్ప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలై
స్సుధీకృతం పుష్పరసై రహర్మహః,
వినిర్మితం కైతకరేణుభి స్సితం
వియోగినే దత్త న కౌముదీ ముదః. 99

అత్రాతపస్యచంద్రికాత్వరూపణాయతద్ధర్మాన్సంపాదయతి.—నృపాయేతి. వనానిలైఃఉద్యానవనవాతైః - హిమంశీతలం కృతంహిమితం - తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః - పుష్పరసైఃవనవాతానీతైఃమకరందైః - సుధీకృతం అమృతీకృతం - తథాకైతకరేణుభిః - సితంవినిర్మితం శుభ్రీకృతం అహ్నోమహః తేజః అహర్మహః

ఆతపః. సూ. రోఽసుపీతి రేఫాదేశః - తదేవకౌముదీతివ్యస్తరూపకమ్ - వియోగినేత స్మైన్నృపాయ-ముదఃప్రమోదాన్ నాదత్తనదత్తవతీ-ప్రత్యుతోద్దీపికైవాభూదితి భావః.

వియోగభాజోపి నృపస్య పశ్యతా
తదేవ సాక్షా దమృతాంశుమాననమ్,
పికేన రోషారుణచక్షుషా ముహుః
కుహూః రుతాహూయత చంద్రవైరిణీ. 100

వియోగభాజఇతి. వియోగభాజోపి వియోగినోపినృపస్య - తదాననమేవసాక్షా దమృతాంశుం ప్రత్యక్షచంద్రం పశ్యతా అతఏవరోషాదద్యాపి చంద్రతాంనజహాతీతి క్రోధాదివఅరుణచక్షుషాపికేన - చంద్రవైరిణీకుహూఃనిజాలాపఏవ కుహూర్నష్ట చంద్రామావాస్యేతిశ్లిష్టరూపకం. ని. కుహూస్స్యాత్కోకిలాలాపనష్టేందుకళయోరపీతివిశ్వః - ముహురాహూయతోతఆహూతాకిమిత్యుత్ప్రేక్షా పూర్వోక్తరూపకసాపేక్షేతిసంకరః - అస్యచంద్రస్యేయమేవకుహూరాహ్వాయనీయా అస్యాఏవతత్కాంతిహారిత్వాదితిభావః, వియోగావస్థాయామపినలాననం చంద్రాతిశాయిసౌందర్యం, స్వస్థావస్థాయాంతుకిముతేతిభావః.

అశోక మర్థాన్వితనామతాశయా
గతాన్ శరణ్యం గృహశోచి నోధ్వగాన్,
అమన్యతానంతమివైష పల్లవైః
ప్రతీష్ట కామజ్వల దస్త్రజాలకమ్. 101

అశోకమితి. ఏషనలః - పల్లవైఃప్రతీష్టానిప్రతిగృహీతానిసంఛన్నాని కామజ్వలదస్త్రాణి తద్రూపాణిజాలకానిక్షారకాః బాలముకుళగుచ్ఛాయేనతం - పల్లవసంఛన్నజాలకరూపకామాస్త్రమిత్యర్థః - అన్యథాతద్దర్శనాదేవతేమ్రియేరన్నితిభావః - అశోకం అతఏవార్థాన్వితనామతానాస్తిశోకో యస్మిన్నిత్యన్వర్థ సంజ్ఞతా తత్కృతయా ఆశయా - అస్మానప్యశోకాన్ కరిష్యతీత్యభిలాషేణ - శరణేరక్షణేసాధుంసమర్థం శరణ్యంమత్వేతి శేషః. ని. శరణంరక్షణేగృహఇతివిశ్వః - తత్రసాధురితియత్ ప్రత్యయః- ఆగతాన్ శరణాగతానిత్యర్థః - గృహాన్ దారాన్ శోచంతీతిగృహశోచినః గృహానుద్దిశ్యశోచతఇత్యర్థః. ని. గృహాఃపత్న్యాంగృహేస్మృతాఇతివిశ్వః - అధ్వగాన్ ప్రోషితాన్ - అవంతమివ - శరణాగతరక్షణేమహాఫలస్మరణాత్ - అన్యథామహాదోషస్మరణాచ్చరక్షంతమివేత్యర్థః - అమన్యతజ్ఞాతవాన్ - అస్త్రభీరూణాంతద్గోపనమేవరక్షణోపాయఇతిభావః.

విలాసవాపీతటవీచివాదనా
త్పికాళిగీతే శ్శిఖిలాస్యలాఘవాత్,
వనేపి తౌర్యత్రిక మారరాధ తం
క్వ భోగ మాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః. 102

విలాసేతి. విలాసవాపీవిహారదీర్ఘికా తస్యాస్తటేవీచీనాం వాదనాత్, పికానామళీనాంచ గీతేర్గానాత్ - శిఖీనాం మయూరాణాం లాస్యలాఘవాత్ నృత్తనైపుణ్యాచ్చ - వనేపి - తంనలంతౌర్యత్రికంనృత్తగీతవాద్యత్రయం - కర్తృ - ఆరరాధ ఆరాధయామాస - తథాహి - భాగ్యభాక్ భాగ్యవాన్ - జనః - క్వ, భుజ్యతఇతిభోగః సుఖం తంనాప్నోతిసర్వత్రైవాప్నోతీత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

తదర్థ మధ్యాప్యజనేన తద్వనే శుకావిసృష్టాః పటవ స్తమస్తువన్,
స్వరామృతేనోపజగుశ్చ శారికా స్తథైవ తత్పౌరుషగాయినీకృతాః.

తదర్థమితి. జనేనసేవకజనేనతదర్థంనలప్రీత్యర్థం - అధ్యాప్యస్తుతీఃపాఠయిత్వాతస్మిన్ వనే - విసృష్టాఃముక్తాః - పటవఃస్ఫుటగిరః - శుకాస్తంనలంఅస్తువన్ - తథైవ శుకవదేవ - తత్పౌరుషస్యనలపరాక్రమస్య గాయిన్యోగాయికాఃకృతాః గాయినీకృతాః - శారికాః - స్వరామృతేన మధురస్వరేణేత్యర్థః ఉపజగుశ్చ.

ఇతీష్టగంధాఢ్యమటన్నసౌవనం, పికోపగీతోపి శుకస్తుతోపిచ,
అవిందతామోదభరంబహిఃపరం, విదర్భసుభ్రూవిరహేణనాంతరమ్.

ఇతీతి. ఇతి, ఇష్టగంధాఢ్యంసౌగంధ్యసంపన్నం వనమటన్ దేశకాలాధ్వగంతవ్యాఃకర్మసంజ్ఞావ్యాకర్మణామితి వనస్యదేశత్వాత్కర్మత్వమ్ - అసౌనలః - పికైఃకోకిలైః - ఉపగీతోపిశుకైఃస్తుతోపిచపరంకేవలం. ని. పరస్స్యాదుత్తమానాప్తవైరిదూరేషు కేవలఇతివిశ్వః - బహిఃఆమోదభరంసౌరభ్యాతిరేకరూపమేవ - అవిందత - విదర్భసుభ్రూవిరహేణహేతునా - అంతరంఆమోదభరం - ఆనందాతిరేకరూపమ్ - నావిందతనలబ్ధవాన్ - ప్రత్యుతదుఃఖమేవాన్వభూదిత్యర్థః. ని. ఆమోదోగంధహర్షయోరితి విశ్వః.

కరేణ మీనం నిజకేతనం దధ ద్ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా,
వ్యతర్కి సర్వర్తుఘనేవనే మధుం సమిత్రమత్రానుసరన్నివ స్మరః.

కరేణేతి. సనలః - నిజకేతనంనిజలాంఛనం మీనంద్రుమాలవాలాంబుషు నివేశశంకయా ప్రవేశభియాకరేణ దధత్ - తాదృక్శుభరేఖావ్యాజేనదధానఇత్యర్థః సర్వ

ర్తుషు నేసర్వర్తుసంకులే, అత్రఅస్మిన్ వనే మిత్రంసఖాయం మధుంవసంతం - అనుసరన్ అన్విష్యన్ - స్మరఇవవ్యతర్కి - తర్కితఇత్యుత్ప్రేక్షా, జనైరితి శేషః.

లతాబలాలాస్యకలాగురుస్తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః,
అసేవ తాముం మధుగంధవారిణి, ప్రణీతలీలాప్లవనో వనానిలః. 106

లతేతి. లతాఏవాబలాఃతాసాంలాస్యకలాసుమధురనృత్యవిద్యాసు గురురుపదేష్టేతిమాంద్యోక్తిః, తరుప్రసూనగంధోత్కరాణాం వృక్షకుసుమసౌరభసంపదాం పశ్యతోహరః పశ్యంత మనాదృత్యహరః-ప్రసహ్యాపహర్తేత్యర్థః. ని. పశ్యతోయోహరత్యర్థం సచోరః పశ్యతోహర ఇతి హలాయుధః. సూ. పచాద్యచ్, షష్ఠీచానాదర ఇతి షష్ఠీ - వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యోయుక్తిదండహరేష్విత్యలుక్ - ఏతేన సౌరభ్యముక్తం- మధు మకరందఏవ గంధవారి గంధోదకం తత్ర ప్రణీతలీలాప్లవనః కృతలీలావగాహ ఇతి శైత్యోక్తిః - ఈదృగ్వనానిలః అముంనలం - అసేవత - గుణవానేవ సేవకః సేవ్యప్రియోభవతీతి భావః.

అథ స్వమాదాయ భయేన మంథనా
చ్చిరత్నరత్నాధిక ముచ్చితం చిరాత్,
నిలీయ తస్మిన్నివస న్నపాంనిధి
ర్వనే తటాకో దదృశే వనీభుజా. 107

అథేతి. అథ వనాలోకనానంతరం, మంథనాద్భయేన - మంథనార్థం పునర్మథిష్యంతీతి భయాదితిభావః - చిరాత్ - ఉచ్చితం సంచితం-చిరత్నంచిరంతనం. వా. చిరపరుత్పరారిభ్యస్త్నోవక్తవ్య ఇతిత్నప్రత్యయః, తచ్చతద్రత్నాధికం శ్రేష్ఠవస్తుభూయిష్ఠం చేతి చిరత్నరత్నాధికం. ని. రత్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠే పీత్యమరః-స్వంధనం-ఆదాయతస్మిన్వనే నిలీయాంతర్ధాయ నివసన్వర్తమానః - అపాంనిధి రివేత్యుత్ప్రేక్షా, తటాకస్సరోవిశేషః - అవనీభుజారాజ్ఞా - దదృశేదృష్టః.

పయోనిలీనాభ్రిముకాముకావలీ
రదా ననంతోరగ పుచ్ఛసచ్ఛవీన్,
జలార్ధరుద్ధస్య తటాంతభూభిదో
మృణాళజాలస్య నిభా ద్బభార యః. 108

యదుక్తంధనమాదాయేతితదేవాత్రసంపాదయతి - పయఇత్యాదినవభిశ్శ్లోకైః- పయఇతి, యస్తటాకః - జలేనార్ధరుద్ధస్యఅర్ధచ్ఛన్నస్య - తటాంతభూభిదస్తటప్రాంతదేశ నిర్గతస్యేత్యర్థః - మృణాళజాలస్య బిసబృందస్య నిభాద్వ్యాజాదిత్యపహ్నవాలంకారః. ని. నిభోవ్యాజసదృక్షయోరితివిశ్వః-అనంతోరగస్య శేషాహేః - పుచ్ఛేన

సచ్ఛవీన్సవర్ణాన్ - తద్వద్ధవళానిత్యర్థః పయోనిలీనానాం అభ్రిముకాముకావలీనాం - ఐరావణశ్రేణీనాం రదాన్ దంతాన్ - బభార-తత్ర ఏకఏవైరావణః అతస్త్వసంఖ్యాకా ఇతి వ్యతిరేకః, * అభ్రిముంకామయంత ఇత్యభ్రిముకాముకా ఇతి ద్వితీయాసమాసో మధుపిపాసురితివత్. సూ. నలోకేత్యాదినా షష్ఠీ ప్రతిషేధాత్ లషపతేత్యాదినాక మేరుకఞ్ప్రత్యయః.

తటాంతవిశ్రాంత తురంగమచ్ఛటా
స్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేనయః,
బభౌ చలద్వీచికశాంతశాంతనై
స్సహస్ర ముచ్చైశ్శ్రవసామివ శ్రియన్. 109

తటాంతవిశ్రాంతేతి. యస్తటాకః-తటాంతేతటప్రాంతేవిశ్రాంతా యాతురంగమచ్ఛటా నలానీతాశ్వశ్రేణీతస్యాః స్ఫుటంయథాతథా అనుబింబోదయచుంబనేన ప్రతిబింబావిర్భావవ్యాప్త్యానిమిత్తేన - వీచయఏవకశాస్తాసాం అంతశాతనైఃఅగ్రతాడనైః.ని. అశ్వాదేస్తాడనీకశేత్యమరః, చలదుచ్చలత్ -ఉచ్చైశ్శ్రవసాంసహస్రంశ్రియన్ ప్రాప్నువన్నివ బభావిత్యుత్ప్రేక్షా, వ్యతిరేకశ్చపూర్వవత్ - ఏతేననలాశ్వానాం ఉచ్చైశ్శ్రవస్సామ్యంగమ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

సితాంబుజానాం నివహస్య యశ్ఛలా
ద్బభావళిశ్యామలితోదరశ్రియాం,
తమస్సమచ్ఛాయకళంకసంకులం
కులం సుధాంశో ర్బహుళం వహ న్బహు. 110

సితాంబుజానామితి. యస్తటాకః అళిభిఃశ్యామలితోదరశ్రియాం శ్యామీకృత మధ్యశోభానాం సితాంబుజానాం పుండరీకానాం నివహస్య ఛలాత్ తమస్సమచ్ఛాయైస్తిమిరసవర్ణైః కళంకైః సంకులం బహుళంసంపూర్ణంబహ్వనేకం - సుధాంశోశ్చంద్రస్య కులంవంశంవహన్ బభావితి గమ్యోత్ప్రేక్షా ఛలశబ్దేన పుండరీకేషు పుండరీకత్వాపహ్నవేన చంద్రతారోపాత్సాపహ్నవాచ - వ్యతిరేకస్తుపూర్వవత్.

రథాంగభాజా కమలానుషంగిణా
శిలీముఖ స్తోమసఖేన శార్ఙ్గిణా,

* వస్తుతస్త్వయంగ్రంథః ప్రమాదపతిత ఇతిభాతి, కమేరనిషేధ ఇతివార్తికేన షష్ఠ్యాః ప్రతిప్రసూతత్వేన షష్ఠీ సమాసస్య నిర్బాధత్వాత్. అత ఏవ కౌముద్యాం న లోకేత్యాదనూత్రఏవ కమేర నిషేధః లక్ష్మ్యాః కాముకోహరిరిత్యుక్తమ్.

సరోజినీ స్తంబకదంబకైతవా
న్మృణాళశేషాహి భువాన్వయాయి యః. 111

రథాంగేతి, యస్తటాకః, రథాంగం చక్రవాకం చక్రాయుధంచ- యద్యపి చక్రవాకే రథాంగ నామేతి ప్రయోగోరూఢః తథాపిప్రాయేణాత్ర చక్రశబ్ద పర్యాయప్రయోగదర్శనాత్తద్వదస్యాప్యుభయత్రప్రయోగంమన్యతేకవిః-తద్భాజాభజోఙ్ఘ్రిః కమలైః కమలయాచ అనుషంగిణాసంసర్గవతా శిలీముఖస్తోమ సఖేనఅళికులసహచరేణ అన్యత్రసఖిశబ్దస్సాదృశ్యవచనః - తత్సవర్ణేనేత్యర్థఃమృణాళంశేషాహిరివేత్యుపమితసమాసః - తమ్బవాతదాకరేణఅన్యత్రమృణాళమివశేషాహిః - తద్బవాతదాధారకేణశార్ఙ్గిణా విష్ణునా - సరోజనీనాంస్తంబాఃగుల్మాః. ని. అప్రకాండేస్తంబగుల్మావిత్యమరః- తేషాంకదంబస్యకైతవాన్మిషాత్ - అన్వయాయిఅనుయాతోఽనుసృతోఽధిష్ఠితఇతియావత్ - అత్రాపికైతవశబ్దేన స్తంబత్వమపహ్నుత్యతత్రిశార్ఙ్గిత్వారోపాదపహ్నవభేదః.

తరంగిణీ రంకజుష స్స్వవల్లభా
స్తరంగరేఖా బిభరాం బభూవ యః,
దరోద్గతైః కోకనదౌఘకోరకై
ర్ధృతప్రవాళాంకురసంచయశ్చ యః. 112

తరంగిణీరితి. కించయస్తటాకః - అంకజుషఃఆంతికభాజః ఉత్సంగసంగినీశ్చ - తరంగరేఖాస్తరంగరాజీరేవస్వవల్లభాస్తరంగిణీరితివ్యస్తరూపకమ్ - బిభరాంబభూవ బభార. సూ. భీహ్రీభృహువాంశ్లువచ్చేతివికల్పాదామ్ప్రత్యయః కించ - యస్తటాకః దరోద్గతైఃఈషదున్బద్ధైః కోకనదౌఘకోరకైః రక్తోత్పలషండకలికాభిః ధృతప్రవాళాంకురసంచయః ధృతవిద్రుమాంకురనికరః - అత్రాపికోకనదకోరకాణాంవిద్రుమత్వేన రూపాణాదారోపకమేవ.

మహీయసః పంకజమండలస్య య
శ్ఛలేన గౌరస్య చ మేచకస్య చ,
నలేన మేనే సలిలే నిలీనయో
స్త్విషం విముంచ న్విధుకాలకూటయోః. 113

మహీయసఇతి. యస్తటాకః మహీయసః మహత్తరస్యగౌరస్యచ మేచకస్యచ పంకజమండలస్య సితాసితసరోజషండయోశ్ఛలేనసలిలే నిలీనయోః విధుకాలకూటయోః సితాసితయోరితిభావః-త్విషంవిముంచన్విసృజన్నినలేన మేనే - అత్రనలేనవిముంచన్నివేతిసాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా చ.

చలీకృతా యత్ర తరంగరింగణై
రబాలశైవాలలతా పరంపరాః,
ధ్రువం దధుర్బాడబహవ్యవాడథ
స్థితిప్రరోహత్తమభూమధూమతామ్. 114

చలీకృతాఇతి. యత్ర యస్మిన్ తటాకే తరంగరింగణైః తరంగకంపనైః-చలీకృతాః చంచలీకృతాః అబాలానాం కఠోరాణాంశైవాలలతానాం పరంపరాః పఙ్క్తయః - హవ్యం వహతీతి హవ్యవాడగ్నిః. సూ. వహశ్చేతిణ్విప్రత్యయస్యఛందోమాత్రవిషయత్వానాదరేణ భాషాయామపిప్రయోగః-బాడబహవ్యవాహో బడబాగ్నేరథస్థిత్యా అంతరవస్థానేన ప్రరోహత్తమో బహిః ప్రాదుర్భవత్తమో భూమా ఆధిక్యం యేషాంతేచతేధూమాశ్చతేషాం భావస్తత్తాతాందధుః - బహిరుత్థితధూమపటలవద్బభురిత్యర్థః - ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్.

ప్రకామ మాదిత్య మవాప్య కంటకైః
కరంబితా మోదభరం వివృణ్వతీ,
ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా దివా
సరోజినీ యత్ప్రభవాప్సరాయితా. 115

ప్రకామమితి. ఆదిత్యంసూర్యం అవాప్య ప్రకామం కంటకైః నాళగతైస్తీక్ష్ణాగ్రైరవయవైః కరంబితాదంతురితా - అన్యత్రాదిత్యం అదితిపుత్ర మింద్ర మవాప్య కంటకైః పులకైః కరంబితా - అతఏవమోదభరం పరిమళ సంపదంఆనందసంపదంచ - వివృణ్వతీప్రకటయంతీ దివా దివసే ధృతాని స్ఫుటశ్రీగృహాణి వికచపద్మాని యేనతాదృశోవిగ్రహః స్వరూపంయస్యాస్సా-అన్యత్ర దివా స్వర్గేణ ధృతః స్ఫుటశ్రీగృహంఉజ్జ్వలశోభాస్పదం విగ్రహోదేహోయస్యాస్సాస్వర్లోకవాసినీత్యర్థః - యస్తటాకఃప్రభవఃకారణంయస్యాస్సా-యజ్జన్యాసరోజినీఅప్సరాయితా అప్సరాఇవాచరితా. ఉపమానాత్. సూ. కర్తుఃక్యఙ్ సలోపశ్చేతిక్యఙ్-ఓజసోప్సరసోనిత్యమితినిత్యస్సలోపశ్చ తతఃకర్తరిక్తః - శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా.

యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతి
ర్మరుత్తరంగై స్తరళ స్తటద్రుమః,
నిమజ్య మైనాకమహీభృత స్సత
స్తతానపక్షాన్ ధువత స్సపక్షతామ్. 116

యదితి. యస్య తటాకస్యాంబుపూరే ప్రతిబింబితాయతిః ప్రతిఫలితాయామః-మరుత్తరంగైః వాతవీజనైః తరళశ్చలః తటద్రుమః నిమజ్య సతః వర్తమానస్య పక్షాన్

పత్రాణిధువతః కంపయతః మైనాకమహీభృతః మైనాకాద్రేః సపక్షతాంసదృశత ఇంద్రాద్రక్షితత్వాత్పక్షవత్తాంచ తతానేత్యుపమా.

పయోధిలక్ష్మీముషి కేళిపల్వలే
రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్,
స తత్ర చిత్రం విహరంత మంతికే
హిరణ్మయం హంస మబోధి నైషధః. 117

పయోధీతి. అథనైషధోనిషధానాంరాజానలః. సూ. జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ - పయోధిలక్ష్మీముషి తత్కల్ప ఇత్యర్థః-తత్రకేళిపల్వలే క్రీడాసరసి రిరంసూనాంరంతుమిచ్ఛూనాం - హంసీనాం కలనాదేషు మధురస్వరేషు సాదరం సస్పృహం అతఏవాంతికే తత్సమీపే విహరంతంచరంతమ్ - హిరణ్మయంసువర్ణమయం. సూ. దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః అతఏవ చిత్ర మద్భుతం హంసమ్ -అబోధి దదర్శేత్యర్థః.

ప్రియాసు బాలాసు రతిక్షమాసు చ
ద్విపత్రితం పల్లవితం చ బిభ్రతమ్,
స్మరార్జితం రాగమహీరుహాంకురం
మిషేణ చంచ్వో శ్చరణద్వయస్యచ. 118

పునస్తమేవవిశినష్టి.—ప్రియాస్వితి. బాలాసు అరతిక్షమాసు కించిదాసన్నయౌవనాస్విత్యర్థః- అన్యథారాగాంకురాసంభవాత్ రతిక్షమాసు యువతీషుచేతి ద్వివిధాసు ప్రియాసు విషయే క్రమాత్ చంచ్వోః త్రోట్యోః. ని. చంచుస్త్రోటిరుభేస్త్రియామిత్యమరః - చరణద్వయస్య చమిషేణ ద్విపత్రితం సంజాతద్విపత్రం-పల్లవితం సంజాతపల్లవంచ - చంచ్వోర్ద్వయోః సంపుటితత్వసామ్యాద్ద్విపత్రితత్వమ్ - చరణయోస్తువిసృమరాంగుళిత్వేన పల్లవసామ్యాత్పల్లవితత్వం రాజహంసానాం లోహితచంచుచరణత్వాత్తన్మిషేణేత్యుక్తమ్ - స్మరార్జితంస్మరేణైవవృక్షారోపకేణోత్పాదితమిత్యర్థః - రాగఏవమహీరుహః తస్యాంకురం రాగయుక్త మహీరుహాంకురమ్ - బిభ్రతమ్ చంచుపుటమిషేణ ద్విప్రతితం బాలికాగోచరరాగం -చరణమిషేణ పల్లవితం యువతివిషయరాగంచ బిభ్రతమ్. సూ. నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమ్ప్రతిషేధః - సః ఈదృశంహంసం. అబోధీతిపూర్వేణాన్వయః - వృక్షాంకురఃప్రథమంద్విపత్రితో భవతి పశ్చాత్పల్లవిత ఇతిప్రసిద్ధమ్ - అత్రరాగమహీరుహాంకురం బిభ్రతమితిహంసవిశేషణాద్రాగస్య హంసాధికరణత్వోక్తేః ప్రియాస్వధికరణభూతాస్వితి ఉపాధ్యాయవిశ్వేశ్వరభట్టారకవ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యేయం - అన్యనిష్ఠస్యరాగస్య అన్యాధికరణకత్వాయోగాత్ -

...యమేకఏవోభయనిష్ఠఇతిభ్రమితవ్యం - తస్యేచ్ఛాపరపర్యాయస్యతథాత్వాయోగాత్ - అన్యబుద్ధ్యాదీనామపి తథాత్వాపత్తౌసర్వసిద్ధాంతవిరోధాత్ - విషయానురాగాభావప్రసంగాచ్చ - ఉభయోరపిరాగిత్వ సామ్యాదుభయనిష్ఠత్వభ్రమః కేషాంచిత్ - తస్మాత్కామినోరన్యోన్యాధికరణరాగయోరన్యోన్యవిషయకత్వమేవ నోభయాధికరణత్వమితి సిద్ధమ్- ప్రియాస్వితివిషయసప్తమీ నత్వాధారసప్తమీతిసర్వంరమణీయమ్ - అత్రరాగమహీరుహాంకురమితి రూపకం - చంచుచరణమిషేణేత్యపహ్నవానుప్రాణితమితిసంకరః - తేనచబాహ్యాభ్యంతరరాగయోశ్చేదపి త దభేదరూపాతిశయోక్త్యుత్థాపితా చంచుచరణ వ్యాజేనాంతరస్యైవ బహిరంకురితత్వోత్ప్రేక్షా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

మహీమహేంద్ర స్తమవేక్ష్య స క్షణం
శకుంత మేకాంతమనోవినోదినమ్,
ప్రియావియోగా ద్విధురో పి నిర్భరం
కుతూహలాక్రాంతమనా మనా గభూత్. 119

మహీమహేంద్రఇతి. మహీమహేంద్రః భూదేవేంద్రః సనలః ఏకాంతం నితాంతం మనోవినోదయతీతి తథోక్తం తంశకుంతం పక్షిణం క్షణం అవేక్ష్య ప్రియావియోగాత్ నిర్భరమతిమాత్రం విధురోదుస్థోపి మనాగీషత్ కుతూహలాక్రాంతమనాః కౌతుకావిష్టచిత్తః అభూత్ తంగ్రహీతుకామో భూదిత్యర్థః.

అవశ్యభవ్యేష్వ నవగ్రహగ్రహా
యయా దిశా ధావతి వేధస స్స్పృహా,
తృణేనవాత్యేవ తయా నుగమ్యతే
జనస్యచిత్తేన భృశావశాత్మనా. 120

నను కథమీదృశీచాపలే ప్రవృత్తిరస్య ధీరోదాత్తస్యేత్యాశంక్య నాత్రజంతోస్స్వాతంత్ర్యంకింతుభావ్యర్థానుసారిణీ విధాతురిచ్ఛైవతథా ప్రేరయతీత్యాహ.—అవశ్యేతి. అవశ్యభవ్యేషు అవశ్యంభావిష్వర్థేషువిషయే. సూ. భవ్యగేయేత్యాదినాకర్తరి యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతః లుంపేదవశ్యమః కృత్యే ఇత్యవశ్యమో మకారలోపః, అనవగ్రహగ్రహా అప్రతిబంధనిర్బంధా నిరంకుశాభినివేశేతియావత్. ని. గ్రహోనుగ్రహనిర్బంధగ్రహణేషు రణోద్యమ ఇతివిశ్వః, వేధసస్స్పృహా విధాతురిచ్ఛా యయాదిశా ధావతి యేనాధ్వనా ప్రవర్తతే తయైవదిశా భృశావశాత్మనా అత్యంతపరతంత్రస్వభావేన జనస్య చిత్తేన తృణేన వాత్యావాత సమూహ ఇవ. సూ. పాశాదిభ్యోయః, అనుగమ్యతే వేధసస్స్పృహాకర్మ.

అథావలంబ్య క్షణ మేకపాదికాం
తదా నిదద్రా వుపపల్వలం ఖగః,
స తిర్యగావర్జితకంధర శ్శిరః
పిధాయ పక్షేణ రతిక్లమాలసః. 121

చికీర్షితార్థే దైవానుకూల్యం కార్యతో దర్శయతి.—అథేతి. అథ నలదృష్టిపథప్రాప్త్యనంతరం రతిక్లమాలసః సఖగో హంసః తదానలకుతూహల కాలఏవ క్షణం ఏకః పాదో యస్యాం క్రియాయామిత్యేకపాదికా ఏకపాదే నావస్థానం. సూ. మత్వర్థీయష్ఠన్నిత్యయః. సూ. తద్ధితార్థేత్యాదినా సంఖ్యాసమాసః. సూ. యస్యేతి చేత్యకారలోపస్య స్థానివద్భావేన పాద్రూపత్వాభావాన్న పాదః పదితిపదాదేశః, తామేకపాదికాం అవలంబ్య తిర్యక్ ఆవర్జితకంధరః ఆవర్తితగ్రీవస్సన్ పక్షేణశిరః పిధాయ ఉపపల్వలం పల్వలసమీపే నిదద్రౌ సుష్వాప స్వభావోక్తిరలంకారః. శ్లో. స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తు వర్ణనమితి లక్షణాత్.

సనాళ మాత్మాననిర్జితప్రభం
హ్రియా నతం కాంచన మంబుజన్మ కిమ్,
అబుద్ధ తం విద్రుమదండమండితం
స పీత మంభఃప్రభుచామరంచ కిం. 122

సనాళమితి. సనలః తంనిద్రాణం హంసం ఆత్మానన నిర్జితప్రభం నిజముఖ నిరాకృతశోభం అతఏవహ్రియానతం సనాళం నాళసహితం కాంచనం సౌవర్ణం అంబుజన్మ అంబుజం కింఇతి తథావిద్రుమదండేన ప్రవాళమయదండేన మండితం భూషితం పీతంపీతవర్ణం అంభఃప్రభోః అపాంపత్యుర్వరుణస్య చామరంకిం ఇతి శబ్దోధ్యాహార్యః ఇతిచాబుద్ధబుద్ధవాన్ ఉత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః బుధ్యతేర్లుజితజ్. సూ. ఝషస్తథో ర్ధోఽధ ఇతి తకారస్యధకారః.

కృతావరోహస్య హయా దుపానహౌ
తతఃపదే రేజతురస్య బిభ్రతీ,
తయోః ప్రవాళై ర్వనయో స్తథాంబుజై
ర్నియోద్ధుకామే కిము బద్ధవర్మణీ. 123

కృతేతి. తతస్తన్నిద్రానంతరం హయాత్ కృతావరోహస్య కృతావతారస్య అస్యనలస్య ఉపానహౌ చార్మణే పాదత్రాణే. ని. పాదూరుపానత్ స్త్రీ త్యమరః బిభ్రతీబిభ్రాణేపదేచరణేతయోః ప్రకృతయోః వనయోస్సలిలకాననయోః. ని. వనేసలిలకాననే ఇత్యమరః ప్రవాళైః పల్లవైః తథాఅంబుజైశ్చ సహేత్యర్థః, సహార్థేతృతీయా, నియోద్ధుం కామోయయోస్తే నియోద్ధుకామే యుద్ధకామే ఇత్యర్థః. సూ. తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః, అతోబద్ధవర్మణీకిము బద్ధకవచేఇవ రేజతురిత్యుత్ప్రేక్షా.

విధాయ మూర్తిం కపటేన వామనీం
స్వయంబలిధ్వంసి విడంబినీమయమ్,
ఉపేత పార్శ్వశ్చరణేన మానినా
నృపః పతంగం సమధత్తపాణినా. 124

విధాయేతి. అయంనలః, స్వయమేవకపటేన ఛద్మనా వామనీంహ్రస్వాం గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్, బలిధ్వంసివిడంబినీం కపటవామన విష్ణుమూర్త్యనుకారిణీ మిత్యర్థః మూర్తింవిధాయ కాయం సంకోచ్యేత్యర్థః మానినా నిశ్శబ్దేన చరణేన ఉపేతపార్శ్వః ప్రాప్తహంసాంతికః పాణినా పతంగంపక్షిణం సమధత్త సంఘటితవాన్ జగ్రాహేత్యర్థః సహార్థేతృతీయా, స్వభావోక్తి రలంకారః.

తదాత్త మాత్మాన మవేత్య సంభ్రమా
త్పునఃపునః ప్రాయసదుత్ప్లవాయసః,
గతో విరుత్యోడ్డయనే నిరాశతాం
కరౌ నిరోద్ధు ర్దశతి స్మ కేవలమ్. 125

తదాత్తమితి. సఃహంసః ఆత్మానం తదాత్తం తేన నలేన ఆత్తం గృహీతం అవేత్యజ్ఞాత్వాసంభ్రమాత్ ఉత్ప్లవాయ ఉత్పతనాయ పునఃపునః ప్రాయసత్ ఆయస్తవాన్ యసుప్రయత్న ఇతిధాతోర్లుజి పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః, ఉడ్డయనే ఉత్పతనే నిరాశతాంగతః విరుత్యోత్క్రుశ్య నిరోద్ధుర్గ్రహీతుః కరౌ కేవలం దశతిస్మ దష్టవాన్ అత్రాపి స్వభావోక్తిః.

ససంభ్రమోత్పాతి పతత్కులాకులం
సరఃప్రపద్యోత్కతయానుకంపితామ్,
త మూర్మిలోలైః పతగగ్రహాన్నృపం
న్యవారయ ద్వారిరుహైః కరైరివ. 126

ససంభ్రమేతి. ససంభ్రమంసత్వరం ఉత్పాతినోడ్డయమానేన పతత్కులేన పక్షిసంఘేన ఆకులంసంకులం సరః కర్తృ ఉత్కతయా ఉన్మనస్కతయా సూ. ఉత్కఉన్మనా ఇతి నిపాతనాదభిధానాచ్చసాధుః, అనుకంపితాందయాళుతాం ప్రపద్యప్రాప్య తంనృపం ఊర్మిభిః లోలైః చలైః వారిరుహైః కరైరితి వ్యస్తరూపకం

పతగగ్రహాత్పక్షిగ్రహణాత్ న్యవారయదివేత్యుత్ప్రేక్షా, వాస్తవనివారణాసంభవాదుత్ప్రేక్ష్య నివారణస్య కరసాధ్యత్వాత్తత్ర రూపకాశ్రయణం అతఏవేవశబ్దస్యోపమావాచకత్వబాధేనార్థానుసారాద్వ్యవహితాన్వయేనాప్యుత్ప్రేక్షా వ్యంజకత్వమితిరూపకోత్ప్రేక్షయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

పతత్రిణా తద్రుచిరేణ వంచితం
శ్రియః ప్రయాంత్యాః ప్రవిహాయ పల్వలమ్,
చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా
చుకూజ కూలే కలహంసమండలీ. 127

పతత్రిణేతి. రుచిరేణమనోజ్ఞేన పతత్రిణా నలగృహీతహంసేన వంచితంవిరహితంతత్పల్వలం సరః ప్రవిహాయ ప్రియాంత్యాః గచ్ఛంత్యాః శ్రియ స్సరశ్శోభాయా లక్ష్మ్యాశ్చలద్భ్యాంపదాంభోరుహనూపురాభ్యాం ఉపమాసామ్యంయస్యాస్సా కలహంసమండలీ కూలేచుకూజ స్వయూథ్యభ్రంశే కూజనం పక్షిణాం స్వభావః అత్ర హంసేనైవసహాగచ్ఛంత్యాః సరశ్శోభాయాః శ్రీదేవ్యాసహాభేదాధ్యవసాయేన కూజత్కలహంసమండల్యాం తన్నూపురత్వముత్ప్రేక్ష్యతే ఉపమాశబ్దోపి ముఖ్యార్థానుపపత్తేస్సంభావనాలక్షక ఇత్యవధేయం.

నవాసయోగ్యా వసుధేయ మీదృశ
స్త్వమంగ యస్యాః పతి రుజ్ఝితస్థితిః,
ఇతి ప్రహాయ క్షితి మాశ్రితా నభః
ఖగా స్త మాచుక్రుశు రారవైః ఖలు. 128

నవాసయోగ్యేతి. ఇయంవసుధావాసయోగ్యా నివాసార్హా న కుతః అంగభోః, యస్యాః వసుధాయాః ఉజ్ఝితస్థితిః త్యక్తమర్యాదః ఈదృశః ఘాతుకః త్వం పతిః, ఇతీత్థంఖగాః క్షితింప్రహాయ నభశ్శ్రితాః తంనలం ఆరవైః ఉచ్చధ్వనిభిః ఆచుక్రుశుః ఖలు ఉక్తరీత్యాసనిందోపాలంభం చక్రిరేవేత్యుత్ప్రేక్షా.

నజాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా
ద్విజస్య దృష్టేయ మితిస్తువన్ ముహుః,
అవాది తేనాథసమానసౌకసా
జనాధినాథః కరపంజరస్పృశా. 129

నజాతరూపేతి. ఇయంఈదృక్ జాతరూపచ్ఛదైః సువర్ణపక్షైః జాతరూపతా ఉత్పన్నసౌందర్యత్వం ద్విజస్యపక్షిణః నదృష్టాఅదృష్టచరీ హిరణ్మయః పక్షీక్వాపి

దృష్ట ఇత్యర్థః. ఇతిముహుఃస్తువన్ సజనాధినాథః అథాస్మిన్నంతరేకరపంజరస్పృశా కరతలగతేన మానసంమానససరః ఓకఃస్థానం యస్యతేన మానసౌకసాతేనహంసేన. ని. హంసాస్తుశ్వేతగరుతశ్చక్రాంగామానసౌకసః ఇత్యమరః. అవాదిఉక్తః వదేఃకర్మణిలుఙ్.

ధిగస్తు తృష్ణాతరళం భవన్మన
స్సమీక్ష్య పక్షా న్మమ హేమజన్మనః,
తవార్ణవస్యేవ తుషారశీకరై
ర్భవే దమీభిః కమలోదయః కియాన్. 130

తదేవచతుర్భిరాహ.—ధిగస్త్వితి. హేమ్నో జన్మయేషాంతాన్ హేమజన్మనః హైమాన్ మమపక్షాన్పత్రాణి సమీక్ష్యతృష్ణాతరళంఆశాచంచలం భవన్మనః ధిగస్త్వితినిందా. ని. ధిఙ్నిర్భర్త్సననిన్దయో రిత్యమరః. సూ. ధిగుపర్యాదిషుత్రిష్వితిధిగ్యోగాన్మనఇతిద్వితీయా, తుషారశీకరైర్హిమకణైః అర్ణవస్యేవ తవ అమీభిః పక్షైః కియాన్ కమలాయాః లక్ష్మ్యాఃకమలస్య జలస్యచ ఉదయోవృద్ధిః భవేత్ నకియానపీత్యర్థః.

న కేవలం ప్రాణి వధో వధో మమ
త్వదీక్షణా ద్విశ్వసితాంతరాత్మనః,
విగర్హితం ధర్మధనై ర్నిబర్హణం
విశిష్య విశ్వాసజుషాం ద్విషామపి. 131

నకేవలమితి. హేనృప త్వదీక్షణాత్ తనుమూర్తిదర్శనాదేవ విశ్వసితాంతరాత్మనో విస్రబ్ధచిత్తస్య విశ్వస్తస్యేత్యర్థః మమ వధః కేవలం ప్రాణివధః ప్రాణిమాత్రవధః నభవతి కింతువిశ్వాసఘాతపాతకమపీత్యర్థః, తతఃకిమతఆహ, విశ్వాసజుషాం విస్రంభభాజాం ద్విషామపి నిబర్హణంహింసనం ధర్మధనైర్ధర్మపరైర్మన్వాదిభిః విశిష్యాతిరిచ్య విగర్హితం అతిగర్హితమిత్యర్థః.

పదేపదే సంతి భటారణోద్భటా
న తేషు హింసారసఏషపూర్యతే,
ధిగీదృశం తే నృపతేః కువిక్రమం
కృపాశ్రయే యః కృపణే పతత్రిణి. 132

పదేపదఇతి. రణోద్భటాః రణేషుప్రచండాః భటాయోధాః పదేపదేసంతిసర్వత్ర సంతీత్యర్థః, వీప్సాయాంద్విర్భావః ఏషః హింసారసః హింసారాగః తేషుభటేషు

నపూర్యతే అత్రకాకుః నపూర్యతేకిమిత్యర్థః నృపతేర్మహారాజస్య తేతవ ఈదృశమ ధ్యవధరూపం కువిక్రమం కుత్సితపరాక్రమం ధిక్ యః కువిక్రమః కృపాశ్రయే కృపా విషయే అనుకంపనీయేకృపణే దీనేపతత్రిణి క్రమతఇతి శేషః.

ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహాం
మునే రివేత్థం మమ యస్యవృత్తయః,
త్వయాద్యతస్మిన్నపి దండధారిణా
కథం నపత్యాధరణీ ఘృణీయతే. 133

ఫలేనేతి. యస్యమమ మునేరివ వారిభూరుహాం జలాశయరుహాణాం పద్మినీనాం అన్యత్రవారిరుహాం భూరుహాంచ ఫలేనమూలేనచ ఇత్థమనేన దృశ్యమానప్రకారేణ వృత్తయోజీవికాః తస్మిన్నప్యనపరాధే పీత్యర్థః, దండధారిణా దండప్రయోక్త్రా అదండ్యదండి నేత్యర్థః పత్యాత్వయా హేతునా అద్యధరణీ కథంన ఘృణీయతే నజుగుప్సతే జుగుప్సత ఏవేత్యర్థః. ని. ఘృణాజుగుప్సా కృపయోరితివిశ్వః. ఘృణతేః. సూ. కండ్వాదిభ్యో యగితి యగంతాల్లట్, తత్రపాఠే ఘృణీజితి జిత్కరణా దాత్మనేపదం అకార్యకారిణం భర్తారమపి గర్హంతే గృహిణ్య ఇతిభావః.

ఇతీదృశై స్తం విరచయ్య వాఙ్మయై
స్సచిత్రవైలక్ష్య కృపం నృపం ఖగః,
దయాసముద్రే స తదాశయేతిథీ
చకార కారుణ్య రసాపగాగిరః. 134

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సఖగోహంసః తంనృపం ఈదృశై స్సనిన్దోపాలంభైరిత్యర్థః వాఙ్మయై ర్వాగ్వికారైః. సూ. ఏకాచోనిత్యంమయటమిచ్ఛంతీతి వికారార్థేమయట్ప్రత్యయః, తిరశ్చోభివదనా దాశ్చర్యంచిత్రం, పరైస్స్వకార్యోద్ఘాట నాదపత్రపావైలక్ష్యమ్, పరార్తిదర్శనేన తన్నివర్తే నేచ్ఛాకృపా, తాభిస్సహవర్తతఇతి సచిత్రవైలక్ష్యకృపం విరచయ్యవిధాయ. సూ. ల్యపిలఘుపూర్వాదితి ణేరయాదేశః, దయాసముద్రే తదాశయేతచిత్తే గిరఏవకారుణ్య రసాపగాః కరుణారసనదీః అతిథీచకార ప్రవేశయామాసేత్యర్థః, సముద్రే నదీప్రవేశో యుక్తఇతిభావః రూపకాలంకారః.

మదేకపుత్రా జననీ జరాతురా
నవప్రసూతి ర్వరటాతపస్వినీ,
గతి స్తయోరేష జన స్తమర్దయ
న్నహో విధే త్వాం కరుణారుణద్ధినో. 135

తాఏవగిరః ప్రపంచయతి.—మదేకపుత్రేతి. తత్రతావద్దైవ ముపాలభతే. జననీ మాతా అహమే వైకః పుత్రోయస్యా స్సా మదేకపుత్రా స్వనాశేతస్యా అపత్యాంతరం నాస్తీత్యర్థః, జరాతురా స్వయముపస్థశక్తా వరటాస్వభార్యా. ని. హంసస్యయోషి ద్వరటేత్యమరః. నవప్రసూతి రచిరప్రసవా తపస్వినీ అనాథాశోచ్యా. ని. తపస్వీతాపసేశోచ్య ఇతివైజయంతీ. ఏషజనః స్వయమిత్యర్థః, తయోర్జాయాజనన్యోః గతిశ్శరణం తంజనం అర్దయన్ అహోవిధే విధాతరితి విశిష్టమామంత్రితం.సూ. సంబోధనే చేతి సంబోధనార్థే లటశ్శత్రాదేశః, త్వాంకరుణా నోరుణద్ధి మత్పీడనా న్ననివారయతీతికాకుః, నరుణద్ధి కిమిత్యర్థః.

ముహూర్తమాత్రం భవనిందయా దయా
సఖా స్సఖాయ స్స్రవదశ్రవో మమ,
నివృత్తి మేష్యంతి పరం దురుత్తర
స్త్వయైవ మాత స్సుతశోకసాగరః. 136

అథ మాతరం శోచతి.—ముహూర్తేతి. హేమాతః మమ సఖాయస్సుహృదః దయాసఖాఃసదయాః అతఏవస్రవదశ్రవస్సంతః అశ్రునేత్రాంబుని. రోదనంచాస్రమశ్రుచేత్యమరః, ముహూర్తమాత్రం భవనిందయా సంసారగర్హణేన నివృత్తిం శోకోపరతిం ఏష్యన్తి కింతు త్వయైవ సుతశోక ఏవసాగరః పర మత్యంతం దుఃఖేనోత్తీర్యత ఇతిదురుత్తరోదుస్తరః. సూ. తరతేఃకృచ్ఛ్రార్థే ఖల్ప్రత్యయః.

మదర్థసందేశమృణాళమంథరః
ప్రియః కియద్దూర ఇతిత్వయోదితే,
విలోకయంత్యా రుదతోథ పక్షిణః
ప్రియే స కీదృ గ్భవితా తవ క్షణః. 137

అథ భార్యాంశోచతి.—మదర్థేతి. హేప్రియే మహ్యమిమేమదర్థే. వా. అర్థేన సహ నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతాచ వక్తవ్యేతి నిత్యసమాసః, తయోస్సందేశమృణాళయో ర్వాచికబిసయోః మంథరః తత్ప్రేషణే విలంబితప్రవృత్తిః ప్రియః కియద్దూరే కియతదూరదేశే వర్తతఇతి త్వయా ఉదితేఉక్తే పృష్టేసతీత్యర్థః, అథప్రశ్నానంతరం రుదతః అనిష్టోచ్చారణాశక్త్యా అశ్రూణివిముంచతః పక్షిణః ఇతోగచ్ఛతః ఖగాన్ విలోకయంత్యాఃతవ సఃక్షణఃకాలఃకీదృ గ్భవితాభవిష్యతి వజ్రపాతప్రాయ ఇతి భావః, భవతేః కర్తరిలుట్.

కథం విధాత ర్మయి పాణిపంకజా
త్తవప్రియా శైత్యమృదుత్వశిల్పినః,

వియోక్ష్యసే వల్లభయేతి నిర్గతా
లిపిర్లలాటం తపనిష్ఠురాక్షరా. 138

కథమితి. హేవిధాతః ప్రియాయాఃవరటాయాః శైత్యమృదుత్వశిల్పినఃతాదృగంగ శైత్యమార్దవనిర్మాణకారిణః తవపాణిపంకజాత్ పంకజమృదుశిశిరాత్పాణేరిత్యర్థః, మయివిషయే వల్లభయా వియోక్ష్యసే ఇత్యేవంరూపా అతఏవలలాటంతపంతి దహంతీతిలలాటంతపాని. సూ. అసూర్యలలాటయోర్దృశితపోరితి ఖశ్ప్రత్యయః,అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః, తానినిష్ఠురాణి కర్ణకఠోరాణిచాక్షరాణియస్యాస్సా లిపిరక్షరవిన్యాసఃకథం నిర్గతానిస్సృతా అత్రకారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తికథనాద్విషమాలంకారభేదః. శ్లో. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధేతిలక్షణాత్.

అపి స్వయూథ్యై రశనిక్షతోపమం
మమాద్యవృత్తాంత మిమం బతోదితా,
ముఖానిలోలాక్షి దిశా మసంశయం
దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి. 139

అపీతి. అపిచేత్యపేరర్థః అద్యాస్మిన్దినే. సూ. సద్యఃపరుదిత్యాదినానిపాతః, స్వస్యయూథ్యైర్యూథభవైః స్వసంఘచరైర్హంసైః కర్తృభిః అశనిక్షతోపమం వజ్రప్రహారప్రాయం మమ ఇమం వృత్తాంతం అనర్థవార్తాం ఉదితా ఉక్తాసతీ వదేర్బ్రూఞర్థస్యదుహాదిత్వాదప్రధానేకర్మణిక్తః. సూ. వచిస్వపీత్యాదినా సంప్రసారణం, హేలోలాక్షి చంచలాక్షి దశాపి దిశాం ముఖాని శూన్యానిఅలక్ష్యరక్షకాణి విలోకయిష్యసి అసంశయంసంశయోనాస్తీత్యర్థః, అర్థాభావేవ్యయీభావః బతేతిఖేదే.

మమైవ శోకేన విదీర్ణవక్షసా
త్వయా విచిత్రాంగి విపద్యతే యది,
తదస్మి దైవేన హతోపి హా హత
స్స్ఫుటం యతస్తే శిశవః పరాసవః. 140

మమైవేతి. హేవిచిత్రాంగి లోహిత చంచుచరణత్వాద్విచిత్రగాత్రి మమ శోకేనైవ మద్విపత్తిదుఃఖేనైవ విదీర్ణవక్షసా విదారితహృదయయా త్వయా విపద్యతేమ్రియతేయది తర్హిదైవేన హతోపి స్ఫుటం వ్యక్తం పునఃహతోస్మి హేతివిషాదే. ని. హావిస్మయవిషాదయోరితివిశ్వః, కుతః - యతః తే శిశవః పరాసవఃమాతుర ప్యభావే పోషకాభావాన్మృతాః అతశ్శిశుమరణభావనయా ద్విగుణితం మే మరణదుఃఖ మితి భావః.

తవాపి హాహా విరహాత్క్షుధాకులాః కులాయకూలేషు విలుఠ్య తేషు తే,
చిరేణలబ్ధా బహుభిర్మనోరథై ర్గతాఃక్షణే నాస్ఫుటితేక్షణా మమ.

నను త్వన్మృతౌ తేషాంకథంమరణమిత్యతఆహ.—తవేతి. హేప్రియే బహుభిః మనోరథైఃచిరేణలబ్ధాః కృచ్ఛ్రలబ్ధాఇత్యర్థః, అస్ఫుటితేక్షణాః అద్యాప్యనున్మీలితాక్షాః మమ తేశిశవః తవాపినకేవలం మమైవేతిభావః, విరహాద్విపత్తేః క్షుధాకులాః క్షుత్పీడితాః తేషుస్వసంపాదితేష్విత్యర్థః, కులాయకూలేషు నీడాంతికేషు. ని. కులాయో నీడమస్త్రియా మిత్యమరః, విలుఠ్య పరివృత్య క్షణేనగతాః హాహేతిఖేదే.

సుతాః క మాహూయ చిరాయ చుంకృతై
ర్విధాయ కం ప్రాణిముఖాని కం ప్రతి,
కథాసు శిష్యధ్వమితి ప్రమీల్యస
స్రుతస్య సేకా ద్బుబుధే నృపాశ్రుణః. 142

సుతాఇతి. హేసుతాః చుంకృతైః చుంకారైః చిరాయచిరం కంఆహూయ కమువ్యాహూయకంప్రతికమపిప్రతి ముఖానికంప్రాణి విధాయ కథాసు శిష్యధ్వం కథామాత్రశేషాభవత కుత్రాపిపితరదర్శనాన్మ్రియధ్వంప్రాప్తకాలే లోట్ మరణకాలః ప్రాప్తఇత్యర్థః, ఇతి ఇత్యుక్త్వేత్యర్థః, గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః ప్రమీల్యమూర్ఛిత్వాసహంసః స్రుతస్యదయార్ద్రభావాత్ప్రవహతః నృపస్య అశ్రుణోబాష్పస్యసేకాత్ బుబుధేసంజ్ఞాంలేభే ప్రాయేణాత్ర స్వభావోక్తి రూహ్యా.

ఇత్థ మముం విలపంత మముంచ ద్దీనదయాళుతయా వనిపాలః,
రూపమదర్శిధృతోసియదర్థం గచ్ఛయథేచ్ఛ మథేత్యభిధాయ. 143

అథసర్వత్రభిన్నవృత్తైరితి కావ్యలక్షణాద్వృత్తాంతరేణ శ్లోకద్వయమాహ. ఇత్థమితి. ఇత్థంవిలపంతం పరిదేవయమానం అముంహంసం అవనిపాలోనలః దీనేష్వార్తేషు దయాళుతయా కారుణికతయా రూపమాకృతిః అదర్శి అపూర్వత్వాదవలోకితం యస్మైయదర్థం రూపదర్శనార్థమేవ ధృతోగృహీతః అసి అథ యథేచ్ఛం గచ్ఛ ఇత్యభిధాయ అముంచత్ దోధకవృత్తమేతత్. శ్లో. దోధకవృత్తమిదం భభభాగావితిలక్షణాత్.

ఆనందజాశ్రుభి రనుస్రియమాణమార్గాన్
ప్రాక్శోకనిర్గమిత నేత్రపయః ప్రవాహాన్,
చక్రే స చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన
నీరాజనాంజనయతాం నిజబాంధవానామ్. 144

ఆనందేతి. సహంసః చక్రనిభచంక్రమణస్య మండలాకారభ్రమణస్య ఛలేన నీరాజనాం జనయతాం కుర్వతాం నిజబాంధవానాం బంధముక్తం బాంధవా నీరాజయంతీతి సమయాచారః, పాశ్విజ్మోచనాత్పూర్వం శోకేన నిర్గమితా నిస్సారితాః యే నేత్రపయః ప్రవాహాః బాష్పపూరాః తానానందజాశ్రుభి రానందోత్థబాష్పైః అనుస్రియమాణమార్గాన్ అనుగమ్యమానమార్గాన్ చక్రే కృతవాన్ అత్ర పక్షిణాం స్వభావసిద్ధం బంధముక్తేస్వయూథ్యైభ్రమణం ఛలశబ్దే నాపహ్నుత్య తత్ర నీరాజనత్వారోపా దపహ్నవభేదః అత్రచమత్కారకారిత్వాన్మంగళాచరణరూపత్వాచ్చ సర్వత్రసర్గాంతశ్లోకేషు ఆనందశబ్దప్రయోగః, యథాహాభగవా న్మహాభాష్యకారః మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతానిచశాస్త్రాణి ప్రథంతే వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్పురుషకాణిచ భవంతి అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారోభవంతీతి, వసంతతిలకావృత్తం. శ్లో. ఉక్తావసంతతిలకాత భజాజగౌగ ఇతిలక్షణాత్, సర్గాంతేవృత్త భేదశ్చాచార్యదండినోక్తః. శ్లో. సర్గైరనతివిస్తీర్ణై శ్శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః, సర్వత్రభిన్నవృత్తాన్తైరుపేతం లోకరంజనమ్, కావ్యంకల్పాంతరస్థాయిజాయేత సదలంకృతి, ఇతి.

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీర స్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్,
తచ్చింతామణిమంత్రచింతనఫలే శృంగారభంగ్యామహా
కావ్యే చారుని నైషధీయచరితే సర్గోయమాదిర్గతః. 145

అథకవిః కావ్యవర్ణ్యనామాఖ్యానపూర్వకంసర్గసమాప్తిం శ్లోకనిబంధనేనాహ. శ్రీహర్షమితి. కవిరాజరాజిమకుటానాం విద్వచ్ఛ్రేష్ఠశ్రేణిమౌళీనాం అలంకారః అలంకారభూతః హీరఃవజ్రమణిః శ్రీహీరోనామవిద్వాన్ జితః ఇంద్రియచయోయేనతం శ్రీహర్షం శ్రీహర్షనామకం యంసుతం సుషువే జనయామాస మామల్లదేవీనామస్యమాతా సాచ యంసుషువేతస్య శ్రీహర్షస్య యత్ చింతామణి మంత్రస్య చింతనం ఉపాసనా తస్య ఫలే ఫలభూతే శృంగారభంగ్యా శృంగార రసవృత్త్యా చారుణి నిషధానాం జనపదానాం రాజానైషధః నలః తదీయచరితే నలచరితనామకే మహాకావ్యే అయం ఆదిః ప్రథమఃసర్గః గతస్సమాప్త ఇత్యర్థః, ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తమేతత్. శ్లో. సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతా స్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడిత మితిలక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితే నైషధవ్యాఖ్యానే జీవాతుసమాఖ్యానే ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయస్సర్గః.

అధిగత్య జగ త్యధీశ్వరా దథ ముక్తిం పురుషోత్తమాత్తతః,
వచసామపి గోచరో నయ స్సత మానంద మవిందతద్విజః. 1

అధిగత్యేతి. అథమోచనానంతరం సద్విజఃపక్షీవిప్రశ్చ.ని. దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః, జగత్యధీశ్వరాత్ క్ష్మాపతేః భువనపతేశ్చ. ని. జగతీభువనేక్ష్మాయామితివిశ్వః, పురుషోత్తమాత్ పురుషశ్రేష్ఠాత్ విష్ణోశ్చ తతఃతస్మాత్ప్రసిక్తనామ్నశ్శాత్. అన్యత్రప్రసిద్ధాచ్చ, ముక్తిమోచనం నిర్వాణంచ అధిగత్యప్రాప్యయ ఆనందోవచసామపినగోచరః వక్తుమశక్యః. శ్రు. యతోవాచోనివర్తంత ఇత్యాద్యశ్రుతే రవాఙ్మనసగోచరశ్చ తమానందంఅవిందతాలభత విదేర్లాభార్థాత్. సూ.స్వరితఞితఃకర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫల ఇత్యాత్మనేపదమ్, శేముచాదీనామితినుమాగమః, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థమాత్రనియంత్రణా దుభయశ్లేషానుపపత్తే ర్శబ్దాంతరానవకాశా ల్లక్షణాయాశ్చ ముఖ్యార్థబాధమంతరేణా సంభవాచ్చ బ్రాహ్మణస్యవిష్ణో ర్మహానంద ప్రాప్తిలక్షణార్థాంతర ప్రతీతిర్ధ్వనిరేవనశ్లేషః. శ్లో.ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోయంశ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్యే ఇతి లక్షణాదితిసంక్షేపః అస్మిన్ సర్గేఏకశతశ్లోకపర్యంతం వియోగినీవృత్తమ్. శ్లో. విషమేససజాగురుస్సమేస భరాలోథ గురుర్వియోగినీతి లక్షణాత్.

అధునీతఖగస్సనైకధాతనుముత్ఫుల్లతనూరుహీకృతామ్,
కరయంత్రణదంతురాంతరే వ్యలిఖచ్చంచుపుటేనపక్షతీ. 2

అధునీతేతి. సఖగోహంసః ఉత్ఫుల్లతనూరుహీకృతాం నృపకరపీడనా దుద్బద్ధపతత్రీకృతాం. ని. పతత్రంచతనూరుహమిత్యమరః, తనుంశరీరం నైకధా అనేకధా నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః నఞ్సమాసేతునలోపప్రసంగః,అధునీతధుతవాన్ ధూఞః క్ర్యాదేర్లఙితఙ్ ప్వాదీనాంహ్రస్వ ఇతిహ్రస్వః, కించ కరయంత్రణేన నృపకరపీడనేన దంతురాంతరే నిమ్నోన్నతమధ్యప్రదేశే పక్షతీపక్షమూలే. ని. స్త్రీపక్షతిః పక్షమూలమిత్యమరః, చంచుపుటేన త్రోటిసంపుటేనవ్యలిఖత్ విలేఖనేనబుజాచకారేత్యర్థః, ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయే స్వభావోక్తి రలంకారః.

అయమేకతమేవపక్షతే గధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘమంఘ్రిణా,
స్ఖలనక్షణపవశిశ్రియే ద్రుతకండూయితమౌళిరాలయమ్. 3

అయమితి. అయం హంసః స్ఖలనక్షణఏవమోచనానంతరమేవేత్యర్థః, ఏకత మేనాంఘ్రిణాపక్షతేః పక్షమూలస్యాధిమధ్యంమధ్యే ఊర్ధ్వగాఊర్ధ్వగామినీ జంఘా యస్మిన్ కండూయనే తత్తథా ద్రుతకండూయిత మాళి ప్సత్వరం కర్షితచూడస్సన్ ఆలయం నిజావాసం శిశ్రియేఽశ్రితవాన్.

సగరుద్వనదుర్గదుర్గ్రహాన్ కటుకీటాన్ దశతస్సతః క్వచిత్,
నును దే తనుకండుపండితః పటుచంచూపుటకోటికుట్టనైః. 4

సఇతి. పండితః నిపుణః సహంసః గరుతఃపక్షాఏవవనదుర్గంతత్రదుర్గ్రహాన్ గ్రహీతుమశక్యాన్ కటుతీక్ష్ణందశతః దంతైస్తుదతః క్వచిత్ కుత్రచిదేవసతః వర్తమానాన్ కీటాన్ క్షుద్రజంతూన్ పట్వ్యాసమర్థయాచంచూపుటస్యతోటేః కోట్యా అగ్రేణ కుట్టనైః ఘట్టనైస్తనురల్పాకండూః ఖర్జూర్యస్మిన్ తనుకండుయథాతథా. సూ. గోస్త్రియోరుపసర్జనస్యేతిహ్రస్వః, నునుదేనివారితవాన్. సూ. స్వరితఞితఇత్యాత్మనేపదమ్.

అయమేత్యతటాకనీడజైర్లఘు పర్యవ్రియతాథశంకితైః,
ఉదడీయతవైకృతాత్కరగ్రహజాదస్య వికస్వరస్వరైః. 5

అయమితి. అయంహంసః తటాకనీడజైస్సరఃపక్షిభిస్తత్రత్యహంసైః. ని. నీడోద్భవాగరుత్మంత ఇత్యమరః, లఘుక్షిప్రమేత్యాగత్య పర్యవ్రియతపరివృతః వృణోతేఃకర్మణిలఙ్, అథపరివేష్టనానంతరం అస్యహంసస్యకరగ్రహజాన్నళకరపీడనజన్యాద్వైకృతాదేవ వైకృతాద్విలులితపక్షత్వరూపాద్వికారాత్ తద్దర్శనాదిత్యర్థః, స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః, శంకితైశ్చకితైః అతఏవ వికస్వరస్వరైరుచ్చైర్ఘోషైస్సద్భిరుదడీయతోడ్డీనం డీఙోభావేలఙ్.

దధతో బహుశైవలక్ష్మతాం ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతం ఖగః,
ససఖస్య యయౌ కరం పునస్సరసః కోకనదభ్రమాదివ. 6

దధతఇతి. అథసఖగోహంసః బహుశైవలాభూరిశైవాలాక్ష్మభూర్యస్యతద్బహుశైవలక్ష్మం తస్యభావః తత్తాతాందధతోదధానాత్సరసఃపల్వలాత్ బహూనిశైవలక్ష్మాణిశివభక్తచిహ్నానియస్యసబహుశైవలక్ష్మాతస్యభావః తత్తాతాందధతో దధానస్యనళస్య రుద్రాక్షాణిమధువ్రతా ఇవేత్యుపమితసమాసః- తేధృతాయేనతంకరంకోకనదభ్రమాద్రక్తోత్పలభ్రాంతేరివపునర్యయౌ కోకనదంతు రుద్రాక్షసదృశమధువ్రతం తదత్రబహుశైవలేత్యాదౌ శబ్దశ్లేషస్తదను ప్రాణితారుద్రాక్షమధువ్రతమిత్యుపమాతత్సాపేక్షాచేయంకోకనదభ్రమాదివేత్యుత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

* ఏకతమేనేత్యత్ర స్వార్థేపితమబాదయఇతి వచనాత్స్వార్థేతమబితినారాయణీయవ్యాఖ్యాయాం దృశ్యతే.

పతగశ్చిరకాలలాలనాదతివిస్రంభమవాపితో ను కిమ్,
అతులం విదధే కుతూహలం భుజమేతస్య భజన్మహీభుజః. 7

అథాస్యస్వయమాగమనాదుత్ప్రేక్షతే.—పతగఇతి. పతగోహంసశ్చిరకాలంలాలనాదుపలాలనాదతివిస్రంభమతివిశ్వాసం. ని. సమౌవిస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, అవాపితోఽనుప్రాపితః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథాకథంపునః స్వయమాగచ్ఛేదితిభావః, కించ ఏతస్యమహీభుజోభుజంభజన్ స్వయమాప్నువన్నతులం కుతూహలం విదధే కౌతుకంచకారేత్యర్థః, అత్రోత్ప్రేక్షా వృత్త్యనుప్రాసయోః శబ్దార్థాలంకారయోస్తిలతండులవత్సంసృష్టిః. శ్లో. ఏకద్విత్ర్యాదివర్ణానాం పునరుక్తిర్భవేద్యది, సంఖ్యానియమముల్లంఘ్య వృత్త్యనుప్రాస ఈరితఇతి.

నృపమానసమిష్టమానసస్సనిమజ్జత్కుతుకామృతోర్మిషు,
అవలంబితకర్ణశష్కులీకలశీకం రచయన్నవోచత. 8

నృపమానసమితి. ఇష్టమానసః ప్రియమానసః సరాజహంసః కుతుకంహర్షస్తదేవ అమృతంసుధాతస్యోర్మిషు నిమజ్జదన్తర్గతం నృపమానసం నళమనః - కర్ణాశష్కుల్యావివకర్ణశష్కుల్యౌతే ఏవకలశ్యౌతే అవలంబితేధృతే అవహితీకృతేచయేనతత్తథోక్తం. సూ. నద్యృతశ్చేతికప్-రచయన్ కుర్వన్నవోచత ఉక్తవాన్-జలేమజ్జతః కలశావలమ్బనం యుక్తమితిభావః, యథామజ్జన్ తరణార్థంకలశమవలంబతే తద్వత్, కర్ణశష్కులీ కలశ్యావిత్యుపమారూపకయోస్సంసృష్టిః.

మృగయా నవిగీయతే నృపైరపి ధర్మాగమమర్మపారగైః,
స్మరసుందరమాం యదత్యజస్తవ ధర్మస్సదయోదయోజ్జ్వలః. 9

మృగయేతి. ధర్మాగమమర్మపారగైర్ధర్మశాస్త్రతత్త్వపారదర్శిభిరపి.సూ.అంతాత్యంతాధ్వదూరపారసర్వానంతేషు డఇతిగమేర్డప్రత్యయః, నృపైర్మృగయా ఆఖేటో నవిగీయతే నగర్హ్యతేతథాపిహేస్మరసుందరమాం మత్యజఇతియత్ సత్యాగస్తవ సదయోదయేన కృపాతిశయేనోజ్జ్వలో విమలో నిరుపాధిక ఇతియావత్ - ధర్మస్సుకృతం నకేవలమాకారాదేవ సుందరోఽసి కింతు ధర్మతోపీతిభావః.

అబలస్వకులాశినో ఝషా
న్నిజనీడద్రుమపీడినః ఖగాన్,
అనవద్యతృణాదినో మృగా
న్మృగయాఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతామ్. 10

నను ప్రాణిహింసా కథంనవిగీయతేఽతఆహ. అబలేతి. అబలస్వకులాశినోఝషాన్ దుర్బలస్వకులఘాతినో మత్స్యాఇతిప్రసిద్ధిః, నిజనీడద్రుమపీడినో విష్మాత్ర

మోక్షఫలభక్షణాదినా స్వాశ్రయవృక్షపీడాకరాన్ ఖగాన్ పక్షిణః-అనవద్యతృణాదినః అనపరాధతృణహింసకాన్ మృగాన్.. శ్లో. అంతస్సంజ్ఞా భవంత్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితా ఇతి మనుస్మృత్యా తరుతృణాదీనామపి ప్రాణిత్వాత్తద్ధింసాపి దోష ఇతిభావః, సర్వత్ర తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః - ఘ్నతాంహింసతాంభూభృతాం మృగయా అఘాయ పాపాయన - నభవతి ప్రత్యుతతద్వధస్య దండరూపత్వాత్తదకరణే దోష ఇతిభావః.

యదవాదిష మప్రియంతవ ప్రియమాధాయ నునుత్సురస్మి తత్,
కృత మాతప సంజ్వరం తరో రభివర్ష్యామృత మంశుమానివ. 11

కిమర్థం పునరాగతం త్వయేత్యతఆహ.—యదితి. తవయదప్రియమవాదిష మవోచం-ప్రియమాధాయప్రియంకృత్వాతదప్రియం తరోః కృతంస్వకృతమాతపసంతాపం అమృతముదకమభివర్ష్య. ని. పయఃకీలాల మమృతమిత్యమరః - అంశుమానివనునుత్సుర్నోత్తుం ప్రమార్ష్టుమిచ్ఛుః అస్మినుద ప్రేరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః సన్నంతాదుప్రత్యయః.

ఉపనమ్ర మయాచితం హితం పరిహర్తుం నతవాపి సాంప్రతమ్,
కరకల్పజనాంతరాద్విధే శ్శుచితః ప్రాపి *సహిప్రతిగ్రహః. 12

తర్హి భవన్మోచనసుకృతమేవ మమపర్యాప్తం కిం దృష్టోపకారేణేతి నవాచ్యమిత్యాహ.—ఉపనమ్రమితి. అయాచితమప్రార్థితముపనమ్రముపనతంహితం ఇహచాముత్ర చోపకారకం వస్తుతవాపిపరిహర్తుం నసాంప్రతంనయుక్తం. శ్లో. అయాచితాహృతం గ్రాహ్య మపి దుష్కృత కర్మణ ఇతిస్మరణాదితిభావః - తదపిమాదృశస్యకథం పృథగ్జనాద్గ్రాహ్యమతఆహ.-కరేతి. హి యస్మాత్కారణాత్-సప్రతిగ్రహః కరకల్పం కరస్థానీయమిత్యర్థః - ఈషదసమాప్తావితికల్పప్ప్రత్యయః - తజ్జనాంతరంస్వయంయస్యతస్మాచ్ఛుచితశ్శుచేః శుద్ధాద్విధేః బ్రహ్మణః ప్రాపిప్రాప్తః నతుమత్త ఇతిభావః - ఆప్నోతేః కర్మణిలుఙ్-విధిరేవతేదాతా అహం తస్యోపకరణమాత్రం అతో నాధమయాచ్ఞాలాఘవం తవేతిభావః.

పతగేన మయా జగత్పతే రుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే,
ఇతి వేద్మి నతుత్యజంతి మాం తదపి ప్రత్యుపకర్తుమార్తయః. 13

నను సార్వభౌమస్యమేతిరశ్చాత్త్వయా కిముపకరిష్యతే తత్రాహ.— పతగేనేతి. పతగేనపక్షిమాత్రేణ మయా జగత్పతేస్సార్వభౌమస్యతవోపకృత్యై ఉపకారాయప్రభూయతేక్షమ్యతే కింనభూయతఏవేత్యర్థః, భావేలట్-ఇతి వేద్మి అక్షమత్వంజానామి-తదపి తథాప్యార్తయః యాస్తుత్వయావినివర్తితా ఇతిభావః - మాంప్రత్యుపకర్తుంనత్యజంతి ప్రత్యుపకారకరణాయ ప్రేరయంతీత్యర్థః - అత్ర పతగోప్యహంమహోపకారిణస్తే మహోపకారంకరవాణీతిభావః.

అచిరా దుపకర్తు రాచరే దథ వాత్మౌపయికీ ముపక్రియామ్,
పృథురిత్థ మథాణురస్తు సా నవిశేషే విదుషా మిహ గ్రహః. 14

అథవా యథాశక్తి పక్షోస్త్విత్యాహ.—అచిరాదితి. అథవాఉపకర్తురచిరాదవిలంబాదుపాయ ఏవౌపయికః - వినయాదిత్వాత్స్వార్థేఠక్, సూ. ఉపాయోహ్రస్వత్వంచేతిహ్రస్వః ఆత్మన ఔపయికః తతఆగతా ఔపయికీ తామాత్మౌపయికీంస్వోపాయసాధ్యామిత్యర్థః-సూ. తతఆగతఇత్యణ్ ప్రత్యయే టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ - ఉపక్రియామాచరేత్ ప్రత్యుపకారంకుర్యాత్ - చరధాతోర్విధిలిఙ్ -ఇత్థమేవంసతి - సోపక్రియా పృథురధికాస్తు-అథఅథవాఅణురల్పాస్తు విదుషాంవివేకినా మిహాస్మిన్ విశేషే మహత్త్వాల్పత్వలక్షణే - గ్రహఆగ్రహోన గుణగ్రాహిణోవివేకినః కృతజ్ఞతామేవాస్యపశ్యన్తి నదోషమన్విష్యన్తీత్యర్థః.

భవితా నవిచారచారుచే త్తదపి శ్రవ్య మిదం మదీరితం,
ఖగవా గియ మిత్యతోపి కిం న ముదం దాస్యతి కీరగీరివ. 15

అథస్వవాక్యే ఆదరంయాచతే.— భవితేతి. హేనృప-ఇదం వక్ష్యమాణం మదీరితం మద్వచనం- విచారే విమర్శే చారుయుక్తం నభవితా నభవిష్యతిచేత్తదపి అవిచారితరమణీయమపి శ్రవ్యంశ్రోతవ్యం - ఇయంఖగవాగిత్యతోపిహేతోః కీరగీశ్శుకవాగివముదం నదాస్యతికిం దాస్యత్యేవ - ప్రయోజనాంతరాభావేపి కౌతుకాదపి శ్రోతవ్యమిత్యర్థః - దదాతేః ల్బట్.

సజయత్యరిసార్థసార్థకీకృతనామాకిల భీమభూపతిః,
యమవాప్యవిదర్భభూఃప్రభుం హసతిద్యామపి శక్రభర్తృకామ్. 16

అథ యద్వక్తవ్యంతదాహ.—సఇతి. అర్థేన అభిధేయేన సహావర్తత ఇతిసార్థకం-సూ. తేనసహేతితుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః వోపసర్జనస్యేతి సహాశబ్దస్యసభావః - ద్విభాషేతికప్సమాసాంతః-తతశ్చ్విరభూతతద్భావే, అరిసార్థేషు శత్రుసంఘేషు శేషాసార్థకీకృతం నామభీమఇత్యాఖ్యాయేనసతథోక్తః - సప్రసిద్ధః బిభ్యత్యస్మాదితిభీమః-సూ. భీమాదయోపాదానఇత్యపాదానార్థే నిపాతనాన్మప్రత్యయ ఔణాదికః. భీమ ఇతి భూపతిః నృపఃజయతికిల సర్వోత్కర్షేణ వర్తతేఖలు - విదర్భభూర్విదర్భదేశః-యం భూపతిం ప్రభుం భర్తారమవాప్య శక్రోభర్తా యస్యాస్తాం శక్రభర్తృకాం-సూ. నద్యృతశ్చేతికప్ - ద్యాందివమపిహసతి కిముతాన్యభర్తృకదేశానిత్యర్థః - స్త్రియో

* అత్రభవిష్యత్ప్రతిగ్రహస్య భూతత్వేననిర్దేశోనహృదయంగమః - కింతుశుచితః ప్రాప్స్యసి తంప్రతిగ్రహమితి పాఠపరికల్పనం సరసమితిభాతి.

హి భర్తురుత్కర్షాదహం కుర్వంతీతి భావః, అత్ర విదర్భభువో ద్యుహా సాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

దమనా దమనాత్ప్రసేదుష స్తనయాం తథ్యగిర స్తపోధనాత్,
వరమాప సదిష్టవిష్టప త్రితయానన్యసదృగ్గుణోదయామ్. 17

దమనాదితి. సభీమభూపతి రమనాగనల్పంప్రసేదుషోనిజోపాసనయాప్రసన్నాత్-సూ. భాషాయాంసదవసశ్రువఇతి సదేర్లిటః క్వస్వాదేశః - దమనాద్దమనాఖ్యాత్ తథ్యగిరః అమోఘవచనాత్ తపోధనాదృషేః దిష్టానాంకాలానాం విష్టపానాంలోకానాంచ త్రితయః తయోరనన్యసదృగ్గుణోదయాం కాలత్రయేలోకత్రయేచానన్య సాధారణగుణప్రకర్షాం తనయాందుహితరంవరమాప - వరత్వేనలబ్ధవానిత్యర్థః. ని. దేవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠేత్రిషుక్లీబే మనాక్ప్రియ ఇత్యమరః.

భువనత్రయసుభ్రువామసౌ దమయంతీ కమనీయతామదమ్,
ఉదియాయయత స్తనుశ్రియా దమయంతీతి తతోభిధాం దధే. 18

అథాస్యానామధేయంవ్యుత్పాదయన్నాహ.—భువనత్రయేతి. అసౌవరప్రసాదలబ్ధా తనయాకర్త్రీయత స్తనుశ్రియానిజశరీరసౌందర్యేణకరణేన - భువనత్రయసుభ్రువాం త్రైలోక్యసుందరీణాం కమనీయతామదం సౌందర్యగర్వం దమయంతీ అస్తంగమయంతీసతీ దమేర్ణ్యంతాన్నపాదమిత్యాదినా కర్త్రభిప్రాయ ఆత్మనేపదాపవాదపరస్మైపదప్రతిషేధేప్య కర్త్రభిప్రాయ వివక్షాయాం పరస్మైపదేలటశ్శత్రాదేశః - ఉదియాయఉదితా ఇణోలిట్ - తత స్తస్మాదేవనిమిత్తాద్దమయంతీ త్యభిధామాఖ్యాందధే - దధాతేర్లిట్.

శ్రియమేవపరంధరాధిపా ద్గుణసింధోరుదితామవేహితామ్,
వ్యవధావపివావిధోఃకళాం మృడచూడానిలయాంనవేదకః. 19

శ్రియమితి. హేనృపతాందమయంతీం గుణసింధోః గుణసాగరాద్ధరాధిపాద్భీమనరేంద్రాదుదితాముత్పన్నాం శ్రియంసాక్షాల్లక్ష్మీమేవపరంధ్రువమవేహిజానీహి- అవపూర్వాదిణోలోటి. సూ. సేర్హ్యపిచ్చేతిహ్యాదేశే జిత్త్వాన్నసార్వధాతుక గుణః సంహితాయామాద్గుణః-అత్రకేవలావపూర్వస్యైవేణోజ్ఞానార్థత్వాదాఙ్ప్రశ్లేషేతదలాభాదాఙ్ప్రశ్లేష్యఓమాఙోశ్చేతి పరరూపమితికేషాంచిత్ప్రక్రియోపన్యాసోవృథాప్రత్యక్ష్యత్యాగః-అవైహీతివృద్ధిరవద్యేతివామనసూత్రమప్యనాఙ్ప్రశ్లేషఏవ భ్రాంతిప్రాప్తవృద్ధిప్రతిషేధపరం గుణఏవయుక్తఇతివ్యాఖ్యానాత్ అన్యథాఓమాఙోశ్చేతిపరరూపమేవయుక్తమిత్యుచ్యేతేతి - నచదేశవ్యవధానాన్నశ్రీరేవేతివాచ్యమిత్యాహ-వ్యవధావ్యవధానేసత్యపి. సూ. ఉపసర్గేఘోఃకిరితికిప్రత్యయః - మృడచూడానిలయాంహరశిఖాశ్రి

యాం కళాంవిధోరిందోరేవ కలాంకోవానవేదసర్వోపివేదైవేత్యర్థః-సూ. విదోలటోవేతిణ్వైకల్పికోణలాదేశః - యథాహరశిరోగతాపి కళాచంద్రకళైవ తథాభీమభవనోదితాప్యేషా శ్రీరేవేతి సౌందర్యాతిశయోక్తిః - అత్రశ్రీకలయోఃనృపమృడౌవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబభావేన సామాన్యధర్మతయా నిర్దిష్టావితిదృష్టాంతాలంకారః. శ్లో. యత్రవాక్యద్వయేబింబప్రతిబింబతయోచ్యతే - సామాన్యధర్మఃకావ్యజ్ఞై స్సదృష్టాంతోనిగద్యత ఇతి లక్షణాత్.

చికురప్రకరాజయంతి తే విదుషీ మూర్ధని సా బిభర్తియాన్,
పశునాప్యపురస్కృతేనత త్తులనామిచ్ఛతు చామరేణ కః. 20

అథైకవింశతిశ్లోకైశ్చికురాది పాదపర్యంతం దమయంతీం వర్ణయతి.—చికురప్రకరా ఇతి. తే చికురప్రకరాః కేశసమూహాఃజయన్తి సర్వోత్కర్షేణవర్తంతే- యాన్ వేత్తీతివిదుషీవిశేషజ్ఞా విదేశ్శతుర్వసుః సూ. ఉగితశ్చేతిఙీప్ - వసోస్సంప్రసారణమితి సంప్రసారణం, సాదమయన్తీమూర్ధనిబిభర్తివిద్వద్గ్రాహ్యఏవ సర్వస్యాప్యుత్కర్షహేతురితిభావః - అతఏవ పశునాతిరశ్చాచమరీమృగేణాప్య పురస్కృతేనపశ్చాత్కృతేనానాదృతేనచ చామరేణచమరీపుచ్ఛేన సహ - తత్తులనాం తేషాంచికురాణాంతులానాం సమీకరణం కఇచ్ఛతు నకోపీత్యర్థః, సంభావనాయాం లోట్-అత్ర తులనానిషేధస్యాపురస్కృతపదార్థహేతుకత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. శ్లో. హేతోర్వాక్యపదార్థత్వేకావ్యలింగ ముదాహృత మితిలక్షణాత్.

స్వదృశో ర్జనయన్తి సాన్త్వనాం ఖురకండూయనకైతవాన్మృగాః,
జితయో రుదయత్ప్రమీలయో స్తదఖర్వేక్షణశోభయాభయాత్.

స్వదృశోరితి. మృగాఃహరిణా స్తస్యాదమయంత్యాఅఖర్వయోరాయతయోరీక్షణయోరక్ష్ణోశ్శోభయాకర్త్ర్యా జితయోరతఏవభయాదుదయత్ప్రమీలయో రుత్పద్యమాననిమీలనయోః స్వదృశో ర్నిజనయనయోః ఖురైశ్శఫైః. ని. శఫంక్లీబేఖురఃపుమానిత్యమరః, కండూయనస్యకషణస్య కైతవాచ్ఛలాత్సాంత్వనాం జనయన్తి - లాలనాంకుర్వన్తి - యథాలోకేపరపరాజితా నిమీలితాక్షాఃస్వజనైర్భయనివృత్తయేకరతలాస్ఫాలనాదినా పరిసాంత్వ్యంతే తద్వదితిభావః - అత్రకైతవశబ్దేన కండూయనమపహ్నుత్యసాంత్వనారోపాదపహ్నవభేదః.

అపిలోకయుగం దృశావపి శ్రుతదృష్టారమణీగుణా అపి,
శ్రుతిగామితయా దమస్వసు ర్వ్యతిభాతే సుతరాంధరాపతే. 22

అపీతి. హేధరాపతే దమోనామభీమస్యైవాత్మజ స్తస్య స్వసుర్దమయంత్యాఃలోకయుగంమాతాపితృకులయుగమపి - శ్రుతిగామితయా వేదప్రసిద్ధతయా సుతరాం

వ్యతిభాతేపరస్పరోత్కర్షేణభాతి - తథా దృశౌ నేత్రే అపి శ్రుతిగామితయా కర్ణాంతవిశ్రాంతతయావ్యతిభాతే-పరస్పరోత్కర్షేణభాతః-తథా శ్రుతిప్రసిద్ధాః తేచ తేదృష్టాః లోకప్రసిద్ధాశ్చవిశేషణయోరపి విశేషణ విశేష్యభావవివక్షాయాం విశేషణసమాసః-తేరమణీగుణాః కులస్త్రీధర్మాఅపి శ్రుతిగామితయాజ్ఞైః శ్రూయమాణతయా. ని. శ్రుతిశ్శ్రోత్రేస్త్రీతథామ్నాయేవార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణీతివిశ్వః. సుతరాంవ్యతిభాతేవ్యతిహారేణభాంతి. సూ. ఆత్మనేపదేష్వనతఇతి ఝస్యాదాదేశః-సర్వత్ర. సూ. కర్తరికర్మవ్యతిహార ఇత్యాత్మనేపదం-అదాదిత్వాచ్ఛపోలుక్ సర్వత్రటేరేత్వం, అత్రలోకయుగాదీనాం త్రయాణామపిప్రకృతత్వాత్కేవల ప్రకృతవిషయతుల్యయోగితాభేదః. శ్లో. ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ కేవలంతుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్యయోగితేతి లక్షణాత్.

నళిన మ్మలినం వివృణ్వతీ పృషతీ మస్పృశతీ తదీక్షణే,
అపి ఖంజన మంజనాంచితే విదధాతే రుచిగర్వదుర్విధమ్. 23

నళినమితి. నళినంపద్మంమలిన మచారువివృణ్వతీ వ్యాకుర్వాణే పృషతీం మృగీమస్పృశతీ అసమానత్వాద్దూరాదేవ పరిహరంతీఇత్యర్థః.ని.గోకర్ణపృషతైణర్శ్యేత్యమరః-తదీక్షణేతల్లోచనే అంజనాంచితేకజ్జలపరిష్కృతేసతీ - ఖంజనః ఖంజటాఖ్యోంజనాక్షః పక్షివిశేషః.ని. ఖంజరీటస్తుఖంజన ఇత్యమరః, తమపిరుచిగర్వదుర్విధం చారుత్వగర్వనిస్స్వం విదధాతే కుర్వాతే సర్వథాప్యనుపమేయేఇత్యర్థః. ని. నిస్స్వస్తు దుర్విధో దీనో దరిద్రోదుర్గతోపిసఇత్యమరః. అత్రఈక్షణయోర్నళినాది మలినీకరణాద్యసంబంధేపిసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః తయా చోపమావ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

అధరం కిల బింబనామకం ఫల మస్మాదితి భవ్య మన్వయం,
లభతే ధరబింబమిత్యదః పద మస్యారదనచ్ఛదం వదత్. 24

అధరమితి. అధరబింబమిత్యదః పదంఅధరోబింబ మివేత్యుపమితసమాసాశ్రయణేన స్త్రీణామధరేషుయత్పదంప్రయుజ్యతేతదిత్యర్థః, అస్యాఃదమయంత్యాః రదనచ్ఛదంఓష్ఠ్యంవదత్ అభిదధత్ తదభిధానాయప్రయుక్తంసదిత్యర్థః - బింబనామకంఫలంబింబమస్మాద్దమయంతీ రదనచ్ఛదాదధరం కిలాపకృష్టం ఖల్విత్యధరశబ్దస్యాప కృష్టార్థత్వే అధరంబింబంయస్మాత్తదితిబహువ్రీహి సమాసేచసతిభవ్యమబాధిత మన్వయంవృత్తిపదార్థసంసర్గలక్షణంలభతే అన్యథాఽసమర్థసమాసాశ్రయణేసమర్థః పదవిధిరితిపరిభాషాభఙ్గ్యేతత్తర్హినోపమాచస్యా దితిభావః - అత్రదమయంతీదం తచ్ఛదస్యబింబాధరీకరణాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః పూర్వవద్ధ్వనిశ్చ.

హృతసార మివేందుమండలం దమయంతీవదనాయ వేధసా,
కృతమధ్యబిలం విలోక్యతే ధృతగంభీరఖనీ ఖనీలిమ. 25

హృతసారమితి. ఇందుమండలందమయంతీ వదనాయ - తన్నిర్మాణాయేత్యర్థః. సూ.క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ-వేధసాహృతసారముద్ధృతమధ్యాంశమివ-మతః కృతమధ్యబిలంవిహితమధ్యరంధ్రమివత ఏవధృతోగంభీరఖనీఖస్య నిమ్నమధ్యరంధ్రాకాశస్య నీలిమానైల్యం యేనతత్తథావిలోక్యతే.ని. ఖనిస్త్రియామాకరస్స్యాదిత్యమరః-కృదికారాదక్తి నోవాజీష్వక్తవ్య ఇతిజీష్ - అత్రకళంకాపహ్నవేనఖనీలిమారోపాదపహ్నవభేదః - సచకృతమధ్యబిల మిత్యేతత్పదార్థహేతుకకావ్యలింగానుప్రాణితః - తదపేక్షాచేయంహృతసారమివేత్యుత్ప్రేక్షేతిసంకరః తయాచోపమావ్యజ్యత ఇతిపూర్వవద్ధ్వనిః.

ధృతలాంఛనగోమయాంచనం విధుమాలేపనపాండరంవిధిః,
భ్రమయత్యుచితం విదర్భజాననసీరాజనవర్ధమానకమ్. 26

ధృతేతి. విధిర్బ్రహ్మాధృతం లాంఛన మంకఏవగోమయాంచనం మధ్యస్థితగోమయ సంశ్లేషణంయేనతం - ఆలేపనపాండరం నిజకాంతిసుధాద్రవ్య ధవళితమిత్యర్థః.- విధుంచంద్రమేవవిదర్భజాననస్య వైదర్భీముఖస్య నీరాజనవర్ధమానకం నీరాజనశరావమ్. ని. శరావోవర్ధమానక ఇత్యమరః - కిరణదీపకలికాయుక్తమితి భావః - భ్రమయతి-ఉదితం యుక్తం లోకోత్తరత్వాదితిభావః - ఏవంనీరాజనం దేశాచారః - అత్రవిధుతల్లాంఛనాదేర్నీరాజనశరావ గోమయాదిత్వేనరూపణాత్సావయవరూపకమ్.

సుషమావిషయే పరీక్షణే నిఖిలం పద్మ మభాజితన్ముఖాత్,
అధునాపి నభంగలక్షణం సలిలోన్మజ్జనముజ్ఝతిస్ఫుటమ్. 27

సుషమేతి. సుషమాపరమాశోభా సైవవిషయః తస్మిన్ పరీక్షణేజలదివ్యశోధనే కృతేసతినిఖిలం పద్మం పద్మజాతం తన్ముఖాదపాదానాత్ - భంగాపదనత్వాత్, అభాజిఅభంజి-స్వయమేవభగ్న మభూదిత్యర్థః - స్ఫుటమ్ - కర్మకర్తరిలుఙ్. సూ. భంజేశ్చచిణీతి వైభాషికోనకారలోపః - అతఏవాధునాపి భంగలక్షణంపరాజయచిహ్నం సలిలాదున్మజ్జనం క్షణమపినోజ్ఝతి - నజహాతి జలదివ్యోన్మజ్జనస్య పరాజయలింగత్వస్మరణాదితి భావః - ఉన్మజ్జనక్రియానిమిత్తేయం భంగోత్ప్రేక్షా.

ధనుషీ రతిపంచబాణయో రుదితే విశ్వజయాయ తద్భ్రువౌ,
నళికేనతదుచ్చనాసికే త్వయినాళీకవిముక్తికామయోః. 28

ధనుషీఇతి. తస్యాః భ్రువౌ దమయంతీభ్రువౌవిశ్వజయాయోదితే ఉత్పన్నే రతిపంచబాణయోర్ధనుషీ - నూనమిత్యాదివ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా కించ-తస్యాః దమయంత్యాఃఉచ్చనాసికేఉన్నతనాసాపుటేత్వయి నాళీకానాంద్రోణీచాపశరాణాం విముక్తిం కామయేతేఇతి తథోక్తయోస్తయోః - శీలికామిభిక్షాచారిభ్యోణఇతిణప్రత్య

యః - ని. నాళీకం పద్మషండే స్త్రీ నాళీకశ్శరశల్యయోరితివిశ్వః - నళికేన, ద్రోణీచాపే నకిమితికాకుః - పూర్వవదుత్ప్రేక్షా.

సదృశీ తవ శూరసాపరం జలదుర్గస్థ మృణాళజిద్భుజా,
అపి మిత్రజుషాం సరోరుహాం గృహయాళుః కరలీలయా శ్రియః. 29

సదృశీతి. హేశూరజలదుర్గస్థానిమృణాళానిజయతఇతి తజ్జితౌ భుజౌ యస్యాస్సా మిత్రజుషామర్కసేవినాం - సుహృత్సేవినాంచ సహాయసంపన్నానా మపీత్యర్థః. ని. మిత్రంసుహృదిమిత్రోఽర్క ఇతివిశ్వః - సరోరుహాం శ్రియశ్శోభా స్సంపదశ్చ-నలోకే త్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధః-కరలీలయాభుజ విలాసేన భుజవ్యాపారేణ బలిగ్రహణేచన. ని. బలిహస్తాంశవః కరాః, లీలావిలాస క్రియోరితిచామరః. గృహయాళుః గ్రహీతా - గృహగ్రహణఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాత్. సూ. స్పృహిగృహీత్యాదినా ఆలుచ్ప్రత్యయః - అయామంతేత్యాదినాణే రయాదేశః - సాదమయంతీతవ పరమత్యంతం సదృశీ అనురూపేత్యుపమాలంకారః - శూరస్యశూరైవ భార్యాభవితు మర్హతీతిభావః.

వయసీ శిశుతా తదుత్తరే సుదృశి స్వాభివిధిం విధిత్సునీ,
విధినాపి నరోమరేఖయా కృతసీమ్నీ ప్రవిభజ్య రజ్యతః. 30

వయసీఇతి. సుదృశిదమయంత్యాం స్వాభివిధిం స్వవ్యాప్తిం విధిత్సునీ విధాతుమిచ్ఛతీ - అహమహమికయా స్వయమేవాక్రమితు మిచ్ఛతీఇత్యర్థః - శిశుతా తదుత్తరే బాల్య యౌవనేవయసీవిధినా సీమాభిజ్ఞేనరోమరేఖయా సీమాచిహ్నేన ప్రవిభజ్య - రోమరాజేః ప్రాగేవాత్ర శైశవేన స్థాతవ్యం తతఃపరం యౌవనేనేతి కాలతోవిభాగం కృత్వా కృతసీమ్నీ కృతమర్యాదేఅపి. సూ. విభాషాజిశ్యోరిత్యల్లోపః - నరజ్యతఃనసంతుష్యతః రమ్యంవస్తుదుస్త్యజమితిభావః - ఏతేన వయస్సంధిరుక్తః - అత్రప్రస్తుతవయోవిశేషణ సామ్యాదప్రస్తుతవివదమానప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

అపి తద్వపుషి ప్రసర్పతో ర్గమితే కాంతిఝరై రగాధతామ్,
స్మరయౌవనయోః ఖలుద్వయోః ప్లవకుంభౌ భవతః కుచావుభౌ.

సంప్రతియౌవన మేవాశ్రిత్యాహ. అపీతి. కాంతిఝరైర్లావణ్యప్రవాహైరగాధతాం దురవగాహతాంగమితే తద్వపుషి దమయంతీ శరీరేప్రసర్పతోః ప్రసరతోః స్మరయౌవనయోర్ద్వయోరపి-ఉభౌకుచౌదమయంతీస్తనౌ ప్లవస్యోన్మజ్జనస్యకుంభౌ ప్లవనార్థా కుంభావిత్యర్థః - ప్రకృతివికృతి భావాభావాదశ్వఘాసాది వత్తాదర్థ్యేషష్ఠీసమాసః-లోకే తరద్భిరనిమజ్జనాయకుంభాదికమవష్టభ్యతఇతిప్రసిద్ధం - భవతఃఖలు - అత్రకుచయోః స్మరయౌవన ప్లవనకుంభత్వోత్ప్రేక్షయా తయోరౌత్కట్యం కుచయోశ్చాతివృద్ధిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

కలశే నిజహేతుదండజః కిముచక్రభ్రమకారితా గుణః,
సతదుచ్చకుచౌ భవన్ ప్రభా ఝురచక్రభ్రమ మాతనోతి యత్.

కలశఇతి. నిజహేతుదండజః స్వనిమిత్త కారణజన్యః చక్రభ్రమకారితా కులాలభాండ భ్రమణజనకత్వం సైవగుణోధర్మోరూపాదిశ్చ ని. గుణోఽప్రధానే రూపాదావితి విశ్వః - సఃకలశే కిముదండకార్యేకలశే సంక్రాంతః కి మిత్యర్థః - కుతః యద్యస్మాత్సకలశః తస్యాదయంత్యాః ఉచ్చకుచౌభవన్ తత్కుచాత్మనాపరిణతస్సన్ ప్రభాఝురేలావణ్యప్రవాహే చక్రభ్రమం చక్రవాక భ్రాంతింకులాలభాండభ్రమణంచాతనోతి. ని. చక్రోగణే చక్రవాకేచక్రంసైన్యరథాంగయోః, గ్రామజాలే కులాలస్య భాండే రాష్ట్రాస్త్రయో రపీతివిశ్వః - అత్రసమవాయికారణ గుణారూపాదయః కార్యేసంక్రామంతిన నిమిత్తకారణగుణాఇతి తార్కికాణాంసమయేస్థితేగుణఇతి చక్రభ్రమ మితిచోభయత్రాపివాచ్యప్రతీయమానయోరభేదాధ్యవసాయేనసతదుచ్చకుచౌభవన్నితి కుచకలశయోరభేదాతిశయోక్త్యర్థాపి తాఝురచక్రభ్రమాతనక్రియానిమిత్తా కుచాత్మనికలశే కార్యేచక్రభ్రమకారితాలక్షణనిమిత్తకారణ గుణసంక్రమణోత్ప్రేక్షేతి సంక్షేపఃయత్తుతార్కికసమయవిరోధాద్విరోధాభాసోలంకార ఇతికైశ్చిదుక్తంత దేతదత్యంతాశ్రుతచరమలంకార పారదృశ్వానః శృణ్వంతు.

భజతే ఖలు షణ్ముఖం శిఖీ చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః,
అపిజంభరిపుందమస్వసు ర్జితకుంభః కుచశోభయేభరాట్. 33

భజతఇతి. దమస్వసుర్దమయంత్యాశ్చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః కృతపింఛనిందః - జితబర్హ ఇత్యర్థః - శిఖిమయూరఃషణ్ముఖం విశాఖం భజతేసేవతేఖలు - తథాకుచశోభయాజితకుంభః ఇభరాడైరావతోపి జంభరిపుమింద్రంభజతే - పరపరిభూతాః స్వపరిత్రాణాయప్రబల మన్యమాశ్రయంత ఇతిప్రసిద్ధం - అత్రశిఖ్యైరావణయోష్షణ్ముఖ జంభారిభజనస్యజిత బర్హత్వజితకుంభత్వ పదార్థహేతుకత్వా త్తద్ధేతుకేకావ్యలింగే తదసంబంధేపి సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిశ్చ.

ఉదరం నతమధ్యపృష్ఠతా స్ఫురదంగుష్ఠపదేన ముష్టినా,
చతురంగులిమధ్యనిర్గత త్రివళిభ్రాజికృతం దమస్వసుః. 34

ఉదరమితి. దమస్వసురుదరంనతంమధ్యంనిమ్నమధ్యప్రదేశంపృష్ఠంయస్యోదరస్య తస్యభావస్తత్తాతయా స్ఫురత్ దృఢగ్రహణాత్పృష్ఠఫలకేస్ఫుటీభవదంగుష్ఠపద మంగుష్ఠన్యాసస్థానాం యస్య తేనముష్టినాకరణేన చతసృణామంగులీనాం సమాహారశ్చతురంగులి. సూ. తద్ధితేత్యాదినాసమాహారద్విగుః ఏకవచన నపుంసకత్వే, తస్యామధ్యేభ్యోంతరాళేభ్యోనిర్గతంయత్త్రివళి పూర్వవత్సమాసాదికార్యం - యత్తూక్తంవామనేన త్రివళిశబ్ద

స్సంజ్ఞా చేతిసూత్రేణసత్తర్షయ ఇత్యాదివద్దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామితిసంజ్ఞాయాం ద్విగురితి - తదపి చేత్కారణసార్ధ్యాత్త్రివళియఇతి బహువచన ప్రయోగదర్శనేస్థితే గతిమాత్రంనసార్వత్రికమితిప్రతీమః - తేనభాజితఇతి తద్భాజివళిత్రయశోభి కృతమిత్యుత్ప్రేక్షా, కేనాపి కౌతుకినేతి శేషః - ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యేయమిత్యర్థః - ముష్టిగ్రహణే నాంగుష్ఠ నోదనాత్పృష్ఠమధ్యే నిమ్నతా ఉదరేచ చతురంగుళినోదనాద్వళిత్రయావిర్భావశ్చేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే.

ఉదరం పరిమాతిముష్టినా కుతుకీకోపి దమస్వసుః కిము,
ధృతతచ్చతురంగులీవయ ద్వళిభి ర్భాతి సహేమకాంచిభిః. 35

ఉదరమితి. కోపికుతుకీదమస్వసు రుదరం ముష్టినాపరిమాతికిము పరిచ్ఛినత్తికిమిత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః యద్యస్మాత్సహేమకాంచిభి ర్వళీభి ర్హేమకాంచ్యా సహ చతసృభి స్త్రివళిభిరిత్యర్థః - ఏతేనాస్యాః కనకసావర్ణ్యంసూచితం - ధృతంతస్యప్రమాతుశ్చతురంగుళి అంగళిచతుష్టయం యేనతదివభాతీత్యుత్ప్రేక్షా, అత్రోత్ప్రేక్షయోశ్శ్రేతుహేతు మద్భూతయోరంగాంగిభావేన సజాతీయః సంకరః - పూర్వశ్లోకేవళీనాం తిసృణాం చతురఙ్గులి మధ్యనిర్గతత్వ ముత్ప్రేక్షితం ఇహతు - తాసామేవకాంచీసహితానాం చతురంగుళిత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతఇతిభేదః, ప్రేక్షితురితి శేషః.

పృథువర్తులతన్నితంబ కృ న్మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా,
విధిరేకకచక్రచారిణం కిమునిర్మిత్సతిమాన్మథంరథం. 36

పృథ్వితి. పృథువర్తులంచ తస్యాః దమయంత్యాః నితంబంకృతవానితి తన్నిబంధకృత్ విధిఃబ్రహ్మా మిహిరస్యందన శిల్పశిక్షయారవిరథ నిర్మాణాభ్యాసపాటవేన ఏకకంఏకాకి.సూ.ఏకాదాకినచ్చాసహాయ ఇతిచకారాత్కన్ ప్రత్యయః - తేనచక్రేణచరతీతి తచ్చారిణంమాన్మథంరథం నిర్మిత్సతికిము సూర్యస్యేవమన్మథస్యాపి ఏకచక్రంరథం నిర్మాతుమిచ్ఛతి కిమిత్యుత్ప్రేక్షా అన్యథాకిమర్థ మిదంనితంబ నిర్మాణమితిభావః -మాతేస్సన్నంతాల్లట్ - సనిమీమేత్యాదినా ఇసాఽదేశః - సస్యార్ధధాతుకఇతి సకారస్యతకారః - అత్రలోపోభ్యాసస్యే త్యభ్యాసలోపః.

తరుమూరుయుగేనసుందరీ కిమురంభాం పరిణాహినాపరమ్,
తరుణీమపి జిష్ణురేవతాం ధనదాపత్యతపః ఫలస్తనీమ్. 37

తరుమితి. సుందరీదమస్వసా పరిణాహినావిపులేన ఊరుయుగేన రంభాంరంభాంనామతరుంపరంతరుమేవ. సూ. నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః-జిష్ణుఃకిము-కింతుధనదాపత్యస్య - నళకూబరస్యతపసః ఫలస్తనీంఫలభూతకుచాంతాంరంభానామతరుణీమపిజిష్ణు

రేవ. ని. రంభాకదళ్యప్సరసోతివిశ్వః - రంభేఇవ రంభాయాఇవ చోరూయస్యాస్సా ఇత్యుభయథారంభోరూ రిత్యర్థః.

జలజేరవిసేవయేవయే పద మేతత్పదతా మవాపతుః,
ధ్రువమేత్య రుతస్సహంసకీ కురుత స్తే విధిపత్రదంపతీ. 38

జలజేఇతి. యేజలజేద్వేపద్మే రవిసేవయా సూర్యోపాసనయేవ ఏతస్యాః పదతాం చరణత్వమేవపదం ప్రతిష్ఠామవాపతుః- తేజలజే కర్మభూతే విధిపత్రదంపతీ ద్వంద్వచారిణౌ బ్రహ్మవాహనహంసౌ ఏత్యాగత్యరుతో రవాత్కూజనాదిత్యర్థః - రౌతేస్సంపదాదిత్వా త్క్విపితుగాగమః, సహంసకీ సకటకే సహంసేచకురుతః - అభూతతద్భావేచ్వీః. ని. హంసకః పాదకటక ఇత్యమరః - హంసపక్షే వైభాషికః కప్రత్యయః - ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం పద్మహంసయోరవినాభావాత్కయోశ్చిద్దివ్య పద్మయోస్తత్పదత్వముత్ప్రేక్ష్య దివ్యహంసయో రేవహంసకత్వం చోత్ప్రేక్ష్యతే.

శ్రితపుణ్యసరస్సరిత్కథం న సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్,
జలజం గతిమేతుమంజులాం దమయంతీపదనామ్నిజన్మని. 39

శ్రితేతి. శ్రితాస్సేవితాః పుణ్యాస్సరస్సరితః మానసాదీనిసరాంసి గంగాద్యాస్సరితశ్చయేనతత్ సమాధినాధ్యానేన నిమీలనేనచ క్షపితాయాపితా అఖిలాః క్షపాయేనతత్ యాపితసర్వరాత్రం జలజందమయంతీ పదమితి నామయస్మిన్ తస్మిన్జన్మని మంజులాంగతిం రమ్యగతిం ఉత్తమదశాంచ. ని. గతిర్మార్గే దశాయాంచేతి విశ్వః- కథంనైతు ఏత్యేవేత్యర్థః - పదస్యగతి సాధనత్వాత్తత్రాపి దమయంతీ సంబంధాచ్చోభయగతిలాభః-తథాచ జన్మాంతరేపి సర్వథాతపః ఫలితమితిభావః - సంభావనాయాంలోట్.

సరసీః పరిశీలితుం మయా గమికర్మీకృతనైకనీవృతా,
అతిథిత్వమనాయిసాదృశో స్సదస త్సంశయగోచరోదరీ. 40

అథ కథం త్వమేనాంవేత్సీత్యతఆహ - సరసీరితి. సరసీస్సరాంసి పరిశీలితుం పరిశీలయితుం పరిచేతుం - తత్రవిహర్తుమిత్యర్థః చురాదిణేరనిత్యత్వా దణ్యంతప్రయోగః- గమిర్గమనం శబ్దపరశబ్దే నార్థోలక్ష్యతే - తస్యకర్మీకృతాః కర్మకారకీకృతాః నైకేఅనేకే - నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః- నితరాంవర్తంతేజనాయేష్వితినీవృతఃజనపదాయేనతేన భ్రాంతానేక దేశేనేత్యర్థః - నహివృతీత్యాదినాదీర్ఘః - మయాసదసద్వేతి సంశయగోచర స్సందేహాస్పదమ్ ఉదరంయస్యాస్సా కృశోదరీత్యర్థః - నాసికోదరేత్యాదినా జీష్ - సాదమయంతీ దృశోరతిథిత్వమనాయి స్వవిషయతాంనీతాదృష్టేత్యర్థః - నయతేః కర్మణిలుఙ్.

అవధృత్య దివోఽపి యౌవతైర్న సహాధీతవతీమిమామహమ్,
కతమస్తు విధాతురాశయే పతిరస్యా వసతీత్యచింతయమ్. 41

అవధృత్యేతి. అహమిమాం దమయంతీం దివస్స్వర్గస్య సంబంధిభిర్యౌవతైర్యువతిసమూహైరపి. ని. గార్భిణంయౌవతం గణఇత్యమరః - భిక్షాదిత్వా త్సమూహార్థే ణ్ప్రత్యయః - తత్రాస్యాయువతీతి స్త్రీప్రత్యయాంతస్యైవ ప్రకృతిత్వేనగ్రహణా త్తత్సామర్థ్యా దేవభస్యాఢే తద్ధితఇతిన పుంవద్భావఇతి వృత్తికారః - నసహాధీతవతీను సదృశీమ్ తతోఽప్యధిక సుందరీమిత్యర్థః - నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాస ఇతివామనః అవధృత్యనిశ్చిత్య విధాతుః బ్రహ్మణః ఆశయేహృదిఅస్యాః పతిఃకతమస్తుక తమోవా వసతీత్యచింతయం తద్దైవేతి శేషః.

అనురూపమముం న్నిరూపయ న్నథ సర్వేష్వపి పూర్వపక్షతామ్,
యువసు వ్యపనేతుమక్షమ స్త్వయి సిద్ధాంతధియం న్యవేశయమ్. 42

అనురూపమితి. అథేదానీ మనురూపం యోగ్యమముంత్వాం నిరూపయన్నస్యాః పతిత్వే నాలోచయన్ సర్వేష్వపియువసు పూర్వపక్షతాం దూష్యకోటిత్వం వ్యపనేతు మక్షమోఽసమర్థస్సన్ త్వయి సిద్ధాంతధియం న్యవేశయం - త్వమేవాస్యాః పతిరితి నిరచైషమిత్యర్థః - అయమేవ విధాతురప్యాశయ ఇతిభావః.

అనయా తవరూపసీమయా కృతసంస్కార విబోధనస్య మే,
చిరమప్యవలోకితాద్య సా స్మృతిమారూఢవతీ శుచిస్మితా. 43

అథ త్వద్రూపదర్శనమేవ సంప్రతితత్స్మారక మిత్యాహ - అనయేతి. చిరమవలోకితాపి సాశుచిస్మితాసుందరీ అద్యాధునాహ స్తేననిర్దిశన్నాహ - అనయాతవరూపసీమయా సౌందర్య కాష్ఠయాకృత సంస్కార విబోధనస్య ఉద్బుద్ధసంస్కారస్యమే స్మృతిమారూఢవతీ స్మృతిపథంగతా - సదృశదర్శనం స్మారకమిత్యర్థః.

త్వయి వీరవిరాజతే పరం దమయంతీ కిలికించితం కిల,
తరుణీ స్తనఏవదీప్యతే మణిహారావళిరామణీయకమ్. 44

తతఃకిమతఆహ. త్వయీత్యాది. హేవీరదమయంత్యాః - కిలికించితమ్ శ్లో. క్రోధాశ్రుహర్ష భీత్యాదేస్సంకరః కిలికించిత మిత్యుక్త లక్షణలక్షిత శృంగారచేష్టితం త్వయిపరంత్వయ్యేవ విరాజతే కిలశోభతేఖలు. తథాహి - మణిహారావళే ర్ముక్తాహారపఙ్క్తేః రామణీయకం రమణీయత్వం యోపధాద్గురూ పోత్తమాద్వుఞ్, తరుణీ స్తనఏవదీప్యతే నాన్యత్రేత్యర్థః - స్తనాదీనాంద్విత్వ విశిష్టాజాతిః ప్రాయేణేతి ప్రాయగ్రహణా దేకవచనప్రయోగః - అత్రహార కిలికించితయో రుపమానోపమేయయో

ర్వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయా స్తనన్నపయోః స్సమానధర్మత్వోక్తే ర్దృష్టాంతాలంకారః - లక్షణంతూక్తం.

తవరూపమిదంతయావినా విఫలం పుష్పమివావకేశినః,
ఇయమృద్ధధనావృథావనిః స్వవనీ సంప్రవదత్పికాపికా. 45

తవేతి. హేవీరతవేదం రూపంసౌందర్యంతయా దమయంత్యావినా - అవకేశినోవంధ్యవృక్షస్య. ని. వంధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చేత్యమరః - పుష్పమివవిఫలం నిరర్థకం కించ బుద్ధధనాసంపూర్ణవిత్తా ఇయమవనిర్వృథానిరర్థికా - సంప్రవదత్పికాఽఽజత్కోకిలాస్వవనీ నిజోద్యానమపి, అల్పార్థేఙీప్ - కాకుచ్ఛానిరర్థికేత్యర్థః - తద్యోగేతుసర్వం సఫలమితిభావః. ని. కింవితర్కే పరిప్రశ్నే క్షేపే నిందాపరాధయోరితి విశ్వః - అత్రతవశరూపావనీవనీనాం దమయంత్యావినా రమ్యతానిషేధాద్వినోక్తిరలంకారః. శ్లో. వినాసంబంధి యత్కించి ద్యత్రాన్యత్ర పరాపతేత్, రమ్యతాఽరమ్యతావాస్యా త్సావినోక్తిరనుస్మృతేతిలక్షణాత్. తస్యాశ్చపుష్పమివేత్యుపమయాసంసృష్టిః.

అనయాఽమరకామ్యమానయాసహ యోగస్సులభస్తు నత్వయా,
ఘనసంవృతయాంబుదాగమే కుముదేనేవ నిశాకరత్విషా. 46

అత్రస్వాపేక్షాం దర్శయితుంతస్యాః దౌర్లభ్య మాహ-అనయేతి. అమరైరింద్రాదిభిః కామ్యమానయాభిలష్యమాణయా అనయా దమయంత్యాసహ యోగః అంబుదాగమే ఘనసంవృతయా మేఘాన్వృతయా నిశాకరత్విషాసహయోగః కుముదేనేవ త్వయానసులభః దుర్లభఇత్యర్థః-అత్ర తత్సంయోగదౌర్లభ్యస్య అమరకామనా పదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగభేదః - తత్సాపేక్షాచేయ ముపమేతిసంకరః.

తదహంవిదధే తథాతథా దమయంత్యా స్సవిధే తవ స్తవమ్,
హృదయేనిహిత స్తయాభవా నపినేంద్రేణ యథాపనీయతే. 47

అత్రకాగతిరతఆహ-తదితి. తత్తస్మాత్కార్యస్య సప్రతిబంధత్వాత్ అహందమయంత్యాస్సవిధే సమీపేతథాతథా తవస్తవంస్తోత్రంవిదధే విధాస్యఇత్యర్థః - వర్తమనసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః - యథా తయాహృదయే నిహితోభవా నింద్రేణాపి నాపనీయతే అపనేతుమశక్య ఇత్యర్థః - యథేంద్రాది ప్రలోభితాపిత్వయ్యేవగాఢానరాగాస్యాత్తథాకరిష్యా మీత్యర్థః.

తవసమ్మతి మత్ర కేవలా మధిగంతుం ధిగిదం నివేదితమ్,
బ్రువతేహి ఫలేనసాధవో నతుకంఠేన నిజోపయోగితామ్. 48

తర్హి తథైవక్రియతాం కింనివేదనేనేత్యతఆహ. తవేతి. అత్రాస్మిన్కార్యే కేవలామేకాంతవసమ్మతి మంగీకారమధిగంతు మిదంనివేదితం నివేదనంధిక్ - తథాహి - సాధవో నిజోపయోగితాం స్వోపకారిత్వం ఫలేనకార్యేణబ్రువతే బోధయంతి-కింతు కంఠేనవాగ్వ్యృత్యాన్నబ్రువతే - సామాన్యేనవిశేష సమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

తదిదం విశదం వచోమృతం పరిపీయాభ్యుదితం ద్విజాధిపాత్,
అతితృప్తతయా వినిర్మమే సతదుద్గారమివస్మితం సితమ్. 49

తదితి. సనళోద్విజాధిపాద్ధంసా చ్చంద్రాచ్చాభ్యుదితమావిర్భూతం విశదంప్రసన్నమవదాతంచ తత్పూర్వోక్తమిద మనుభూయమానం వచఏవామృతమితిరూపకమ్ తత్పరిపీయ అతఏవాతితృప్తతయాతిసాహిత్యేన తస్య వచోమృతస్య ఉద్గారమివ సితం శుభ్రంస్మితం వినిర్మమేనిర్మితవాన్ మాజఃకర్తరిలుట్, అతితృప్తస్యకించిన్నిస్సార ఉద్గారః సితత్వసామ్యాత్స్మితస్య వాగమృతోద్గారోత్ప్రేక్షా.

పరిమృజ్యభుజాగ్రజన్మనా పతగం కోకనదేన నైషధః,
మృదుతస్యముదేఽకిరద్గిరః ప్రియవాదామృతకూపకంఠజాః. 50

పరిమృజ్యేతి. నిషధానాం రాజానైషధోనళః-జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్-భుజాగ్రజన్మనా కోకనదేనపాణిశోణపంకజేనేత్యర్థః - పతగంహంసం పరిమృజ్య తస్యహంసస్య ముదేహర్షాయ ప్రియవాదానామేవామృతానాం కూపోనిధిః కంఠోవాగింద్రియం తజ్జాఃతజ్జాన్యాః గిరోమృదుయథాతథా అకిరత్ ప్రియవాక్యామృతైరసించదిత్యర్థః - అత్రభుజాగ్రజన్మనా కోకనదేనేతి విషయస్యపాణేర్నిగరణేన విషయిణః కోకనదస్యైవ ఉపనిబంధనాదతిశయోక్తిః. శ్లో. విషయస్యానుపాదానా ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్రసాతిశయోక్తిస్స్యాత్కవిప్రౌఢోక్తి సమ్మతేతిలక్షణాత్ - సాచ పాణికోకనదయో రభేదోక్తేరభేదరూపా - తస్యాః ప్రియవాదామృతకూపకంఠేతి రూపకస్యచసంసృష్టిః.

నతులావిషయే తవాకృతి ర్నవచో వర్త్మనితే సుశీలతా,
త్వదుదాహరణాకృతౌగుణా ఇతిసాముద్రికసారముద్రణా. 51

నేతి. హేహంస తవాకృతి రాకారస్తులా విషయే సాదృశ్యభూమౌ నవర్తతే అసదృశీత్యర్థః - తేతవసుశీలతా సౌశీల్యంచ వచోవర్త్మనినవర్తతే వక్తుమశక్యేత్యర్థః- అతఏవాకృతౌగుణాః యత్రాకృతిస్తత్రగుణాః ఇతిసాముద్రికాణాం యాసారముద్రణా సిద్ధాంతప్రతిపాదనం సా త్వమేవోదాహరణం యస్యాస్సాతథోక్తా - ఆకృతిసౌశీల్యయోస్త్వయ్యేవసామానాధికరణ్యదర్శనాదితిభావః - అతఏవోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

నసువర్ణమయీ తనుఃపరం ననుకింవాగపి తావకీతథా,
నపరంపథి పక్షపాతితాఽనవలంబే కిము మాదృశేపి సా. 52

నేతి. ననుహంసతవేయంతావకీ-సూ. యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్ చేతి చకారాదణ్ప్రత్యయేజీప్ - తవకమమకా వేకవచనఇతి తవకాదేశః,తనుఃపరంమూర్తిరేవ సువర్ణమయీ హిరణ్మయీ నకింతువాగపితథాసువర్ణమయీ శోభనాక్షరమయీత్యర్థః - అనవలంబే నిరవలంబే పథిపరం ఆకాశఏవ పక్షపాతితాపక్షపాతిత్వంన కిము కింత్విత్యర్థః - నిపాతానామనేకార్థత్వాత్ - అనవలంబేనిరాధారేమాదృశేపి సాపక్షపాతితాస్నేహవత్తేత్యర్థః - అత్రతనువాచోఃప్రకృతయోస్సువర్ణమయీతి శబ్దశ్లేషః పథిమాదృశేపిపక్షపాతితేత్యుభయగతస్సఇతి సజాతీయసంసృష్టిః - తథాచోపమావ్యజ్యతే.

భృశతాపభృతామయాభవా న్మరుదాసాది తుషారసారవాన్,
ధనినామితరస్సతాం పునర్గుణవ త్సన్నిధిరేవసన్నిధిః. 53

భృశేతి. భృశతాపభృతాఅతిసంతాపభాజామయాభవాన్ తుషారైశ్శీకరైస్సారవానుత్కృష్టోమరున్వాత స్సన్నాసాదిప్రాప్తః - సంతాపహారిత్వాదితిభావః - తథాహి ధనినాం ధనికానాంకుబేరాదీనామితరః పద్మశంఖాదిః సంశ్చాసౌ నిధిశ్చేతి సన్నిధిః సతాం విదుషాం పునర్గుణవతాం గుణినాంసన్నిధి స్సాన్నిధ్యమేవసన్నిధిర్మహానిధిఃఅతః సంతాపహారిత్వాత్ త్వమేవశిశిరమారుతః - అన్యస్తుదహనఏవేతిభావః దృష్టాంతాలంకారః.

శతశశ్శ్రుతిమాగతైవసా త్రిజగన్మోహమహౌషధిర్మమ,
అధునా తవశంసితేనతు స్వదృశైవాభిహితామవైమితామ్. 54

శతశఇతి. త్రిజగతస్త్రైలోక్యస్య మోహేమోహనే మహౌషధిః మహౌషధిస్వరూపేతిరూపకం - సాదమయంతీశతశోమమశ్రుతింశ్రోత్రమాగతైవ - అధునాతవశంసితేన కథనేనతు స్వదృశాస్వదృష్ట్యైవఅభిహితాం బోధితాం తామవైమిసాక్షాద్దృష్టాంమన్యే ఆప్తోక్తి ప్రామాణ్యాదితిభావః.

అఖిలం విదుషా మనావిలం సుహృదాచ స్వహృదాచ పశ్యతామ్,
సవిధేపి నసూక్ష్మసాక్షిణీ వదనాలంకృతిమాత్రమక్షిణీ. 55

అథ స్వదృష్టే రప్యాప్తదృష్టిరేవ గరీయసీత్యాహ. అఖిలమితి. సుహృదా ఆప్తముఖేన స్వహృదా స్వాంతఃకరణేనచ స్వహృద్గ్రాహిణాం తద్వ త్సుహృదః

శ్రద్ధేయత్వజ్ఞాపనార్థం - అఖిలంకృత్స్నమర్థమనావిల మసందిగ్ధమవిపర్యస్తం యథా తథాపశ్యతామవధారయతాం విదుషాం వివేకినాం సవిధేపురోపినసూక్ష్మసాక్షిణీ అ సూక్ష్మార్థదర్శినీ సుప్సుపేతి సమాసః - అక్షిణీవదనాలంకృతిమాత్రం నతుదూరసూక్ష్మాది దర్శనోపయోగినీత్యర్థః.

అమితంమధు తత్కథామమ శ్రవణప్రాఘుణికీకృతాజనైః,
మదనానలబోధనేభవే త్ఖగధాయ్యాధిగధైర్యధారిణః. 56

అమితమితి. హేఖగ జనైర్వైదర్భదేశాగతజనైర్మమశ్రవణప్రాఘుణికీకృతా కర్ణాతిథీకృతా తద్విషయీకృతేత్యర్థః. ని. ఆవేశికఃప్రాఘుణిక ఆగంతురతిథిస్తథేతి హలాయుధః - అమితమపరిమితంమధు క్షౌద్రంతద్వదతి మధురేత్యర్థః తత్కథాతద్గుణ వర్ణనా అధైర్యధారిణోత్యంతాధీరస్య మమమదనానలబోధనే కామాగ్నిప్రజ్వలనే ధాయ్యా సామిధేనీభవేత్. ని. ఋక్సామిధేనీధాయ్యాచయాస్యాదగ్నిసమింధనీత్యమరః-సూ. పాయ్యసాన్నాయ్యేత్యాదినానిపాతః, ధిక్వాక్యార్థోనింద్యః - అత్రతత్కథాయాః ధాయ్యాత్మనాప్రకృత మదనాగ్నీంధనోపయోగా త్పరిణామాలంకారః - ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

విషమోమలయాహిమండలీ విషఫూత్కారమయోమయోహితః,
బత కాలకళత్ర దిగ్భవః పవన స్తద్విరహానలైధసా. 57

విషమఇతి. విషమః ప్రతికూలః కాలకళత్రదిగ్భవోంతకదిగ్భవః ప్రాణహరఇతిభావః - పవనోదక్షిణమారుతః తద్విరహానలైధసాదమయంతీవిరహాగ్నిసమిధా తద్దాహ్యేనేత్యర్థః - మయామలయే మలయాచలేయాఅహిమండలీసర్పసంఘఃతస్యాఃవిషఫూత్కారమయఃవిషశ్వాసవికారః - ఊహితః తద్రూపఇతితర్కితఇత్యర్థః - లోకేచఅగ్నిరేధాంసినిధాయఫూత్కారవాతైర్ధ్మాయత ఇతిభావః, బతేతిఖేదే - విరహానలైధసేతి రూపకోత్థాపితేయం దక్షిణపవనస్య మలయాహిమండలీఫూత్కారత్వోత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

ప్రతిమాసమసౌనిశాకరః ఖగసంగచ్ఛతి యద్దినాధిపమ్,
కిము తీవ్రతరైస్తతఃకరైర్మమదాహాయసధైర్యతస్కరైః. 58

ప్రతిమాసమితి. హేఖగఅసౌనిశాకరః మాసిమాసిప్రతిమాసం ప్రతిదర్శమిత్యర్థః - వీప్సాయామవ్యయీభావః - దినాధిపంసూర్యం సంగచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతియత్ తతఃప్రాప్తేస్సనిశాకర స్తీవ్రతరైః తతఏవధైర్యతస్కరైర్ధైర్యహారిభిఃకరైస్సారైఃతత ఆనీతైర్మమదాహాయ సంగచ్ఛతీత్యనుషంగః కిముశబ్దఉత్ప్రేక్షాయాం అత్ర గమేస్స

కర్మకత్వా త్సమోగమీతినతజ్ - అత్రసంగమనస్య దాహార్థత్వోత్ప్రేక్షణాత్ఫలోత్ప్రేక్షా.

కుసుమాని యదిస్మరేషవో నతువజ్రం విషవల్లిజానితత్,
హృదయంయదమూముహన్నమూర్మమయచ్చాతితరామతీతపన్.

కుసుమానీతి. స్మరేషవఃకుసుమాన్యేవ వజ్రమశనిస్తునయదిసద్యోమరణాభావాదితిభావః - తత్తర్హి విషవల్లిజాని విషలతోద్భవాని - యద్యస్మాదమూస్మరేషవః. ని. పత్రీరోపఇషుర్ద్వయోరితి స్త్రీలింగతా, మమహృదయమమూముహన్నమూర్ఛయన్ ముహ్యతేర్ణౌచఙ్ - యద్యస్మాదతితరా మతిమాత్రం అవ్యయఘాదాముప్రత్యయః - అతీతపన్ తాపయంతిస్మచ - తపతేర్ణౌచఙ్ మోహతాపలక్షణలింగకార్యదర్శనాద్విషవల్లిజత్వోత్ప్రేక్షా.

తదిహానవధౌ నిమజ్జతో మమ కందర్పశరాధినీరధౌ,
భవపోతఇవావలంబనం విధినాకస్మికసృష్టసన్నిధిః. 60

తదితి. తత్తస్మాదిహాస్మిన్ననవధౌ అపారే కందర్పశరైర్య ఆధిర్మనోవ్యథా. ని. పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః తస్మిన్నేవ నీరధౌ సముద్రే నిమజ్జతోంతర్గతస్య మమవిధినాదైవేన అకస్మాదకాండేభవమాకస్మికం అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ అవ్యయానాం భమాత్రేటిలోపః - తద్యథాతథాసృష్ట సన్నిధిః కృతసన్నిధానః భాగ్యాదాగత ఇత్యర్థః - త్వంపోతో యానపాత్రమివ ని. యానపాత్రంతుపోత ఇత్యమరః - అవలంబనంభవ.

అథవాభవతః ప్రవర్తనా నకథం పిష్టమియం పినష్టినః,
స్వతఏవ సతాంపరార్థతా గ్రహణానాంహి యథాయథార్థతా. 61

అథవేతి. అథవాఇయంనోస్మాకం సంబంధినీ-సూ. ఉభయప్రాప్తౌకర్మణీతి నియమాత్కర్తరి కృద్యోగషష్ఠీనిషేధేపి శేషషష్ఠీపర్యవసానాత్కర్త్రర్థలాభః - భవతః సూ. ఉభయప్రాప్తౌకర్మణీతిషష్ఠీ, ప్రవర్తనాప్రేరణా ణ్యాసశ్రంథోయుచ్ - కథంపిష్టంనపినష్టి స్వతఃప్రవృత్తవిషయత్వాత్ పిష్టపేషణకల్పేత్యర్థః - హియస్మాత్ గ్రహణానాం యాథార్థ్యం యథా ప్రామాణ్యమివ స్వతస్సర్వప్రమాణానాం ప్రామాణ్యమిహాగృహ్యతాం - జాతామనీషాస్వతఏవమాన మితిమీమాంసకాః - సతాంపరార్థతాపరార్థప్రవృత్తిః స్వతఏవ నతుపరతః - ఉపమా సంసృష్టోర్థాంతరన్యాసః.

తవవర్త్మని వర్తతాంశివం పునరస్తు త్వరితం సమాగమః,
అధిసాధయసాధయేప్సితం స్మరణీయాస్సమయే వయంవయః. 62

తవేతి. హేవయఃఖగ తవవర్త్మని శివం మంగళంవర్తతాం త్వరితంక్షిప్రమేవ పునస్స్వమాగమోస్తు అధిసాధయగచ్ఛ ఈప్సితమిష్టంసాధయసంపాదయ సమయే కార్యకాలేవయం సస్మరణీయాః - అనన్యగామికార్యంకుర్యా ఇత్యర్థః.

ఇతితం సవిసృజ్య ధైర్యవాన్ నృపతి స్సూనృతవాగ్బృహస్పతిః,
అవిశ ద్వనవేశ్మ విస్మిత శ్శ్రుతిలగ్నైః కలహంసశంసితైః. 63

ఇతీతి. ధైర్యవాన్ ఉపాయలాభాత్సధైర్య స్సూనృతవాక్షుసత్యప్రియవాదేషు బృహస్పతిః తథాప్రగల్భ ఇత్యర్థః. ని. సూనృతంప్రియసత్యవాగిత్యమరః - సనృపతిరితీత్థం తంహంసం విసృజ్య శ్రుతిలగ్నైఃశ్రోత్రప్రవిష్టైః కలహంసస్యశంసితైర్విస్మితస్సన్ వనవేశ్మవనస్థ విహారగృహమవిశత్.

అథభీమసుతావలోకనైస్సఫలంకర్తు మహ స్తదేవసః,
క్షితిమండలమండనాయితం నగరంకుండినమండజోయయౌ. 64

అథేతి. అథసోండజో హంస స్తదహ స్తేనభీమసుతాయా. భైమ్యాఃఅవలోకనైస్సఫలంకర్తుం తస్మిన్నేవాహని తాంద్రష్టుమిత్యర్థః క్షితిమండలమండనాయితం భూమండలస్యాలంకారభూతం కుండినం కుండినాఖ్యం నగరంయయౌ.

ప్రథమం పథిలోచనాతిథిం పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్,
కలశం జలసంభృతంపురః కలహంసః కలయాంబభూవ సః. 65

అథశ్లోకత్రయేణ శుభనిమిత్తాన్యాహ. ప్రథమమిత్యాదినా. స కలహంసః ప్రథమమాదౌ పథిలోచనాతిథిందృష్టిప్రియం పథికానాం ప్రస్థాతౄణాం ప్రార్థితస్య ఇష్టార్థస్యసిద్ధిశంసినంసిద్ధిసూచకంజలసంభృతం జలపూర్ణం కలశం పూర్ణకుంభం పురోగ్రేకలయాంబభూవ దదర్శ.

అవలంబ్య దిదృక్షయాంబరే క్షణమాశ్చర్యరసాలసంగతమ్,
సవిలాసవనేవనీభుజః ఫలమైక్షిష్టరసాలసంగతమ్. 66

అవలంబ్యేతి. సహంసో దిదృక్షయా స్వగంతవ్యమార్గాలోకనేచ్ఛయా అంబరే క్షణమాశ్చర్యరసేనతద్వస్తుదర్శననిమిత్తేనాద్భుతరసేనాలసం మందంగతం గతిమవలంబ్యావనీభుజోనళస్య విలాసవనేవిహారవనే రసాలేనచూతవృక్షేణ సంగతంసంబద్ధం.ని. ఆమ్రశ్చూతోరసాలోసావిత్యమరః - ఫలమైక్షిష్ట ఈక్షివాన్.

నభసః కలభై రుపాశ్రితం జలదై ర్భూరితరక్షుపన్నగం,
సదదర్శ పతంగపుంగవో విటపచ్ఛన్నతరక్షుపం నగమ్. 67

నభసఇతి. పుమాన్ గౌఃవృషభః విశేషణసమాసః-సూ. గోరతద్ధితలుకీతిసమాసాంతష్టచ్- పతంగఃపుంగవఇవ పక్షిశ్రేష్ఠః-ఉపమితసమాసః నభసః కలభైః ఖేచరకరికలభైరిత్యర్థః-జలదైరుపాశ్రితం వ్యాప్తం భూరయఃబహవః తరక్షవో మృగాదనాః పన్నగాశ్చయస్యతం విటపైః శాఖావిస్తారేణ. ని. విస్తారోవిటపో స్త్రియామిత్యమరః - ఛన్నతరాః అతిశయేనచ్ఛాదితాః క్షుపాః హ్రస్వశాఖాః యస్యతం. ని. హ్రస్వశాఖాశిఫఃక్షుపఇత్యమరః. నగంపర్వతందదర్శ పూర్ణకలశాది దర్శనం పాంథక్షేమకరమితినిమిత్తజ్ఞాః.

సయయాధుతపక్షతిః క్షణంక్షణమూర్ధ్వాయనదుర్విభావనః,
వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః క్షణమాలోకకదత్తకౌతుకః. 68

సఇతి. సహంసః క్షణంధుతపక్షతిః - కంపితపక్షమూలః-క్షణమూర్ధ్వాయనేన ఊర్ధ్వగమనేన దుర్విభావనః దుష్కరావధారణో దుర్లక్ష్యఇత్యర్థః - క్షణంవితతీకృతావిస్తారితా నిశ్చలా ఛదాపక్షా యస్యసః తథాఽఽలోకకానాం ద్రష్టౄణాం దత్తకౌతుకస్సన్ యయౌ స్వభావోక్తిః.

తనుదీధితిధారయా రయా ద్గతయాలోక విలోకనామసౌ,
ఛదహేమకషన్నివాలసత్కషపాషాణ నిభేనభస్థలే. 69

తన్వితి. అసౌహంసో రయాద్వేగా దుత్పన్నయేతి శేషః లోకస్యాలోకిజనస్య పరీక్షకజనస్యచ విలోకనాం దర్శనం గతయా కౌతుకాద్వర్ణపరీక్షార్థంచ విలోక్యమానయేత్యర్థః - తనోశ్శరీరస్య తన్వ్యాసూక్ష్మయా చదీధితి ధారయా రశ్మిరేఖయానిమిత్తేన కషపాషాణనిభేనికషోపలనిభే నభస్థలే ఛదహేమనిజపక్షసువర్ణంకషన్ ఘర్షన్నివాలసత్ అశోభతేత్యుత్ప్రేక్షా.

వినమద్భిరధస్థితైః ఖగై ర్ఝడితి శ్యేననిపాత శంకిభిః,
సనిరైక్షిదృశైకయోపరి స్వదఝాంకారిపతత్రిపద్ధతిః. 70

వినమద్భిరితి. స్వదేనవేగేన ఝాంకారిణీఝామితి శబ్దం కుర్వాణాపతత్రిపద్ధతిః పక్షిసరణిః యస్యః సః సహంసః శ్యేననిపాతంశంకంతఇతి తచ్ఛంకిభిరతఏవ వినమద్భిర్నిలీయమానైరధస్థితైః ఖగైఃఝడితిద్రాక్ ఏకయాదృశాఉపరి ఉపరిష్టాత్ నిరైక్షి నిరీక్షితః దృశేః కర్మణిలుఙ్ - స్వభావోక్తిః.

దదృశేనజనేనయన్నసౌ భువితచ్ఛాయ మవేక్ష్య తత్క్షణాత్,
దివిదిత్సు వితీర్ణచక్షుషా పృథువేగద్రుతముక్తదృక్పథః. 71

దదృశ ఇతి. యన్ గచ్ఛన్ - ఇణో లటశ్శత్రాదేశః ఆసౌ హంసః - భువి తచ్ఛాయం తస్యచ్ఛాయాం విభాషా సేత్యాదినా నపుంసకత్వం అవేక్ష్య తత్క్షణాద్దివిదిక్షు చ వికీర్ణ చక్షుషా తద్దృష్టినా జనేన పృథువేగేన ద్రుతం శీఘ్రం ముక్తదృక్పథస్సన్ న దదృశే న దృష్టః క్షణమాత్రం దృష్టిపథమతిక్రాంత ఇత్యర్థః.

నవనం పథి శిశ్రియే ముని నా క్వచిదప్యుచ్చతరద్రుచారుతమ్,
నసగోత్రజమన్వవాది వా గతివేగప్రసరద్రుచా రుతమ్. 72

నేతి. గతివేగేన ప్రసరద్రుచా ప్రసర్పత్తేజసా అమునా హంసేన క్వచిదపి ఉచ్చతరా ఉత్పన్నతా ద్రూణాం ద్రుమాణాం చారుతా రమ్యతా యస్మిన్ తత్. ని. పలాశీ ద్రుద్రుమాగమా ఇత్యమరః - వనం న శిశ్రియే సగోత్రజం బంధుజన్యం రుతం కూజితం వా నాన్వవాది నానూదితం మధ్యేమార్గం మధ్వశ్రమాపనోదన బంధుసంభాషణాదికమపి న కృతమితి సుహృత్కార్యానుసంధానపరతోక్తిః.

అథ భీమభుజేన పాలితా నగరీ మంజుర సౌధ రాజితా,
పతగస్య జగామ దృక్పథం హిమశైలోపమసౌధరాజితా. 73

అథేతి. ధరాజితా భూమిజయినా సూ. సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విపి తుక్ - భీమస్య భీమభూపస్య భుజేన పాలితా హిమశైలోపమైః సౌధైః రాజసదనైః రాజితా మంజుః మనోజ్ఞా అసౌ పూర్వోక్తా నగరీ కుండినపురీ పతగస్య హంసస్య దృక్పథం జగామ సతాం దదర్శేత్యర్థః అత్ర యమకాఖ్యానుప్రాసస్య హిమశైలోపమేత్యుపమాయాశ్చ సంసృష్టిః.

దయితం ప్రతి యత్ర సంతతా రతిహాసా ఇవ రేజిరే భువః,
స్ఫటికోపలవిగ్రహా గృహాశ్శశభృద్భిత్తనిరంకభిత్తయః. 74

అథ నగరీం వర్ణయతి. దయితమితి. యత్ర నగర్యాం స్ఫటికోపలవిగ్రహాః స్ఫటికమయశరీరా ఇత్యర్థః అత ఏవ శశభృద్భిత్తనిరంకభిత్తయః శశాంకశకలవన్నిష్కలంకకుడ్యాః. ని. భిత్తం శకలఖండే వేత్యమరః - భిదేః క్తప్రత్యయః - సూ. భిత్తం శకలమితి నిపాతనాత్ రదాభ్యామిత్యాదినా నిష్ఠానత్వాభావః - గృహాః దయితం ప్రియం భీమం ప్రతి సంతతా భువో భూమేర్నాయికాయా రతిహాసా ఇవ కేళిహాస్యానీవ రేజిర ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

నృపనీలమణీగృహత్విషాముపధేర్యత్ర భయేన భాస్వతః,
శరణాగతమువాసవాసరేష్వసదా వృత్త్యుదయస్తమోంతమః. 75

నృపేతి. యత్ర నగర్యాం తమోంధకారః - భాస్వతో భాస్కరాత్ భయేన [illegible] పస్యయే నీలమణీనాం గృహాః తేషాం త్విషః స్తాసాముప [illegible]. ని.

రత్నం మణిర్ద్వయో రిత్యమరః - కృదికారాదక్తిన ఇతి జీష్ - శరణాగతం శరణం గృహం రక్షితారం చ గతం. ని. శరణం గృహరక్షిత్రో రిత్యమరః - వాసరే దివసేష్వసదావృత్త్య పునరావృత్తి కించోదయత్తమం ఉద్యత్తమం సదువాస.

సితదీప్రమణిప్రకల్పితే యదగారే హసదంకరోదసి,
నిఖిలాన్నిశి పూర్ణిమాతిథీనుపతస్థేఽతిథిరేకికాతిథిః. 76

సితేతి. సితైర్దీప్రైశ్చ మణిభిః ప్రకల్పితే ఉజ్జ్వలస్ఫటికనిర్మితే హసదంకరోదసి విలసదంకరోదస్కే ద్యావాపృథివీవ్యాపినీత్యర్థః- యదగారే యస్యాః నగర్యా గృహే ష్విత్యర్థః జాతావేకవచనం నిశి నిఖిలాన్ తిథీనేకికా ఏకాకినీ ఏకైవేత్యర్థః - సూ. ఏకాదాకినచ్చాసహాయ ఇతి చకారాత్ కన్ప్రత్యయః - ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యేతీకారః, పూర్ణిమా రాకా తిథిః. ని. తదాద్యాస్తిథయో ద్వయో రిత్యమరః - అతిథిస్సతీ ఉపతస్థే అతిథీ భూయసంగతేత్యర్థః సూ. ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినా సంగతికరణే ఆత్మనేపదం, స్ఫటికభవనకాంతి నిత్యకౌముదీయోగాత్సర్వా అపి రాత్రయో రాకారాత్రయ ఏవాసన్నిత్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిభేదః.

సుదతీజనమజ్జనార్పితైర్ఘుసృణైర్యత్ర కషాయితాశయా,
న నిశాఖిలయాపి వాపికా ప్రససాద గ్రహిళేవ మానినీ. 77

సుదతీతి. యత్ర నగర్యాం శోభనా దంతా యాసాం తాస్సుదత్యః స్త్రియః - అత్ర విధానాభావాద్దత్రాదేశ శ్చింత్య ఇతి కేచిత్ సూ. అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చేతి చకారాత్సిద్ధిరితి కేచిత్ - సుదత్యాదయః స్త్రీషు యోగరూఢాః అత స్త్రియాం సంజ్ఞాయామితి దత్రాదేశాత్సాధవ ఇత్యపరే, తథైతత్సర్వమభిసంధాయాహ వామనః సుదత్యాదయః ప్రతివిధేయా ఇతి తా ఏవ జనాః లోకాః తేషాం మజ్జనాదవగాహనాదర్పితైస్సంక్రమితైరపి ఘుసృణైః కుంకుమైః కషాయితా శయా సురభితాభ్యంతరా భోగచిహ్నైః కలుషితహృదయా చ వాపీ ఏవ వాపికా దీర్ఘికా గ్రహిళా గ్రహ ఆగ్రహః తద్వతీ దీర్ఘరోషా పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్. మానినీ. శ్లో. స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే ఇత్యుక్తలక్షణో మానః తద్వతీ నాయికేవ అఖిలయా నిశా నిశయాపి సర్వరాత్రప్రసాదనేనాపీత్యర్థః న ప్రససాద ప్రసన్నాశయా నాభూత్ - తాదృక్ క్షోదాదితి భావః.

క్షణనీరవయా యయా నిశి శ్రితవప్రావళి యోగపట్టయా,
మణివేశ్మమయం స్మ నిర్మలం కిమపి జ్యోతిరబాహ్యమిజ్యతే. 78

క్షణేతి. నిశి నిశీథే క్షణం నీరవయా ఏకత్ర సుప్తజనత్వాత్ అపరత్ర ధ్యాన స్తిమితత్వాత్ నిశ్శబ్దయా శ్రితః ప్రాప్తో వప్రావళిరేవ యోగపట్ట ఇవ అన్యత్ర వప్రావళి రివ యోగ

పట్టోయయాసా తథోక్తయాయయానగర్యా మణివేశ్మమయం తద్రూపంనిర్మలవబాహ్యా మంతర్వర్తి కిమప్యవాఙ్మనసగోచరం జ్యోతిఃప్రిభా ఆత్మజ్యోతిశ్చ ఇజ్యతేసేవ్యతేస్మ అత్రనగరీవిశేషణ సామ్యాదప్రస్తుతయోగినీ వృత్తాంతప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

విలలాస జలాశయోదరే క్వచనద్యా రనుబింబితేవయా,
పరిఖాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని. 79

విలలాసేతి. యానగరీపరిఖాయాః కపటేనవ్యాజేనస్ఫుటంపరితోవ్యక్తం తథా స్ఫురతాప్రతిబింబేనా నవలంబితం మధ్యేఅగృహ్యమానంచాంబుయస్మిన్ తస్మిన్ప్రతి కంబాకాన్తమంబుపరితఃస్ఫురతిప్రతిబింబదేశేనస్ఫురతితేనైవప్రతిబింబాదితిభావః - ద్యౌచనక్వచిత్ జలాశయోదరహ్రిదమధ్యేకస్యచిద్ధ్రిదస్యమధ్యఇత్యర్థః - అనుబింబి తాద్యౌరమరావతీవ విలలాసేత్యుత్ప్రేక్షా.

వ్రజతేదివియ ద్గృహావలీ చలచేలాంచల దండతాడనాః,
వ్యతరన్నరుణాయవిశ్రిమం సృజతేహేళిహయాళికాలనామ్. 80

వ్రజతఇతి. యస్యాంనగర్యాం గృహావలీషు చలాశ్చలంతః చేలాంచలాః పతాకాగ్రాణి తఏవదండాస్తైస్తాడనాః కశాఘాతాఇత్యర్థః - తాఃకర్త్ర్యఃదివివ్రజతేఖే గచ్ఛతే హేళిహయాశే సూర్యాశ్వపఙ్క్తేః. ని. హేళిరాలింగనేరవావితి వైజయంతీ కాలనాంచోదనాం సృజతేకుర్వతే అరుణాయసూర్యసారథయే విశ్రిమంస్వ యంతత్కార్యకరణా ద్విశ్రాంతిం సూ.ఘఞినోదాత్తోపదేశేత్యాదనావృద్ధిప్రతిషేధః- వ్యతరన్ దదుః అత్రిహేళిహయాశే శ్చేలాంచల దండతాడనా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః - తేనచగృహాణామర్క-మండలపర్యంతమౌన్నత్యం వ్యజ్యతఇత్యలంకారేణవస్తుధ్వనిః.

క్షితిగర్భధరాంబరాలయై స్తలమధ్యోపరిపూరిణాంపృథక్,
జగతాంఖలుయాఖిలాద్భుతా జనిసారైర్నిజచిహ్నధారిభిః. 81

క్షితీతి. తలమధ్యోపరి అధోమధ్యోర్ధ్వదేశాన్ పూరయంతీతి తత్పూరిణాం జగతాంపాతాళభూమి స్వర్గాణాం పృథగసంకీర్ణం నిజాసిప్రతియాని చిహ్నని నిష్యన్నపాన స్రక్చందనాది లింగానితానిధారయంతీతి తద్ధారిభిస్తథోక్తై స్సారైరుత్కృష్టైః క్షితిగర్భ పాతాళేధరాయాం భూపృష్ఠే అంబరే ఆకాశేచయేఆలయాగృహాస్తైః భూమ్యంతర్భహిశ్శిరోగృహైరిత్యర్థః - యానగరీ అఖిలాకృత్స్నా అద్భుతాచిత్రా అజనిజాతా జనేఃకర్తరిలుఙ్ - దీపజనేత్యాదినాచ్లేశ్చిణాదేశః - అత్రిక్షితిగర్భాదీనాం

తలమధ్యోపరిజగతాంచ యథాసంఖ్యం సంబంధాద్యథాసంఖ్యాలంకారః - తేన త్రైలోక్యవైభవంగమ్యతే.

దధదంబుదనీలకంఠతాం వహదత్యచ్ఛసుధోజ్జ్వలంవపుః,
కథమృచ్ఛతు యత్రినామన క్షితిభృన్మందిరమిందుమౌళితామ్. 82

దధదితి. యత్రినగర్యామంబుదైరంబుదవచ్ఛనీలఃకంఠః శిఖరోపకంఠశ్చ యస్యతస్యభావస్తత్తాం.ని.కంఠోగళేసన్నిధాన ఇతివిశ్వః-దధత్ అత్యచ్ఛయాసుధయా లేపనద్రవ్యేణసుధావదమృతవచ్చోజ్జ్వలంవపుః వహత్. ని. సుధాలేపోమృతం సుధేత్యమరః. క్షితిభృన్మందిరం రాజభవనం ఇందుమౌళితామిందుమండల పర్యంతశిఖరత్వం కథంనామనఋచ్ఛతు గచ్ఛత్వేవేత్యర్థః - రాజభవనస్య తాదృగౌన్నత్యం యుక్తమితిభావః - అన్యత్రిఇందుమౌళిత్వమీశ్వరత్వం తచ్చనీలకంఠస్యయుక్తమితిభావః- అత్రివిశేషణ విశేష్యాణాంశ్లిష్టానామభిధాయాః ప్రకృతార్థ మాత్రనియంత్రణా దప్రకృతేశ్వర ప్రతీతిర్ధ్వనిరేవ.

బహురూపకసాలభంజికా ముఖచంద్రేషు కళంకరంకవః,
యదనేకకసౌధకంధరా హరిభిః కుక్షిగతీకృతాఇవ. 83

బహ్వితి. బహురూపకాః భూయిష్ఠ సౌందర్యాః శైషికః కప్ప్రత్యయః - తాసాం సాలభంజికానాం కృత్రిమపుత్రికాణాం ముఖచంద్రేషు కళంకరంకవః చంద్రత్వాత్సంభావితాః కళంకమృగాః యస్యానగర్యా అనేకేషాం బహూనాం సౌధానాం కంధరాసుకంఠప్రదేశేషుయేహరయస్సింహాస్తైః కుక్షిగతీకృతాఇవగ్రస్తాః కిమిత్యుత్ప్రేక్షాముఖచంద్రాణాం నిష్కళంకత్వనిమిత్తా, అన్యథాకథంచంద్రే నిష్కళంకతేతిభావః.

బలిసద్మ దివం సతథ్యవా గుపరిస్మాహ దివోపినారదః,
అధరాథకృతాయయేవసా విపరీతాజనిభూమిభూషయా. 84

బలీతి. సుప్రసిద్ధస్తథ్యవాక్ సత్యవచనో నారదః బలిసద్మదివం పాతాళస్వర్గం దివోమేరుస్వర్గాదప్యుపర్యుపరిస్థితా ముత్కృష్టాంచాహస్మఉక్తవాన్-అథేదానీం భూమిభూషయాయ యానగర్యా అధరాన్యూనా అధస్తాచ్చకృతేవేత్యుత్ప్రేక్షా - సాబలిసద్మద్యౌః నారదోక్తవిపరీతా ఉజని సర్వోపరిస్థితాయాః పునరధస్థిస్సితైర్వైపరీత్యమ్.

ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజా త్పథికాహ్వానదసక్తుసౌరభే,
కలహాన్నఘునాన్యదుత్థితా దధునా ప్యుజ్ఝతి ఘర్ఘరస్వనః. 85

ప్రతీతి. పంథానంగచ్ఛంతీతిపథికాః తేషామాహ్వానం దదాతీతితథోక్తం - ఆహ్వాయకం అధ్వానంగచ్ఛతా మాకర్షకమిత్యర్థః తత్సక్తూనాం సౌరభంసుగంధోయస్మిన్ ప్రతిహట్టపథే ప్రత్యాపణపథం సూ.అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః- తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమితి బహులగ్రహణాత్ సప్తమ్యానాం భావః ఘరట్టాః గోధూమచూర్ణగ్రావాణః - తజ్జాత్ యస్యాంనగర్యాం ఉత్థితాత్ కలహాత్ ఘర్ఘరస్వనోఘర్ఘరవద్ధ్వనిఃకంఠధ్వనిః - ఘనా న్మేఘానధునాపినోజ్ఝతినత్యజతి - సర్వదాసర్వహట్టేషుఘరట్టా మేఘధ్వానంధ్వనంతీతిభావః - అత్రఘనానాం ఘరట్ట కలహాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః-తథాచతద్ఘర్ఘరస్వనస్య తద్ధేతుకత్వోత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యాచేతి తయో స్సంకరః.

వరణః కనకస్య మానినీం దివమంకాదమరాద్రిరాగతామ్,
ఘనరత్నకవాటపక్షతిః పరిరభ్యానుసరన్నువాసయామ్. 86

వరణఇతి. కనకస్యసంబంధీతద్వికారః వరణః ప్రాకారః సఏవామరాద్రిర్మేరుః- యాంనగరీమేవమానినీం కోపసంపన్నామతఏవ అంకాన్నిజోత్సంగాదాగతాం భూలోకంప్రాప్తాందివ మమరావతీంఘనేనిబిడే రత్నానాంకవాటే రత్నమయకవాటేఏవ పక్షతీ పక్షమూలేయస్యసన్ పరిరభ్యోపగృహ్యమేరోఃపక్షవత్త్వాత్ కవాటయోః పక్షతిరూపత్వం అనుసరన్ అనువర్తమానః ఉవాస-కామినఃప్రణయకుపితాం ప్రేయసీం అప్రసాద మనుగచ్ఛంతీతిభావః - రూపకాలంకారఃస్ఫుటఏవ తేనచేయంనగరీ కుతశ్చిత్కారణాదాగతాద్యౌరేవ వరణః స్వర్ణాద్రిరేవేత్యుత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే.

అనలైః పరివేషమేత్యయా జ్వలదర్కోపలవప్రజన్మభిః,
ఉదయంలయమంతరారవే రవహద్బాణపురీపరార్ధ్యతామ్. 87

అనలైరితి. యానగరీ రవేరుదయంలయమస్తమయంచాంతరా తయోర్మధ్యకాలఇత్యర్థః సూ. అంతరాంతరేణ యుక్తేఇతి ద్వితీయా - జ్వలతాం అర్కాంశు సంపర్కాత్ ప్రజ్వలతామర్కోపలానాంవప్రాత్ జన్మయేషాంతై స్సూర్యకాంత ప్రాకారాజన్యైరనలైః పరివేషమేత్య పరివేష్టనంప్రాప్య బాణపుర్యాః బాణాసురనగర్యాశ్శోణితపురస్య పరార్ధ్యతాంశ్రేష్ఠతామవహత్ - అత్రాన్యధర్మస్యాన్యేన సంబంధాసంభవాత్తాదృశీం పరార్ధ్యతామితి సాదృశ్యాక్షేపా న్నిదర్శనాలంకారః.

బహుకంబుమణిర్వరాటికా గణనాటత్కరకర్కటోత్కరః,
హిమవాలుకయాచ్ఛవాలుకః పటుదధ్వానయదాపణార్ణవః. 88

బహ్వితి. బహవః కంబవః శంఖామణయశ్చయస్మిన్ సః-వరాటికాగణనాయకపర్దికా సంఖ్యానాయఅటంతస్తిర్యక్ప్రచలంతఃకరాః పాణయఏవ కర్కటోత్కరాః కులీరసంఘాః యస్మిన్ సః-హిమవాలుకయాకర్పూరేణాచ్ఛవాలుకః స్వచ్ఛసికతః యస్యాఃపురఃఆపణోవిపణిరేవఅర్ణవః పటుధీరందధ్వానననాద. ని. కపర్దోవరాటికాఇతిహలాయుధః. శంఖస్స్యాత్కంబురస్త్రియామ్. సితాభ్రోహిమవాలుకా - స్యాత్కులీరః కర్కటకఇతిచామరః.

యదగారఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపలతుందిలాపయా,
ముముచేనపతివ్రతౌచితీ ప్రతిచంద్రోదయమభ్రగంగయా. 89

యదితి. యస్యాఃనగర్యా అగారఘటాసుగృహసమూహేషు అట్టానాం అట్టాలకానాం కుట్టిమేషు బద్ధభూమిషు. ని. కుట్టిమోస్త్రీబద్ధభూమిరితియాదవః - స్రవద్భిః ఇందు సంపర్కాత్ -స్యందమానైరిందూపలైశ్చంద్రకాంతైస్తైతుభిః - తుందిలాఃప్రవృద్ధాః ఆపోయస్యాస్తయా తుందాదిభ్యఇలచ్ - ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః-అభ్రగంగయామందాకిన్యా. ని. మందాకినీ వియద్గంగేత్యమరః - చంద్రోదయేచంద్రోదయే ప్రతిచంద్రోదయం వీప్సాయామవ్యయీభావః - పతివ్రతానామౌచితీ ఔచిత్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాద్గుణవచనేత్యాదినా ష్యఞ్ ప్రత్యయః - షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతిఙీష్-సచమాతరిషిచ్చేతిషిత్త్వాదేవసిద్ధే మాతామహశబ్దస్యగౌరాదిపాఠేనానిత్యత్వ జ్ఞాపనాత్ వైకల్పికః అతఏవవామనః - ష్యఞఃషిత్కరణాదీకారో బహులమితి. స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియయో ష్ష్యఞ్క్వచిచ్చవుఞ్. ని. ఔచిత్యమౌచితీమైత్ర్యం మైత్రీవుఞ్ప్రగుదాహృత మిత్యమరశ్చ. నముముచేనతత్యజే భర్తుఃసముద్రస్య చంద్రోదయే వృద్ధిదర్శనాత్తస్యాఅపి తథావృద్ధిరుచితా. శ్లో. ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా ప్రోషితేమలినాకృశా, మృతేమ్రియేతయానారీసాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేతి స్మరణాదితిభావః - అత్రఅభ్రగంగాయా యదగారేత్యాది విశేషణార్థాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః- తథాచాగారాణామతీందు మండలమౌన్నత్యంవ్యజ్యతే తదుత్థాపితాచేయమస్యాఃపాతివ్రత్య ధర్మాపరిత్యాగోత్ప్రేక్షేతి సంకరః - ఉత్ప్రేక్షాచవ్యంజకా ప్రయోగాద్గమ్యా.

రుచయోస్తమితస్య భాస్వత స్స్ఖలితాయత్రనిరాలయాః ఖలు,
అనుసాయమభుర్విలేపనా పణకాశ్మీరజపణ్యవీథయః. 90

రుచయఇతి. యత్రనగర్యాం అనుసాయం వీప్సాయామవ్యయీభావః - విలేపనాపణేషు సుగంధద్రవ్య నిషద్యాసుకాశ్మీరజాని కుంకుమాన్యేవపణ్యాని ద్రవ్యాణితేషాం వీథయఃశ్రేణయః అస్తమితస్య అస్తంగతస్యభాస్వతః సంబంధిన్యః స్ఖలితా అస్తమయశోభాత్ చ్యుతాః - అతఏవనిరాలయా నిరాశ్రయారుచయః ప్రభా అభుఃఖలు - కథంచిత్ప్రచ్యుతా స్సాయంతనార్కత్విషఇవ భాంతిస్మేత్యర్థః కుంకుమరాశీనాం తాదాత్వికతత్సవర్ణ్యాదియముత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, భాతేర్లఙ్ -ఝేర్జుసాదేశః.

వితతం వణిజాపణేఖిలం పణితుం యత్రజనేనవీక్ష్యతే,
మునినేవ మృకండుసూనునా జగతీవ స్తుపురోదరేహరేః. 91

వితతమితి. యత్రనగర్యాం వణిజావణిగ్జనేనపణితుం వ్యవహర్తుం ఆపణేపణ్యవీథ్యాంవితతం ప్రసారితం అఖిలంజగత్యాంలోకేస్థితంవస్తుపదార్థజాతం పురాపూర్వం హరేః విష్ణోరుదరేమృకండుసూనునామునినా మార్కండేయేనేవ జనేనలోకేన వీక్ష్యతే విష్ణూదరమిన సమస్తవస్త్వాకరోయమాభాసతఇత్యర్థః - పురాకిలమార్కండేయో హరేరుదరంప్రవిశ్య విశ్వంతత్రా ద్రాక్షీదితికథయాతి.

సమమేణ మదైర్యదాపణే తులయన్ సౌరభలోభనిశ్చలమ్,
పణితానజనారవైరవైదపి కూజంతమళింమలీమసమ్. 92

సమమితి. యస్యా నగర్యా ఆపణే సౌరభలోభ నిశ్చలం గంధగ్రహణ నిష్పందం - తతః క్రియయా దుర్బోధ మిత్యర్థః - మలీమసం మలినం సర్వాంగ నీల మిత్యర్థః - అన్యథా పీతమధ్యస్యాళేః పీతిమ్నైవ వ్యవచ్ఛేదాత్, అతో గుణతోపి దుర్గ్రహ మిత్యర్థః - జ్యోత్స్నా తమిస్రేత్యాదినా నిపాతః - అళిం భృంగమేణ మదైస్సమం కస్తూరీభిస్సహ తులయన్ పణితా క్రేతా కూజంతమపి జనారవైః కలకలైః నావైత్తతోపినా జానాదిత్యర్థః - ఇహ నిశ్చలస్యాళేః గుంజనం కవినా ప్రౌఢవాదేనోక్త మిత్యనుసంధేయం - అత్రాళేః నైల్యాదేణ మదతోవ్యక్తే స్సామాన్యాలంకారః. శ్లో. సామాన్యంగుణసామ్యేనయత్రవస్త్వంతరైకతేతి లక్షణాత్ - తేనభ్రాంతిమదలంకారోవ్యజ్యతే.

రవికాంతమయేనసేతునా సకలాహజ్వలనాహితోష్మణా,
శిశిరే నిశిగచ్ఛతాం పురా చరణౌ యత్రదునోతినోహిమమ్. 93

రవీతి. యత్రనగర్యాం సకలాహంకృత్స్నమహః రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ - రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుంలింగతా అత్యంతసంయోగేద్వితీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః - జ్వలనేనతపనకరాభిఘాతాత్ ప్రజ్వలనేనాహితోష్మణా జనితౌష్ణ్యేన రవికాంతమయేన సేతునాసేతు సదృశేన సూర్యకాంతకుట్టిమాధ్వనేత్యర్థః - గచ్ఛతాం సంచరమాణానాం చరణౌ చరణానిత్యర్థః - స్తనాదీనాంద్విత్వవిశిష్టాజాతిః ప్రాయేణేతి జాతౌ ద్వివచనం శిశిరేశిశిరర్తౌ - తత్రాపినిశిహిమంపురానో దునోతినోపీడయత్ - పురిలుఙ్చాస్మఇతిచకారాల్లట్ - అత్రసేతోరూష్మసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తత్రోత్తరస్యాః పూర్వాపేక్షత్వాత్సంకరః.

విధుదీధితిజేనయత్పథం పయసానైషధశీలశీతలమ్,
శశికాంతమయంతపాగమే కలి తీవ్రేస్తపతిస్మనాతపః. 94

విధ్వితి. విధుదీధితిజేన ఇందుసంపర్కజన్యేన పయసా సలిలేన నైషధస్య నళస్య శీలంవృత్తంస్వభావో వా తద్వచ్ఛీతం శశికాంతమయం యత్పథం యస్యాః నగర్యాః పంథానం తపాగమే గ్రీష్మప్రవేశే కలితీవ్రః కలికాలవత్ ప్రచండ ఆతపోనతపతిస్మ నళకథాయాః కలినాశకత్వాదితిభావః - అత్రనగరపథస్యేందూపలపయస్సంబంధాభావేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తత్సాపేక్షత్వాదుపమయోస్సంకరః.

పరిఖావలయచ్ఛలేన యా నపరేషాం గ్రహణస్య గోచరా,
ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికా విషమాకుండలనా మవాపితా. 95

పరిఖేతి. పరిఖావలయచ్ఛలేన పరిఖావేష్టనవ్యాజేన కుండలనాం మండలాకారరేఖామవాపితా పరేషాం శత్రూణాం గ్రహణస్యాక్రమణస్య అన్యత్రాన్యేషాం గ్రహణస్యజ్ఞానస్య నగోచరా అవిషయాయానగరీవిషమా దుర్బోధాఫణిభాషిత భాష్యఫక్కికాపతంజలిప్రణీత మహాభాష్యస్థకుండలిగ్రంథః నూనమితిశేషః అత్రనగర్యాః కుండలిగ్రంథత్వేనోత్ప్రేక్షా - సాచపరిఖావలయచ్ఛలేనేత్యపహ్నవోత్థాపితత్వాత్సాపహ్నవా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

ముఖపాణిపదాక్ష్ణి పంకజై రచితాంగేష్వపరేషు చంపకైః,
స్వయమాదిత యత్రభీమజా స్మరపూజాకుసుమస్రజశ్శ్రియమ్. 96

ముఖేతి. యత్రనగర్యాం ముఖంచపాణీచ పదేచ అక్షిణీచ తస్మిన్ ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః - పంకజైః రచితా సృష్టా అపరేషు ముఖాదివ్యతిరిక్తేషు అంగేషు చంపకైశ్చంపకపుష్పైః రచితా సర్వత్ర సాదృశ్యాద్వ్యపదేశః-భీమజా భైమీస్వయం స్మరపూజాకుసుమస్రజఃశ్రియం శోభామాదితప్రాప్తవతీ-దదాతేర్లుఙ్. సూ. స్థాఘ్వోరిచ్చేతీత్వం హ్రస్వాదంగాదితిసిచోలోపః - అత్రాన్యశ్రియోన్యత్రాసంభవాత్ శ్రియమివ శ్రియమితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాభేదః తథా తదంగానాం పంకజాద్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః - తదుత్థాపితానిదర్శనేతి సంకరః.

జఘనస్తనభారగౌరవా ద్వియ దాలంబ్య విహర్తు మక్షమాః,
ధ్రువ మప్సరసోవతీ ర్యయాం శత మధ్యాసత తత్సఖీజనః. 97

జఘనేతి. జఘనానిస్తనాశ్చజఘనస్తనం ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః - తదేవభారః తస్య గౌరవాద్గురుత్వాత్ వియదాలంబ్య విహర్తుమక్షమాః శతంశతసంఖ్యాకాః. ని. వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సంఖ్యాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయోరిత్యమరః-అప్సరసోవతీర్య స్వర్గాదాగత్య తత్సఖీజనస్సత్యః - జాతావేకవచనం యాంనగరీం అధ్యాసత. సూ. అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతి కర్మత్వం ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా అప్సరః కల్పాశ్శతసంఖ్యాస్త్రియఏనాముపాసత ఇత్యర్థః.

స్థితిశాలి సమస్తవర్ణతాం నకథం చిత్రమయీ బిభర్త్తుయా,
స్వరభేద ముపైతు యాకథం కలితానల్పముఖారవా నవా. 98

స్థితీతి. చిత్రమయీ ఆశ్చర్యప్రచురా ఆలేఖ్యమయీచ. ని. ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్ర మిత్యమరః-యాస్థిత్యా మర్యాదయాస్థాయిత్వేనచశాలంతే యేతే సమస్తావర్ణాఃబ్రాహ్మణాదయః శుక్లాదయశ్చ యస్యాస్తస్యాః భావఃతత్తామ్. ని. వర్ణోద్విజాదౌ శుక్లాదావిత్యమరః - కథంనబిభర్తు బిభర్త్యేవేత్యర్థః- కలితః ప్రాప్తః అనల్పానాం బహూనాం ముఖానాం ఆరవోబహుముఖానాం షణ్ముఖాదీనాంచ ఆరవశ్శబ్దో యయాసా యాపురీ స్వరస్య ధ్వనేర్భేదం నానాత్వం స్వఃసర్గాత్ అభేదంచ కథంనోపైతు ఉపైత్యేవేత్యర్థః-ఉభయత్రాపి సతికారణే కార్యమవశ్యం భవేదితి భావః-అత్ర కేవల ప్రకృతశ్లేషాలంకారః-ఉభయోరప్యర్థయోఃప్రకృతత్వాత్ కింత్వేకనాళఫలద్వయవదేకస్మిన్నేవ శబ్దేర్థద్వయ ప్రతీతేరర్థశ్లేషః ప్రథమార్థే, ద్వితీయేతు జతుకాష్ఠవ దేకవద్భూత శబ్దద్వయా దర్థద్వయప్రతీతే శ్శబ్దశ్లేషః.

స్వరుచారుణయాపతాకయా దినమర్కేణ సమీయుషోత్తృషః,
లిలిహుర్బహుధా సుధాకరం నిశిమాణిక్యమయా యదాలయాః.99

స్వరుచేతి. మాణిక్యమయాః పద్మరాగమయాః యదాలయాః యస్యాం నగర్యాంగృహాః-దినందినే అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా, సమీయుషా సంగతేన అర్కేణహేతునా ఉత్తృషః అర్కసంపర్కా దుత్పన్నపిపాసాస్సంతః స్వరుచా స్వప్రభయా అరుణయా ఆరుణ్యం ప్రాప్తయేతి తద్గుణాలంకారః. శ్లో. తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి రితిలక్షణాత్-పతాకయా రసనాయమానయేతి భావః - సుధాకరం బహుధాలిలిహుః - ఆస్వాదయామాసురిత్యర్థః - అహ్ని సంతప్తానిశిశీతోపచారం కుర్వంతీతిభావః- అత్రగృహాణాం సంతాప నిమిత్త స్సుధాకరలేహనాత్మా శీతోపచారః ఉత్ప్రేక్ష్యతే, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా సాచోక్తతద్గుణో జ్జీవితేతి సంకరః.

లిలిహేస్వరుచాపతాకయా నిశిజిహ్వానిభయా నిశాకరమ్,
శ్రితమర్కకరైః పిపాసు య న్నృపసద్మామలపద్మరాగజం. 100

అథానయైవభంగ్యా రాజభవనంవర్ణయతి. లిలిహ ఇతి. అమలపద్మరాగజం యస్యాంనగర్యాం నృపసద్మరాజభవనం అర్కకరైః శ్రితం అతిసామీప్యాదభివ్యాప్తం శ్రయతేఃకర్మణిక్తః శ్రీణాతేః పక్వార్థాదితికేచిత్ తదాప్రహస్వశ్చింత్యః ప్రకృత్యంతరం మృగ్యమిత్యాస్తాం, అతఏవ పిపాసుతృషితంసత్-పిబతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః-స్వకీయారుగ్యస్యాంతయా స్వరుచాత్రదూషితయేత్యర్థః-అతఏవనిశిజిహ్వానిభయా

పతాకయా సుధాకరం లిలిహే ఆస్వాదయామాస లిహేఃకర్తరిలిట్ - స్వరితేత్వాదాత్మనేపదం అలంకారశ్చ పూర్వవత్ - జిహ్వానిభయేత్యుపమాసంకరస్తువిశేషః.

అమృతద్యుతిలక్ష్మపీతయా మిళితం యద్వలభీపతాకయా,
వలయాయితశేషశాయిన స్సఖితామాదితపీతవాససః. 101

అమృతేతి. పీతయా పీతవర్ణయా యస్యానగర్యాః వలభ్యాం. ని. కూటాగారంతు వలభిరిత్యమరః - పతాకయామిళితం సామీప్యాత్సంగతం అమృతద్యుతి లక్ష్మ చంద్రలాంఛనం వలయాయితే వలయీభూతే శేషే శేతఇతి తచ్ఛాయినః పీతవాససః పీతాంబరస్యవిష్ణోః - సఖితాంసదృశతా మాదిత అగ్రహీదిత్యుపమాలంకారః.

అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవా
జిహ్మబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేళినా,
పూర్వం గాధిసుతేన సామిఘటితా ముక్తానుమందాకినీ
యత్ప్రాసాదదుకూలవల్లి రనిలాందోళై రఖేలద్దివి. 102

అశ్రాంతేతి. యస్యానగర్యాః ప్రాసాదే దుకూలంవల్లిరివ దుకూలవల్లిః దుకూలమయీపతాకేత్యర్థః-అశ్రాంతేన శ్రుతిపాఠేన నిత్యవేదపాఠేన పూతాభ్యః పవిత్రాభ్యః రసనాభ్యో జిహ్వాభ్యః ఆవిర్భూతేషు భూరిస్తవేషు అనేకస్తోత్రేషు అజిహ్మేన అకుంఠేన బ్రహ్మణోముఖానామోఘేన హేతునా విఘ్నితా సంజాతవిఘ్నా నవస్వర్గ క్రియా నూతన స్వర్గసృష్టిరేవకేళిర్లీలాయస్య తేన గాధిసుతేన విశ్వామిత్రేణ పూర్వం బ్రహ్మప్రార్థనాయాః పూర్వంసామిఘటితా అర్ధసృష్టా. ని. సామిత్వర్ధేజుగుప్సనే ఇత్యమరః- ముక్తాపశ్చాత్త్యక్తా మందాకినీను ఆకాశగంగాకింఅనిలస్యకర్తురాందోళనైశ్చలనైర్దివి ఆకాశే అఖేలత్ విజహారేత్యుత్ప్రేక్షా ఏషాకథా త్రిశంకూపాఖ్యానే ద్రష్టవ్యా - శార్దూల విక్రీడితం వృత్తం. శ్లో. సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాస్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్.

యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మి భ్రమరితభా శ్శుచి సౌధవస్త్రవల్లిః,
అలభత శమనస్వసు శ్శిశుత్వం దివసకరాంకతలేచలాలుఠంతీ. 103

యదితి. యస్యానగర్యా అతివిమలైర్నీలవేశ్మనః ఇంద్రనీలనికేతనస్యరశ్మిభిః భ్రమరితా భ్రమరీకృతా భ్రమరశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః వల్ల్యాంచ భ్రమరైర్భావ్యమితిభావః - తథాభూతాభాశ్ఛాయా యస్యాస్సాశ్యామీకృతప్రభేత్యర్థః - అతఏవ తద్గుణాలంకారః శుచిఃస్వభావతః శుభ్రాసౌధస్యవస్త్రమేవవల్లిః వస్త్రవల్లిః పతాకేత్యర్థః రూపకసమాసః - భ్రమరితభాఇతి రూపకాదేవసాధకాత్ - దివసకరస్యసూర్యస్య అంకతలేసమీపదేశే ఉత్సంగదేశే చలాచపలాలుఠంతీ పరివర్తమా

నాసతీ శమనస్వసుర్యమునాయా శ్శిశుత్వం శైశవమలభత బాలయమునేవబభావిత్యర్థః- బాలికాశ్చ పితురంకే లుఠంతీతిభావః - అత్రాన్యశైశవేనాన్యస్య సంబంధా సంభవేపి తత్సదృశమితి సాదృశ్యాక్షేపా న్నిదర్శనా పూర్వోక్త తద్గుణరూపకాభ్యాం సంకీర్ణా.

స్వప్రాణేశ్వర నర్మహర్మ్యకటకా తిథ్యగ్రహాయోత్సుకం
పాథోదం నిజకేళిసౌధశిఖరా దారుహ్య యత్కామినీ,
సాక్షా దప్సరసో విమాన కలిత వ్యోమానప వాభవ
ద్యన్నప్రాప నిమేష మభ్రతర సాయాంతీరసాదధ్వని. 104

స్వేతి. యత్కామినీ యన్నగరాంగనా విమానేనకలితం క్రాంతం వ్యోమ యాభిస్తాస్సాక్షా దప్సరసో దివ్యాంగనా ఏవాభవత్. ని. స్త్రియాంబహు ష్వప్సరస ఇత్యభిధానా దేకత్వేపి బహువచనప్రయోగః. కుతః - యద్యస్మాత్ నిజకేళిసౌధశిఖరాదపాదానాత్స్వప్రాణేశ్వరస్య నర్మహర్మ్యం క్రీడాసౌధం తస్యకటకా న్నితంబాదాతిథ్యస్యగ్రహాయ స్వీకారాయ తత్రవిశ్రమార్థమిత్యర్థః - ఉత్సుకముద్యుక్తం గచ్ఛంత మిత్యర్థః - పాథోదం మేఘ మారుహ్య రసాద్రాగాద్యాంతీగచ్ఛంతీ అధ్వని అభ్రతరసా మేఘవేగేన హేతునా నిమేషంనప్రాప అత్రనగరామరాంగనయోర్భేదేపి అనిమేష మేఘారోహణ వ్యోమయానై స్సైవేత్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిభేదః- శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్.

వైదర్భీకేళిశైలే మరకతశిఖరా దుత్థితై రంశుదర్భై
ర్బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతయాహ్రీ ధృతావాఙ్ముఖత్వైః,
కస్యానోత్తానగాయా దివిసురసురభే రాస్యదేశంగతాగ్రై
ర్యద్గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృత మవిశ్రాంత ముజ్జృంభతేస్మ. 105

వైదర్భీతి. ఉత్తానావై దేవ గవావహంతీతి శ్రుత్యర్థమాశ్రిత్యాహ. వైదర్భీతి. వైదర్భీకేళిశైలే దమయంతీ క్రీడాపర్వతే మరకతశిఖరాదుత్థితైః అథబ్రహ్మాండాఘాతే నభగ్నస్యదజమదోవేగగర్వో యేషాంతత్తయా హ్రియాధృతం అవాఙ్ముఖత్వం యైస్తైరధోముఖైః - అతఏవదివ్యుత్తానగాయా ఊర్ధ్వముఖాయా ఇత్యర్థః - కస్యాస్సురసురభేర్దేవగవ్యా ఆస్యదేశంగతాగ్రై రంశుభిరేవ దర్భైర్యస్యా నగర్యాస్సంబంధిగోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృత మవిశ్రాంతం నోజ్జృంభతేస్మ కింతు సర్వస్యా అపి గ్రాసదానాద్యత్తత్సుకృతమేవోజ్జృంభిత మిత్యర్థః - అత్యుక్త్యలంకారో యమితికేచిత్ అంశుదర్భాణాం బ్రహ్మాండాఘాతా ద్యసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః స్రగ్ధరావృత్తమ్. శ్లో. మ్రభ్నైర్యానాంత్రయేణ త్రిమునియతి యుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమితిలక్షణాత్.

విధుకరపరిరంభా దాత్త నిష్యందపూర్ణై
శ్శశిదృష దుపక్లప్తై రాలవాలై స్తరూణామ్,
విఫలితజలసేకప్రక్రియా గౌరవేణ
వ్యరచిసహృతచిత్త స్తత్రభైమీవనేన. 106

విధ్వితి. తత్ర తస్యాం నగర్యాం శశిదృషదుపక్లప్తైశ్చంద్రకాంతశిలాబద్ధైరతఏవ విధుకరపరిరంభా చ్చంద్రకిరణ సంపర్కాద్ధేతో రాత్త నిష్యందైః జలప్రస్రవణై రేవ పూర్ణైస్తరూణామాలవాలై ర్విఫలితంవ్యర్థీకృతం జలసేకస్య ప్రక్రియాయాం ప్రకారేగౌరవంభారో యస్య తేన భైమీవనేన సహంసోహృతచిత్తోవ్యరచి కర్మణిలుఙ్ అత్రాలవాలానాం చంద్రకాంత నిష్యందపూరణా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః - ఏతదారభ్య చతుశ్శ్లోకీ పర్యంతం మాలినీ వృత్తమ్. శ్లో. ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైరితిలక్షణాత్.

అథ కనకపతత్రి స్తత్రి తాం రాజపుత్రీం
సదసి సదృశభాసాం విస్ఫురంతీం సఖీనామ్,
ఉడుపరిషది మధ్యస్థాయి శీతాంశులేఖా
నుకరణపటులక్ష్మీ మక్షిలక్షీచకార. 107

అథేతి. అథ దర్శనానంతరం కనకపతత్రిః స్వర్ణపక్షీ తత్రవనే సదృశభాసాం ఆత్మతుల్యలావణ్యానాం సఖీనాంసదసి విస్ఫురంతీం సూ. స్ఫురతిస్ఫులత్యో ర్నిర్నివిభ్య ఇతిషత్వం-ఉడుపరిషది తారకాసమాజే మధ్యస్థాయిన్యా శ్శీతాంశులేఖాయాశ్చంద్రకళాయాః అనుకరణేపటుః సమర్థా లక్ష్మీశ్శోభాయస్యాస్సా ఇత్యుపమాలంకారః తాంరాజపుత్రీం అక్షిలక్షీచకార అద్రాక్షీదిత్యర్థః.

భ్రమణరయవికీర్ణ స్వర్ణభాసాఖగేన
క్వచనపతనయోగ్యం దేశమన్విష్యతాధః,
ముఖవిధుమదసీయం సేవితుం లంబమాన
శ్శశిపరిధి రివోచ్చై ర్మండలస్తేన తేనే. 108

భ్రమణేతి. అధోభూతలే క్వచనకుత్రచిత్ పతనయోగ్యం దేశంస్థానం అన్విష్యతాగవేషమాణేన అతఏవ భ్రమణ రయేన వికీర్ణాస్వర్ణస్య భాదీప్తిర్యస్య తేనఖగేన అముష్యాఅయమదసీయం వృద్ధాచ్ఛః త్యదాదీనిచేతి వృద్ధసంజ్ఞా, ముఖవిధుం ముఖేందుం సేవితుం లంబమానః స్రంసమానః శశిపరిధిః చంద్రపరివేషఇవ ఉచ్చైరుపరిమండలో వలయస్తేనేవితేనే తనోతేః కర్మణిలిట్ ఉత్ప్రేక్షా స్వభావోక్త్యో స్సంకరః.

అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీ ముఖాభి
ర్నసహసహచరీభి ర్నందనానందముచ్చైః,
ఇతిమతిరుదయాసీ త్పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం
విపినభువిసఖీభి స్సార్ధ మాబద్ధఖేలామ్. 109

అనుభవతీతి. విపినభువి వనప్రదేశే సఖీభిస్సహచరీభిః సూ. సఖ్యశిశ్వీతి భాషా యామితి నిపాతనాత్ జీష్ - సార్ధం ఆబద్ధఖేలాం అనుబద్ధక్రీడాం. ని. క్రీడాఖేలాచ కుర్దన మిత్యమరః భైమీంప్రేక్ష్య పక్షిణః సాప్రసిద్ధా శచీఇంద్రాణీ ఘృతాచీముఖాభి స్సహచరీభిస్సహ ఇత్థముచ్చైరుత్కృష్టం నందనానందంనందనసుఖం నానుభవతీతిమతిః బుద్ధిరుదయాసీత్ ఉత్థితా అత్రప్రేక్ష్యమతిరితి మననక్రియాపేక్షయాసమాన కర్తృక త్వాత్పూర్వకాలత్వాచ్చ ప్రేక్ష్యేతిక్త్వా నిర్దేశోపపత్తిః తావన్మాత్రస్యైవతత్ప్రత్య యోత్పత్తౌ ప్రయోజకత్వాత్ప్రాధాన్యంత్వప్రయోజక మితి న కశ్చిద్విరోధః అత్రోప మానా దుపమేయస్యాధిక్యోక్తే ర్వ్యతిరేకాలంకారః. శ్లో. భేదప్రధాన సాధర్మ్య ము పమానోపమేయయోః, అధిక్యా దల్పకథనా ద్వ్యతి రేక స్సఉచ్యత ఇతి లక్షణాత్

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకార హీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్,
ద్వైతీయీకతయామితోయమగమ త్తస్యప్రబంధే మహా
కావ్యేచారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 110

శ్రీహర్షమిత్యాది వ్యాఖ్యాతం ద్వితీయఏవద్వైతీయీకః తీయాదీకక్ స్వార్థే వా వక్తవ్యఇతీకక్ ద్వైతీయీకతయా మితో ద్వితీయత్వేనగణితః ద్వితీయ ఇత్యర్థః - అగమత్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లి నాథసూరివిరచితాయాం నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతు సమాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గ స్సంపూర్ణః.

తృతీయస్సర్గః.

ఆకుంచితాభ్యా మథపక్షతిభ్యాం నభోవిభాగా త్తరసావతీర్య,
నివేశదేశాతతధూతపక్షః పపాత భూమా వుపభైమి హంసః. 1

ఆకుంచితాభ్యామితి. అథమండలీకరణానంతరం సహంసః ఆకుంచితాభ్యా మా వర్జితాభ్యాం పక్షతిభ్యాంపక్షమూలాభ్యాం నభోవిభాగాదాకాశదేశాత్ తరసావేగేన అవతీర్యనివేశదేశే ఉపవేశనస్థానే ఆతతౌ ప్రసారితౌధూతౌకంపితౌచపక్షౌయేనసః తథాభూతస్సన్ ఉపభైమిభైమ్యాస్సమీపే సామీప్యేవ్యయీభావః-నపుంసకత్వంహ్ర స్వత్వంచ, భూమౌ పపాత స్వభావోక్తి రలంకారః.

ఆకస్మికః పక్షపుటాహతాయాః క్షితే స్తదాయస్స్వన ఉచ్చచార,
ద్రాగన్యవిన్యస్తదృశస్సతస్యా స్సంభ్రాంత మంతఃకరణంచకార. 2

ఆకస్మికఇతి. తదాపతనసమయే పక్షపుటాహతాయాః క్షితేర్భూతలాత్ అక స్మాద్భవఆకస్మికః నిర్హేతుకః అపరిదృష్టహేతుకఇత్యర్థః - యస్స్వనోధ్వనిః ద్రాగ్ఝడితి ఉచ్చచారఉత్థితః సస్స్వన అన్యవిన్యస్తదృశః విషయాంతర నిష్ఠదృష్టే స్తస్యా భైమ్యాః అంతఃకరణం సంభ్రాంతం ససంభ్రమంచకార అకాండే అసంభావితశబ్ద శ్రవణాచ్చమత్కృతచిత్తా భూదిత్యర్థః - అత్రాపి స్వభావోక్తిః.

నేత్రాణి వైదర్భసుతాసఖీనాం విముక్తతత్తద్విషయగ్రహాణి,
ప్రాపుస్తమేకంనిరుపాఖ్యరూపం బ్రహ్మేవచేతాంసియతవ్రతానామ్.

నేత్రాణీతి. విదర్భాణాంరాజ్ఞో వైదర్భస్య భీమస్యసుతాయాః భైమ్యాస్సఖీనాం నేత్రాణివిముక్తాస్తత్తద్విషయగ్రహాస్తత్తదర్థగ్రహణాని అన్యత్ర తత్తద్విషయాసంగా యైస్తానిసంతి ఏకమేక చరమద్వితీయంనోపాఖ్యాయత ఇతి నిరుపాఖ్యమవాచ్యం రూప మాకార స్స్వరూపంచయస్యతంతం పురోవర్తినంహంసం తత్పదార్థ భూతంచ యత వ్రతానాం యోగినాంచేతాంసి బ్రహ్మపరమాత్మానమివ ప్రాపుః అత్యాదరేణాద్రాక్షు రిత్యర్థః.

హంసంతనౌ సన్నిహితంచరంతం మునేర్మనోవృత్తిరివ స్వికాయాం,
గ్రహీతుకామా దరిణాశయేన యత్నా దసౌనిశ్చలతాంజగాహే. 4

హంసమితి. అసౌ దమయంతీ మునేర్యోగినో మనోవృత్తిరివస్వికాయాం స్వకీ యాయాం సూ. ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యేతీకారః-తనౌశరీరాంతికే అన్యత్ర తదభ్యం

తరే సన్నిహిత మాసన్నమావిర్భూతంచ చరంతం సంచరంతం వర్తమానంచ హంసం మరాళం పరమాత్మానంచ. ని. హంసోవిహగభేదేస్యాత్పరమాత్మనితత్సర ఇతివిశ్వః ఆదరిణానిర్భీకేన శయేనపాణినా. ని. దరోస్త్రియాంభయేశ్వభ్రే, పంచశాఖశ్శయః పాణిరితిచామరః-అన్యత్రఆదరిణాఆదరవతా ఆశయేన చిత్తేన గృహీతుకామా స్వీకర్తుకామా సాక్షాత్కర్తుకామాచయత్నాన్నిశ్చలతాం నిశ్చలాంగత్వం నిశ్చలచిత్తత్వంచ జగాహే జగామ.

తామింగితైరప్యనుభూయమాయామయంనధైర్యాద్వియదుత్పపాత,
తత్పాణి మాత్మోపరిపాతుకంతు మోఘంవితేనేప్లుతిలాఘవేన. 5

తామితి. అయంహంసః తాంపూర్వోక్తాం మాయాం కపటం ఇంగితైశ్చేష్టాభిః అనుభూయ నిశ్చిత్యాపి ధైర్యాద్ధైర్యం స్థైర్యమాస్థాయ ల్యబ్లోపే పంచమీ, వియదాకాశం ప్రతినోత్పపాతనోడ్డిడ్యేఆత్మన ఉపరిపాతుకంపతయాళుం. సూ. లషపతేత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః తస్యాఃపాణింతుప్లుతిలాఘవేన ఉత్పతనకౌశలేనమోఘం వితేనేవిదధే విఫలయత్నాంకరోతిస్మ ఆశాంతుజనయతిస్మ పాణౌలగతిస్మేత్యర్థః.

వ్యర్థీకృతం పత్త్రిరథేన తేన తథావసాయ వ్యవసాయమస్యాః,
పరస్పరామర్పితహస్తతాళం తత్కాలమాలీభిరహాస్యతాలమ్. 6

వ్యర్థీకృతమితి. అస్యాభైమ్యాః వ్యవసాయం హంసగ్రహణోద్యోగం తేన పత్త్రరథేనపక్షిణా వ్యర్థీకృతం యథాతథా అవసాయం సమ్యక్ జ్ఞాత్వా తత్కాలం తస్మిన్కాలే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, సఏవకాలోయస్యేతి బహువ్రీహిణా క్రియావిశేషణంవా పరస్పరాం పరస్పరస్యామిత్యర్థః - కర్మవ్యతీహారే సర్వనామ్నోద్విర్భావః సమాసవచ్చబహుళమితి బహుళగ్రహణా దసమాసవద్భావే పూర్వపదస్యప్రథమైకవచనేకస్మాదిత్యాద్విసర్జనీయస్యసత్వం-ఉత్తరపదస్యయథాయోగం ద్వితీయైకవచనం స్త్రీనపుంసకయోరుత్తరపదస్యామ్ భావోవక్తవ్యఇతివికల్పాదామాదేశః అర్పితహస్తతాళందత్తహస్తతాడనం యథాతథా ఆలీభిస్సఖీభిః అలమహాస్యతహాసిం భావేలఙ్.

ఉచ్చాటనీయః కరతాళికానాం దానాదిదానీం భవతీభిరేషః,
యాన్వేతిమాంద్రుహ్యతిమహ్యమేవసాత్రేత్యుపాలంబి తయాళివర్గః.

ఉచ్చాటనీయఇతి. హేసఖ్యః ఇదానీంభవతీభిరేషహంసః కరతాళికానాం దానాదన్యోన్యహస్తతాడనకరణాదుచ్చాటనీయః నిష్కాసనీయః కిమితికాకుః నోచ్చాటనీయఏవేత్యర్థః- అత్రసఖీ సమూహే యామామన్వేతిసా మహ్యమేవద్రుహ్యతి మాం జిఘాంసతీత్యర్థః - క్రుధద్రుహేత్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ఇతీత్థం తయా భైమ్యా ఆళివర్గః సఖీసంఘః ఉపాలంభి ఆశాపి శాపేనైవ నివారిత ఇత్యర్థః.

ధృతాల్పకోపా హసితే సఖీనాం ఛాయేవభాస్వంత మభిప్రయాతుః,
శ్యామాథహంసస్యకరానవాప్తేర్మందాక్షలక్ష్యాలగతిస్మపశ్చాత్.

ధృతేతి. అథ సఖీ నివారణానంతరం సఖీనాంహసితే హాస్యనిమిత్తేసతి ధృతాల్పకోపా తాస్వీషత్కుపితేత్యర్థః, భాస్వంతమభిప్రయాతుః సూర్యాభిముఖంగచ్ఛతఃఛాయాఅనాతపరేఖేవ శ్యామాయౌవనమధ్యస్థా. ని. శ్యామాయౌవనమధ్యస్థే త్యుత్పలమాలాయాం, అన్యత్రశ్యామలా హంసస్య కర్మణిషష్ఠీ, కరేణహస్తేన అనవాప్తే రగ్రహణాద్ధేతోర్వ్యన్మందాక్షం హ్రీహస్తేనలక్ష్యా ఉపలక్ష్యాహ్రీణాసతీత్యర్థః-అన్యత్రహంసస్యరవేః కరానవాప్తే రంశుస్పర్శాభావాన్మందాక్షై రపటుదృష్టిభిర్లక్ష్యా గ్రాహ్యా తైశ్ఛాయాలక్ష్యతే న ప్రకాశ ఇతిభావః - పశ్చాల్లగతిస్మ పృష్ఠలగ్నాభూత్-ప్రాప్త్యాశయాతమన్వగాదేవేత్యర్థః. ని. రవిశ్వేతచ్ఛదౌ హంసావితి, బలిహస్తాంశవఃకరా ఇతి చామరః.

శస్తానహంసాభిముఖీతవేయం యాత్రేతితాభిశ్ఛలహాస్యమానా,
సాహస్మనైవా శకునీభవేన్మే భావిప్రియావేదకఏషహంసః. 9

శస్తేతి. తవేయం హంసస్య శ్వేతచ్ఛదస్యసూర్యస్యచఅభిముఖీ యాత్రాగమనం శస్తా ప్రశస్తాశ్రేయస్కరీ న శాస్త్రవిరోధాత్ శ్రమసంతాపరూపదృష్టదోషాచ్చేతి భావః - సాఇతీత్థంతాభిస్సఖీభిశ్ఛలేన వ్యాజోక్త్యాహాస్యమానా పరిహాస్యమానాసతీ భావిప్రియావేదకః మంగళమూర్తిత్వాదాగామి శుభసూచకః ఏషహంసః మేమమనాశకునీభవేత్ - నదుశ్శకునీభవదేవ కింతు సుశకునమేవ భవే దిత్యర్థః అపక్షీనభవేదితిచ గమ్యతే. ని. శకునంతు శుభాశంసానిమిత్తేశకునః పుమానితి విశ్వః - అభూతతద్భావేచ్విః ప్రార్థనాయాంలిఙ్ - ఇత్యాహస్మఅవోచత్- లట్స్మ ఇతి భూతార్థేలట్ బ్రువః పంచానామిత్యాహాదేశః ఏతేన తదీయయాత్రానిషేధోక్తదోషః పరిహృతో వేదితవ్యః.

హంసోప్యసౌ హంసగతేస్సుదత్యాఃపురఃపురశ్చారుచరన్ బభాసే,
వైలక్ష్యహేతోర్గతి మేతదీయా మగ్రేనుకృత్యోపహసన్నివోచ్చైః.

ఏవందమయంతీ వ్యాపారముక్త్వా సంప్రతిహంసవ్యాపారమాహ.-హంసఇతి. అసౌహంసోపి హంసస్య గతిరివగతి ర్యస్యాస్తస్యాః సుదత్యా శ్శోభనదంతాయా భైమ్యాః సుదతీవ్యాఖ్యాతా పురఃపురః వీప్సాయాం ద్విర్భావః అగ్రేసమంతాదిత్యర్థః చారుచరన్ వైలక్ష్యమేవ హేతుః తస్యవైలక్ష్యహేతోః అయంమామపి విడంబయతీతి తస్యావిస్మయ జననార్థ మిత్యర్థః. ని.విలక్షోవిస్మయాన్విత ఇత్యమరః సూ.షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతిషష్ఠీ - ఏతదీయాంగతి మగ్రేనుకృత్యాభినీయోచ్చైరుపహసన్ని

వేత్యుత్ప్రేక్షా బభాసే బభౌ యథాలోకే పరిహాసకాస్తచ్చేష్టాద్యనుకరణేన పరాన్వి లక్షయంతి తద్వదితిభావః.

పదేపదే భావినిభావినీతం యథాకరప్రాప్య మవైతి నూనమ్,
తథాసఖేలంచలతాలతాసు ప్రతార్య తేనాచకృషేకృశాంగీ. 11

పదేపదఇతి. భావయతీతి భావినీతద్గ్రహణమేవ మనసాభావయంతీ కృశాంగీ భైమీ భావినిభవిష్యతి అనంతరఇత్యర్థః - భవిష్యతి గమ్యాదయఇతిసాధుః,పదేపదే తం హంసం యథాకరప్రాప్యం కరగ్రాహ్యం నూనంనిశ్చితం అవైతిప్రత్యేతి తథాసఖేలం సలీలంచలతాగచ్ఛతా తేనహంసేన ప్రతార్య వంచయిత్వాలతాసు ఆచకృషే ఆకృష్టా ఏకాంతం నీతేత్యర్థః.

రుషానిషిద్ధాళిజనాంయదైనాంఛాయాద్వితీయాం కలయాంచకార,
తదాశ్రమాంభఃకణభూషితాంగీం సకీరవన్మానుషవాగవాదీత్.12

రుషేతి. యదా రుషా నిషిద్ధాళిజనాం నివారితసఖీజనాం ఏనాం - ఛాయైవ ద్వితీయా యస్యాస్తా మేకాకినీం కలయాంచకార వివేద తదాశ్రమాంభఃకణైః భూషితాంగీం స్విన్నగాత్రీం తాం సహంసః కీరవచ్ఛుకఇవ మనుష్యస్యేవ వాగ్యస్యస సన్నవాదీత్.

అయే కియద్యావదుపైషి దూరం వ్యర్థం పరిశ్రామ్యసి వా కిమర్థం,
ఉదేతి తే భీరపికిన్నుబాలే విలోకయంత్యానఘునావనాళీః. 13

అయేఇతి. అయేబాలే వ్యర్థం కియద్దూరం యావదుపైషి ఉపైష్యసి సూ. యావత్పురానిపాతయోర్లడితిలట్ - కిమర్థం పరిశ్రామ్యసివా - ఘనాస్సాంద్రాః వనాళీర్వనపఙ్క్తీః విలోకయంత్యాస్తే భీరపినోదేతికిన్ను.

వృథార్పయంతీ మపథేపదం త్వాం మరుల్లలత్పల్లవపాణికంపైః,
ఆలీవపశ్యప్రతిషేధతీయం కపోతహుంకారగిరావనాళిః. 14

వృథేతి. వృథావ్యర్థమేవ నపంథాః అపథం సూ. ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోఽప్రత్యయః-అపథం నపుంసకమితి నపుంసకత్వం తస్మిన్నపథేదుర్గమమార్గే అకృత్యేచ పదం పాదంవ్యవసాయంచ అర్పయంతీం కుర్వతీంత్వాం. ని. పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః మరుతాలలన్ పల్లవఏవ పాణిస్తస్యకంపైః కపోతహుంకారఏవ గీఃతయాచ ఇయంవనాళిః ఆలీవసఖీవప్రతిషేధతి పశ్య అస్యవాక్యార్థఃకర్మ, యథాలోకే అమార్గప్రవృత్తం సుహృజ్జనః పాణినావాచాచవారయతి తద్వదిత్యర్థః - అతఏవ పల్లవపాణి రిత్యాదా రూపకాశ్రియణం తత్సంకీర్ణాచేయమాలీవేత్యుపమా.

ధార్యః కథంకారమహం భవత్యా వియద్విహారీ వసుధైకగత్యా,
అహో శిశుత్వం తవఖండితం న స్మరస్యసఖ్యావయసాప్యనేన. 15

ధార్యఇతి. ఏకత్రైవగతిర్యస్యాస్తయా ఏకగత్యా వసుధాయామేకగత్యా వసుధామాత్ర చారిణ్యేత్యర్థః - శివభాగవతేనత్సమాసః భవత్యావియద్విహారి ఖేచరోహం కథంకారంకథమిత్యర్థః-సూ. అన్యథైవం కథమిత్థంసు సిద్ధాప్రయోగ శ్చేదితికథంశబ్దోపపదాత్కృఞోణముల్ప్రత్యయః - ధార్యః ధర్తుంగ్రహీతుంశక్య ఇత్యర్థః శకిలిఙ్చేతి చకారాచ్ఛక్యార్థే కృత్యప్రత్యయః అనేనస్మరస్య సఖ్యాసఖినా తదుద్దీపకేన వయసాయౌవనేన సఖిశబ్దస్య భాషితపుంస్కత్వాత్పుంవద్భావఃతవశిశుత్వంశైశవం నఖండితం ననివర్తితమ్ అహో విరుద్ధవయసోరేకత్ర సమావేశా దాశ్చర్యమిత్యర్థః - అధార్యత్వస్యవసుధైకగతి వియద్విహార పదార్థహేతుకత్వాదేకః కావ్యలింగభేదః తథాశైశవాఖండనస్య పూర్వవాక్యార్థ హేతుకత్వా దపరఇతి సజాతీయసంకరః.

సహస్రపత్రాసనపత్రహంస వంశస్య పత్రాణి పతత్రిణః స్మః,
అస్మాదృశాం చాటు రసామృతాని స్వర్లోక లోకేతరదుర్లభాని. 16

అథ ప్రస్తుతోపయోగితయా నిజాన్వవాయం నివేదయతి. సహస్రేతి. సహస్రపత్రాసనస్య కమలాసనస్య పత్రహంసాః వాహనహంసాస్తేషాం వంశస్యకులస్యవేణోశ్చ పత్రాణివాహనాని పర్ణానిచ. ని. వంశోవేణౌ కులేవర్గే ఇతి పత్రంస్యాద్వాహనే పర్ణేఇతిచవిశ్వః - పతత్రిణస్స్మః బ్రహ్మవాహన హంసవంశ్యావయ మిత్యర్థః అస్మానివపశ్యంతియా నిత్యస్మాదృశస్తేషామస్మద్విధానాం త్యదాదిష్విత్యాదినాదృశేఃక్విన్ప్రత్యయః - చాటుషు సుభాషితేషు యేరసాః శృంగారాదయః తఏవామృతాని స్వర్లోకే లోకాః జనాః. ని. లోకస్తుభువనేజనే ఇత్యమరః. తేభ్య ఇతరైర్మనుష్యైర్దుర్లభాని.

స్వర్గాపగాహేమమృణాళినీనాం నాళామృణాళాగ్రభుజో భజామః,
అన్నానురూపాంతనురూపబుద్ధిం కార్యంనిదానాద్ధిగుణానధీతే. 17

అథస్వకాయస్యకనకమయత్వే కారణమాహ.—స్వర్గేతి. స్వర్గాపగా స్వర్ణదీ తస్యాంహేమమృణాళిన్యః కనకకమలిన్యఃతాసాంయానాళాః కాండాఃయానిమృణాళానికందాశ్చఅత్రమృణాళినీశబ్దస్యఅథశబ్దానుశాసనం కేషాంశబ్దానామితివత్ సమాసేగుణభూతేన సంబంధస్సోఢవ్యః "నాళానాళమి" త్యమరవచనాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశఃనచతత్రాపి సందేహఃకార్యః తద్వ్యాఖ్యానేషు దేశాంతరకోశేషుచ సర్వత్ర స్త్రీలింగపాఠస్యైవ దర్శనాత్ - తథాత్రైవప్రయుజ్యతే మృదుత్వమప్రోధమృణాళనాళయోరితి. ని. మృణాళంస్యాద్బిసః కందఇతి హలాయుధః-తేషామగ్రాణి భుంజతఇతి తద్భుజః వయమితిశేషః అన్నానురూపాం అహారసదృశీం తనోశ్శరీరస్యరూపబుద్ధిం వర్ణసమృ

ద్ధిం సూ. ఋత్యకఇతిప్రకృతిభావః-భజామః ప్రాప్తాఃస్మఇత్యర్థః-తథాహి కార్యం జన్యద్రవ్యం నిదానాదుపాదానకారణాత్ సూ. ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానతాగుణాన్ రూపాది విశేషగుణాన్ అధీతే ప్రాప్నోతీత్యర్థః - ప్రాప్తివిశేషవాచినా తత్సామాన్యలక్షణా ప్రాయేణాహార పరిణతిపూర్వికాః ప్రాణినాం కాయ కాంతయ ఇతిభావః-సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ధాతు ర్నిదేశా దిహనైషధీయం లీలాసర స్సేవితు మాగతేషు,
హైమేషు హంసే ష్వహమేకఏవ భ్రమామిభూలోకవినోదనోత్కః.

అథాత్మనః తస్మిల్లోక సంచారే కారణమాహ.—ధాతురితి. ధాతుః బ్రహ్మణః నియోగా దాదేశాత్ - ఇహ భూలోకే నైషధీయం నలసంబంధి లీలాసరస్సేవితుం క్రీడాసరసి విహర్తుమిత్యర్థః, ఆగతేషు హైమేషు హేమమయేషు వికారార్థేఽణ్ప్రత్యయః సూ. నస్తద్ధిత ఇతిటిలోపః హంసేషుమధ్యే అహ మేకఏవ భూలోకవిలోకనే ఉత్కః ఉత్సుకస్సన్. ని. దుర్మనావిమనా అంతర్మనాస్స్యాదుత్క ఉన్మనా ఇత్యమరః-ఉత్క ఉన్మనా ఇత్యుచ్ఛబ్దాత్క ప్రత్యయాంతో నిపాతః భ్రమామి పర్యటామి.

విధేః కదాచి ద్భ్రమణీవిలాసే శ్రమాతురేభ్య స్స్వమహత్తరేభ్యః,
స్కంధస్య విశ్రాంతిమదాం తదాదిశ్రామ్యామినా విశ్రమవిశ్వగోపి.

అనవరతభ్రమణేపి శ్రమజయే కారణమాహ.—విధేరితి. కదాచిద్విధేర్భ్రమణః భ్రమణీవిలాసే భువనభ్రమణ వినోదే శ్రమాదాతురేభ్యః అవసన్నేభ్యః స్వమహత్తరేభ్యః స్వకులవృద్ధేభ్యః స్కంధస్యాంసస్య. ని. స్కంధోభుజశిరోంసోస్త్రీత్యమరః. విశ్రాంతిం అదాం ప్రాదాం స్వయమేక ఏవాహమిత్యర్థః దదాతేర్లుఙ్ సూ. గాతిస్థేత్యాదినాసిచోలుక్ - తదాదితత్ప్రభృతి అవిశ్రమమనవరతం శ్రమేర్లుఙ్ ఇణో దాత్తోపదేశస్యేత్యాదినా వృద్ధిప్రతిషేధః-విశ్వగోపి విశ్వంగచ్ఛన్నపి సూ. అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి గమేర్డ ప్రత్యయః - నశ్రామ్యామి నఖిద్యే.

బంధాయ దివ్యేనతిరశ్చికశ్చి త్పాశాదిరాసాదితపౌరుషస్స్యాత్,
ఏకంవినా మాదృశి తన్నరస్య స్వర్భోగభాగ్యం విరళోదయస్య. 20

అథవ్యాధాదిబంధ భయమపినమేస్తీత్యాహ.—బంధాయేతి. మాదృశిదివ్యేతిరశ్చివిషయే విరళోదయస్య దుర్లభజన్మనో నరస్యమర్త్యస్య ప్రాయేణైనం విధో నాస్తీత్యర్థః - అన్యత్ర విరఓ విగతరేఫః సచాసాళోదయవాంశ్చ మత్వర్థీయోకారః - తస్య రథస్థానావిష్టశకారస్యేత్యర్థః - శబ్దధర్మోర్థ ఉపచర్యతే భుజ్యతఇతి భోగస్సుఖం స్వర్భోగస్య స్వర్గసుఖస్య భాగం తత్ప్రాపకాదృష్టమిత్యర్థః-స్వప్రాప్తే స్తత్ప్రియత్వాదితిభావః తదేకంవినాకశ్చిత్పాశాదిః పాశాద్యుపాయః - బంధాయ బంధనార్థం అసాదితపౌరుషః ప్రాప్తవ్యాపారః నస్యాత్ - స్వర్భోగభాగ్యైక సులభా వయంనోపాయాంతరసాధ్యాఇతిభావః - అస్మాదృక్సంసర్గాదన్యః కోనామ స్వర్గపదార్థ ఇతిభావః.

ఇష్టేనపూర్తేన నలస్యవశ్యా స్స్వర్భోగ మత్రాపిసృజంత్యమర్త్యాః,
మహీరుహా దోహదసేకశక్తే రాకాలికం కోరక ముద్గిరంతి. 21

తచ్ఛభాగ్యం నలస్యైవాస్తీత్యాహ — ఇష్టేనేతి. ఇష్టేనయాగేనపూర్తేన ఖాతాదికర్మణా. ని. త్రిష్వథక్రతుకర్మేష్టం పూర్తం ఖాతాదికర్మయదిత్యమరః-వశ్యాఃవశంగతాఃసూ. వశంగతఇతిప్రాగ్దీవ్యతీయోయత్ ప్రత్యయః-అమర్త్యాః దేవాః నలస్యాత్రాపి భూలోకేపి స్వర్భోగం సృజంతి స్వర్గసుఖం సంపాదయంతీత్యర్థః - నను దేవాశ్చ కథం కాలాంతరభోగ్యం స్వర్గసుఖమిహేదానీం సృజంతీత్యాశంక్యాందృష్టాంతేనపరాచష్టే మహీరుహో వృక్షాః దోహదస్యాకాలప్రసవాద్యుత్పాదక ద్రవ్యస్య సేకస్యసేచనస్య శక్తేస్సామర్థ్యాత్. ని. తరుగుల్మలతాదీనా మకాలే కుశలైఃకృతమ్, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యందోహదంస్యాత్తు తత్క్రియేతి శబ్దార్ణవే. సమానకాలావాద్యంతావుత్పత్తివినాశావస్యేత్యాకాలికః ఉత్పత్త్యనంతరవినాశీత్యర్థఃసూ. ఆకాలికడాద్యంతవచన ఇత్యనేనసమానకాలశబ్దస్యాకాలశబ్దాదేశః ఠఞ్ప్రత్యయశ్చ నిపాతితః - ప్రకృతేత్వకాలభవంకోరకముద్గిరంతీత్యర్థః దోహదవశాద్వృక్షాఇవ దేవా అప్యుత్కట పుణ్యవశాద దేశకాలేపిఫలంప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః.

సువర్ణశైలా దవతీర్య తూర్ణం స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః,
తంవీజయామః స్మరకేళికాలే పక్షైర్నృపం చామరబద్ధసఖ్యైః. 22

స్వర్భోగమేవాహ.—సువర్ణేతి. సువర్ణశైలాత్ మేరోః తూర్ణ మవతీర్య స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః మందాకినీజలబిందుసంపృక్తైః చామరేషుబద్ధసఖ్యైః తత్సదృశైరిత్యర్థః పక్షైః పతత్రైః - స్మరకేళికాలేతం నృపం వీజయామః తాదృక్పక్షవీజనైః సురతశ్రాంతి మపనుదామ ఇత్యర్థః.

క్రియేతచే త్సాధువిభక్తి చింతా
వ్యక్తి స్తదా సా ప్రథమాభిధేయా,
యా స్వౌజసాం సాధయితుం విలాసై
స్తావత్క్షమానామపదం బహుస్యాత్. 23

క్రియేతేతి. సాధువిభక్తిచింతా సుజనవిభాగవిచారః క్రియేతచేత్ తదా సా నలాభిధానా వ్యక్తిః మూర్తిః ప్రథమాభిధేయా ప్రథమం పరిగణనీయా కుతః? యావ్యక్తిః స్వౌజసాంస్వతేజసాం విలాసైర్వ్యాప్తిభిః తావత్క్షమాతలప్రభృతిం నాస్తినా

మతిర్యస్యైత్యనామ అనవ్రమంపదం పరరాష్ట్రం సాధయితుం స్వాయత్తీకర్తుం క్షమా శక్తాస్యాత్ - అన్యత్ర సాధుసమ్యక్ - విభక్తిచింతా సుబ్వి (సప్తవి) భక్తివిచారః క్రియేతచేత్ - ప్రథమావ్యక్తిః ప్రథమావిభక్తిః అభిధేయా విచార్యా యాస్వౌజసాం- సు - ఔ - జస్ - ఇత్యేషాం ప్రత్యయానాం విలాసైః తావద్బహుఅనేకం నామ పదం సుబంతపదంవృక్షః ఇత్యాదికం సాధయితుం నిష్పాదయితుం క్షమా అత్రాభి ధాయాః ప్రకృతార్థ మాత్రనియంత్రితత్వా ల్లక్షణాయాశ్చానుపపత్త్యభావేనా భావా దప్రకృతార్థ ప్రతీతిర్ధ్వనిరేవ.

రాజా సయజ్వా విబుధవ్రజత్రా
కృత్వాధ్వరాజ్యోపమయైవ రాజ్యమ్,
భుఙ్క్తే శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః
పూర్వం త్వహో శేష మశేష మంత్యమ్. 24

రాజేతి. యజ్వావిధినేష్టవాన్. ని. యజ్వాతువిధినేష్టవానిత్యమరః - సుయ జోర్ఙ్వనిప్ - శ్రితాఃఆశ్రితాఃయేశ్రోత్రియాః ఛాందసాః అధీతవేదాఇత్యర్థః - శ్రో త్రియచ్ఛాందసౌ సమావిత్యమరః, శ్రోత్రియశ్ఛందోధీతఇతి నిపాతితః - తత్సా త్కృతాదానేన తదధీనాకృతా శ్రీస్సంపద్యేనసఃసరాజానలః అధ్వరేషు యజ్ఞేషు య దాజ్యం తదుపమయా తత్సాదృశ్యేనైవ తద్వదేవేత్యర్థః - రాజ్యం విబుధాదేవాః విద్వాంసశ్చ తద్వ్రజత్రాదానేన తత్సంఘాధీనంకృత్వా దేయేత్రాచేతి త్రాప్రత్య యః - త్రాచేతిచకారా త్పూర్వత్రసాతి ప్రత్యయశ్చ తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయ సంజ్ఞాపూర్వం పూర్వనిర్దిష్టం అధ్వరాజ్యం శేషంహుతశేషంభుఙ్క్తే అంత్యంపశ్చా న్నిర్దిష్టం రాజ్యం అశేషంకృత్స్నం అఖండంచభుఙ్క్తే అహో, ఉపయుక్తాదన్య శ్శేషః తథాచపూర్వస్య తథాభూతస్యశేషత్వం అంత్యస్యాశేషత్వంచకథంవిరోధా దిత్యాశ్చర్య మిత్యర్థః అతఏవ విరోధాభాసోలంకారః.

దారిద్ర్యదారీ ద్రవిణౌఘవర్షై రమోఘమేఘవ్రతమర్థిసార్థే,
సంతుష్ట మిష్టానితమిష్టదేవం నాథంతి కేనామ నలోకనాథమ్. 25

దారిద్ర్యేతి. దారిద్ర్యం దారయతి నివర్తయతీతి దారిద్ర్యదారీ తస్యద్రవిణౌఘ స్యధనరాశేర్వర్షైః. అర్థిసార్థవిషయే అమోఘంమేఘవ్రతంవర్షుకత్వ లక్షణంయస్యతం సంతుష్టం దానహృష్టం ఇష్టదేవంయజ్ఞారాధిత సురంలోకనాథం తంనలంకేనామఇష్టాని ప్సితాని ననాథంతి నయాచంతే సర్వేపినాథం త్యేవేత్యర్థః-నాథతేర్యాచ్ఞార్థస్యదుహా దిత్వా ద్ద్వికర్మకత్వం ఆశిషినాథఇతి నియమమాత్పరస్మై పదత్వంచ.

అస్మత్కిలశ్రోత్రసుధాంవిధాయ రంభాచిరంభామతులాంనలస్య,
తత్రానురక్తా తమనాప్య భేజే తన్నామగంధా న్నలకూబరంసా.

అస్మదితి. సాప్రసిద్ధారంభా నలస్య అతులామనుపమాంభాంకాంతిసౌందర్యం చిరంఅస్మత్ మత్తః శ్రోత్రసుధాం విధాయకర్ణామృతంకృత్వా రసాదాకర్ణ్యేత్యర్థః- తత్రతస్మిన్నలే అనురక్తాసతీ తంనలం అనాప్యాప్రాప్య ఆజూప్వార్వా దాప్నోతేః క్త్వా ల్యపి నఞ్సమాసః - అన్యథా ల్యబాదేశోనస్యాత్ - తన్నామగంధాత్ తస్యనలస్య నామాక్షర స్పర్శాద్ధేతోః నలకూబరం కుబేరాత్మసంభవం భేజేకిల తాదృక్తస్యసౌంద ర్యమిత్యర్థః.

స్వర్లోక మస్మాభిరితఃప్రయాతైః
కేళీషు తద్గానగుణాన్నిపీయ,
హాహేతిగాయన్ యదశోచి తేన
నామ్నాపి హాహా హరిగాయనోభూత్. 27

స్వర్లోకమితి. కేళీషువినోదగోష్ఠీషు తస్యనలస్యకర్తుఃగానే గుణాన్విశేషాన్ని పీయాస్వాద్య ఇతోస్మాల్లోకాత్ స్వర్లోకంప్రయాతైరస్మాభిః హరిగాయనః ఇంద్రగాయకో గంధర్వః ణ్యుట్చేతి గాయతేశ్శిల్పేణ్యుట్ ప్రత్యయః - గాయన్ యద్యస్మాత్ హాహేత్యశోచిశోచితః తేనైవకారణేన నామ్నాపి హాహాఅభూత్ నత్వాలాపాక్షరానుకారాదితిభావః. ని. హాహాహూహూశ్చైవమాద్యా గంధర్వా స్త్రిదివౌకసామిత్యమరః. ఆలాపాక్షరానుకార నిమిత్తోయం హాహాశబ్ద ఆకారాం తః పుంసిచేతికేచిత్ అతఏవ. ని. హాహాఖేదే హూహూహాహాశ్చ గంధర్వే మాత్వనవ్యాఇతి విశ్వః అవ్యయఏవేతి శ్రీభోజరాజః అత్రశోకనిమిత్తా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతి శయోక్తిః తయాచ గంధర్వాతిశాయి గానమస్యేతి వస్తువ్యజతే.

శృణ్వన్ సదార స్తదుదారభావం హృష్యన్ముహుర్లోమపులోమజా
యాః, పుణ్యేననాలోకతనాకపాలః ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః.

శృణ్వన్నితి. నాకపాలఇంద్రః సదారస్సవధూకః తస్యనలస్య ఉదారభావమౌ దార్యం శృణ్వన్ అతఏవ ప్రమోదబాష్పై రానందాశ్రుభిః ఆవృతనేత్రమాలః తిరో హితదృష్టిసంఘస్సన్ పులోమజాయాశ్శచ్యాః ముహుఃహృష్యత్ నలానురాగాదు ల్లసత్ లోమరోమాంచం పుణ్యేనశచీభాగ్యేన నాలోకతనాపశ్యత్ అన్యథా మానస వ్యభిచారాపరాధా ద్దండ్యైవస్యాదిత్యర్థః.

సాపీశ్వరే శృణ్వతి తద్గుణౌఘాన్ ప్రసహ్య చేతోహరతోర్ధశంభుః,
అభూదపర్ణాంగులిరుద్ధకర్ణా కదా నకుండూయనకైతవేన. 29

సేతి. ఈశ్వరే ప్రసహ్యచేతోహరతః బలాన్మనోహారిణః తస్యనలస్యగుణౌఘాన్ శృణ్వతి సతి సాప్రసిద్ధా అర్ధంశంభోరర్ధశంభుః శంభోరర్ధాంగభూతేత్యర్థః తథాచా

పన రణమశక్యమితిభావః - అపర్ణా పార్వత్యపికదా కండూయనకైతవేన కండూనో దనవ్యాజేన అంగుళ్యారుద్ధః పిహితః కర్ణోయయాసా నాభూత్ అభూదేవేత్యర్థః అన్యథా చిత్తచలనభయాదితిభావః.

అలం సజన్ ధర్మవిధౌ విధాతా రుణద్ధి మౌనస్య మిషేణ వాణీమ్,
తత్కంఠమాలింగ్య రసస్యతృప్తాం నవేదతాం వేదజడస్సవక్రామ్.

అలమితి. విధాతా బ్రహ్మా అలమత్యంతం ధర్మవిధౌ సుకృతాచరణే సజన్ ధర్మాసక్తస్సన్నిత్యర్థః - వాణీంస్వభార్యాంవాగ్దేవీం వర్ణాత్మికాంచ మౌనస్యవాగ్యమనవ్రతస్య మిషేణ రుణద్ధి నలకథాప్రసంగాన్నిరుంధేతస్యా ఉభయ్యాఅపి తదాసంగభయాదితిభావః - కింతు వేదజడశ్ఛాందసః సవిధాతాతాముభయీమపివాణీంతస్యనలస్య కంఠం గ్రీవామాలింగ్య ముఖమాశ్రిత్యచ రసస్యతృప్తాం తద్రాగసంతుష్టాం అన్యత్రశృంగారాది రసపుష్టాం, సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ సమాసనిషేధా దేవజ్ఞాపకాదితి కేచిత్ - వక్రాం ప్రతికూలచారిణీం వక్రోక్త్యలంకారయుక్తాంచ నవేదనవేత్తి విదోలటోవేతి ణలాదేశః అశక్యరక్షాః స్త్రియ ఇతిభావః. అత్రప్రస్తుతవాగ్దేవీ వృత్తాంత వర్ణనా దప్రస్తుతవర్ణాత్మక వాణీవృత్తాంతప్రతీతిః ప్రాగుక్తరీత్యా ధ్వనిరేవేత్యనుసంధేయమ్.

శ్రియస్తదాలింగనభూర్నభూతా వ్రతక్షతిః కాపి పతివ్రతాయాః,
సమస్తభూతాత్మతయా నభూతం తద్భర్తురీర్ష్యాకలుషాణునాపి. 31

శ్రియ ఇతి. పతివ్రతాయాః శ్రియఃతద్భర్తుర్విష్ణోః సమస్తభూతాత్మతయా సర్వభూతాత్మకత్వేన నలస్యాపి విష్ణురూపత్వేనేత్యర్థః - తదాలింగనభూః నలాశ్లేషభవా కాపివ్రతక్షతిః పాతివ్రత్యభంగః నభూతా నాభూత్ అతఏవతద్భర్తుర్విష్ణోశ్చ ఈర్ష్యయా నలాలింగనభువా అక్షమయా యత్కలుషం కాలుష్యం మనఃక్షోభః సుఖాదిత్వే నాస్య ధర్మధర్మివచనత్వాత్ అతఏవ, క్షీరస్వామీచ శస్తంచాథత్రిషుద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాని చేత్యత్రాది శబ్దాచ్ఛ్రియః కలుషశివభద్రాదీన్ సంజగ్రాహ - తస్యాణునాలేశేనాపి నభూతం నాభావి నపుంసకేభావేక్తః - అత్రశచ్యాది చిత్తచాంచల్యోక్తేః నలసౌందర్యే తాత్పర్యాన్నానౌచిత్యదోషః.

ధిక్తంవిధేః పాణిమజాతలజ్జం నిర్మాతి యఃపర్వణి పూర్ణమిందుమ్,
మన్యేసవిజ్ఞఃస్మృతతన్ముఖశ్రీః కృతార్ధమౌజ్ఝద్ధరమూర్ధ్నియస్తమ్.

ధిగితి. తమజాతలజ్జం నిస్త్రపంవిధేఃపాణిం, ధిక్ యఃపాణిఃస్మృతతన్ముఖశ్రీరపి పర్వణి జాతావేకవచనం పర్వస్విత్యర్థః పూర్ణమిందుంనిర్మాతి అద్యాపీతిభావః-సతువిజ్ఞః అభిజ్ఞ ఇతి మన్యే, యఃపాణిఃస్మృతతన్ముఖశ్రీస్సన్ తమిందుం కృతఃఅర్ధః ఏకదేశో

యస్యతం కృతార్ధనిర్మితమేవ హరమూర్ధ్ని భవశిరసి ఔజ్ఝదత్యజత్ - అతీంసు సౌందర్యమస్యాస్యమితిభావః.

నిలీయతే హ్రీవిధురః స్వజైత్రం శ్రుత్వావిధుస్తస్యముఖంముఖాన్నః,
సూరే సముద్రస్య కదాపి పూరే కదాచి దభ్రభ్రమదభ్రగర్భే. 33

నిలీయతఇతి. విధుశ్చంద్రః స్వజైత్రం స్వస్యజేతృ-ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థేణ్ప్రత్యయః, తస్యనలస్య ముఖంనోఽస్మాకం ముఖాచ్ఛ్రుత్వా హ్రీవిధురో లజ్జాక్లిష్టస్సన్ సూరేసూర్యే దర్శేష్వితిభావః - కదాపిసముద్రస్య పూరేజలౌఘే కదాచిత్ అభ్రేఖేభ్రమతాంపటతాం అభ్రాణాంమేఘానాం గర్భే ఉదరే నిలీయతే అంతర్ధత్తే కదాచిదప్యగ్రతస్స్థాతుంనోత్సహత ఇత్యర్థః - అత్రవిధోః స్వాభావికే సూర్యాదిప్రవేశే పరాజయప్రయుక్తహ్రీ నిమిత్తకనిలయనత్వోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

సంజ్ఞాప్యనస్స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్ దైత్యారిరత్యబ్జ నలాస్యనుత్యై,
తత్సంకుచన్నాభిసరోజపీఠా ద్ధాతుర్విలజ్జం రమతే రమాయామ్.34

సంజ్ఞాప్యేతి. దైత్యారిర్విష్ణుః స్వధ్వజస్య గరుడస్య భృత్యవర్గాన్ నోఽస్మాన్ అబ్జమతిక్రాంతమత్యబ్జం అబ్జవిజయీత్యర్థః. సూ. అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయేతి సమాసః-తస్యనలస్య ఆస్యస్యనుత్యై స్తోత్రాయ. ని. స్తవఃస్తోత్రంస్తుతిర్నుతిరిత్యమరః- సంజ్ఞాప్యసంకేత్య తయానుత్యాసంకుచతా నిమీలతా నాభిసరోజేనపీఠాత్తిరోహితాత్ ధాతుఃబ్రహ్మణఃసకాశాత్ విలజ్జం యథాతథారమాయాం రమతే అత్రవిష్ణోరుక్తవ్యాపారాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః.

రేఖాభిరాస్యేగణనాదివాస్య ద్వాత్రింశతాదంతమయీభిరంతః,
చతుర్దశాష్టాదశవాత్రవిద్యా ద్వేధాపిసంతీతి శశంస వేధాః. 35

రేఖాభిరితి. అస్యనలస్యఆస్యే అంతర్దంతమయీభిః ద్వాత్రింశతారేఖాభిర్గణనాత్సంఖ్యానాచ్చతుర్దశవాష్టాదశవా విద్యాః ద్వేధా ప్యత్రాస్యే సంతిసంభవన్యాయేన ఇతివేధాః శశంసేవేత్యుత్ప్రేక్షా - అత్రమనుః. శ్లో. అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రంచ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ. ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో గాంధర్వశ్చేత్యనుక్రమాత్, అర్థశాస్త్రంపరంతస్మాద్విద్యాహ్యష్టాదశ స్మృతా ఇతి.

శ్రియానరేంద్రస్య నిరీక్ష్యతస్య స్మరామరేంద్రావపి నస్మరామః,
వాసేనసమ్యక్క్షమయోశ్చతస్మిన్ బుద్ధౌనదధ్మఃఖలుశేషబుద్ధౌ. 36

శ్రియావితి తస్యనరేంద్రస్య శ్రియాసౌందర్యసంపదా నిరీక్ష్య. ని. శోభాసంపత్తిపద్మాసులక్ష్మీః శ్రీరపికథ్యత ఇతిశాశ్వతః - స్మరామరేంద్రావపి నస్మరామః

కించ తస్మిన్నళేంద్రే క్షమయోః క్షితికాంత్యోః. ని. క్షితికాంత్యోః క్షమేత్యమరః సమ్యగ్వ్యాసేననియతస్థిత్యా శేషబుద్ధ్యా ఫణిపతిబుద్ధ్యేవా బుద్ధ్యా నదధ్మః చిత్తేనధారయామః అత్రద్వయోరపి శ్రియోః ద్వయోరపి క్షమయోః ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతశ్లేషః తేన సౌందర్యాదిగుణైః స్మరాదిభ్యోధికఇతి వ్యతిరేకోవ్యజ్యతే శ్లేషయథా సంఖ్యయో స్సంకరః.

వినాపతత్రం వినతాతనూజై స్సమీరణై రీక్షణలక్షణీయైః,
మనోభిరాసీ దనణుప్రమాణై ర్నలంఘితా దిక్కతమాతదశ్వైః. 37

వినేతి. పతత్రంవినా స్థితైరితిశేషః వినతాతనూజైః వైనతేయైః అపక్షతార్క్ష్యైరిత్యర్థః – ఈక్షణలక్షణీయైః సమీరణైః శ్చాక్షుషవాయుభిః – అనణుప్రమాణైః అణుపరిమాణం మనఇతికాణాదాః తద్విపరీతైః మహాపరిమాణై ర్మనోభిః వైనతేయాదిసమానవేగైరిత్యర్థః ఏవంవిధై స్తదశ్వైః కతమాదిక్ నలంఘితాసీత్ సర్వాపి విలంఘితాసీదిత్యర్థః అత్రాశ్వానాం విశిష్ట వైనతేయాదిత్వేన రూపణా ద్రూపకాలంకారః.

సంగ్రామభూమీషు భవత్యరీణా మస్రైర్నదీమాతృకతాంగతాసు,
తద్బాణధారాపవనాశనానాం రాజవ్రజీయై రసుభిస్సుభిక్షమ్. 38

సంగ్రామేతి. అరీణామస్రైరసృగ్భిః నద్యేవమాతాయాసాంతా స్తత్తానదీమాతృకతా నద్యంబుసంపన్న సస్యాఢ్యతా. ని. దేశోనద్యంబువృష్ట్యంబు సంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీ మాతృకోదేవ మాతృకశ్చ యథాక్రమ మిత్యమరః. సూ. నద్యృతశ్చేతికప్ – త్వతలోర్గుణ వచనస్యేతి పుంవద్భావః – తాంగతాసు సంగ్రామభూమీషు తస్యనలస్య బాణధారా బాణపరంపరాస్తా ఏవపవనాశనాస్సర్పాః తేషాం రాజవ్రజీయైః రాజసంఘసంబంధిభిః–వృద్ధాచ్ఛః, అసుభిః ప్రాణవాయుభిః సుభిక్షం భిక్షాణాంసమృద్ధిఃభవతి సమృద్ధా వవ్యయీభావః, నదీమాతృక దేశేషు సుభిక్షం భవతీతి భావః – రూపకాలంకారః.

యశోయదస్యాజనిసంయుగేషు కండూలభావం భజతాభుజేన,
హేతోర్గుణా దేవదిగాపగాళీ కూలంకషత్వవ్యసనం తదీయమ్. 39

యశ ఇతి. సంయుగేషు యుద్ధేషు కండూలభావః కండూతిమత్త్వం సూ. సిధ్మాదిభ్యశ్చేతి మత్వర్థీయోలచ్ భజతా అస్యభుజేన యద్యశః అజనిజనితం–జనేర్ణ్యంతాత్కర్మణిలుఙ్ –తదీయం తస్య యశస్సంబంధి దిశఏవ ఆపగాః నద్యః తాసామాళ్యః తాసాం కూలంకషతీతి కూలంకషం శివభాగవత వత్సమాసః – సూ. సర్వకూలేత్యాదినాఖశి ముమాగమః తస్యభావ స్తత్త్వం తత్రవ్యసనమాసక్తిః హేతోస్స్వకారణస్య భుజ

స్యగుణాత్కండూలత్వాదేవ అగతమితిశేషః – అత్రయశసోదిక్కూలంకషణానుమితాయాః కండూలతయాః తత్కారణ కండూలభుజగుణ పూర్వకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే.

యదిత్రిలోకీగణనాపరాస్యాత్తస్యాస్సమాప్తి ర్యదినాయుషస్స్యాత్,
పారేపరార్ధంగణితంయదిస్యాద్గణేయనిశ్శేషగుణోపిసస్యాత్. 40

యదీతి. కింబహునా త్రయాణాంలోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారేద్విగుః అకారాంతోత్తరపదోద్విగుః స్త్రియామిష్ట ఇతి భాష్యతే తేనద్విగోరితిఙీప్ – గణనాపరా నలగుణసంఖ్యాన తత్పరాస్యాద్యది తస్యాఃత్రిలోక్యాఆయుషస్సమాప్తి ర్నస్యాద్యది అమరత్వం యదిస్యాదిత్యర్థః – పరార్ధస్యచరమసంఖ్యాయాఃపారే పారేపరార్ధం సూ. పారేమధ్యే షష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః–గణితంస్యాద్యది పరార్ధాత్పరతోయది సంఖ్యాస్యాదిత్యర్థః – తదాసనలోపి గణేయాగణయితుం శక్యానిశ్శేషాస్సర్వేగుణాయస్యసః తాదృశస్స్యాత్ సూ. గణేరేయ ఇత్యౌణాదికఏయప్రత్యయః – అత్రనలగుణానాం గణేయత్వ సంబంధేపి తదసంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః.

అవారితద్వారతయాతిరశ్చా మంతఃపురేతస్య నివిశ్యరాజ్ఞః,
గతేషురమ్యేష్వధికంవిశేషమధ్యాపయామఃపరమాణుమధ్యాః. 41

ఏవం నలగుణానువర్ణ్యగూఢాభిసంధినాఽఽత్మన స్తదంతఃపురే పరిచయం దర్శయతి. అవారితేత్యాది. తిరశ్చాంపక్షిణాం అవారితద్వారతయా అప్రతిషిద్ధప్రవేశతయేత్యర్థః – తస్యరాజ్ఞోనలస్య అంతఃపురే నివిశ్యసంస్థాయ పరమాణుమధ్యాః అతిసూక్ష్మమధ్యాస్తదంగనాః రమ్యేషుగతేషుగతిషు అధికమపూర్వం విశేషంభేదం అధ్యాపయామః అభ్యాసయామః దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్.

పీయూషధారానధరాభిరంత స్తాసాం రసోదన్వతిమజ్జయామః,
రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిఃకావ్యేనకావ్యంసృజతాదృతాభిః. 42

పీయూషేతి. కించ పీయూషధారాభ్యః అనధరాభిరన్యూనాభిః అమృతసమానాభిః కావ్యం సృజతాస్వయం ప్రబంధకర్త్రాకవేరపత్యేన పుంసాకావ్యేన శుక్రేణ ని. శుక్రోదైత్యగురుఃకావ్యఇత్యమరః – కుర్వాదిభ్యోణ్య ఇతిణ్యప్రత్యయః – ఆదృతాభిః తస్యాపివిస్మయకరీభిరిత్యర్థః, రంభాదీనాం దివ్యస్త్రీణాంసౌభాగ్యం పతివాల్లభ్యం తత్ప్రియుక్తాభిః రహఃకథాభీరహస్య వృత్తాంతవర్ణనాభిః తాసాంనలాంతఃపురస్త్రీణాం అంతరంతఃకరణం రసోదన్వతి శృంగారరససాగరే మజ్జయామః అవగాహయామః.

కాభిర్నతత్రాభినవస్మరాజ్ఞా విశ్వాసనిక్షేపవణిక్క్రియేహమ్,
జిహ్రేతియన్నైవకుతోపి తిర్యక్కశ్చిత్తిరశ్చస్త్రపతే న తేన. 43

కాభిరితి. కించ యద్యస్మాత్ తిర్యక్పక్షీ కుతోపిజనాత్ నజిహ్రేతినలజ్జతఏవ హ్రీలజ్జాయామితి ధాతోర్లట్ - శ్లావితిద్విర్భావః - తిరశ్చోపికశ్చిజ్జనో నత్రపతేన లజ్జతే తేనకారణేన తత్రాంతఃపురే కాభిః స్త్రీభిః- అహంఅభినవోపూర్వఃస్మరాజ్ఞారతిరహస్యవృత్తాంతః సఏవవిశ్వాసనిక్షేపః విశ్వాసేనగోప్యార్థః తస్యవణిక్ గోప్తా నక్రియేనకృతోస్మి - సర్వాసామప్యహమేవ విస్రంభకథాపాత్రమస్మీత్యర్థః.

వార్తాచసాసత్యపినాన్యమేతి యోగాన్నిరంధ్రే హృదియాంనిరుంధే,
విరించినానాననవాదధౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః. 44

అథస్వస్యైవం విశ్వాస్యత్వేహేతుమాహ. వార్తేతి. విరించేర్బ్రహ్మణో నానాననైర్బహుముఖైః వాదేనవ్యాఖ్యానేన ధౌతస్య శోధితస్య సమాధిశాస్త్రస్య వాఙ్మయమవిద్యాయాః శ్రుత్యాశ్రవణేన పూర్ణకర్ణః చతుర్ముఖాదభ్యస్త వాఙ్మయమవిద్యఇత్యర్థః - ఏవంభూతోహంయోగాదుపాయాత్ యాంవార్తాంనిరంధ్రేఅవిద్యమాననిర్గమనావకాశే హృది - నిరుంధేనియచ్ఛామి అతఏవసా వార్తాచలోకవార్తాపి ముతరహస్యవార్తేతిభావః అసత్యపివినోదార్థం కల్పితాపి కిముతసతీతిభావః - అన్యం నైతిజనాంతరం నగచ్ఛతి నకస్మైచిత్కథ్యతఇత్యర్థః యథాహ్యసతీనిరంధ్రస్థానే నిరుద్ధానాన్యమేతి తద్వదితిభావః - అతోహమాసాం విశ్వాస్య ఇతిపూర్వేణాన్వయః అత్రవార్తానిరోధస్య విరించీత్యాది పదార్థహేతుకత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

నలాశ్రయేణ త్రిదివోపభోగం తవానవాప్యం లభతే బతాన్యా,
కుముద్వతీవేందుపరిగ్రహేణ జ్యోత్స్నోత్సవం దుర్లభమంబుజిన్యా.

అథశ్లోకద్వయేనాస్యా నలానురాగముద్దీపయతి. నలేతి. తవ అనవాప్యంనలపరిగ్రహాభావాత్త్వయాదురాపం కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీతృతీయార్థే, త్రిదివస్స్వర్గః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః తస్యోపభోగం తాదృగ్భోగమిత్యర్థః - తస్యైంద్రిసమైశ్వర్యత్వాదితిభావః - అంబుజిన్యాదుర్లభం ఇందుపరిగ్రహాభావాద్దుష్ప్రాపం జ్యోత్స్నోత్సవం చంద్రికాభోగం ఇందోఃకర్తుఃపరిగ్రహేణ కుముదాన్యస్యాం సంతీతి కుముద్వతీవ కుముదినీవ - కుముదనడవేతసేభ్యోడ్మతుప్ - మాదుపధాయాశ్చేత్యాదినా మకారస్యవకారః నలస్య కర్తురాశ్రయేణాశ్రయణేన స్వీకారేణ అన్యాలభతే బతేతిఖేదే బుద్ధిమాంద్యాదీదృగ్భోగోపేక్షిణీత్వంశోచ్యాసీతిభావః.

తన్నైషధానూఢతయాదురాపం శర్మత్వయాస్మత్కృతచాటుజన్మ,
రసాలవన్యామధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యమప్రాప్తవసంతయేవ. 46

తదితి. కించ - తత్ ప్రసిద్ధం - అస్మాభిఃకృతేభ్యఃచాటుభ్యఃప్రియవాక్యేభ్యః జన్మయస్యతత్తజ్జన్యమిత్యర్థః - చాటుగ్రహణంపూర్వోక్తనిజపక్షవీజనాదీనామప్యుపలక్షణం శర్మసుఖంత్వయాఅప్రాప్తో వసంతో యయాతయా వసంతాదధిష్ఠితయేత్యర్థః- రసాలవన్యా సహకారశ్రేణ్యా మధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యం భృంగసంగజన్యంరామణీయకమివనైషధేన నలేనఅనూఢతయా అపరిణీతత్వేన హేతునా దురాపం దుష్ప్రాపం తస్మాత్తేనలపరిగ్రహేయత్నః కర్తవ్య ఇతిభావః.

తస్యైవవాయాస్యసికిం న హస్తం దృష్టం విధేః కేన మనఃప్రవిశ్య,
అజాతపాణిగ్రహణాసితావద్రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయశ్చ. 47

అథ పునరస్యానళప్రాప్త్యాశాం జనయన్నాహ.—తస్యైవేత్యాది. యద్వాతస్య నలస్యైవ హస్తం కింనయాస్యసి యాస్యస్యేవ కేనవిధేర్మనఃప్రవిశ్యదృష్టం విధ్యానుకూల్యమపి సంభావితమితిభావః - కుతః తావదద్యాపి అజాతపాణిగ్రహణా అకృతవివాహా అసి - తవాయం వివాహవిళంబో నళపాణిగ్రహణార్థఏవ కిం నస్యాదితిభావః కించ రూపం సౌందర్యం స్వరూపంస్వభావః - శీలమితియావత్ - తయోరతిశయః ప్రకర్షః తస్యాశ్రయశ్చాపి యోగ్యగుణాశ్రయత్వాచ్చతద్ధస్తమేవ గమిష్యసీతిభావః.

నిశా శశాంకం శివయా గిరీశం శ్రియాహరిం యోజయతః ప్రతీతః,
విధేరపిస్వారసికఃప్రయాసః పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయ. 48

సత్యం విధిసంకల్పస్తు దుర్జ్ఞానఇత్యత్రాహ.—నిశేతి. నిశానిశయా పద్దన్నిత్యాదినా నిశాయానిశాదేశః - శశాంకం శివయాగౌర్యా గిరీశం శివం శ్రియాహరించ యోజయతోవిధేః ప్రయాసః ప్రయత్నోపి పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయైవ యోగ్యసంఘటనాయైవ స్వారసికః స్వరసప్రవృత్తస్సన్ ప్రతీతఃజ్ఞాతః నిశాశశాంకాదిదృష్టాంతాద్విధిసంకల్పోపి సుజ్ఞానఇతిభావః.

వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ నయోగయోగ్యాసి నలేతరేణ,
సందృభ్యతేదర్భగుణేనమల్లీ మాలానమృద్వీభృశకర్కశేన. 49

నళాన్యసంబంధస్త్వయోగ్యఇత్యాహ.—వేలాతిగేతి. వేలామతిగచ్ఛంతీతివేలాతిగాః నిస్సీమాః స్త్రీణామిమే స్త్రైణాః. సూ. స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌభవనాదితి నఞ్ప్రత్యయః,గుణాస్సౌశీల్యాదయః తఏవాబ్ధిః తస్య వేణీప్రవాహభూతాత్వమితిశేషః. ని. వేలాబ్ధిజల[illegible]నే. కాలేసీమ్నిచవేణీతు కేశబంధే జలస్రుతౌ వితివైజయంతీ,

నలాదితరేణయోగయోగ్యాయోగార్హా- నాసి-తథాహి - మృద్వీమల్లీమాలాభృశకర్కశేన దర్భగుణేనకుశసూత్రేణ నసందృభ్యతేనగుంభ్యతేదృభీగ్రంథ ఇతిధాతోః కర్మణి లట్ వ్యతిరేకేణ దృష్టాంతాలంకారః.

విధింవధూసృష్టిమపృచ్ఛమేవతద్యానయుగ్యో నలకేళి యోగ్యామ్,
త్వన్నామవర్ణాఇవకర్ణపీతా మయాస్య సంక్రీడతిచక్రచక్రే. 50

విధిమితి. కించ - విధింబ్రహ్మాణం - నళస్య కేళేఃక్రీడాయాః యోగ్యామర్హాం వధూసృష్టింస్త్రీశిల్పం తస్యవిధేఃయానస్యరథస్య యుగ్యోయుగవోఢా తత్రపరిచితఇత్యర్థః. సూ. తద్వహతిరథయుగప్రాసంగమితి యత్ప్రత్యయః అహమపృచ్ఛమేవ దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం మయాఅస్య తద్యానస్య చక్రచక్రే రథాంగవ్రజే సంక్రీడతికూజతిసతి. సూ. సమోకూజనఇతి వక్తవ్యమితి కూజనేనాత్మనేపదం త్వన్నామవర్ణాఇవకర్ణపీతా గృహీత్వా నకేవలంలింగాత్ కింత్వాగమాదపిజ్ఞాతోయమర్థఇత్యర్థః.

అన్యేనపత్యాత్వయియోజితాయాం విజ్ఞత్వకీర్త్యాగతజన్మనోవా,
జనాపవాదార్ణవముత్తరీతుం విధావిధాతుఃకతమాతరిస్స్యాత్. 51

అన్యేనేతి. కించత్వయి అన్యేననలేతరేణపత్యా యోజితాయాంసత్యాం విజ్ఞత్వకీర్త్యాగతజన్మనః - అభిజ్ఞత్వఖ్యాత్యైవనిర్గతాయుషఇత్యర్థః విధాతుర్వా జనాపవాదార్ణవం ఉత్తరీతుంనిస్తరీతుం, వృతోవేతీటోదీర్ఘః కతమావిధాకఃప్రకారః తరిస్తరణిః స్యాత్ నకాపీత్యర్థః అతోదైవగత్యానలఏవతే భర్తేతిభావః.

ఆస్తాంతదప్రస్తుతచింతయాలం మయాసితన్విశ్రమితాతివేలం,
సోహంతదాగఃపరిమార్ష్టుకామస్తవేప్సితం కిం విదధేభిధేహి. 52

ఇత్థమాశాముత్పాద్యఅస్యాశ్చిత్తవృత్తిపరిజ్ఞానాయప్రసంగాంతరేణనిగమయతి. ఆస్తామితి. తత్పూర్వోక్తం ఆస్తాంతిష్ఠతు అప్రస్తుతచింతయా అలంతయాసాధ్యంనాస్తీత్యర్థః - గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్తృతీయాఅతఏవాహ నకేవలంశ్రూయమాణక్రియాపేక్షయా కారకోత్పత్తిః కింతుగమ్యమానక్రియాపేక్షయాపీతి న్యాసోద్యోతకారః, కింతుహేతన్వికృశాంగి మయాఅతివేలమత్యంతం శ్రమితాసి ఖేదితాసి శ్రమేర్ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః అహంతత్ శ్రమణరూపం ఆగోపరాధం పరిమార్ష్టుకామః పరిహర్తుకామః, తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః కింతవేప్సితంవిదధే తేమమనోరథంపూరయామి అభిధేహిబ్రూహి.

ఇతీరయిత్వా విరరామపత్రీ సరాజపుత్రీహృదయంబుభుత్సుః,
హ్రదేగభీరేహృదిచావగాఢే శంసంతి కార్యావతరంహిసంతః. 53

ఇతీతి. సపత్రీహంసః ఇతీరయిత్వా రాజపుత్ర్యాఃభైమ్యాః హృదయంబుభుత్సుః జిజ్ఞాసుః విరరామతూష్ణీంబభూవ వ్యాఙ్పరిభ్యోరమఇతిరమేః పరస్మైపదం, తథాహి సంతఃకార్యజ్ఞాఃగభీరే అగాధేహ్రదేహృది పరహృదయేచ అవగాఢేప్రవిశ్యదృష్టే సతి కార్యస్యస్నానాదేఃరహస్యోక్తేశ్చ అవతరం తీర్థంప్రస్తావంచ శంసంతి కథయంతి అన్యథా అనర్థస్స్యాదితిభావః- అవతరోవ్యాఖ్యాతః అర్థాంతరన్యాసోలంకారః.

కించిత్తిరశ్చీనవిలోలమౌళి ర్విచింత్య వాచం మనసాముహూర్తమ్,
పతత్రిణం సాపృథివీంద్రపుత్రీ జగాద వక్త్రేణ తృణీకృతేందుః. 54

కించిదితి. కించిత్తిరశ్చీనః స్వభావాదీషత్సాచీభూతోవిలోల ఆయాసాద్విలులితోమౌళిః కేశబంధోయస్యాస్సా. ని. సంయతామౌళయస్త్రయఇత్యమరః. వక్త్రేణ తృణీకృతేందుః అధరీకృతచంద్రా సాపృథివీంద్రపుత్రీభైమీ ముహూర్తమల్పకాలం మనసా విచింత్య పర్యాలోచ్య పతత్రిణంవాచం జగాద.

ధిక్చాపలేవత్సిమవత్సలత్వం యత్ప్రేరణాదుత్తరలీభవంత్యా,
సమీరసంగాదివనీరభంగ్యా మయాతటస్థస్త్వముపద్రుతోసి. 55

ధిగితి. చాపలేచపలకర్మణి యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః - వత్సస్యభావోవత్సిమాశిశుత్వం పృథ్వాదిత్వాదిమనిచ్ ప్రత్యయః - తేననిమిత్తేన వత్సలత్వం వాత్సల్యం బాల్యప్రయుక్త చాపలాసక్తిమిత్యర్థః - ధిక్ - కుతః - యస్యబాల్యవాత్సల్యస్య ప్రేరణాదుత్తరలీభవంత్యా చపలాయమానయా మయా - సమీరసంగాద్వాతాహతేః ఉత్తరలీభవంత్యా నీరభంగ్యా జలవీచ్యేవ తటస్థః ఉదాసీనః కూలగతశ్చత్వముపద్రుతోసిపీడితోసి అతోనర్థహేతుత్వాద్బాల్యచాపలం హేయమితిభావః.

ఆదర్శతాంస్వచ్ఛతయాప్రయాసి సతాంసతావత్ఖలుదర్శనీయః,
ఆగఃపురస్కుర్వతిసాగసింమాంయస్యాత్మనీదంప్రతిబింబితంతే. 56

ఆదర్శతామితి. స్వచ్ఛతయా నైర్మల్యగుణేన ఆదృశ్యతే పురోగతవస్తురూపమస్మిన్నిత్యాదర్శో దర్పణఃతత్తాం ప్రయాసి - కుతః - యస్యస్వచ్ఛస్యతే తవసంబంధిని సాగసింసాపరాధాం మాంపురస్కుర్వతి పూజయతి అగ్రేకుర్వాణేచ ఆత్మని బుద్ధౌ స్వరూపేచ. ని. పురస్కృతః పూజితే రాత్యభియుక్తేగ్రతః కృతేఇతి. ఆత్మా యత్నోధృతిర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మ చేతిచామరః ఇదంమదీయం ఆగోపరాధః ప్రతిబింబితం "మయాసితన్విశ్రమితాతివేల"మిత్యేవంరూపేణ ప్రతిఫలితం మదీయమాగస్త్వయ్యారోపితవానసీత్యర్థః - పురోవర్తి ధర్మాణామాత్మని సంక్రమణాదాదర్శోసీతిభావః - తతఃకిమిత్యతఆహ - సఆదర్శః సతాం సాధూనాం తావత్ప్రథమం దర్శనీయాఃఖలు అథపూజ్యాశ్చేతి తావచ్ఛబ్దార్థః. శ్లో. రోచనంచందనం హేమమృదం

గం దర్పణంమణీన్, గుహమగ్నిం తథాసూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్సదా బుధఇతి శాస్త్రా దితిభావః.

అనార్యమ ప్యాచరితం కుమార్యా
భవాన్మమ క్షామ్యతు సౌమ్యతావత్,
హంసోపి దేవాంశతయాసివన్ద్యః
శ్రీవత్సలక్ష్మేవహి మత్స్యమూర్తిః. 57

అనార్యమితి. హేసౌమ్యసాధో భవాన్ కుమార్యాశిశోః మమసంబంధి అనార్యమనుచితమపి ఆచరితం త్వదుపద్రవరూపం దుశ్చేష్టితం క్షామ్యతుసహతాం హంసోపి తిర్యగపీత్యర్థః-త్వమితి శేషః భవానిత్యనుషంగే అసీతిమధ్యమపురుషాయోగాత్ దేవాంశతయామత్స్యమూర్తిః శ్రీవత్సలక్ష్మా విష్ణురివవంద్యోసి.

మత్ప్రీతిమాధిత్ససికాంత్వదీక్షా ముదంమదక్ష్ణోరపియాతి శేతామ్,
నిజామృతైర్లోచనసేచనాద్వా పృథక్కిమిందుస్సృజతిప్రజానామ్. 58

అథయదుక్తం "త్వదీప్సితం కింవిదధే భిధేహీ"తి తస్యోత్తరమాహ. మత్ప్రీతిమితి. కాంమత్ప్రీతిం కింవామదీప్సితమిత్యర్థః-ఆధిత్ససి ఆధాతుంకర్తుమిచ్ఛసి అవధాతే స్సన్నంతాల్లటిసిప్ యాప్రీతిః మదక్ష్ణోః త్వదీక్షాముదం;త్వదీక్షణప్రీతిమపి అతిశేతామతిలంఘతాం త్వద్దర్శనోత్సవాదన్య త్కిం మమేప్సితమిత్యర్థః - తథాహి - ఇందుః ప్రజానాం నిజామృతైః లోచనసేచనాత్ నేత్రాప్లావనాత్-పృథగన్యత్.సూ.పృథగ్వి న్వేత్యాదినా పంచమీ కింవాసృజతికరోతి నకించిత్కరోతీత్యర్థః-దృష్టాంతాలంకారః.

మనస్తుయంనోజ్ఝతిజాతుయాతు మనోరథః కంఠపథం కథంసః,
కానామబాలాద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషం కథయేదభిజ్ఞా. 59

అథయదిసర్వథా మనోరథః కథనీయ ఇత్యభిప్రాయస్తర్హి తన్నశక్యమిత్యాహ. మనస్త్వితి. మనోమచ్చిత్తం కర్తృయంమనోరథం జాతుకదాపి నోజ్ఝతినజహాతి సమనోరథః కంఠపథం వాగ్విషయం ఉపకంఠదేశంచ కథంయాతు సంభావనాయాం లోట్ - యానసంభావనాపి నాస్తీత్యర్థః - కేనాపిప్రతిబద్ధస్య కథమంతికే సంచారఇతి భావః - కుతః - అభిజ్ఞావివేకినీకాబాలా స్త్రీద్విజరాజస్యేందోః పాణినాగ్రహే గ్రహణే అభిలాషంకథయేత్ - తథా - హేద్విజపక్షిన్ రాజపాణి గ్రహాభిలాషం నలపాణిగ్రహేచ్ఛామితిచ గమ్యతేతథాచ దుర్లభజనప్రార్థనా ద్విజరాజపాణిగ్రహణకల్పా పరిహాసాస్పదీభూతా కథంలజ్జావత్యావక్తుం శక్యతఇత్యర్థః.

వాచంతదీయాంపరిపీయమృద్వీంమృద్వీకయాతుల్యరసాంసహంసః,
తత్యాజతోషంపరపుష్టఘోషే ఘృణాంచవీణాక్వణితేవితేనే. 60

వాచమితి. సహంసః మృద్వీకయాద్రాక్షయా. ని. మృద్వీకాగోస్తనీ ద్రాక్షేత్యమరః తుల్యరసాం సమస్వాదాం మధురార్థామిత్యర్థః - మృద్వీంమధురాక్షరాం తదీయాంవాచం పరిపీయ అత్యాదరేణాకర్ణ్య పరపుష్టఘోషే కోకిలకూజితే తోషం ప్రీతిం తత్యాజ వీణాక్వణితేచ ఘృణాంజుగుప్సాంవితేనే. ని. ఘృణాజుగుప్సాకృపయోరితివిశ్వః.

మందాక్షమందాక్షరముద్రముక్త్వా
తస్యాంసమాకుంచితవాచిహంసః,
తచ్ఛంసితే కించన సంశయాలు
ర్గిరాముఖాంభోజమయం యుయోజ. 61

మందాక్షేతి. తస్యాంభైమ్యాం మందాక్షేణహ్రియా మందాసందిగ్ధార్థా అక్షరముద్రా ద్విజరాజపాణిగ్రహేత్యాది రక్షరవిన్యాసోయస్మిన్ తత్తథాఉక్త్వా సమాకుంచితవాచినిగమితవచనాయాంసత్యాం అయంహంసఃతచ్ఛంసితే భైమీభాషితే కించనకించిత్ సంశయాలుస్సందిహానస్సన్ స్పృహిగృహీత్యాదినూత్రేశీలోగ్రహణోపసంఖ్యానాదాలుచ్ ప్రత్యయః - ముఖాంభోజంముఖకమలం గిరాయుయోజ ముఖేనగిరమువాచేత్యర్థః.

కరేణవాంఛేవవిధుంవిధర్తుం యమిత్థమాత్థాదరిణీతమర్థం,
పాతుంశ్రుతిభ్యామపినాధికుర్వే వర్ణంశ్రుతేర్వర్ణఇవాంతిమఃకిమ్. 62

కరేణేతి. హేభైమికరేణవిధుంచంద్రంవిధర్తుం గ్రహీతుంవాంఛేవతత్కల్పంయమర్థం ఇత్థంద్విజరాజపాణిగ్రహేత్యాద్యుక్తప్రకారేణఆదరిణీఆదరవతీసతి ఆత్థబ్రవీషి బ్రువఃపంచానామిత్యాదినాసిపస్థాదేశఃబ్రువశ్చాహాదేశఃఆహస్థఇతిహకారస్యథకారః-తమర్థంఅంతేభవోంతిమోవర్ణశ్శూద్రః అంతాచ్ఛేతివక్తవ్యమితి డిమచ్ ప్రత్యయః - శ్రుతేర్వర్ణంవేదాక్షరమివశ్రుతిభ్యాంశ్రోత్రాభ్యాం పాతుమపిశ్రోతుమపీత్యర్థః నాధికుర్వే కింనాధికార్యస్మి కింఅస్మ్యేవేత్యర్థః అతసోర్థోవ్యక్తంవక్తవ్య ఇతి తాత్పర్యమ్.

అర్థాప్యతేవాకిమియద్భవత్యా చిత్తైకపద్యామపివర్తతేయః,
యత్రాంధకారఃకిలచేతసోపి జిహ్మేతరైర్బ్రహ్మతదప్యవాప్యమ్. 63

నను తమర్థమత్యంతదుర్లభత్వాద్వక్తుంజిహ్రేమీత్యాశంకాయామాహ. అర్థాప్యత ఇతి. హేభైమిభవత్యాకింవాఇయదేతావద్యథాతథా అర్థాప్యతే కిమర్థమయమర్థోద్విజరాజపాణిగ్రహణవదతి దుర్లభత్వేనాఖ్యాయతఇత్యర్థః. అర్థశబ్దాదాచష్టఇత్యర్థేణిచి అర్థవేదసత్యానామాపుగ్వక్తవ్య ఇత్యాపుగాగమః, కుతస్తథానాఖ్యేయఇత్యాహ, యోర్థః - ఏకఃపాదోయస్యామిత్యేకపదే ఏకపాదసంచారయోగ్యేమార్గః. ని.

వర్త్మన్యేకపదీతిచేత్యమరః-కుంభపద్యాదిషునిపాతనాత్సాధుః చిత్తైకపద్యాంమనోమార్గేపివర్తతేచక్షురాద్యవిషయోపీత్యపి శబ్దార్థః సకథందుర్లభఇతిభావః తథాహి యత్రయస్మిన్ బ్రహ్మణివిషయేచేతసోప్యంధకారః ప్రతిబంధఃకిల తద్బహిర్బ్రహ్మజిహ్మేతరైరకుటిలైః కుశలధీభిరితియావత్ అవాప్యంసుప్రాపం అమనోగమ్యంబ్రహ్మాపి కైశ్చిద్గమ్యతే కిముతమనోగతోయమర్థఇత్యర్థః అతఏవార్థాపత్తిరలంకారః.

ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే,
తిర్యంచమప్యంచమృషానభిజ్ఞ రసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమజ్ఞమ్. 64

అథ యదిమయిమృషావాదిత్వశంకయావక్తుంసంకోచస్తర్హితచ్ఛనశంకితవ్యమితిత్రయేణాహ. ఈశేత్యాది. ఈశస్య యదణిమైశ్వర్యం తస్యవివర్తోరూపాంతరంమధ్యోయస్యాస్సా తథోక్తేహే కృశోదరీత్యర్థః - లోకేశలోకేశేరతఇతి లోకేశలోకేశయాః బ్రహ్మలోకవాసినః. సూ. అధికరణేశేత ఇత్యచ్ప్రత్యయః శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ తేషాంలోకానాం జనానాంమధ్యే అజ్ఞంమూఢంతిర్యంచం పక్షిణమపిమాం మృషాఅనృతంతస్యానభిజ్ఞారసజ్ఞారసనాయస్య తస్యభావస్తత్తాసత్యవాదితేత్యర్థః- ఉపజ్ఞాయతఇత్యుపజ్ఞాఆద్యాజ్ఞాతా. ని. ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదిత్యమరః - ఆతశ్చోపసర్గఇత్యఙ్ ప్రత్యయః బహుళగ్రహణాత్కర్మార్థత్వంతయాతథాత్వేనోపజ్ఞాతముపజ్ఞం. సూ. ఉపజ్ఞోపక్రమంతదాద్యాచిఖ్యాసాయామితినపుంసకత్వం, సమం సాధారణం సమైస్సర్వైర్వాజ్ఞాయతఇతి సమజ్ఞాకీర్తిః పూర్వవదఙ్ ప్రత్యయః తదుపజ్ఞం తథాత్వేనాదౌజ్ఞాతాసమజ్ఞాయేనతం తథోక్తంసత్యవాదినమిత్యర్థః అంచవిద్ధి- అంచతేర్గత్యర్థత్వాత్ జ్ఞానార్థకత్వమ్.

మధ్యేశ్రుతీనాంప్రతివేశినీనాం సరస్వతీవాసవతీ ముఖేనః,
హ్రియేవతాభ్యశ్చలతీయమద్ధా పథాన్నసంసర్గగుణేనబద్ధా. 65

మధ్యఇతి. కించప్రతివేశినీనాం ప్రతివేశ్యానాం శ్రుతీనాం బ్రహ్మముఖస్థానాంమధ్యే వాసవతీనివసంతీ ఇయం నోస్మాకం ముఖేసరస్వతీవాక్- సంసర్గఏవగుణః శ్లాఘ్యధర్మఃతంతుశ్చతేన బద్ధాసతీ తాభ్యశ్శ్రుతిభ్యః హ్రియేవేత్యుత్ప్రేక్షా అద్ధాపథాత్సత్యమార్గాత్- న చలతి- సంసర్గజాదోషగుణాభవంతీతిభావః. ని. సత్యేత్వద్ధాంజసా ద్వయమిత్యమరః.

పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకాం లంకాపురీమప్యభిలాషిచిత్తం,
కుత్రాపిచేద్వస్తుని తేప్రయాతి తదప్యవేహిస్వశయేశయాళు. 66

తతఃకిమతఆహ. పర్యంకతేతి. కుత్రాపివస్తుని ద్వీపాంతరస్థే పీఠిభాగః- అభిలాషిసాభిలాషం తే తవ చిత్తం కర్తృపర్యంకతామవస్థికాత్వం ఆపన్నః సరస్వాన్సాగరఃఅంకఃచిహ్నం యస్యాస్తాం మతిదుర్గమామిత్యర్థః - తాంలంకాపురీమపి ప్రయాతిచేత్-తదపిదుర్గమమపివస్తు స్వశయేస్వహస్తేశయాళుస్థితం -అవేహి- శయాళుర్వ్యాఖ్యాతః. ని. పర్యంకికాపిపర్యంకఇతివైజయంతీ.

ఇతీరితాపత్రరథేన తేన హ్రీణాచ హృష్టాచ బభాణ భైమీ,
చేతోనలంకామయతే మదీయం నాన్యత్రకుత్రాపిచ సాభిలాషమ్.

ఇతీతి. తేనపత్రరథేనపక్షిణాహంసేన- ఇతీత్థంఈరితాఉక్తాభైమీహ్రీణాస్వయమేవస్వాకూతకథన సంకోచాల్లజ్జితా.సూ. నుదవిదేత్యాదినా వికల్పాన్నిష్ఠానత్వంహృష్టాఉపాయలాభాన్ముదితాచసతీ- బభాణ - కిమతి - మదీయంచేతోలంకాంనాయతేనైతిఅయతేర్లట్, కుతః అన్యత్రకుత్రాపివస్తునిసాభిలాషం న అతోవస్త్వంతరనైస్పృహ్యాత్లంకాంనాయతే కింతునలంరాజానం కామయతఇతి శ్లేషభంగ్యాబభాణేత్యర్థః.

విచింత్య బాలాజనశీలశైలం లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్,
ఆచష్టవిస్పష్టమభాషమాణా మేనాంసచక్రాంగపతంగశక్రః. 68

విచింత్యేతి. విస్పష్టమభాషమాణాం శ్లేషోక్తివశాత్సందిగ్ధం భాషమాణామిత్యర్థః ఏనాందమయంతీం సచక్రాంగ పతంగశక్రః హంసపక్షిశ్రేష్ఠః బాలాజనస్యముగ్ధాంగనాజనస్య శీలంస్వభావమేవశైలం లజ్జాయామేవనద్యాం మజ్జన్ననంగఏవ నాగోగజోయస్యతం విచింత్యవిచార్యఆచష్ట తస్యాలజ్జావిజితమన్మథత్వం దృష్ట్వాలజ్జా విసర్జనార్థం వాచమువాచేత్యర్థః.

నృపేణ పాణిగ్రహణే స్పృహేతి నలంమనః కామయతే మమేతి,
ఆశ్లేషిన శ్లేషకవేర్భవత్యా శ్లోకద్వయార్థస్సుధియామయాకిమ్. 69

నృపేణేతి. శ్లేషకవేఃశ్లేషభంగ్యా కవయిత్ర్యాః శ్లిష్టశబ్దప్రయోక్త్ర్యాఇత్యర్థః- కవృవర్ణనఇతి ధాతోరౌణాదిక ఇకారప్రత్యయః - భవత్యాస్తవసంబంధీ నృపేనకర్త్రా పాణిగ్రహణం పాణిపీడనం ఉభయప్రాప్తౌకర్మణీతి విహితాయాః షష్ఠ్యాః కర్మణిచేతిసమాననిషేధేపి శేషషష్ఠ్యాసమాసః - తత్రస్పృహేతి, మమమనోనలంకామయతఇతిచ, ఏవంరూపఃశ్లోకద్వయార్థః కాన్తాపుబాలాద్విజరాజపాణిగ్రహేతి చేతోనలంకామయత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయార్థః సుధియావిదుషామయా నాశ్లేషికింనాగ్రాహికింగృహీతఏవేత్యర్థః.

త్వచ్చేతసఃస్థైర్యవిపర్యయంతు సంభావ్యభావ్యస్మితదజ్ఞఏవ,
లక్ష్యేహిబాలాహృదిలోలశీలే దరాపరాద్ధేషురపిస్మరస్స్యాత్. 70

తర్హికిమర్థం"కరేణ వాంఛేవే"త్యాదికమజ్ఞవదుక్తమిత్యతఆహ.త్వచ్చేతసఇతి. కింతుత్వచ్చేతసః స్థైర్య విపర్యయమస్థిరత్వం సంభావ్యాశంక్య త్వచ్చిత్తస్థైర్యనిశ్చయ

పర్యంతమిత్యర్థః - తదజ్ఞః తస్యశ్లోకద్వయార్థస్య అజ్ఞోఽనభిజ్ఞః భావీ భవిష్యన్, సూ. భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇతి సాధుః, అస్మి సూ. ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇతి భవిష్యత్త్వాయా గుణత్వా ద్వర్తమానతానురోధః నన్వేవమనురక్తాయాం మయిజ్ఞాతాయాం కుత ఇయం శంకేత్యాశంక్య స్త్రీణాం చిత్తచాంచల్యసంభవాదిత్యాహ, లక్ష్యఇతి. లోలశీలే చంచలస్వభావే బాలాయాః హృది చిత్తఏవలక్ష్యే స్మరోఽపి దరాపరాద్ధేషుః ఈషచ్చ్యుతసాయకస్స్యాత్ - కుశలోఽపి ధన్వీ చలలక్ష్యాత్ కదాచిదపరాధ్యతీతి భావః. ని. అపరాద్ధపృషత్కోఽసౌలక్ష్యాద్యశ్చ్యుతసాయక ఇత్యమరః - అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మహీమహేంద్రః ఖలు నైషధేందు స్తద్బోధనీయః కథమిత్థమేవ,
ప్రయోజనం సంశయకం ప్రమీదృక్ పృథగ్జనేనేవ సమద్విధేన. 71

మహీతి. కించ నైషధః నిషధానాం రాజా జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్ * సః ఇందురివ నైషధేందుః నలచంద్రః మహీమహేంద్రో భూదేవేంద్రః ఖలు తత్తస్మాత్ - సనలః - పృథగ్జనేన ప్రాకృతజనేనేవ మద్విధేన మాదృశేన విదుషా ఈదృక్ సంశయకం ప్రసందేహదుస్థం ప్రయోజనం ఇత్థమేవ సందిగ్ధాకారేణైవ కథం బోధనీయః జ్ఞాపనీయః అనర్హ ఇత్యర్థః - గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుర్నలస్య కర్మత్వం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ ఇత్యభిహితత్వం చ.

పితుర్నియోగేన నిజేచ్ఛయా వా యువానమన్యం యది వా వృణీషే,
త్వదర్థమర్థిత్వకృతిప్రతీతిః కీదృఙ్మయి స్యా న్నిషధేశ్వరస్య. 72

అథేత్థమేవ బోధనే కో దోష స్తత్రాహ. పితురితి. పితుర్నియోగేన అజ్ఞయా నిజేచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా వా అన్యం నలాదన్యం యువానం యది వా వృణీషే తదా నిషధేశ్వరస్య నలస్య మయి విషయే త్వదర్థం తుభ్యం సూ. చతుర్థీ తదర్థేత్యాదినా చతుర్థీసమాసః అర్థేన సహ నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా చేతి వక్తవ్యా - తద్యథా తథా - అర్థిత్వకృతిః అర్థిత్వభజనం తత్ర ప్రతీతిర్విశ్వాసః కీదృక్ స్యాత్ న స్యాదిత్యర్థః - తస్మాదసందిగ్ధం వాచ్యమితి భావః.

త్వయాపి కిం శంకిత విక్రియేఽస్మి న్నధిక్రియే హం విషయే విధాతుమ్,
ఇతః పృథక్ ప్రార్థయసే తు యద్య త్కుర్వే తదుర్వీపతిపుత్రి సర్వమ్. 73

---

* వస్తుత స్త్వయం గ్రంథః ప్రమాదపతిత ఇతి ప్రతిభాతి, నిషధానాం రాజేత్యర్థే కురునాదిభ్యో ణ్యః ఇతి ణ్యప్రత్యయే నైషధ్య ఇతి రూపస్యాన్యాయ్యత్వాత్ అత ఏవ సిద్ధాంతకౌముద్యాం స నైషధస్యార్థపతే రిత్యాదౌ శైషికోఽణ్ ఇత్యుక్తం. ఏవం సర్వత్ర బోధ్యమ్.

అథ తథా వక్తుం న శక్యతే తర్హి తతోఽన్యత్తవేప్సితం కరిష్యే ప్రతిజ్ఞాభంగపరిహారాయేత్యాహ. త్వయేతి. హే ఉర్వీపతి పుత్రి భైమి త్వయాపి వా కిం విధాతుం కిం కర్తుం శంకిత విక్రియే సంభావితవిపర్యయే అస్మిన్ విషయే రాజపాణిగ్రహణ సంఘటన కార్యే అహం నధిక్రియే నియోజ్యే న నియోజ్య ఇత్యర్థః కరోతేః కర్మణి లట్ కింతు ఇతః పృథక్ అస్మాదన్యత్ యద్యత్ ప్రార్థయసే తత్సర్వం కుర్వే కరిష్యామీత్యర్థః - సామీప్యే లట్ - కృతప్రాయమిత్యర్థః.

శ్రవః ప్రవిష్టా ఇవ తద్గిర స్తా విధూయ వైమత్యధుతేన మూర్ధ్నా,
ఊచే హ్రియా విశ్లథితానురోధా పునర్ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ. 74

శ్రవ ఇతి. ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ భూమీంద్రసుతా భైమీ శ్రవః ప్రవిష్టా ఇవ నతు సమ్యక్ప్రవిష్టాః తద్గిరః హంసవాచః వైమత్యేన అసమ్మత్యా ధుతేన కంపితేన మూర్ధ్నా విధూయ ప్రతిషిధ్య హ్రియా కర్త్ర్యా విశ్లథితానురోధా శిథిలితానువృత్తిః త్యక్తలజ్జా సతీ పునరప్యూచే ఉవాచ.

మదన్యదానం ప్రతి కల్పనా యా వేద స్త్వదీయే హృది తావ దేషా,
నిశోఽపి సోమేతరకాంతశంకా మోంకారమగ్రే సరమస్య కుర్యాః.

మదితి. మమాన్యస్మై దానం ప్రతి దానముద్దిశ్య యా కల్పనా "పితుర్నియోగేనే"త్యాది శ్లోకోక్త స్తర్కః ఏషా కల్పనా త్వదీయే హృది వేద స్తావత్ సత్యైవేత్యర్థః - నిశః నిశాయా అపి సూ. పద్దన్నిత్యాదినా నిశాయా నిశ్ - సోమాచ్చంద్రాదితర కాంతశంకాం పురుషాంతరకల్పనామేవ - ఓంకారం ప్రణవం అస్య వేదస్య అగ్రేసరమాద్యం కుర్యాః సర్వస్యాపి వేదస్య ప్రణవపూర్వకత్వాదితి భావః. యథా నిశాయాః నిశాకరేతరపరిగ్రహో న శంకితవ్యః తథా మమాపి న నలేతర పరిగ్రహ ఇత్యర్థః - రూపకాలంకారః.

సరోజినీమానసరాగవృత్తే రనర్కసంపర్క మతర్కయిత్వా,
మదన్యపాణిగ్రహశంకి తేయ మహో మహీయ స్తవ సాహసిక్యమ్. 76

సరోజినీతి. సరోజిన్యాః పద్మిన్యాః మానసరాగవృత్తేః మనోరాగస్థితేః అభ్యంతరానురాగ ప్రవృత్తేశ్చ అనర్కసంపర్కమర్కేతరకాంతసంక్రాంతిం అతర్కయిత్వా అనూహిత్వా తవ - ఇయం మమాన్యస్య నలేతరస్య పాణిగ్రహం శంకత ఇతి తచ్ఛంకి తస్య భావ స్తత్తా మహీయః మహత్తరం సాహసిక్యం సాహసికత్వం అహో అసంభావితార్థసంభావనాదాశ్చర్యం.

సాధుత్వయా తర్కిత దేక మేవ స్వేనానలం యత్కిల సంశ్రయిష్యే,
వినా మునా స్వాత్మని తు ప్రహర్తుం మృషాగిరం త్వాం నృపతౌ న కర్తుమ్.

సాధ్వితి. కించ స్వేనస్వేచ్ఛయా అనలంనలాదన్యమగ్నించ సంశ్రయిష్యే ప్రాప్స్యామీతియత్ త్వయా అతర్కి-ఊహితం తదేక మేవసాధ్వతర్కి- కింతు అము నాన శేనవినా తదలాభఇత్యర్థః స్వాత్మనిప్రహర్తుం స్వాత్మానంహింసితుం కర్మణోధికర ణత్వ వివక్షాయాంసప్తమీ. శ్లో. అనేకశక్తియుక్తస్య విశ్వస్యానేకకర్మణః, సర్వదా సర్వథాభావా త్క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యతఇతివచనాత్ - అనలంసంశ్రయిష్యఇత్యనుషం గః నృపతౌనశేవిషయే త్వాంమృషాగిరం అసత్యవాచం కర్తుం న నళఏవమేశరణమన్య థాగ్నిప్రవేశేన మరణమేవ శరణమితిభావః.

మద్విప్రలభ్యంపునరాహయస్త్వాం తర్కస్సకింతత్ఫలవాచిమూకః,
అశక్యశంకవ్యభిచారహేతు ర్వాణీనవేదాయదిసంతుకేతు. 78

కించయస్తర్కః ఊహఃత్వాంమద్విప్రలభ్యం మయావిప్రలంభనీయం.నూ. పార దుధాదతియత్పరిత్యయః ఆహబోధయతీత్యర్థః. సతర్కః తస్యవిప్రలంభస్య ఫలవాచి ప్రయోజనాభిధానే మూకోఽశక్తఃకిం - అతో మయ్యసత్యవాదిత్వ శంకానకార్యే త్యర్థః- కథమేతాఽతాసత్యవాక్త్వనిశ్చయోతఆహ. అశక్యేతి. అశక్యాశంకాయస్య సోఽశక్యశంకః శంకితుమశక్యః వ్యభిచారహేతుః విప్రలిప్సాలక్షణోయస్యాస్సావాణీ నవేదాయది నప్రమాణంచేత్ తర్హి కేతుకేవా వేదాస్సంతు నకేపీత్యర్థః - సంభావనా యాంలోట్ - వేదవాచామసత్యత్వేమద్వాచామప్యసత్యత్వం నాన్యథేతిభావః.

అనైషధాయైవజుహోతి కింమాం తాతః కృశానౌ నశరీరశేషామ్,
ఈష్టేతనూజన్మతనో స్తథాపి మత్ప్రాణనాథస్తు నలస్సఏవ. 79

ఏవంనిజేచ్ఛయా నళాన్యవరణశంకాం నిరస్యపిత్రాజ్ఞయాపితాం నిరస్యతి. అనైషధాయేతి. తాతోమజ్జనకః. ని. తాతస్తుజనకఃపితేత్యమరః - మాంఅనైషధా యైవ నలాదన్యస్మాఏవ జుహోతిదదాతి కిమితికాకుః తదాశరీరశేషాం మృతాం కృశానౌ నజుహోతి కిం నతుజీవంతీంనాప్యగ్నేరన్యత్ర జుహోతీత్యర్థః - తదంగీకర్త వ్యమేవేతిభావః - కుతః సజనకః - తనూజన్మతనోరాత్మజాశరీరస్య ఈష్టేస్వామీభవ తీత్యర్థః - అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతిశేషేషష్ఠీ, తథాపిశరీరస్య పితృస్వామికత్వేపీత్య ర్థః - మత్ప్రాణనాథస్తు సనలఏవప్రాణానామతజ్జన్యత్వాదితిభావః - అతోమయ్యవి శ్వాసంమాకుర్విత్యర్థః.

తదేకదాసీత్వపదాదుదగ్రే మదీప్సితే సాధువిధిత్సుతా తే,
అహేళినాకింనళినీవిధత్తే సుధాకరేణాపి సుధాకరేణ. 80

ఫలితమాహ. తదేకేతి. తస్యనలస్యఏకస్యైవదాసీత్వంతదేవపదంపదకారఃతస్మా దుదగ్రే అధికేమదీప్సితే పత్నీత్వరూపేవిషయే తేతవ విధిత్సుతా చికీర్షుతైవ సాధుసా

ధ్వీ అవిచారేణ మన్మనోరథపూరణమేవతేయుక్తమిత్యర్థః - సాధ్వితిసామాన్యోపక్ర మాన్నపుంసకత్వం శక్యంహిశ్వమాంసేనాపి క్షున్నివర్తయితు మితిభాష్యకారవచనా త్ - నను కిమత్రాభినివేశేనగుణవత్తరయువాంతర స్వీకారేకోదోషస్తత్రాహ, అహే ళినేతి. నళినీ - సుధాకరేణ అమృతనిధినాపి అహేళినాఅసూర్యేణసుధాకరేణచంద్రేణ కింవిధత్తేకిం తేనతస్యాఇతిభావః తద్వన్మమాపియువాంతరేణేతిభావః - దృష్టాంతాలం కారః.

తదేకలుబ్ధేహృదిమేస్తిలబ్ధుం చింతానచింతామణిమప్యనర్ఘమ్,
చిత్తేమమైకస్సకలత్రిలోకీ సారోనిధిః పద్మముఖస్సఏవ. 81

తదితి. కించ తస్మిన్నలఏవైకస్మిన్ లుబ్ధేలోలుపే మేహృది అనర్ఘంచింతామ ణిమపి లబ్ధుం చింతావిచారోనాస్తి తథాచిత్తే ధనవిషయేపి మమసకలత్రిలోకీసారః త్రైలోక్యశ్రేష్ఠః పద్మముఖః పద్మాననః సనలఏవ త్రైలోక్యసారః పద్మముఖోనిధిశ్చ నలాదన్యత్రకుత్రాపిమేస్పృహా నాస్తికిముతయువాంతర ఇతిభావః.

శ్రుతశ్చదృష్టశ్చహరిత్సుమోహా ద్ధ్యాతశ్చనీరంధ్రితబుద్ధిధారం,
మమాద్యతత్ప్రాప్తిరసువ్యయోవా హస్తేతవాస్తేద్వయమేవశేషః.

శ్రుతశ్చేతి. కింబహునా సనలః శ్రుతఃదూతద్విజవందిచారణాదిముఖాదాకర్ణితః మోహాత్ భ్రాంతివశాత్ హరిత్సుదిక్షుదృష్టఃసాక్షాత్కృతశ్చ తథానీరంధ్రితబుద్ధిధా రం నిరంతరీకృత తదేకవిషయబుద్ధిప్రవాహంయథాతథా - ధ్యాతఃచింతితశ్చ తథాద్య మమతత్ప్రాప్తిః నళప్రాప్తిః అసువ్యయః ప్రాణత్యాగోవా ద్వయమేవద్వయోరన్యతర ఏవేత్యర్థః-శేషః కార్యశేషః-సచ-తవహస్తే-అస్తేఽస్త్యదాయత్తస్తిష్ఠతీత్యర్థః-అత్రతత్పదార్థ శ్రవణమననిదిధ్యాసనసంపన్నస్యబ్రహ్మప్రాప్తిసుఖోచ్ఛేదలక్షణో మోక్షో గర్వా యత్త ఏవేత్యర్థాంతరప్రతీతి ర్ధ్వనిరేవ, అభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదితి సంక్షేపః.

సంచీయతామాశ్రుతపాలనోత్థం మత్ప్రాణవిశ్రాణనజంచపుణ్యమ్,
నివార్యతామార్యవృథావిశంకా భద్రేపిముద్రేయమయేభృశంకా.

సంచీయతామితి. హేహంస ఆశ్రుతపాలనోత్థం ప్రతిజ్ఞాతార్థనిర్వాహోత్ప న్నం. ని. అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః - మత్ప్రాణానాం విశ్రాణనం దానం తజ్జంచపుణ్యంసుకృతం సంచీయతాం హేఆర్యవృథావిశంకా సందేహః నివా ర్యతాంత్యజ్యతాం అయేఅంగ భద్రేపూర్వోక్త పుణ్యరూపే శ్రేయస్యపి విషయేభృ శంకేయం ముద్రాఔదాసీన్యం శ్రీయసినోదాసితవ్యమిత్యర్థః.

అలంవిలంఘ్యప్రియవిజ్ఞయాచ్ఞాం కృత్వాపి వామ్యంవివిధంవిధేయే,
యశఃపథాదాశ్రవతాపదోత్థాత్ ఖలుస్ఖలిత్వాస్తఖిలోక్తిఖేలాత్.

అలమితి. హేప్రియప్రీతికర విజ్ఞవిశేషజ్ఞ ఉభయత్రఇగుధేత్యాదినాకప్రత్యయః - యాచ్ఞాంప్రార్థనాం విలంఘ్యాలం యాచ్ఞాంభంగోనకార్యఇత్యర్థః విధేయేవినీతజనే వివిధంవామ్యం వక్రత్వం కృత్వాప్యలం తచ్చనకార్యమిత్యర్థః - ఆశ్రవోయథోక్తకారీ. 'ని. వచనేస్థితఆశ్రవఇత్యమరః - తస్యభావస్తత్తా సైవపదంపదక్షేపఃతదుత్థాత్ - అస్తఖిలోక్తిఖేలాత్ అస్తానిరస్తాఖిలోక్తిఖేలామిథ్యాలాపవినోదోయేనతస్మాత్ యశఃపథాత్ స్ఖలిత్వాచరిత్వాఖలునస్ఖలితవ్యమిత్యర్థ అన్యథాయశోహానిస్స్యాదితి భావః. ని. నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయే ఖల్విత్యమరః - అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోరిత్యాదినోభయత్రాపిక్త్వాప్రత్యయః - ఇహనపాదాదౌఖల్వాదయఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వాన్నఇత్యర్థస్య ఖలుశబ్దస్యానుద్వేజకత్వాన్నఇత్యాదేన పాదాదౌ ప్రయోగోనదుష్యతీత్యనుసంధేయమ్.

స్వజీవమప్యార్తముదేదదద్భ్యస్తవత్రపానేదృశబద్ధముష్టేః,
మహ్యంమదీయాన్యదసూనదిత్సోర్ధర్మః కరాద్భ్రశ్యతికీర్తిధౌతః. 85

స్వేతి. హేహంస ఈదృశబద్ధముష్టేః ఈదృశకష్టలుబ్ధస్యతవ ఆర్తానాంముదేప్రీత్యై స్వజీవమపిదదద్భ్యః స్వప్రాణవ్యయేనాపి పరప్రాణత్రాణంకుర్వద్భ్యో జీమూతవాహనాదిభ్యఇత్యర్థః జీవం జీమూతవాహనఇతిప్రసిద్ధేః, త్రపానేతికౌతుకః, త్రపాయాః మనఃప్రత్యావృత్తిరూపత్వాత్తదపేక్షయా తేషాముపాదానత్వాత్పంచమీ యద్యస్మాత్ మదీయానేవఅసూన్ప్రాణాన్ మహ్యమదిత్సోస్తవకీర్త్యాధౌతశ్శుద్ధఃధర్మఃకరాద్ధస్తాత్ భ్రశ్యతినచైతత్తవార్హమితిభావః.

దత్త్వాత్మజీవంత్వయిజీవదేపి శుధ్యామిజీవాధికదేతుకేన,
విధేహితన్మాంత్వదృణేష్వశోధ్యమముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నామ్.

దత్త్వేతి. కించ జీవదేప్రాణప్రదే త్వయివిషయేఆత్మజీవంమత్ప్రాణందత్త్వాపిశుధ్యామి ఆనృణ్యంగమిష్యామీత్యర్థః - కింతుజీవాదధికఃప్రియః తద్దేత్వయికేనశుధ్యామి నకేనాపి, తత్తుల్యవస్త్వభావాదిత్యర్థః - సంతిప్రాణాః ప్రాణైస్సమాః ప్రాణాధికసమంతునకించిదితిభావః - తత్ తస్మాత్ తవభావాదేవమాం త్వదృణేషువిషయే, అశోధ్యమృణగ్రస్తాం భవితుమేవ అముద్రే అపరిమితే, దారిద్ర్యంత్వద్దేయవస్త్వభావరూపం తస్మిన్నేవ సముద్రేమగ్నాంవిధేహి నళసంఘటనేన మామృణగ్రస్తాం కుర్విత్యర్థః - అశోధ్యంమగ్నామితిమగ్నత్వానువాదేనా శుద్ధిర్విధీయతే దరిద్రాణామృణవిముక్తిర్నాస్తీతిభావః.

క్రీణీష్వమజ్జీవితమేవపణ్యమన్యంనచేద్వస్తుతదస్తుపుణ్యమ్,
జీవేశదాతర్యదితేనదాతుంయశోపితావత్ప్రభవామిగాతుమ్. 87

క్రీణీష్వేతి. హేజీవేశదాతఃప్రాణేశ్వరప్రద మజ్జీవితమేవ పణ్యంక్రేయం వస్తు క్రీణీష్వఉచితేశరూపమూల్యాదానేనస్వీకురుష్వేత్యర్థః. అన్యదేతన్మూల్యానురూపం వస్త్వంతరం నాస్తిచేత్ - తత్తర్హి పుణ్యం సుకృతం-అస్తు-కించ-యదితేతుభ్యం దాతుం యత్కించిత్ప్రదాతుం నప్రభవామి నశక్నోమి తావత్తర్హి యశోపికీర్తింవాగాతుం ప్రభవామి ఖ్యాతిసుకృతార్థమేవోపకురుష్వేత్యర్థః.

వరాటికోపక్రియయాపిలభ్యాన్నిభ్యాః కృతజ్ఞానథవాద్రియంతే,
ప్రాణైఃపణైస్స్వం నిపుణం భణంతః క్రీణంతితానేవతు హంతసంతః.

అథవాసాధుస్వాభావ్యేనాపి పరోపకారంకుర్విత్యాహ. వరాటికేతి. అథవా వరాటికోపక్రియయా కపర్దికాదానేనాపి లభ్యాన్సులభాన్ - కృతజ్ఞాన్ ఉపకారజ్ఞాన్ తావతైవబహుమన్యమానాన్ - ఇభ్యాఃధనికాః. ని. ఇభ్యఆఢ్యోధనీస్వామీత్యమరః - నాద్రియంతే ధనలోభాన్నోపకుర్వంతీత్యర్థః - సంతోవివేకినస్తు స్వమాత్మానం నిపుణంభణంతః ఏతేవయం త్వదధీనాఇతి సాధువదంతఇత్యర్థః. తానేవకృతజ్ఞాన్ ప్రాణైరేవపణైర్మూల్యైః క్రీణంత్యాత్మసాత్కుర్వంతి కిముతధనైరితిభావః - అతస్త్వయాపిసతాకృతజ్ఞాహముపకర్తవ్యేతిభావః - హంతేతిహర్షే.

సభూభృదష్టావపిలోకపాలాస్తైర్మేతదేకాగ్రధియఃప్రసేదే,
నహీతరస్మాద్ఘటతేయదేత్యస్వయంతదాప్తిప్రతిభూర్మమాభూః. 89

సఇతి. కించసభూభృన్నలః అష్టావపిలోకపాలాఃతదాత్మకఇత్యర్థః. శ్లో. అష్టాభిర్లోకపాలానాంమాత్రాభిర్నిర్మితోనృప ఇతిస్మరణాత్ - అతఏవతదేకాగ్రధియః నలైకతానబుద్ధేః మేమమతైర్లోకపాలైః ప్రసేదేప్రసన్నం భావేలిట్ దేవతాహిధ్యాయతః ప్రసీదంతీతిభావః - కుతః ఇతరస్మాదప్రసాదాత్ అన్యథేత్యర్థః-త్వం స్వయమేవ ఏత్యాగత్య-మమ-తదాప్తిప్రతిభూః నలప్రాప్తిలగ్నకోభూరితియత్ - తన్నఘటతేహి - తత్ప్రసాదాభావే కుతోమమేదం శ్రేయ ఇతిభావః.

అకాండమేవాత్మభువార్జితస్య భూత్వాపిమూలంమయివీరణస్య,
భవాన్నమేకింనళదత్వమేత్యకర్తాహృదశ్చందనలేపకృత్యమ్. 90

అకాండమితి. హేహంస విఃపక్షీ. ని. వివిష్కిరపతత్రిణఇత్యమరః - రోరీతి రేఫలోపేఢ్రిలోపేపూర్వస్యదీర్ఘోణఇతిదీర్ఘః - భవాన్ - అకాండంఅనవసరఏవ అత్యంతసంయోగేద్వితీయా ఆత్మభువాకామేనమయివిషయే అర్జితస్యకృతస్యరణస్య గాఢప్రహారలక్షణస్య మూలం హంసానాముద్దీపకత్వేన నిదానంభూత్వాపి అన్యత్ర

కాండః దండః తద్వర్జితను కాండం యథా తథా - ఆత్మభువా బ్రహ్మణా అర్జితస్య సృష్టస్య వీరణస్య తృణవిశేషస్య మూలం మూలావయవో భూత్వా అతఏవ నలదత్వం నైషధదాతృత్వం అన్యత్ర ఉశీరణత్వం చ ఏత్య మే హృదశ్చందనలేపకృత్యం శైత్యోత్పాదనం నకర్తా నకరిష్యతి కిం కరిష్యత్యేవ పరోపకారశీలత్వాదితి భావః. ని. కాండోస్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిషు, స్యాద్వీరణం వీరతృణం మూలేస్యోశీరమస్త్రియాం, అభయం నలదం స్యేవమితిచామరః అత్రవీరణస్యేతి శబ్దశ్లేషః అన్యత్రార్థశ్లేషః తథాచ నలదత్వమేత్యేతి ప్రకృతాప్రకృతయో రభేదాధ్యవసాయేన హంస ఆరోప్యమాణోశీరత్వస్య ప్రకృతతాదాత్మ్యేన చందనలేపకృత్యలక్షణ ప్రకృతకార్యోపయోగా త్పరిణామాలంకారః ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతిలక్షణాత్ - సచోక్తశ్లేష ప్రతిభోత్థాపిత ఇతిసంకరః.

అలంవిలంబ్యత్వరితుంహి వేలా కార్యేకిలస్థైర్యసహోవిచారః,
గురూపదేశంప్రతిభేవతీక్ష్ణా ప్రతీక్షతేజాతునకాలమార్తిః. 91

అలమితి. హేహంస విలంబ్యాలం నవిలంబితవ్య మిత్యర్థః-అలంఖల్వోరిత్యాదినా క్త్వా ప్రత్యయేల్యబాదేశః - త్వరితుంవేలాహి త్వరాకాలఃఖల్వయమిత్యర్థః - కాలసమయవేలాసుతుమున్ కుతఃస్థైర్యసహో విలంబసహః కార్యేవిచారఃవిమర్శః కిలేతి ప్రసిద్ధౌ అన్యథావిపద్యేతేతిభావః-తథాహి-తీక్ష్ణాశీఘ్రగ్రాహిణీ ప్రతిభాప్రజ్ఞాగురూపదేశమివ ఆర్తిరాధిః జాతుకదాపికాలం నప్రతీక్షతే కాలక్షేపంనసహత ఇత్యర్థః - ఉపమార్థాంతరన్యాసయోస్సంసృష్టిః.

అభ్యర్థనీయస్సగతేనరాజా త్వయానశుద్ధాంతగతోమదర్థమ్,
ప్రియాస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతోహి తదోదయేదన్యవధూనిషేధః.

అథానంతరకృత్యం సవిశేషముపదిశతి అభ్యర్థనీయ ఇత్యాదినాశ్లోకపంచకేన. గతేనఇతోయాతేన-త్వయా-సరాజానలః శుద్ధాంతగతోంతఃపురస్థః మదర్థం మత్ప్రయోజనం నాభ్యర్థనీయః నయాచ్యః దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం అతఏవాప్రధానేదుహాదీనామితి రాజ్ఞోభిహితకర్మత్వం, కుతఃహియస్మాత్-తదాతస్మిన్కాలే ప్రియాణామాస్యదాక్షిణ్యం ముఖావలోకనోత్థ తచ్ఛందానువృత్తిత్వబుద్ధిః తేనబలాత్కృతః బలాత్ప్రవర్తితః అన్యవధూనిషేధః ఉదయేదుత్పద్యేత.

శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తే ననైషధేకార్య మిదంనిగాద్యమ్,
అపాంహితృప్తాయనవారిధారా స్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతేతుషారా.

శుద్ధాంతేతి. కించశుద్ధాన్తసంభోగేన అంతఃపురస్త్రీసంభోగేన నితాంతతృప్తే అత్యంతతుష్టే నైషధే నలేవిషయే ఇదంకార్యం ననిగాద్యం ననిగదితవ్యం బ్రూహ

లోర్ణ్యత్ గదనుదేత్యాదినాసోపసర్గాద్యతోనిషేధాత్ తథాహి- అపాంతృప్తాయ అద్భిస్తృప్తాయేత్యర్థః నూ. పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీసమాసప్రతిషేధాదేవజ్ఞాపకాత్ షష్ఠీ రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, స్వాదుర్మధురా సుగంధిః కర్పూరాదివాసనయా శోభనగంధా అత్రకవీనాం నిరంకుశత్వాద్గంధస్యేత్త్వే తదేకాంతగ్రహణమితి నియమానాదరః, తుషారాశీతలా వారిధారా నస్వదతే నరోచతే దృష్టాంతాలంకారః.

విజ్ఞాపనీయా నగిరోమదర్థాః క్రుధాకదుష్ణే హృదినైషధస్య,
పిత్తేనదూనే రసనేసితాపి తిక్తాయతే హంసకులావతంస. 94

విజ్ఞాపనీయాఇతి. హేహంసకులావతంస నైషధస్య నలస్య హృది హృదయే క్రుధా క్రోధేనకదుష్ణేసతి నూ. కవంచోష్ణ ఇతిచకారాత్కోః కదాదేశః, మహ్యామిమామదర్థాః అర్థేనసహనిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా చ వక్తవ్యా, గిరోవాచః నవిజ్ఞాపనీయాః క్రోధావస్థాయాం నవిజ్ఞాప్యాఇత్యర్థః తథాహి పిత్తేనపిత్తదోషేణ దూనే దూషితే రసనే రసనేంద్రియే సితాశర్కరాపి తిక్తాయతే అతితిక్తాభవతి భృశాదిత్వాత్క్యఙ్-అనుదాత్తఙిత ఇత్యాత్మనేపదం అత్రాపిదృష్టాంతాలంకారః.

ధరాతురాసాహి మదర్థయాచ్ఞా కార్యానకార్యాంతరచుంబిచిత్తే,
తదార్థితస్యానవబోధనిద్రా బిభర్త్యవజ్ఞాచరణస్యముద్రామ్. 95

ధరేతి. తురంత్వరితం సాహయత్యభిభవత్యరీనితి తురాసాట్ ఇంద్రః సాహయతేశ్చౌరాదికత్వాత్క్విప్-నహివృతీత్యాదినా పూర్వపదస్యదీర్ఘః ప్రకృతిగ్రహణేణ్యధికస్యాపి గ్రహణాత్, ముగ్ధబోధస్తుతురాశబ్దంటాబంతమాహ, అజాదిషుసాడ్రూపత్వాభావాత్సహేస్సాడస్స ఇతిషత్వంనాస్తి, తస్మిన్ ధరాతురాసాహి భూమీంద్రే నలే కార్యాంతరచుంబిచిత్తే అన్యకార్యవ్యాసక్తచిత్తేసతి మదర్థయాచ్ఞా మత్ప్రయోజనప్రార్థనా నకార్యా తథాహి-తదా ఉన్యాసంగకాలే అర్థితస్య ప్రార్థితార్థస్య అనవబోధో బోధాభావః సఏవనిద్రా సా అవజ్ఞాచరణస్యానాదరస్య ముద్రామభిజ్ఞానం బిభర్తి అనాదరప్రతీతిం కరోతీత్యర్థః తచ్చాతికష్టమితిభావః.

విజ్ఞేనవిజ్ఞాప్య మిదంనరేన్ద్రే తస్మాత్త్వయాస్మిన్సమయంసమీక్ష్య,
ఆత్యంతికాసిద్ధి విలంబసిద్ధ్యోః కార్యస్యకార్యస్య శుభావిభాతి. 96

విజ్ఞేనేతి. తస్మాదుక్తకారణాత్ - విజ్ఞేనవివేకినా-త్వయా- సమయంసమీక్ష్య ఇదంకార్యం అస్మిన్నరేంద్రే విషయేవిజ్ఞాప్యం నత్వేవం కార్యవిలంబస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ. ఆత్యంతికేతి. హేహంస కార్యస్య ఆత్యంతికాసిద్ధి విలంబసిద్ధ్యోర్మధ్యే ఆర్యస్యవిదుషః - తేతవ - కాకతరా శుభాసమీచీనా విభాతి ప్రతిభాతి అనవసరవిజ్ఞాపనేన కార్యవిఘాతాద్వరం విలంబనేనాపి కార్యసాధనమితిభావః.

ఇత్యుక్తవత్యా యదలోపి లజ్జా సానౌచితీచేతసినశ్చకాస్తు,
స్మరస్తుసాక్షీతదదోషతాయా మున్మాద్యయ స్తత్త దవీవదత్తాం. 97

ఇతీతి. ఇతీత్థం ఉక్తవత్యాతయా భైమ్యాలజ్జా అలోపి త్యక్తేతియత్-సా-విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశః అనౌచితీ అనౌచిత్యంకథంనోస్మాకంశృణ్వతాం చేతసిచకాస్తు కింతుతస్యలజ్జాత్యాగస్యఅదోషతాయాం స్మరఃసాక్షీప్రమాణం యఃస్మరః తాంభైమీంఉన్మాదోన్మాదావస్థాం ప్రాపయ్యతత్తదనుచితం అవీవదత్ వాదయతిస్మవదతేర్ణ్యాచఙ్ గతిబుద్ధీత్యాదినావదతేరణికర్తుఃకర్మత్వం ప్రకృతిస్థస్యస్మరస్యాయందోషో నకామోపహతచేతసఇతిభావః.

ఉన్మత్తమాసాద్యహరఃస్మరశ్చ ద్వావప్యసీమాంముదముద్వహేతే,
పూర్వఃస్మరస్పర్ధితయాప్రసూనం నూనంద్వితీయోవిరహాధిదూనమ్.

ననుకామోవాకిమర్థమేవం కారయతీత్యాశంక్యతస్యాయం నిసర్గోయమున్మత్తేన క్రీడతీతిసదృష్టాంతమాహ.—ఉన్మత్తమితి. హరఃస్మరశ్చద్వావపి ఉన్మత్తమాసాద్యఅసీమామనంతాంముదముద్వహేతే వహేఃస్వరితేత్వాదాత్మనేపదం - కింతు తత్రనిర్దేశక్రమాత్ పూర్వఃపూర్వోక్తోహరః స్మరస్పర్ధితయా స్మరద్వేషితయాప్రసూనం ధత్తూరకుసుమం తస్యతదాయుధతయేతిభావః, నూనం, ద్వితీయఃస్మరస్తు విరహాధిదూనంవిరహవ్యథాత్తం ఉన్మాదావస్థాపన్నమిత్యర్థః - తత్రవినోదలాభాదితిభావః. ని. ఉన్మత్తఉన్మాదవతి ధత్తూరముచకుందయోరితివిశ్వః ఉభయోరభేదాధ్యవసాయాత్సమానధర్మత్వం. విశేషణమాత్రశ్లేషాత్ప్రకృతా ప్రకృతగోచరత్వాచ్చభయశ్లేషః తేన హారవత్స్మరోపి ఉన్మత్తప్రియఇత్యుపమాగమ్యతే.

తథాభిధాత్రీమథ రాజపుత్రీం నిర్ణీయతాంనైషధబద్ధరాగామ్,
అమోచిచంచూపుటమౌనముద్రా విహాయసా తేనవిహస్యభూయః.

తథేతి. అథానంతరం తథా అభిధాత్రీంవక్త్రీం తాంరాజపుత్రీంనైషధేనలేబద్ధరాగాం నిర్ణీయతేనవిహాయసా విహంగేన విహస్యభూయః పునఃచంచూపుట మౌనముద్రానిర్వచనత్వం అమోచిఅవాదీత్యర్థః.

ఇదంయదిక్ష్మాపతిపుత్రితత్త్వం పశ్యామితన్నస్వవిధేయమస్మిన్,
త్వాముచ్చకైస్తాపయతాన్నృపంచ పంచేషుణైవాజనియోజనేయం.

ఇదమితి. హేక్ష్మాపతిపుత్రి ఇదంత్వయోక్తం తత్త్వం సత్యంయదితర్హి అస్మిన్విషయేస్వవిధేయం మత్కృత్యంనపశ్యామికింతుత్వాంనృపంనలంచ ఉచ్చకైరత్యంతం తాపయతాపంచేషుణైవ ఇయంయోజనాయోరుభయోస్సంఘటనా అజనిజనితా, జనేః కర్మణిలుఙ్చిణ్-చిణోలుక్.

త్వద్బద్ధబుద్ధేర్బహిరింద్రియాణాం
తస్యోపవాసవ్రతినాం తపోభిః,
త్వామద్యలబ్ధ్వామృతతృప్తిభాజాం
స్వం దేవభూయం చరితార్థమస్తు. 101

త్వదితి. కింతుత్వద్బద్ధబుద్ధేస్త్వదాసక్తచిత్తస్యత్వామేవధ్యాయతఇత్యర్థః - అతఏవతస్యనలస్య ఉపవాసవ్రతినాం త్వదాసంగాద్విషయాంతర వ్యావృత్తానాం తపోభిరుక్తోపవాసవ్రతరూపైః అద్యత్వాంలబ్ధ్వా మన్ముఖేనలబ్ధప్రాయాం నిశ్చిత్యసాక్షాత్కృత్యేతిచగమ్యతే - అతఏవామృతేనయాతృప్తిస్తద్భాజాం బహిరింద్రియాణాం స్వం స్వకీయం దేవభూయందేవత్వమింద్రియత్వం సురత్వంచ. ని. దేవస్సురేఘనేరాజ్ఞిదేవమాఖ్యాతమింద్రియమితివిశ్వః చరితార్థంసఫలం అస్తు అమృతపానైకఫలత్వాద్దేవత్వస్యేతిభావః - అభిధాయాఃప్రకృతార్థేనియమనాత్ అర్థాంతరప్రతీతిర్ధ్వనిరేవేత్యనుసంధేయమ్.

తుల్యావయోర్మూర్తిరభూన్మదీయాదగ్ధాపరంసాస్యనతాప్యతేపి,
ఇత్యభ్యసూయన్నివదేహతాపం తస్యాతనుస్త్వద్విరహాద్విధత్తే.

యదుక్తంనృపంచపంచేషుస్తాపయతీతితదాహ. తుల్యేతి. ఆవయోః నలస్యమమచేత్యర్థః త్యదాదీనిసర్వైర్నిత్యమితి సర్వగ్రహణాత్త్యదాదీనాం నలేనసహోక్తౌత్యదాదేశ్శేషః మూర్తిస్తనుః తుల్యాతుల్యరూపా అభూత్ అత్రమదీయాసామూర్తిఃపరం నిశ్శేషందగ్ధాభస్మీకృతా అస్యనలస్యమూర్తిస్తునతాప్యతేపి తాపమపి నప్రాప్యతఇతిహేతోఃఅభ్యసూయన్నివఈర్ష్యన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా అతనురనంగఃత్వద్విరహాత్త్వద్విరహమేవరంధ్రమన్విష్యేత్యర్థః - తస్యనలస్యదేహతాపం విధత్తే తస్మాత్సిద్ధిపదముపతిష్ఠతేతేమనోరథ ఇతిభావః.

లిపిందృశాభిత్తివిభూషణంత్వాం నృపఃపిబన్నాదరనిర్నిమేషః,
చక్షుర్జలైరార్జితమాత్మచక్షూ రాగంసధత్తేరచితంత్వయాను. 103

అథాస్యదశావస్థాంవర్ణయన్ చతుఃశ్రీతిం తావచ్ఛ్లోకద్వయేనాహ. లిపిమితి. హేభైమిసన్నృపఃభిత్తివిభూషణంసద్యోలంకారభూతాం లిపించిత్రమయీంత్వాం ఆదరేణాస్థయా నిర్నిమేషః దృశాపిబన్ చక్షుర్జలైర్నిర్నిమేషత్వకృతైరశ్రుభిః ఆర్జితంత్వయాను త్వయావారచితం ఆత్మచక్షుషో రాగమారుణ్యమనురాగంచధత్తే అత్రోభయకారణసంభవాదుభయస్మిన్నపిరాగే జాతేశ్లేషమహిమ్నా ఏకత్రాభిమానాత్కారణవిశేషసందేహః.

పాతుర్దృశాలేఖ్యమయీంనృపస్యత్వామాదరాదస్తనిమీలయాస్తి,
మమేదమిత్యశ్రుణినేత్రవృత్తేః ప్రీతేర్నిమేషచ్ఛిదయావివాదః. 104

ఇమమేవార్థంభంగ్యంతరేణాహ. పాతురితి. అస్తనిమీలయా నిర్నిమేషయా దృశా ఆలేఖ్యమయీంచిత్రగతాంత్వాంఆదరాత్పాతుః దర్శితురిత్యర్థః పిబతేస్తృన్ప్రత్యయః - అతఏవనలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధాత్త్వామితిద్వితీయా, నృపస్య నేత్రవృత్తేః నేత్రప్రవృత్తేః ప్రీతేశ్చక్షుఃప్రీతేఃనిమేషస్యచ్ఛిదయావిచ్ఛేదేనసహ నేత్రవృత్త్యేతిశేషః భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః అశ్రుణివిషయే ఇదమశ్రుమమేతిమత్కృతంమత్కృతమితి వివాదఃకలహోస్తి భవతీత్యర్థః అతిగాఢాచక్షుఃప్రీతిరిత్యర్థః.

త్వంహృద్గతాభైమిబహిర్గతాపి ప్రాణాయితానాసికయాస్యగత్యా,
నచిత్తమాక్రామతి తత్రచిత్రమేతన్మనోయద్భవదేకవృత్తి. 105

అథమనస్సంగమాహ. త్వమితి. హేభైమి త్వంబహిర్గతాపిహృద్గతా అంతర్గతా అపిర్విరోధే తస్యాభాసత్వాద్విరోధాభాసోలంకారః అస్యనలస్య కయాగత్యాకేనప్రకారేణ ప్రాణాయితాప్రాణవదాచరితా ప్రాణిసమానోపమానా దాచారేకర్తుఃక్యఙ్ప్రత్యయః - నాసిఅస్యేవేత్యర్థః యతఃప్రాణోపి నాసికయానాసాద్వారా ఆస్యగత్యాముఖద్వారేణోచ్ఛ్వాస నిశ్వాసరూపేణ బహిర్గతోపి అంతర్గతోభవతీతి శబ్దశ్లేషః అతఏవ ప్రాణాయితేతి శ్లిష్టవిశేషణోయముపమాపూర్వోక్త విరోధాభాసేన సంకీర్ణా తత్ర ప్రాణాయితత్వేచిత్రం ఆశ్చర్యరసః చిత్తంనాక్రామతి నకించిచ్చిత్రమిత్యర్థః కుతః - యద్యస్మాదేతన్మనోనలచిత్తం భవతీత్వమేవైకావృత్తి ర్జీవికాయస్య తద్భవదేకవృత్తి భవచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వాత్సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే పుంవద్భావఇతి పుంవద్భావః. జీవితభూతస్యప్రాణాయితత్వేకించిత్రం జీవితస్యప్రాణధారణాత్మకత్వాదితిభావః.

అజస్రమారోహసిదూరదీర్ఘాం సంకల్పసోపానతతింతదీయాం,
శ్వాసాన్సవర్షత్యధికంపునర్య ద్ధ్యానాత్తవత్వన్మయతాంతదాప్య.

అథద్వాభ్యాం సంకల్పావస్థామాహ. అజస్రమితి. దూరదీర్ఘామత్యాయతాం తదీయాంనలీయాం సంకల్పామనోరథా ఏవసోపానాని తేషాం తతింపఙ్క్తిం అజస్రం త్వమారోహసి శ్వాసాన్పునః సనలః అధికంవర్షతిముంచతీతియత్ - తత్ శ్వాసవర్షణం తవ ధ్యానాత్ త్వన్మయతాం త్వదాత్మకత్వం అప్యప్రాప్య అప్నోతేరంతర్భూతణ్యర్థాత్ క్త్వాయాం సమాసేఽనఞ్పూర్వ ఇతి క్త్వోల్యబాదేశః నూనమితిశేషః అన్యథాకథమన్యాయా సాదన్యస్యశ్వాస మోక్షఇతిభావః - అత్రశ్వాససోపానారోహణయోః కార్యకారణయోర్వైయధికరణ్యోక్తేరసంగత్యలంకారః. శ్లో. కార్యకారణయోర్భిన్న దేశ్యతేస్యాదసంగతి రితిలక్షణాత్ - తన్మూలాచేయం నలస్యదమయంతీ తాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

హృత్తస్య యాం మంత్రయతే రహస్త్వాం
తాంవ్యక్తమామంత్రయతేముఖంయత్,
తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్ర
సఖ్యోచితీ సాఖలు తన్ముఖస్య. 107

హృదితి. తస్యనలస్య హృత్ హృదయంకర్తృయాంత్వాంరహఃఉపాంశు. ని. రహశ్చోపాంశుచాలింగ ఇత్యమరః మంత్రయతేసంభాషతే తాంత్వాంముఖం కర్తృవ్యక్తంప్రకాశ మామంత్రయతే సంభాషతే హేప్రియే క్వయాసి మామనుయాంతం పశ్యేత్యేవముచ్చైరుచ్చారయతీతియత్ - సా తద్రహస్యప్రకాశనం విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగతా తన్ముఖస్య తద్వైరిణో నలద్వేషిణః పుష్పాయుధస్యమిత్రంసహచరశ్చంద్రః తేనయత్సఖ్యంమైత్రీ సాదృశ్యంతస్యోచితీఔచిత్యంఖలు అరిమిత్రమిత్రస్యాప్యరిత్వాదుచితమేతద్రహస్య భేదనమిత్యర్థః అత్రముఖకర్తృకరహస్యోద్భేదనస్యోక్తవైరనిమిత్తకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే.

స్థితస్యరాత్రావధిశయ్యశయ్యాం మోహేమనస్తస్య నిమజ్జయంతీ,
ఆలింగ్యయాచుంబతిలోచనేసా నిద్రాధునానత్వదృతేంగనావా.

అథైకేన జాగరమరతించాహ. స్థితస్యేతి. రాత్రౌశయ్యామధిశయ్యశయ్యాయాంశయిత్వానూ. అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేత్యధికరణస్యకర్మత్వం, స్థితస్యనలస్యమనో మోహే సుఖపారవశ్యే నిమజ్జయంతీ సతీయా ఆలింగ్యలోచనేచుంబతి సానిద్రాత్వదృతేత్వత్తోవినా సూ. అన్యారాదితరర్తే ఇత్యాదినా పంచమీత్వద్విరహాద్ధేతోః త్వదన్యాచేతిద్రష్టవ్యం అంగనావా అధునానాస్తి నిద్రానిషేధాజ్జాగరః అంగనాంతరనిషేధాద్విషయద్వేషలక్షణా అరతిశ్చోక్తా అత్రనిద్రాంగనయోః ప్రస్తుతయోరేవాలింగనాక్షిచుంబనాదిధర్మసామ్యాదౌపమ్యప్రతీతేః కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా. శ్లో. ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతా తుల్యయోగితేతిలక్షణాత్.

స్మరేణనిస్తక్ష్య వృథైవబాణై ర్లావణ్యశేషాం కృశతామనాయి,
అనఙ్గతామప్యయమాప్యమానః స్పర్ధాంనసార్ధం విజహాతి తేన. 109

అథకార్శ్యావస్థామాహ. స్మరేణేతి. అయంనలః స్మరేణబాణైఃనిస్తక్ష్య నిశాత్యవృథైవ లావణ్యంకాంతివిశేషః ని. ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతియదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతఇతిభూపాలః తదేవ శేషోయస్యాస్తాం

కృశతాం కార్శ్యం అనాయి నీతః, నయతేర్ద్వికర్మకత్వాదప్రధానే కర్మణిలుఙ్. ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామితివచనాత్-పృథాత్వంవ్యక్తిః అనంగతాం కృశాంగతాం అనుదరాకన్యేతి వదీపదర్థేవఙ్ సమానః ఆప్యమానో నీయమానోపి పూర్వవదప్రధానే కర్మణిశానచ్ప్రత్యయః- తేనస్మరేణసార్ధం స్పర్ధాం నవిజహాతి తథాపితం జిగీషత్యేవేత్యర్థః - అంగకార్శ్యేప్యపిస్పర్ధాబీజస్య లావణ్యస్యాకార్శ్యాదంగ కర్శనంపృథైవేతిభావః - అతఏవ విశేషోక్తిరలంకారః. శ్లో. తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యత ఇతిలక్షణాత్.

త్వత్ప్రాప్తికామస్యతినైనసోపి త్వయ్యేషదాస్యేపి నలజ్జతేయత్,
స్మరేణబాణై రతితక్ష్యతీక్ష్ణైర్లూనస్స్వభావోపి కియాన్కిమస్య.

అథద్వాభ్యాంలజ్జాత్యాగమాహ.—త్వదిత్యాది స్మరేణతీక్ష్ణైర్బాణైః అతితక్ష్య శరీరమితిశేషః అస్యనలస్యస్వభావోపి పాపభీరుత్వ నీచకృత్యగర్హాతాచ్ఛీల్యమపి కియాన్ అల్పోలూనః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా కుతః యద్యస్మాత్-త్వత్ప్రాప్తికామః త్వత్ప్రాప్తిసాధనాత్ ఏనసః పాపాదపి నత్రస్యతి, సూ. భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానత్వం ఏషనలః త్వయిదాస్యేపి విషయేనలజ్జతే.

స్మారంజ్వరంఘోర మపత్రపిష్ణోః సిద్ధాగదంకారచయేచికిత్సౌ,
నిదానమౌనా దవిశద్విశాలా సాంక్రామికీతస్య రుజేవలజ్జా. 111

స్మారమితి. ఘోరందారుణం స్మారంజ్వరంకామసంతాపం చికిత్సౌప్రతికర్తరికితనివాసఇతిధాతోః.సూ.గుప్తిజ్కిద్భ్యస్సన్, నిందాక్షమావ్యాధిప్రతీకారేషుస్థాప్యతఇతిరోగప్రతీకారార్థేసన్ప్రత్యయః - సనాశంసభిక్షఉః నలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధః- సిద్ధాగదంకారచయేసిద్ధవైద్యసంఘే కర్మణ్యణ్ కారేసత్యాగదస్యేతి ముమాగమః నిదానమౌనాద్రోగ నిదానానభిధానాద్ధేతోః అపత్రపిష్ణోః లజ్జాశీలస్యఅలంకృఞిత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః - తస్యనలస్య విశాలామహతీలజ్జాసంక్రమాదాగతా సాంక్రామికీరుజేవ. అక్షిరోగోప్యపస్మారః క్షయఃకుష్ఠంమసూరికా. దర్శనాత్ స్పర్శనాద్దానాత్సంక్రామంతినరాన్నరమిత్యుక్తరోగఇవేత్యర్థః - భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః అవిశత్ అజ్ఞాతనిదానాహిలజ్జాభాజోభవంతీతిప్రసిద్ధిః.

బిభేతిరుష్టాసికిలేత్యకస్మా
త్సత్వాం కిలోపేత్యహసత్యకాండే,
యాంతీమివత్వామను యాత్యహేతో
రుక్తస్త్వయేవ ప్రతివక్తి మోఘమ్. 112

అథోన్మాదావస్థామాహ.—బిభేతీతి. సనలఃఅకస్మాత్ అకాండే రుష్టాసపితాసికిలేతిబిభేతి అకాండేఅనవసరే త్వాముపేత్యకిలప్రాప్యేవ హసతి అహేతోరకస్మాద్యాంతీమివగచ్ఛంతీమివత్వామనుయాతి త్వయోక్తఇవమోఘం నిర్విషయంప్రతివక్తి సర్వోయమున్మాదానుభావః ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః.

భవద్వియోగా భిదురార్తిధారా
యమస్వసుర్మజ్జతి నిశ్శరణ్యః,
మూర్ఛామయద్వీపమహాంధ్యపంకే
హాహామహీభృద్భట కుంజరోయం. 113

అథమూర్ఛావస్థామాహ.—భవదితి. భవత్యాఃవియోగోభవద్వియోగః సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే పుంవద్భావఇతి పుంవద్భావః - తస్మిన్ అభిదురాఅవిచ్ఛినావిదిభిదిచ్ఛిదేఃకురచ్-ఆర్తిధారాదుఃఖపరంపరా తస్యాఏవయమస్వసుః యమునాయాః మూర్ఛామయం మూర్ఛావస్థారూపం ద్వీపంతత్రయన్మహాంధ్యం మహామోహః తస్మిన్నేవపంకే అయంమహీభృద్భటో రాజవీరః సఏవకుంజరః శరణ్యః త్రాణసమర్థః-తత్రసాధురితి యత్ప్రత్యయః-తద్రహితోనిశ్శరణ్యః నిరాలంబస్సన్ మజ్జతి హాహేతిఖేదే, రూపకాలంకారః - ఆర్తిధారాయాస్తమోవికారత్వేన రూపసామ్యాద్యమునాత్వేన రూపణమ్.

సవ్యాపసవ్యత్యజనాద్ద్విరుక్తైః పంచేషుబాణైః పృథగార్జితాసు,
దశాసుశేషాఖలుతద్దశాయా తయానభఃపుష్ప్యతుకోరకేణ. 114

దశమావస్థాతు తస్యకదాపి సుగమామాభూదిత్యాహ.—సవ్యేతి. సవ్యాపసవ్యాభ్యాం వామదక్షిణాభ్యాం త్యజనాన్మోచనాత్ ద్విరుక్తైఃద్విగుణీకృతైః దశభిరిత్యర్థః - పంచేషుబాణైఃపృథగార్జితాసు ప్రత్యేకముత్పాదితాసుదశాసు. శ్లో. దృఙ్మనస్సంగసంకల్పాజాగరఃకృశతారతిః. హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశ. ఇత్యుక్తాసుచక్షుఃప్రీత్యాదిదశావస్థాసుమధ్యేశేషా అవశిష్టాయాతద్దశాఖలుతద్దశాపి దశమావస్థేత్యర్థః తయైవకోరకేణ కలికయేతిరూపకం నభః పుష్ప్యతుపుష్పితమస్తు సాదశాఖపుష్పకల్పాస్తుకదాపి మాభూదిత్యర్థః- తచ్చత్వత్ప్రాప్తిలాభాదిత్యర్థః పుష్పవికసనఇతి ధాతుర్దైవాదికః.

త్వయిస్మరాధేస్సతతాస్మితేన ప్రస్థాపితో భూమిభృతాస్మితేన,
సంగత్యభూతస్సఫలోభవత్యా భావప్రతీత్యాగుణలోభవత్యాః. 115

త్వయీతి. కింబహునా. అహమపిత్వయివిషయేస్మరాధేః కామదుఃఖాద్ధేతోః

సతతమస్మి తేనసిత్యఖిన్నే వతేనభూమిభృతాన శేనప్రస్థాపితోస్మి అథాగత్యగుణలోభవ త్వాభవత్యాస్తనభావప్రతీత్యా అభిప్రాయజ్ఞానేనసఫలోభూతః సిద్ధార్థోస్మీత్యర్థః.

ధన్యాసి వైదర్భిగుణై రుదారై ర్యయా సమాకృష్యత నైషధోపి,
ఇతఃస్తుతిః కాఖలుచంద్రికాయా యదబ్ధిమప్యుత్తరళీకరోతి. 116

ధన్యాసీతి. హేవైదర్భి భైమి వైదర్భీరీతిరపి గమ్యతే ధనంలబ్ధ్రీధన్యాఅసి కృతార్థాసీత్యర్థః - ధనగణంలబ్ధేతియత్ ప్రత్యయః కుతః యయాత్వయా ఉదారైరుత్కృష్టైః గుణైర్లావణ్యాదిభిః అన్యత్రశ్లేషప్రసాదాదిభిః పాశైశ్చేతిగమ్యతే - నైషధఃనలోపి తాదృగ్విధోపీత్యర్థః - సమాకృష్యతసమ్యగాకృష్టః వశీకృతఇత్యర్థః ఏతేనవైదర్భి రీత్యాశ్లేషాది గుణైర్భావక ఇవేత్యుపమాలంకారోవ్యజ్యతే తథాహి - చంద్రికాయాః అబ్ధిమపిఅతిగంభీర మపీత్యర్థః ఉత్తరళీకరోతి క్షోభయతీతియత్ ఇతోధికాస్తుతిర్వర్ణనా కాఖలు నకాపీత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః తేనసలస్యసముద్రగాంభీర్యం దమయంత్యాశ్చంద్రికా సౌందర్యంచవ్యజ్యతే.

నలేన భాయాః శశినా నిశేవ
త్వయా సభాయాన్నిశయాశశీవ,
పునఃపున స్తద్యుగయుగ్విధాతా
స్వభ్యాసమాస్తేనుయువాం యుయుక్షుః. 117

ఫలితామాహ.—నలేనేతి. శశినానిశేవత్వం నలేనభాయాఃభాహిభాతేరాశిషి లిఙ్ సోపినిశయాశశివత్త్వయాభాయాత్ భాతు పూర్వవల్లిఙ్ కించఅత్రదైవానుమూల్యమపి సంభావ్యతఇత్యాహ. - పునఃపునః ముహుర్ముహుః తయోర్నిశాశశినోఃయుగం యుక్మంయున క్తియోజతీతితద్యుగయుక్ క్విప్, యువాంత్వాంనలంచ, త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః - యోక్తుమిచ్ఛుః యుయుక్షుః యుజేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, స్వభ్యాసం అభ్యాసస్యసమృద్ధౌ నిరంతరాభ్యాసఇత్యర్థః - సమృద్ధ్యర్థేవ్యయీభావః- తతఃపరస్యాస్సప్తమ్యాః వైకల్పికోమ్భావః - ఆస్తేనుఅద్యాప్యభ్యస్యతి కిమిత్యర్థః - అత్రతదార్థ్యేచతుర్థ్యాఅమ్ భావఇతి వ్యాఖ్యానే అభ్యాసార్థమభ్యస్యతీత్యర్థఃస్యాత్ - తథాచాత్మాశ్రియసాస్యదిత్యుపేక్షణీయం అత్రదమయంతీనలయోరన్యోన్యశోభాజననోక్తే రన్యోన్యాలంకారః పరస్పరక్రియాజననమన్యోన్యమితిలక్షణాత్ - సహోపమాద్వయానుప్రాణితఇతి సంకరః తన్మూలాచేయంవిధాతుః పునఃపునః నిశాశశియోజనాయాం దమయంతీనలయోజనార్థాభ్యాసత్వోత్ప్రేక్షేతి సంకరః.

స్తనద్వయేతన్విపరంతవైవ పృథౌయది ప్రాప్స్యతి నైషధస్య,
అనల్పవైదగ్ధ్యవివర్ధినీనాం పత్రావళీనాంరచనాసమాప్తిమ్. 118

స్తనద్వయఇతి. కించ నైషధస్యనలస్య అనల్పేనమాహతావైదగ్ధ్యేన నైపుణ్యేన వివర్ధినీనాముజ్జృంభిణీనాం పత్రావళీనాంరచనాసమాప్తిం సంపూర్ణతాంప్రాప్స్యతి యదితర్హి హేతన్విపృథౌపృథునిభాషితపుంస్కత్వాద్వికల్పే నపుంవద్భావఃతవైవపరం స్తనద్వయేనాన్యస్యాః స్తనద్వయ ఇత్యర్థః అన్యాసామయోగ్యత్వా దితిభావః.

ఏకస్సుధాంశుర్నకథంచనస్యా త్తృప్తిక్షమ స్త్వన్నయనద్వయస్య,
త్వల్లోచనాసేచనక స్తదస్తు నలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః. 119

ఏకఇతి. ఏకస్సుధాంశుః త్వన్నయనద్వయస్య కథంచనకథంచిదపి తృప్తౌ ప్రీణనేక్షమోనస్యాత్ తత్తస్మాత్ నలాస్యశీతద్యుతినానలముఖచంద్రేణ సద్వితీయస్సన్ త్వల్లోచనయోరాసేచనఃఅనంతతృప్తికరోస్తు. ని. తదాసేచనకంతృప్తే ర్నాస్త్యంతోయస్యదర్శనా దిత్యమరః - అసిచ్యతేఅప్యతేఅనందఅనేనేత్యాసేచనఃకరణే ల్యుట్ సఏవాసేచనకః.

అహోతపఃకల్పతరుర్నలీయ స్త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః,
త్వద్భ్రూయుగంయస్యఖలుద్విపత్రీ తవాధరోరజ్యతియత్కలంబః.

అథద్వాభ్యాం నలతపస్సాఫల్యమాహ.—అహోఇత్యాది. నళస్యాయంనలీయః మూ. నానామధేయస్యేతిస్వద్ధసంజ్ఞాయాంవృద్ధాచ్ఛః, తపఏవకల్పతరుః ప్రసిద్ధకల్పతరువిలక్షణఇత్యర్థః - అతఏవాహో ఇత్యాశ్చర్యం వైలక్షణ్యమేవాహ త్వదితి అత్రాపి యచ్ఛబ్దో దర్శిష్టవ్యః - యఃకల్పతరుః తవపాణిజాగ్రైః కరరుహాగ్రైరేవ స్ఫురంతీ అంకురశ్రీర్యస్యసః తద్రూపాంకురవానిత్యర్థః - యస్యత్వద్భ్రూయుగమేవ ద్వయోః పత్రయోస్సమాహారః ద్విపత్రీ ప్రథమోత్పన్నం పత్రద్వయంఖలు తవాధరోయత్కలంబః యస్యనాళికా కిసలయకాండస్సన్నిత్యర్థః - ని. అస్యతు నాళికాకదంబశ్చ కలంబశ్చేత్యమరః రజ్యతిస్వయమేవ రక్తోభవతి. మూ. కుషిరంజోః ప్రాచాంశ్య న్పరస్మైపదంచేతి కర్మకర్తరియాపమ్.

యస్తేనవః పల్లవితః కరాభ్యాం స్మితేనయః కోరకిత స్తవాస్తే,
అంగమ్రదిమ్నాతవపుష్పితోయః స్తనశ్రియాయః ఫలిత స్తవైవ.

యఇతి. యః తేతవ కరాభ్యాంపల్లవిత స్సంజాతపల్లవః నవోభినవః ప్రసిద్ధకల్పతరు విలక్షణ ఇత్యర్థః - యః తవస్మితేనకోరకిత స్సంజాతకోరక స్సన్నాస్తే యః తవాంగానాం మ్రదిమ్నామార్దవేనపుష్పిత స్సంజాతపుష్పః యఃతవైవ స్తనశ్రియా స్తనసౌందర్యేణఫలితస్సంజాతఫలః సర్వత్రతారకాదిత్వాది తచ్ ప్రత్యయః-అత్రశ్లోకద్వయే నలతపసి దమయంతీనఖాదిషుచకల్పతరు తదవయవత్వ రూపణాత్సావయవరూపకం తచ్చావయవినః కల్పతరోరవయవానాం నఖాంకురాదీనాంచ మిథః కార్య

కారణభూతానాం భిన్నదేశత్వా దసంగత్యామిశ్రితమితిసంకరః. శ్లో. కార్యకారణయోర్భిన్నదేశత్వేస్యా దసంగతి రితి లక్షణాత్.

కంసీకృతాసీత్ఖలుమండలీందోః స్సంసక్తరశ్మిప్రకరా స్మరేణ,
తులాచనారాచలతానిజైవ మిథోనురాగస్యసమీకృతౌవామ్. 122

కించ సమానురాగిత్వా చ్చ యువయో స్సమాగమః శ్లాఘ్య ఇత్యాశయేనాహ. కంసీకృతేతి. స్మరేణకర్త్రా వాంయువయోః మిథోనురాగస్య అన్యోన్యానురాగస్య యస్తవతస్మిన్ యశ్చత్వయితస్య తయోరనురాగయోరిత్యర్థః - సమీకృతౌ సమీకరణే నిమిత్తే తదర్థ మిత్యర్థః సంసక్తస్సంయోజితః రశ్మినా మంశూనామేవ సూత్రాణాం ప్రకరస్సమూహో యస్యాంసా. ని. కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మిఇత్యమరః - ఇందోర్మండలీబింబం కంసీకృతాలోహపాత్రీకృతా ఆసీత్. ని. కంసోస్త్రీలోహభాజనమితి శాబ్దికమండనే నిజానారాచలతా శరశలాకైవతులాచ తులాదండశ్చ కృతేతి శేషః - అత్రేందుమండల్యాదౌ కంసత్వాదిరూపణా దేవస్మరేతోలకత్వ రూపణసిద్ధేరేకదేశ వివర్తిరూపకం.

సత్త్వస్రుతస్వేదమధూత్థసాంద్రే తత్పాణిపద్మే మదనోత్సవేషు,
లగ్నోత్థితా స్త్వత్కుచపత్రరేఖా స్తన్నిర్గతా స్తంప్రవిశంతుభూయః.

సత్త్వేతి. కించ మదనోత్సవేషు సురతకేళిషు సత్త్వేన మనోవికారేణ స్రుతో యః స్వేదః సాత్త్వికవికారవిశేషః - తేనైవమధూత్థేన మధూచ్ఛిష్టేన సాంద్రే నిరంతరే అతఏవతస్యనలస్య పాణిపద్మేలగ్నా స్సంక్రాంతాః అతఏవోత్థితాః స్త్వత్కుచతటాద్విశ్లిష్టాః మధూచ్ఛిష్టేనికషస్థ కనకరేఖావదితిభావః - స్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలసమాసః - తన్నిర్గతా స్తత్పాణిపద్మోత్పన్నాః త్వత్కుచపత్రరేఖాః భూయః తం తత్పాణిపద్మం. ని. వాపుంసిపద్మం నళిన మిత్యమరః ప్రవిశంతు కార్యస్య కారణేలయనియమాదితిభావః- యువయోస్సమాగమో స్త్వితితాత్పర్యార్థః.

బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః కేళివనే మరుద్భిః,
ప్రసూనవృష్టింపునరుక్తముక్తాం ప్రతీచ్ఛతంభైమియువాంయువానౌ.

బంధేతి. కించ హేభైమి బంధైర్వానతాదికరణైః కామతంత్రప్రసిద్ధైః ఆఢ్యం సమగ్రంనానారతం ఉత్తానకాదివివిధసురతం తదేవమల్లయుద్ధం తేనప్రమోదితైః తోషితైః కేళివనేమరుద్భిర్వాయుభిః దేవైశ్చ. ని. మరుతౌపవనామరా విత్యమరః-పునరుక్తం సాంద్రంయథాతథాముక్తాం ప్రసూనవృష్టింపుష్పవర్షంయువతిశ్చయువాచయువానౌపుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః-యువాం - ప్రతీచ్ఛతంస్వీకురుతం యుద్ధవిశ్రాంతాహిదేవైః పుష్పవృష్ట్యాసంభావ్యంతఇతిభావః.

అన్యోన్యసంగమవశా దధునావిభాతాం
తస్యాపితేపి మనసీవికసద్విలాసే,
స్రష్టుం పునర్మనసిజస్యతనుం ప్రవృత్త
మాదావివద్వ్యణుకకృత్పరమాణుయుగ్మమ్. 125

అన్యోన్యేతి. కించ అధునా అన్యోన్యసంగమవశాత్-వికసద్విలాసే వర్ధమానోల్లాసే తస్యాపితేపి నలస్యతవచమనసీ మనసిజస్య కామస్య తనుంశరీరం పునఃస్రష్టుం ప్రవృత్తం ఉద్యుక్తం అతఏవఆదౌ ద్వాభ్యాంపరమాణుభ్యా మారబ్ధంకార్యంద్వ్యణుకంతత్కరోతీతి తత్కృత్ తదారంభకంకరోతేః క్విపితుక్-పరమాణుయుగ్మమివేత్యుత్ప్రేక్షా-తార్కికమతే మనసోణుత్వాదితిభావః - విభాతాం కార్యావష్టబ్ధపరమాణుయుగళవదవిశేషేణ విరాజతా మిత్యర్థః-భాతేర్లోట్ తసస్తామాదేశః.

కామః కౌసుమచాపదుర్జయ మముం జేతుం నృపం త్వాం ధను
ర్వల్లీమవ్రణవంశజామధిగుణా మాసాద్యమాద్యత్యసౌ,
గ్రీవాలంకృతి పట్టసూత్రలతయా పృష్ఠేకియల్లంబయా
భ్రాజిష్ణుం కషరేఖయేవనివస త్సిందూరసౌందర్యయా. 126

కామఇతి. అసౌ యోనలజిగీషు రితిభావః-కామః-కౌసుమేన పౌష్పేణచాపేన దుర్జయం జితేంద్రియత్వాదితిభావః-అముంనృపం నలం జేతుం అవ్రణవంశజాంసత్కులప్రసూతాం దృఢవేణుజన్యాంచ. ని. వంశౌకుల మస్కరావిత్యమరః-అధిగుణాం అధికలావణ్యాగుణాం అధిజ్యాంచ కించనివసదనువర్తమానం సిందూరస్య అరుణవర్ణస్యాం నాళాంతరాళక్షిప్తస్య సౌందర్యం శోభాయస్యాం తయాకషరేఖయా కాలాంతరే సిందూరసంక్రాంతిపరీక్షార్థ కృతఘర్షణ రేఖయేవేత్యుత్ప్రేక్షా-పృష్ఠేగ్రీవాపశ్చాద్భాగే కియత్కించిద్యథాతథా లంబయాస్రస్తయా గ్రీవాలంకృతిః కంఠాలంకారభూతా యా పట్టసూత్రలతా తయా భ్రాజిష్ణుంతాచ్ఛీల్యేన భ్రాజమానాంభువశ్చేతి చకారాదిష్ణుచ్ప్రత్యయః త్వామేవధనుర్వల్లీం చాపలతాం ఆసాద్యమాద్యతిహృష్యతిశ్లేషోత్ప్రేక్షా సంకీర్ణరూపకాలంకారః.

త్వద్గుచ్ఛావళిమౌక్తికానిగుళికా స్తం రాజహంసం విభో
ర్వేధ్యంవిద్ధి మనోభువః స్వమపితాం మంజుం ధనుర్మంజరీమ్,
యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానంలస
న్నాభీమధ్యబిలావిలాస మఖిలం రోమాళిరాలంబతే. 127

త్వదితి. కించ విభోర్మనోభువః కామస్య లక్ష్యవేధురితి శేషః తవగుచ్ఛావళేర్ముక్తాహార విశేషస్య ముక్తాఏవమౌక్తికాని వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠగితివామనః-

గుళికాః ఉంద్రకాన్ విద్ధి జానీహి తం రాజహంసం రాజశ్రేష్ఠం తమేవ రాజహంసం కలహంసం శ్లిష్టరూపకమ్. ని. రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబ కలహంసయోరితి విశ్వః వేధితుం ప్రహర్తుం అర్హాం వేధ్యాం లక్ష్యం విధవిధానే ఋహలోర్ణ్యత్ అనేకార్థా హి ధాతవః ఏవమేవాహ వేధితచ్ఛిద్రితావిత్యత్ర క్షీరస్వామీ అన్యేప్యాహుః (స్వల్పేపి విధానార్థే ప్రయోగశ్చ) విధవేధన ఇత్యేవాకరస్థః పాఠః పాఠాంతరం తు ప్రామాదికమజ్ఞపరంపరాయాతం, ఇతి. విద్ధి స్వమాత్మానమపి. ని. స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వమిత్యమరః- తాం వక్ష్యమాణప్రకారం మంజుం మంజులాం ధనుర్మంజరీం చాపవల్లరీం విద్ధి - యస్యాః ధనుర్మంజర్యాః నిత్యమంకనివాసేన సమీపస్థిత్యా లాలితతమయా అత్యాదృతయా జ్యయా మౌర్వ్యా భుజ్యమానం అనుభూయమానం అఖిలం విలాసం శోభాం జ్యారూపతామిత్యర్థః లసన్నాభ్యేన మధ్య బిలం గుళికాస్థానం యస్యాస్సా రోమాళి స్త్వదోర్మరాజిః అలంబతే భజతే అత్ర మౌక్తికాదౌ గుళికాద్యవయవత్వ రూపణాదవయవి నికామే వేధ్యత్వ రూపణస్య గమ్యమానత్వాదేకదేశ వివర్తి సావయవరూపకమ్.

పుష్పేషుశ్చికురేషు తే శరచయం స్వం ఫాలమూలే ధనూ
రౌద్రే చక్షుషి యజ్జితస్తనుమనుభ్రాష్టం చ యశ్చిక్షిపే,
నిర్విద్యాశ్రయదాశ్రమం స వితనుస్త్వాం తజ్జయాయాధునా
పత్రాళిస్త్వదురోజశైలనిలయా తత్పర్ణశాలాయతే. 128

పుష్పేషురితి. యః పుష్పేషుః కామః యజ్జితః యేన నలేన సౌందర్యాత్పరాభూతః అతఏవ నిర్విద్య ఈర్ష్యయా జీవన వైయర్థ్యం మత్వేత్యర్థః. తత్త్వజ్ఞానాపదీర్ష్యాదేర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీరితి లక్షణాత్ - తే తవ చికురేషు స్వం స్వకీయం శరచయం త్వదుప్తకుసుమవ్యాజాదితి భావః - ఫాలమూలే లలాటభాగే ధనుః భ్రూవ్యాజాదితి భావః తథా రౌద్రే రుద్రసంబంధిని చక్షుష్యేవ అనుభ్రాష్టం అంబరీషే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. ని. క్లీబేంబరీషం భ్రాష్ట్రో నేత్యమరః. తనుం శరీరం చిక్షిపే క్షిప్తవాన్ తద్దగ్ధతనువ్యాజాదితి భావః స్వరితేత్త్వాత్తఙ్ - స పుష్పేషుర్వితనురనంగస్సన్ - అధునా తజ్జయాయ నలవిజయార్థం త్వామేవాశ్రమం తపోవనం అశ్రయత్ అశ్రితవాన్ తపశ్చర్యార్థమితి శేషః అన్యథా కథమేనం జేష్యతీతి భావః - అతఏవ త్వదురోజ ఏవ శైలో నిలయో యస్యాస్సా తన్నిష్ఠేత్యర్థః - పత్రాళిః పత్రచయశ్చ తస్య కామస్య పర్ణశాలాయతే సేవ ఆచరతీత్యుపమానాత్కర్తుః క్యఙ్ - అత్ర శరచాపాదీనాం పుష్పాదివిషయనిగరణేన తదభేదాధ్యవసాయాత్ భేదే అభేద లక్షణాతిశయోక్తిః - తయా తత్పర్ణశాలాయత ఇత్యుపమయా చోత్థాపి తేన త్వామాశ్రమమితి రూపకేణ సంకీర్ణా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా కామస్యాశ్రమాశ్రయణోత్ప్రేక్షేతి సంక్షేపః.

ఇత్యాలపత్యథ పతత్రిణి తత్ర భైమీం
సఖ్యశ్చిరాత్తదనుసంధిపరాః పరీయుః,
శర్మాస్తు తే విసృజ మామితి సోఽప్యుదీర్య
వేగాజ్జగామ నిషధాధిపరాజధానీం. 129

ఇతీతి. తత్ర తస్మిన్ పతత్రిణి భైమీమిత్థమాలపత్యాభాషమాణే సతి అథాస్మిన్నవసరే చిరాత్ప్రభృతి తస్యా భైమ్యాః అనుసంధిరన్వేషణం ఉపసర్గే ఘోః కిః తత్పరాస్సఖ్యః పరీయుః తాం పరివవ్రుః ఇణో లిట్ - అథ-స హంసోఽపి తే తవ శర్మ సుఖమస్తు మాం విసృజేత్యుదీర్య ఉక్త్వా వేగాన్నిషధాధిపరాజధానీం జగామ.

చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిర్వ్యామిశ్రతామాశ్రయ
త్ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవీహైయంగవీనం రసాత్,
స్వాదంస్వాదమసీమమృష్టసురభి ప్రాప్తాపి తృప్తిం న సా
తాపం ప్రాప నితాంతమంతరతులామానర్ఛమూర్ఛామపి. 130

చేత ఇతి. సా భైమీ చేతోజన్మనః కామస్య శరప్రసూనానాం శరభూతపుష్పాణాం మధుభిస్తద్రసైః క్షౌద్రైశ్చ. ని. మధుమద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేపీత్యమరః-అతులాం వ్యామిశ్రతామాశ్రయత్ - మధుమిశ్రం సదిత్యర్థః - అసీమ నిస్సీమ అపరిమితమిత్యర్థః. నకారాంతోత్తరపదబహువ్రీహిః మృష్టమతిశుద్ధమకపటం అన్యత్రామలం తచ్చ తత్సురభి శ్రావ్యం సుగంధి చ ఖంజకుబ్జవద్విశేషణసమాసః - ప్రేయసో నలస్య దూతస్సందేశహారో యః పుమాన్ గౌః పుంగవః గోరతద్ధితలుకీతి టచ్ప్రత్యయః- పతంగః పుంగవ ఇవ పతంగపుంగవః హంసశ్రేష్ఠః తస్య గౌః వాక్ తద్గవీః పూర్వవత్ టచ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ సైవ హైయంగవీనం హ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమితి రూపకం హైయంగవీనం సంజ్ఞాయామితి నిపాతితః-గవీ ధేనుస్తస్యా ఇతి చ గమ్యతే రసాద్రాగాత్ స్వాదంస్వాదం పునః పునరాస్వాద్య అభీక్ష్ణ్యే ణముల్ ప్రత్యయః - పౌనఃపున్యమాభీక్ష్ణ్యం నిత్యవీప్సయోరితి ద్విరుక్తిః- అంతస్తృప్తిం ప్రాప్తాపి అపిర్విరోధే నితాంతం తాపం న ప్రాప మూర్ఛామపి నానర్ఛ నావాప-ఋచ్ఛత్యౄతామితి గుణః- అత ఆదేరిత్యభ్యాసాకారస్య దీర్ఘే తస్మాన్నుడ్ద్విహల ఇతి నుట్ మధుమిశ్రఘృతస్య విషరూపత్వాత్తత్పానేపి తాపాద్యభావ ఇతి విరోధః-స చ పూర్వోక్త రూపకోత్థాపిత ఇతి సంకరః. శ్లో. భజేతే విషరూపత్వం తుల్యాంశౌ మధుసర్పిషోరితి బాహటః.

తస్యా దృశో వియతి బంధుమనువ్రజంత్యా
స్తద్బాష్పవారి న చిరాదవధిర్బభూవ,
పార్శ్వేఽపి విప్రచకృషే తదనేన దృష్టే
రారాదపి వ్యవదధే న తు చిత్తవృత్తేః. 131

తస్యాఇతి. వియత్యాకాశే బంధుమనువ్రజంత్యాస్తస్యాదృశో భైమీదృష్టేః తద్బాష్పవారిబంధుజన విప్రయోగజన్యం దృగ్జలమేవ నచిరాదచిరాత్ అవధిర్బభూవ- ఓదకాన్తాత్ ప్రియంపాంథమనువ్రజేదితిశాస్త్రాత్ తత్సీమాభూదిత్యర్థః- తత్తస్మాద్బాష్పోదయాదేవహేతోః అనేనహంసేన పార్శ్వేపిదృష్టేః విప్రచకృషే విప్రకృష్టే నాభావి బాష్పావరణాత్సమీపస్థోపినాలక్ష్యతేత్యర్థః - చిత్తవృత్తేస్తుఆరాద్దూరేపిన వ్యవదధేవ్యవహితేనభావి స్నేహబంధాన్మనసో నాతీత ఇత్యర్థః - ఉభయత్రాపిభావేలిట్ సమీపస్థస్యవిప్రకృష్టత్వందూరస్థస్యసన్నికృష్టత్వంచేతి విరోధాభాసోలంకారః.

అస్తిత్వంకార్యసిద్ధేః స్ఫుటమథకథయన్ పక్షయోః కంపభేదై
రాఖ్యాతావృత్తమేతన్నిషధనరపతౌ సర్వమేకః ప్రతస్థే,
కాంతారేనిర్గతాసి ప్రియసఖిపదవీ విస్మృతాకిన్నుముగ్ధే
మారోదీరేహి యామేత్యుపహృతవచసో నిన్యురన్యాం వయస్యాః.

అస్తిత్వమితి. అథైనయోరేకోహంసఃపక్షయోః కంపభేదైఃచేష్టావిశేషైఃకార్యసిద్ధేఃఅస్తిత్వంసత్తాంఅస్తీత్యవ్యయం విద్యమానపర్యాయః తస్మాత్ త్వప్రత్యయః - స్ఫుటంకథయన్ వ్యక్తంసూచయన్ వృత్తంనిష్పన్నమేతత్సర్వం నిషధనరపతౌనలేవిషయే ఆఖ్యాతాతస్మైనివేదయిష్యన్నిత్యర్థః - ప్రతస్థేఅన్యాందమయంతీం వయసాతుల్యావయస్యాఃసఖ్యః. సూ. నౌవయోధర్మేత్యాదినాయత్ప్రత్యయః - హేప్రియసఖి ముగ్ధే కాంతారేవిషమే నిర్గతాసి కథంప్రవిష్టాసీత్యర్థః పదవీవిస్మృతాకిన్ను మారోదీః-ఏహి - యామగచ్ఛామేత్యుపహృతవచసః దత్తవచనాస్సత్యః నిన్యుః.

సరసీనృప మపశ్య ద్యత్రతత్తీరభాజః
స్మరతరళమశోకానోకహస్యోపమూలమ్,
కిసలయదళతల్పమ్లాపినంప్రాపతంస
జ్వలదసమశరేషు స్పర్ధిపుష్పర్ధిమాళేః. 133

సరసీతి. సహంసోయత్రసరసినృపముపశ్యత్ పూర్వందృష్టవాన్ తస్యసరసస్తీరభాజః తటరుహస్య జ్వలద్భిరసమశరస్యపంచేషోరిషుభిః స్పర్ధతఇతి తత్స్పర్ధినీతత్సదృశీ పుష్పర్ధిః పుష్పసమృద్ధిః మాళిశ్శిఖరం యస్యతస్యాశోకానోకహస్యాశోకవృక్షస్య ఉపమూలం మూల సమీపే విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః స్మరేణతరళంచపలం కిసలయదళతల్పం పల్లవపత్రశయనంమ్లాపయతి స్వాంగదాహేన గ్లపయతీతి తథోక్తం నృపంప్రాప.

పరవతి దమయంతి త్వాం నకించి ద్వదామి
ద్రుతముపనమకిం మా మాహ సాశంసహంస,

ఇతి వదతి నలేసా తచ్ఛశంసోపనమ్రః
ప్రియమను సుకృతాంచ స్వస్పృహాయావిలంబః. 134

పరవతీతి. పరవతి పరాధీనే దమయంతి త్వాం నకించిద్వదామినోపాలభే కించ హేహంస ద్రుతం శీఘ్రముపనముసమాగచ్ఛ సాదమయంతీ మాంకిమాహ శంసకథయ ఇతి నలే వదతి భ్రాంత్యా పురోవర్తిన మివ సంబోధ్యాలపతిసతి అసౌహంసః ఉపనమ్రః పురోగతస్సన్ తత్సర్వం శశంసకథయామాస - తథాహి - సుకృతాం సాధూనాం సుకర్మపాపమంత్ర పుణ్యేషు కృఞఇతిక్విప్ - ప్రియమను ఇష్టార్థంప్రతి స్వస్పృహాయా ఏవవిలంబః నత్విచ్ఛానంతరం తత్సిద్ధేర్విలంబ ఇతిభావః - సామాన్యేన విశేష సమర్థన రూపోర్థాంతరన్యాసః.

కథితమపి నరేంద్ర శ్శంసయామాస హంసం
కిమితి కిమితి పృచ్ఛ న్భాషితం సప్రియాయాః,
అధిగత మతివేలానందమార్ద్వీకమత్తః
స్వయమపి శతకృత్వ స్తత్తథా న్వాచచక్షే. 135

కథితమితి. సనరేంద్రోనలః కథితమపి ప్రియాయాః దమయంత్యాః భాషితం వచనం కిమితి కిమితిపృచ్ఛన్ హంసంశంసయామాస పునఃపున రాఖ్యాపయామాస-కించ - అతివేలోతిమాత్రః యఆనందః సఏవ మార్ద్వీకం మృద్వీకా వికారః ద్రాక్షామద్యమ్. ని. మృద్వీకా గోస్తనీద్రాక్షేత్యమరః- తేనమత్తః అధిగతం సమ్యగ్గృహీతం తత్ తదుక్త స్వయమపి శతకృత్వః శతవారం సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్ - తథా తదుక్తప్రకారేణ అన్వాచచక్షే అనూదితవాన్ మత్తోహ్యుక్తమేవ పునః పునః ప్రవక్తీతిభావః.

శ్రీహర్షం కవిరాజ రాజిముకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయం,
తార్తీయీకతయామితోయమగమ త్తస్యప్రబంధేమహా
కావ్యేచారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 136

శ్రీహర్షమితి. శ్రీహర్షమిత్యాదిగతం తృతీయ ఏవతార్తీయీకః తీయాదీకక్ స్వార్థేవక్తవ్య ఇతీకక్ప్రత్యయః - తస్యభావస్తత్తాతయామితస్తృతీయఇత్యర్థః - శేషం సుగమమ్.

ఇతి శ్రీమల్లినాథ సూరివిరచితే నైషధవ్యాఖ్యానే
తృతీయస్సర్గః సమాప్తః.

చతుర్థస్సర్గః.

అథనలస్యగుణం గుణమాత్మభూస్సురభి తస్యయశః కుసుమంధనుః,
శ్రుతిపథోపగతం సుమనస్తయా తమిషుమాశువిధాయజిగాయతాం.

అథ రాజ్ఞస్స్వయంవరం ప్రత్యుపోద్ఘాతత్వేనాస్మిన్సర్గే భైమ్యామదనావస్థాం వర్ణయితు మారభతే. అథేత్యాదినా. అథనలేనభైమ్యాః ప్రియసందేశ శ్రవణానంతరం ఆత్మభూః కామః నలస్యగుణః ఆత్మోత్కర్ష హేతు శౌర్యసౌందర్యాదికోధర్మః తమే వగుణంమౌర్వీం విధాయ సురభి సుగంధిమనోజ్ఞంచ. ని. సుగంధేచ మనోజ్ఞేచ వాచ్య వత్సురభిః స్మృత ఇతివిశ్వః. తస్యనలస్య యద్యశః తదేవకుసుమం ధనుర్విధాయ తథా సుమనస్తయా సుమనస్కత్వేన పుష్పత్వేనచ శ్రుతిపథోపగతం కర్ణపథంగతం పునః పున ర్భైమ్యా శ్రుత మిత్యర్థః ఆకర్ణ మాకృష్టంచ తంనలమేవేషుం విధాయతాం భైమీంజిగాయ తదేకాసక్త చిత్తాంచకారేత్యర్థః - సన్లిటోర్లేరితికుత్వం, రూపకాలంకారః అస్మిన్సర్గే ద్రుతవిలంబితం వృత్తం. శ్లో. ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌభరావితిలక్షణాత్.

యదతనుజ్వరభాక్తనుతేస్మ సా ప్రియకథాసరసీరసమజ్జనమ్,
సపదితస్యచిరాంతరతాపినీ పరిణతిర్విషమా సమపద్యత. 2

యదితి. సాభైమీ అతనుజ్వర మనంగజ్వర మధిక జ్వరంచ భజతీతి తద్భాక్సతీ భజోణ్విః, ప్రియకథైవసరసీసరః తస్యాం రసోరాగః జలంచ తత్ర మజ్జనమాసక్తి మవగాహంచ తనుతేస్మ చకారేతియత్ లట్స్మ ఇతిభూతేలట్ - తస్యమజ్జనస్యసపది చిరం దీర్ఘకాలం అంతర మభ్యంతరం తాపయతీతి తత్తాపినీ విషమా ఉద్దీపనాత్మికా పరిణతిః పరిపాకః సమపద్యతసంజాతా అతఏవజ్వరశాంత్యర్థా ద్రసమజ్జనాత్తమద్రేకరూపానర్థోత్పత్తే ర్విషమాలంకారభేదః. శ్లో. విరుద్ధకార్య స్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనావాస్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధేతిలక్షణాత్-ఏతేనద్వాదశావస్థాపక్షే నవమీసంజ్వరావస్థోక్తాతదుక్తం. శ్లో. చక్షుఃప్రీతిర్మన స్సంగస్సంకల్పోథప్రలాపితా, జాగరః కార్శ్యమరతి ర్లజ్జాత్యాగోథసంజ్వరః, ఉన్మాదో మూర్ఛనంచైవ మరణం చరమంవిదురితి.

ధ్రువమధీతవతీయ మధీరతాం దయితదూతపతద్గతివేగతః,
స్థితివిరోధకరీం ద్వ్యణుకోదరీ తదుదితస్సహి యో యదనంతరః. 3

ధ్రువమితి. ద్వ్యణుకోదరీ సూక్ష్మమధ్యాఇయం దమయంతీ స్థితి ర్మర్యాదాగతి నివృత్తిశ్చ తద్విరోధకరీం తద్విరోధహేతు మిత్యర్థః గత్యుత్పత్తేస్తత్ప్రాగభావవిరోధిత్వాదితిభావః - కృఞోహేత్విత్యాదినాహేత్వర్థేటచిజీప్ - అధీరతాం చపలతాం ఏకత్రానవస్థానలక్షణాం దయితదూతోయఃపతన్ పతత్రీహంసః. ని. పతత్ప త్రరథాండజా ఇత్యమరః-తస్యగతివేగతః గమనవేగాదధీతవతీ గృహీతవతీ ప్రాప్తవతీత్యర్థః - ఏతేన చాపలాఖ్యస్సంచారిభావ ఉక్తః. శ్లో. చాపలంత్వనవస్థానం రాగద్వేషాది సంభవ మితి లక్షణాత్ -తస్యహంసపక్షివేగజన్యత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే ధ్రువమితి ననుకథమన్యవేగాదన్యత్రక్రియోత్పత్తి రిత్యాశంక్య యదనంతరన్యాయేన సమర్థయతే యోర్థో యస్యానంతరసన్నిహితః సతస్మాదుదిత ఉత్పన్న ఇతి, ఉత్ప్రేక్షార్థాంతరన్యాసయో రంగాగిభావేనసంకరః.

అతితమాం సమపాది జడాశయం స్మితలవస్మరణేపి తదాననమ్,
అజనిపంగు రపాంగ నిజాంగణభ్రమికణేపి తదీక్షణఖంజనః. 4

అతితమామితి. అస్యాభైమ్యాఆననం స్మితలవస్యహాసలేశస్య స్మరణేపి కిముతకరణ ఇతిభావః అతితమా మతిమాత్రం, కిమేత్తిజిత్యాదినా అవ్యయఘాదాముప్రత్యయః జడాశయం మూఢచిత్తం సమపాదిసంపన్నం తదజ్ఞంజాతమిత్యర్థః - చిణ్తేపద ఇతికర్తరిచిణ్ - తస్యా ఈక్షణమేవ నయనమేవ ఖంజనః ఖంజరీటః అపాంగఏవ నిజాంగణం తత్రభ్రమిర్భ్రమణం తస్యాః కణేలేశేపిపంగురసమర్థః అజనిజాతః సూ. దీపజనేత్యాదినాజనేః కర్తరి చిణ్జ్వరవేగాత్ స్మితవీక్షణేలుప్తే ఇతిభావః.

కిముత దంతరుభౌభిషజావివ స్మరనలావిశత స్సవిగాహితుమ్,
తదభికేనచికిత్సితుమాశుతాం మఖభుజామధిపేననియోజితౌ. 5

అథాస్యాః స్మరనలయో ర్నిరంతరాతః ప్రవేశమాలక్ష్యోత్ప్రేక్షతే. కిమ్వితి. తదభికేనభైమీకాముకేన అనుకాభికాభీకః కమితేతినిపాతితః మఖభుజామధిపేన దేవేంద్రేణతాంభైమీమాశు చికిత్సితు మగదీకర్తుం నియోజితౌ ప్రేషితావుభౌ దివోభిషజౌ స్వర్వైద్యావశ్వినౌ స్మరనలౌసంతౌ విగాహితుం రోగనిదానం నిశ్చేతుంతస్యాదమయంత్యా అంతరంతశ్శరీరం ప్రవిశతస్స్వఃకిము ప్రవిశ్యస్థితా వశ్వినావేవతౌ కిమిత్యుత్ప్రేక్షార్థః, తేనాస్యమద నాశ్విసమాన సౌందర్యం వ్యజ్యతే-అత్రచింతాఖ్య స్సంచారిభావ సూచితః. శ్లో. ధ్యానం చింతేప్సితా నాప్తే శూన్యతా శ్వాసతాపకృదితిలక్షణాత్.

కుసుమచాపజతాపసమాకులం కమలకోమలమైక్ష్యత తన్ముఖమ్,
అహరహర్వహదభ్యధికాధికాం రవిరుచిగ్లపితస్యవిధోర్విధామ్. 6

అథ చింతానుభావం సంతాపంవర్ణయతి. కుసుమేత్యాది కుసుమచాపజేనస్మరసముత్థేనతాపేన సమాకులంవిహ్వలం అతఏవాహరహః అహన్యహని అత్యంతసంయోగే ద్వితీయావీప్సాయాం ద్విర్వచనం రోసుపీత్యహ్నో నకారస్యరేఫాదేశః అభ్యధికాధికా మత్యంతాధికాం అభీక్ష్ణ్యేద్విర్భావః - రవిరుచిగ్లపిత స్యార్కాంశుహతస్య విధోరిందోర్విధాం ప్రకారం తాదృశీ మవస్థామిత్యర్థః అతఏవ సాదృశ్యాక్షేపాద సంభవ ద్వస్తుసంబంధ నిబంధనా న్నిదర్శనాలంకారః వహాత్ కమల కోమలం తన్ముఖమైక్ష్యత దృష్టం సఖీజనేనేతి శేషః - సకరుణమితిభావః.

తరుణతాతరణిద్యుతినిర్మిత ద్రఢిమ తత్కుచకుంభయుగంతథా,
అనలసంగతితాప ముపైతునో కుసుమచాపకులాలవిలాసజమ్. 7

తరుణతేతి. తస్యాః కుచావేవకుంభౌ తయోర్యుగంకర్తృ తరుణతాతారుణ్యమేవ తరణిద్యుతిరాతపస్తయా నిర్మితః కృతోద్రఢిమాకాఠిన్యం యస్యతత్ తథాకుసుమచాప ఏవకులాలః కుంభకార స్తస్యవిలాసేన వ్యాపారేణజాతం తజ్జం అనలసంగతిః నలసంగత్యభావః క్వచిత్ప్రసజ్య ప్రతిషేధేపినఞ్ సమాసఇష్యతే, అర్థాభావేవ్యయీభావేవా నపుంసకత్వం సైవానలసంగతి రగ్నిసంయోగ ఇతి శ్లిష్టరూపకం తయా తాపముపైతునో ఇతికాకుః ఉపేయాదేవేత్యర్థః - ప్రాప్తకాలేలోట్ - తథాహిలోకేపి ఆమోఘటః కులాలేన దార్ఢ్యాయ ప్రథమమాతపేన పక్త్వా పశ్చా దగ్నినా పచ్యతే రూపకాలంకారః.

అధృతయద్విరహోష్మణిమజ్జితం మనసిజేనతదూరుయుగంతదా,
స్పృశతి తత్కదనంకదలీతరు ర్యదిమరుజ్వలదూషరదూషితః. 8

అధృతేతి. తదాయత్తస్యా ఊరుయుగం మనసిజేనవిరహోష్మణి విరహదాహే మజ్జితం అధృత అవస్థితం ధృఙ్ అవస్థానఇతిధాతోర్లుఙితఙ్ హ్రస్వాదంగాదితిసిచో లోపః కదలీతరుః మరౌమరుదేశేజ్వలతా తప్యమానేన ఊషరేణోషరక్షేత్రేణ దూషితోయదిదూషితశ్చేత్ తత్కదనంతే నోరుయుగ్మేన కదనంకలహం సామ్యమిత్యర్థః, స్పృశతి అత్రోపమానస్య కదలీతరోరుపమేయత్వ కల్పనా త్ప్రతీపాలంకారభేదః ఉపమానస్యాక్షేపే ఉపమేయత్వకల్పనం ప్రతీపమితి లక్షణాత్ ఊషరప్రరూఢకదలీకాండకల్పం తదాసీదిత్యర్థః.

స్మరశరాహతినిర్మితసంజ్వరం కరయుగంహసతిస్మదమస్వసుః,
అనపిధానపతత్తపనాతపం తపనిపీతసరస్సరసీరుహమ్. 9

స్మరేతి. స్మరశరాహత్యానిర్మితసంజ్వరం జనితతాపందమస్వసుః కరయుగం కర్తృ అనపిధానా దనావరణాద్ధేతోః పతన్ ప్రవిశన్ తపనాతపః సూర్యాతపః

యస్మిన్ తత్తథా అతపేనగ్రీష్మేణ నిపీతేశోషితే సరసియత్సరసీరుహం పద్మంతద్ధసతిస్మ తత్సదృశమభూదిత్యర్థః - హసతీర్ష్యత్యసూయతీతి దండినాసదృశ పర్యాయేపఠితత్వాత్ - అతఏవోపమాలంకారః.

మదనతాపభరేణ విదీర్యనో యదుదపాదిహృదాదమనస్వసుః,
నిబిడపీనకుచద్వయయంత్రణా త మపరాధ మధాత్ప్రతిబధ్నతీ. 10

మదనేతి. దమనస్వసుః హృదాహృదయేనకర్త్రా మదనతాపస్యభరేణ ఔత్కట్యేనహేతునా విదీర్య నో ఉదపాది నోత్పతితమితియత్ భావేలుఙ్ - తమనుత్పతనరూపమపరాధం ప్రతిబధ్నతీ నిరుంధతీ ఉత్పతనమితి శేషః - నిబిడపీనకుచద్వయేన యంత్రణాబంధః కర్త్రీ అధాత్ హృదయకృతాపరాధం స్వయముపాహేత్యర్థః - అత్రాతిదాహేప్యస్ఫుటనం హృదయస్యాయుక్త్యైపనిబంధనం తస్యకుచయంత్రణా నిమిత్తకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే - సాచవ్యంజకా ప్రయోగాద్గమ్యా.

నివిశతేయదిశూకశిఖాపదే సృజతిసాకియతీమివనవ్యథాం,
మృదుతనోర్వితనోతుకథంనతా మవనిభృత్తునివిశ్యహృదిస్థితః. 11

నివిశతఇతి. శూకశిఖాకంటకాగ్రం పదేచరణేనివిశతే ప్రవిశతియది నేర్విశ ఇత్యాత్మనేపదం, సాప్రవిష్టాశూకశిఖా కియతీమివ వ్యథాంపీడాం ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే కీదృశీంవ్యథామిత్యర్థః - నసృజతి నోత్పాదయతి మహతీమేవ సృజతీత్యర్థః- అవనిభృద్రాజానలః పర్వతశ్చ-సతుహృది నివిశ్యస్థితస్సన్ మృదుతనోః కోమలాంగ్యాః తాంతథావిధాంవ్యథాం కథం నవితనోతుతనోత్వేవేత్యర్థః సంభావనాయాం లోట్- అత్రపదే సూక్ష్మకంటక ప్రవేశే దుస్సహావ్యథాకిముత మృద్వంగ్యాహృది మహత్ప్రవేశ ఇతి కైముత్యన్యాయే నార్థాంతరాపత్తే రర్థాపత్తి రలంకారః.

మనసి సంతమివ ప్రియమీక్షితుం
నయనయో స్స్పృహయాం తరుపేతయోః,
గ్రహణశక్తి రభూదిదమీయయో
రపిన సమ్ముఖవాస్తునివస్తుని. 12

మనసీతి. మనసిసంతంహృదివర్తమానం ప్రియమీక్షితుం స్పృహయా అంతరుపేతయోరంతః ప్రవిష్టయోరివఇదమీయయోరస్యాస్సంబంధినోః ఇదం శబ్దాత్త్యదాదేర్వృద్ధాచ్ఛః - నయనయో స్సమ్ముఖం పురోదేశోవాస్తుస్థానం యస్య తస్మిన్నపి పురోవర్తిన్యపివస్తుని గ్రహణశక్తి స్సాక్షాత్కరణసామర్థ్యంనాభూత్ - నలవ్యాసంగాన్నకించి దన్యదద్రాక్షీదిత్యర్థః - తద్వ్యాసంగనిమిత్తస్య బాహ్యాదర్శనస్య చక్షుషో రంతఃప్రవేశనిమిత్తకత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే - చింతైవసంచారీభావః.

హృది దమస్వసురశ్రుఝరప్లుతే ప్రతిఫలద్విరహాత్తముఖానతేః,
హృదయభాజమరాజత చుంబితుం నలముపేత్య కిలాగమితం ముఖం.

హృదీతి. విరహేణాత్తా ప్రాప్తా ముఖానతిర్యయా సా తస్యా నమ్రముఖాయాః దమస్వసుః - ముఖం - అశ్రుఝరేణాశ్రుప్రవాహేణ ప్లుతే సిక్తే హృది హృదయే ప్రతిఫలత్ ప్రతిబింబితం సత్ హృదయభాజం హృదిస్థితం నలం చుంబితుముపేత్య గత్వా ఆగమితం సంజాతాగమనం కిల ప్రత్యాగతమివేత్యుత్ప్రేక్షా - తారకాదిత్వాదితచ్ కిలేతి సంభావనాయాం. ని. వార్తాసంభావ్యయోః కిలేత్యమరః - సంభావనముత్ప్రేక్షా అరాజత రరాజ.

సుహృదమగ్నిముదంచయితుం స్మరం మనసి గంధవహేన మృగీదృశః,
అకలి నిశ్వసితేన వినిర్గమానుమితనిహ్నుతవేశనమాయితా. 14

సుహృదమితి. గంధవహేన బాహ్యవాయునా సుహృదం సఖాయం. ని. రోహితాశ్వో వాయుసఖ ఇత్యగ్నేర్వాయుసఖత్వాభిధానాత్, మృగీదృశః భైమ్యాః - మనసి - స్మరమేవాగ్నిముదంచయితుముద్దీపయితుం నిశ్వసితేన నిశ్వాసవాతవ్యాజేన వినిర్గమేణ బహిర్నిస్సరణేన అనుమితం నిహ్నుతం ప్రాగజ్ఞాతం యద్వేశనమంతః ప్రవేశస్తత్ర మాయితా మాయావిత్వం తత్కల్పనాపాటవం ప్రీహ్యాదిత్వాదినిః అకలి కలితం ప్రాప్తం నూనమితి శేషః అగ్నిర్దోహి గూఢం ప్రవిశ్య ప్రకాశం నిర్గచ్ఛతి తద్వద్వాయురపి తథాకృత్వా శ్వాసవ్యాజేన నిర్గత ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

విరహపాండిమరాగతమోమషీ శితిమతన్నిజపీతిమవర్ణకైః,
దశదిశః ఖలు తద్దృగకల్పయల్లిపికరీ నలరూపకచిత్రితాః. 15

విరహేతి. తస్యా దమయంత్యాః దృగ్దృష్టిరేవ లిపికరీ చిత్రకరీ విరహేణ పాండిమా శరీరశ్వైత్యం రాగోనురాగస్స ఏవ రాగో రక్తిమా ఇతి శ్లిష్టరూపకం తమో మోహస్తదేవ మషీ తస్యాశ్శితిమా నీలిమా తస్యా భైమ్యాః నిజో నైసర్గికః పీతిమా కనకవర్ణః చతుర్ణాం ద్వంద్వః తైరేవ వర్ణకైః చిత్రసాధనైః దశ దిశస్తా ఏవ భిత్తిరితి శేషః - నలస్య రూపకైః ప్రతికృతిభిః చిత్రితాః సంజాతచిత్రాః తారకాదిత్వాదితచ్ అకల్పయదసృజత్ఖలు నిరంతరచింతాజనితయా భ్రాంత్యా ప్రతి దిశం మిథ్యానలానద్రాక్షీదిత్యర్థః.

స్మరకృతిం హృదయస్య ముహుర్దశాం బహువదన్నివ నిశ్వసితానిలః,
వ్యథితవానసికంపమదశ్శ్రితే త్రసతి కస్స్వతినాశ్రయబాధనే. 16

స్మరకృతిమితి. నిశ్వసితానిలః స్మరకృతిం మదనకర్తృకస్సృష్టిరూపాం హృదయస్య హృత్పిండస్య దశామవస్థాం బహు బహువారం క్రియావిశేషణం, వదన్నివ ఏవమా[illegible]

పత ఇతి కథయన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా - అదో హృదయం శ్రితే వాసని కంపం చలనం తత్కారణం త్రాసం చ ముహుః వ్యథితవిహితవాన్ దధాతేర్లుఙితఙ్ - స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః హ్రస్వాదంగాదితి సిచో లోపః - తథాహి - ఆశ్రియబాధనే సతి కో నామ న త్రసతి సర్వోపి త్రసత్యేవేత్యర్థః తద్బాధే తదాశ్రితస్య స్వస్యాపి బాధాదితి భావః అర్థాంతరన్యాసో లంకారః.

కరపదాననలోచననామభిశ్శతదలైస్సుతనోర్విరహజ్వరే,
రవిమహోబహుపీతచరం చిరాదనిశతాపమిషాదుదసృజ్యత.

కరేతి. కరౌ పదే ఆననం లోచనే ఇతి నామాని యేషాం తైః తదాకారపరిణామాత్తన్నామధారిభిః శతదలైః పద్మైః కర్తృభిః చిరాచ్చిరాత్ప్రభృతి పీతచరం రసవశాత్ పూర్వం పీతం సూ. భూతపూర్వే చరడితి చరట్ప్రత్యయః బహు భూరి రవిమహః సూర్యతేజః సుతనోర్దమయంత్యాః విరహజ్వరే జ్వరావస్థాయాం అనిశతాపమిషాన్నిరంతరోష్మవ్యాజాత్ - ఉదసృజ్యత ఉత్సృష్టం నూనమితి శేషః అత్ర పద్మానాం భైమీకరచరణాదిభ్యో నామమాత్రభేదః న రూపభేద ఇత్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః తన్మూలా చేయం పూర్వపీతతేజోవమనోత్ప్రేక్షా - సా చ తాపమిషాదిత్యపహ్నవానుప్రాణితేతి సంకరః.

ఉదయతి స్మ తదద్భుతమాలిభిర్ధరణిభృద్భువి తత్ర విమృశ్య యత్,
అనుమితోపి చ బాష్పనిరీక్షణాద్వ్యభిచచార న తాపకరో నలః.

ఉదయతీతి. ఆలిభిస్సఖీభిః తత్ర తస్యాం ధరణిభృతో భీమభూపాద్భవతీతి తద్భూః భైమీ తస్యాం పర్వతభూమౌ చ విమృశ్య ఆలోచ్య వ్యాప్తిమనుసంధాయ చ బాష్పనిరీక్షణాదశ్రులింగదర్శనాత్ - అన్యత్రాంబుధూమదర్శనాత్. ని. బాష్పోశ్రుణ్యాం బుధూమే చేతి వైజయంతీ, అనుమితః అభ్యూహితః అన్యత్ర లింగాభాసావధారితోపి తాపకరస్సంతాపజనకః నలో నైషధః అన్యత్ర అనలోగ్నిః న వ్యభిచచార నాన్యథా బభూవేతి యత్ తదద్భుతముదయతి స్మ ఉత్పన్నమిత్యర్థః అయగతావితి ధాతోః స్మయోగాద్భూతే లట్ * నలచింతానుభావోయం సంతాప ఇత్యశ్రుదర్శనాత్సఖీభిరూహితమహో ఇతి పరమార్థః అత్ర బాష్పలింగదర్శనాదనలజ్ఞానం, తచ్చావ్యభిచారీతి స్ఫురతో విరోధస్యాశ్రులింగాత్సంతాపకరో నలో నిశ్చిత ఇత్యాభాసీకరణాద్విరోధాభాసః - స చ శ్లేషానుప్రాణితః తాపకరో నల ఇతి శబ్దశ్లేషః - అన్యత్రార్థశ్లేషః అపిర్విరోధే.

* చక్షిఙో జిత్కరణేనానుదాత్తేత్త్వలక్షణాత్మనేపదస్యానిత్యత్వాత్తదభావః.

హృది విదర్భభువం ప్రహరన్ శరై రతిపతి ర్నిషధాధిపతేఃకృతే,
కృతతదంతరగస్వదృఢవ్యథః ఫలదనీతిరమూర్ఛదలంఖలు. 19

హృదీతి. నిషధాధిపతేఃకృతేనలస్యార్థే తత్ప్రీహారార్థ మిత్యర్థః. శ్లో. అర్థేకృతేచశబ్దౌ ద్వౌతాదర్థ్యేవ్యయ సంజ్ఞకావితి వచనాత్ - విదర్భభువందమయంతీం శరైర్హృదిప్రహరన్ నలస్యసదాతద్గతత్వాదితిభావః-రతిపతిఃకామః కృతాతదంతరగస్య భైమీహృద్గతస్యస్వస్యదృఢవ్యథా యేనసః స్వయమపి తద్గతత్వాత్ ప్రహృతస్సన్నిత్యర్థఃఫలంతీ అనీతిదుర్నీతి ర్యస్యసోలమత్యంత మమూర్ఛదవర్ధతఖలు అముహ్యదితిచ గమ్యతే - ముర్ఛామోహ సముచ్ఛ్రియయో రిత్యనుశాసనాత్ తదభేదేన మూర్ఛాలక్షణ కార్యదర్శనాద్రతిపతేః స్వస్యాపి ప్రహారఉత్ప్రేక్ష్యతే సాచశ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపితేతిసంకరః - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా పరప్రహారోద్యతస్య స్వప్రహారరూపానర్థోత్పత్తే ర్విషమభేదశ్చవ్యజ్యతే.

విధురమానితయా యది భానుమాన్
కథ మహో సతు తద్ధృదయం తథా,
అపి వియోగభరా స్ఫుటన స్ఫుటీ
కృతదృషత్త్వమజి జ్వలదంశుభిః. 20

విధురితి. తయాదమయంత్యావిధుశ్చంద్రః భానుమాన్ సూర్యః అమాని మేనే యది విరహిణ స్తన్న చిత్ర మితిశేషః కింతు సః సూర్యత్వాభిమతోవిధుః వియోగఏవ భరో భార స్తేనాపి యదస్ఫుటనమవిశరణం తేనస్ఫుటీకృతం దృషత్వంసూర్యోపలత్వం యేనతత్ అన్యథాఽతిభారా ల్లోష్టాదివద్విశీర్యేతేతిభావః-తద్ధృదయమపిభైమీహృదయరూపం సూర్యకాంతమపీత్యర్థః కథంతథాసూర్యవత్ అంశుభిః స్వతేజోభిః అజిజ్వలజ్జ్వాలయతిస్మ జ్వలతేర్ణౌచఙ్ - విధుర్విరహిణాముద్దీపకత్వా త్సూర్యవత్తపతునామ తద్వదర్కోపలజ్వాలయితృత్వంతు చిత్రమిత్యర్థః.

హృదయ దత్తసరోరుహయా తయా
క్వసదృగస్తు వియోగనిమగ్నయా,
ప్రియధనుః పరిరభ్య హృదారతిః
కి మనుమర్తు మశేత చితార్చిషి. 21

హృదయేతి. వియోగనిమగ్నయా విరహాగ్నిమగ్నయా అతఏవహృదయదత్తసరోరుహయా సంతాపశాంతయే వక్షోనిక్షిప్తపద్మయా - తయా - సమానాదృశ్యత ఇతి సదృక్సదృశీస్త్రీ సమానాస్యయోశ్చేత్యుపసంఖ్యానా త్సమానోపపదాద్దృశేః

క్విన్ప్రత్యయః - దృగ్దృశవతుష్విని సమానశబ్దస్యసభావః - క్వాస్తునక్వాపీత్యర్థః-యద్వా రతిఃకామపత్నీహృదా వక్షసాప్రియస్యస్వభర్తుః ధనుః పౌష్పమిత్యర్థః పరిరభ్య అనుమర్తుం అనుగమనంకర్తుంచితార్చిషి అశేతశయితాకిం ప్రియమనుమర్తుంచితార్చిషిశయానా సాక్షాద్రతిరేవేయ మిత్యుత్ప్రేక్షా - తస్యాజ్వరాగ్ని స్తథా ప్రజ్వలతిస్మేతిభావః.

అనలభావ మియం స్వనివాసినో న విరహస్య రహస్య మబుధ్యత,
ప్రశమనాయవిధాయతృణాన్యసూన్ జ్వలతితత్రయదుజ్ఝితుమైహత.

అనలభావమితి. ఇయం దమయంతీస్వనివాసినః స్వనిష్ఠస్య విరహస్య నలవియోగస్య రహస్యం శమీవహ్నివన్నిగూఢం అనలభావ మగ్నిత్వం నలరహితత్వంచగమ్యతే నాబుధ్యత నాజానాదిత్యర్థః - కుతః - యద్యస్మా త్తత్ర తస్మిన్ విరహే జ్వలతి సతి ప్రశమనాయ ప్రజ్వలన ప్రతీకారార్థం అసూన్ ప్రాణాన్ తృణానివిధాయ తృణప్రాయాన్ కృత్వా తృణాత్మకానితి చ గమ్యతే - ఉజ్ఝితుం త్యక్తుం ప్రక్షేప్తుంచ ఐహత ఐచ్ఛత్ అగ్నిత్వజ్ఞానే కథంతచ్ఛాంతయే తత్ర తృణప్రక్షేప ఇత్యర్థః-విరహదుఃఖాన్మర్తుమైచ్ఛదితితాత్పర్యార్థః.

ప్రకృతి రేతుగుణ స్స న యోషితాం
ఽథ మిమాం హృదయం మృదునామ యత్,
తదిషుభిః కుసుమైరపి దున్వతా
సువివృతం విబుధేన మనోభువా. 23

ప్రకృతిరితి. యోషితాంహృదయం మృదునామేతియత్ నామేతిప్రసిద్ధౌ - స ఇత్యస్య విధేయప్రాధాన్యా త్పుల్లింగతా ప్రకృతిః ప్రకృతిసిద్ధఃగుణో మార్దవగుణః ఇమాం దమయంతీం కథంనైతు ప్రాప్నోత్వేవేత్యర్థః - కుతః తన్మృదుత్వం కుసుమైరపిఇషుభిఃదున్వతా విబుధేనదేవేన విదుషాచమనోభువా సువివృతంసమ్యగ్వ్యాఖ్యాతం విద్వదధికారత్వా త్సందిగ్ధార్థనిర్ణయస్యేత్యర్థః - కుసుమదూనత్వాత్తతోపి సుకుమారమస్యాహృదయ మిత్యర్థః.

రిపుతరా భవనా దవినిర్యతీం విధురుచి ర్గృహజాలబిలై ర్నుతామ్,
ఇతరథాత్మనివారణశంకయా జ్వలయితుం బిసవేషధరావిశత్. 24

రిపుతరేతి. రిపుతరాతిద్వేషిణీ విధురుచి శ్చంద్రప్రభా భవనా దవినిర్యతీమనిర్గచ్ఛంతీం - ఇణశ్శతరిజీప్-తాం భైమీం జ్వలయితుం సంతాపయితుం ఇతరథా నిజరూపేణప్రవేశే ఆత్మనివారణశంకయా స్వప్రవేశప్రతిషేధభియా బిసవేషస్యధరాసతీ గృహస్య జాలబిలైః గవాక్షరంధ్రైః అవిశన్నుప్రవిష్టాకిం శిశిరోపచార బిసాంకురానిరంత

రాంతస్థిత భైమీబాధనాయ ప్రచ్ఛన్న ప్రవిష్టేందుకరా ఇవ ప్రవిభాంతి స్మేత్యుత్ప్రేక్షా.

హృదివిదర్భభువోఽశ్రుభృతిస్ఫుటం
వినమదాస్యతయా ప్రతిబింబితమ్,
ముఖదృగోష్ఠమరోపిమనోభువా
తదుపమాకుసుమాన్యఖిలాశ్శరాః. 25

హృదీతి. విదర్భభువో వైదర్భ్యాః వినమదాస్యతయా నమ్రాననత్వేన హేతునా అశ్రూణి బిభర్తీత్యశ్రుభృత్ క్విప్, తస్మిన్ అశ్రుసిక్త ఇత్యర్థః - హృది వక్షసి వైమల్యాత్ స్ఫుటం యథాతథా ప్రతిబింబితం ముఖంచదృశౌచ ఓష్ఠశ్చైషాంసమాహారో ముఖదృగోష్ఠం ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః - మనోభువా కామేన తస్యాముఖాదేః ఉపమాకుసుమానిపద్మం ఉత్పలేబంధూకేచేతి పంచధాస్థితాన్యుపమాన పుష్పాణితాన్యేవ అఖిలాఃపంచాపి శరాస్సదరోపిరోపితంతస్యాస్తథావిధేవక్షసి ప్రతిఫలితం ముఖాద్యవయవపంచకం పంచశరనిఖాతం తదుపమాన కుసుమశరపంచకమివా లక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

విరహపాండుకపోలతలేవిధు ర్వ్యధితభీమభువః ప్రతిబింబితః,
అనుపలక్ష్యసితాంశుతయాముఖంనిజసఖంసుఖమంకమృగార్పణాత్.

విరహేతి. విధుఃభీమభువః భైమ్యాః విరహేణపాండుని కపోలతలే గండస్థలే ప్రతిబింబితస్సన్ అనుపలక్ష్యసితాంశుతయాసావర్ణ్యాద్దుర్లక్షశుభ్రకిరణతయా సుఖమనాయాసేన అంకమృగార్పణాదసితకళంక మృగసమర్పణాత్ ముఖంభైమీముఖం నిజసఖంస్వసదృశంవ్యధితవిహితవాన్ దోషిణోపిహిస్వదోషం నిర్దోషేపి స్వసంసర్గిణి సంక్రమయ్యసమీకుర్వంతీతిభావః - కేచిత్కించిద్దానేనామిత్రం మిత్రంకుర్వంతీతిభావం వర్ణయంతి అత్రచంద్రస్య కపోలసావర్ణ్యేన తదేకత్వ కథనాత్సామాన్యాలంకారః. శ్లో. సామాన్యం గుణసామ్యేనయత్ర వస్త్వంతరైక తేతిలక్షణాత్.

విరహతాపినిచందనపాంసుభి ర్వపుషిసార్పితపాండిమమండనా,
విషధరాభబిసాభరణాదధే గతిపతింప్రతిశంభువిభీషికామ్. 27

విరహేతి. సా దమయంతీ విరహతాపినివపుషిచందనపాంసుభిః భస్మధవళైరితిభావః-అర్పితస్సంపాదితః పాండిమైవ మండనం యస్యాస్సాసతీ విషధరాభం శేషాహికల్పం బిసమేవాభరణం యస్యాస్సాసతీ రతిపతిం స్మరంప్రతిశంభురేవాయమితి విభీషికాంవిశేషేణ భయోత్పాదనం విపూర్వాత్ భీషయతేర్ధాత్వర్థ నిర్దేశేణ్వుల్

సుప్సుపేతిసమాసః నతుశంభోర్విభీషికేతి కర్తరిషష్ఠీసమాసః తృజకాభ్యాం కర్తరీతి నిషేధాత్ - ‡ దధేదధార నూనమితి శేషః.

వినిహితంపరితాపిని చందనం హృదితయాధృతబుద్బుదమాబభౌ,
ఉపనమన్సుహృదంహృదయేశయం విధురివాంకగతోడుపరిగ్రహః.

వినిహితమితి. తయా భైమ్యాపరితాపిని హృదివక్షసి వినిహితం ధృతబుద్బుదం అతిక్వాథకృతపీటకం చందనం సుహృదంసఖాయం హృదయేశేత హృదయేశయం మన్మథం నూ. అధికరణే శేతేరిత్యచ్ ప్రత్యయః, శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్, ఉపనమన్నుపసర్పన్ అంకగతోడుపరిగ్రహః అంతికస్థతారకాపరికరః విధురివా బభావిత్యుత్ప్రేక్షా.

స్మరహుతాశనదీపితయాతయా బహుముహుస్సరసంసరసీరుహం,
శ్రయితుమర్ధపథేకృతమంతరా శ్వసితనిర్మితమర్మరముజ్ఝితమ్. 29

స్మరేతి. స్మరహుతాశన దీపితయా కామాగ్నితప్తయాతయాబహుభూరి సరసంసార్ద్రం సరసీరుహంసరోజం శ్రయితుం శైత్యాయ సేవితుం ముహుః అర్ధేపథిఅర్ధపథేకృతం తత్పర్యంతమానీతంసత్ అంతరామధ్యే శ్వసితేనస్వనిశ్వాసేన నిర్మిత మర్మరంసద్యశ్శోషాత్కృతమర్మరశబ్దంసత్ ఉజ్ఝితం వైయర్థ్యాత్ త్యక్తంతదుష్ణస్తన్నిశ్వాస ఇతిభావః. ని. అథమర్మరః స్వనితే వస్త్రపర్ణానా మిత్యమరః - ఈదృగ్ధర్మాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తి భేదోలంకారః.

ప్రియకరగ్రహమేవమవాప్స్యతి స్తనయుగంతవతామ్యతికిన్నివతి,
జగదతుర్నిహితేహృదినీరజే దవథుకుట్మలనేన పృథుస్తనీమ్. 30

ప్రియేతి. హృదివక్షసి నిహితేన్యస్తేనీరజేపద్మేదవథుః పరితాపః దునోతేః ట్విత్వాదథుచ్ప్రత్యయః - తేనయత్కుట్మలనం ముకుళనం నిపీడ్యగ్రహణమితి యావత్ - తేనపృథుస్తనీం దమయంతీం తవస్తనయుగం కర్తృఏవ మనేనప్రకారేణ ప్రియకరేణగ్రహం నిపీడ్యగ్రహణం అవాప్స్యతి కిన్నుకిమర్థంతామ్యతీతి జగదతురూచతుః నూనమితి శేషః.

త్వదితరోనహృదాపిమయాధృతః పతిరితీవనలంహృదయేశయం,
స్మరహానిర్భుజిబోధయతిస్మసా విరహపాండుతయానిజశుద్ధతాం. 31

త్వదితి. సాభైమీహృదయేశయం హృదిస్థితంనలంత్వదితరస్త్వత్తోన్యస్సమానోవాన్యోవాపతిః మయాహృదాపి నధృతఃమనసాపి నచింతితః ఇతి నిజశుద్ధతాం ఆత్మని

‡ తృజకాభ్యాం కర్తరీత్యస్యకర్తరిత్రృజకాభ్యాంషష్ఠ్యానసమాసఇత్యర్థఃఅత్ర చభావేణ్వుల్ అతస్తస్యాత్ర ప్రవృత్త్యసంభవాత్ కర్తరిచేత్యనేననిషేధాదితివక్తుం యుక్తమితిప్రతిభాతి.

ర్దోషతాంపాండుత్వంచ విరహపాండుతయా తద్వ్యాజేనేత్యర్థః స్మరహవిర్భుజి బోధయతిస్మేవ మదనాగ్నిమగ్నాసా అగ్నిదివ్యేనస్వశుద్ధిం సీతారామమివనలం బోధయామాసేవేత్యుత్ప్రేక్షా సూ. గతిబుద్ధీత్యాదినాఅణికర్తుర్ణిశ్యణౌకర్మత్వం.

విరహత ప్తతదంగనివేశితా కమలినీ నిమిషద్దళముష్టిభిః,
కిమపనేతుమచేష్టతకింపరా భవితుమైహతతద్దవథుంపృథుమ్. 32

విరహేతి. విరహతప్తేతదంగే భైమీశరీరే నివేశితానిహితా కమలినీపద్మలతా నిమిషద్భిరానమద్భిర్దళైః పత్త్రైరేవముష్టిభిః ముష్టిబంధైఃకరజైః పృథుంతద్దవథుం తస్యాస్తాపం అపనేతుమపచ్ఛేత్తు మచేష్టతవ్యాప్రియతకిం పరాభవితుం తిరస్కర్తుమైహతకిం అచేష్టతకిమిత్యుత్ప్రేక్షా వస్తుతస్తు నకించిత్కర్తుం శశాక ప్రత్యుత స్వయమేవ దగ్ధేత్యర్థః - సోయంభీషకస్య భయప్రవేశ ఇతిభావః - అతఏవానర్థోత్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారః తదుత్థాపితా చేయముత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

ఇయమనంగశరావళిపన్నగ క్షతవిసారివియోగవిషావశా,
శశికళేవఖరాంశుకరార్దితా కరుణనీరనిధౌనిదధౌనకమ్. 33

ఇయమితి. ఇయంభైమీఅనంగశరావళిరేవ పన్నగాస్తైఃక్షతంక్షతిః నపుంసకే భావేక్తః తేనవిసారిణా వ్యాపినావియోగేనైవ విషేణ అవశావివశాసతీ ఖరాంశో స్తిగ్మాంశోః కరైరర్దితా పీడితా శశికళేవ కంజనంకరుణనీరనిధౌశోకరసాబ్ధౌ. ని. కరుణస్తురసేవృక్షేకృపాయాంకరుణామతేతివిశ్వః ననిదధౌ దర్శిష్టాన్ సర్వానపి నిదధావేవ నిమజ్జయామాసైవేత్యర్థః - అత్రరూపకోపమయో రంగాంగిభావేనసంకరః.

జ్వలతి మన్మథవేదనయానిజే హృది తయార్ద్రిమృణాళలతార్పితా,
స్వజయినోస్త్రపయాసవిధస్థయోర్మలినతామభజద్భుజయోర్భృశం.

జ్వలతీతి. తయాభైమ్యా మన్మథవేదనయా మదనజ్వరదుఃఖేన జ్వలతిప్రజ్వలితే నిజేహృదివక్షసిఅర్పితా ఆర్ద్రాసరసామృణాళలతా బిసవల్లీస్వజయినోఃస్వజేత్రోః సూ. జిదృక్షీత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః - భుజయోస్తదీయయోరేవసవిధస్థయో స్సమీపస్థయోస్సతోః త్రపయాత్రపయేవేత్యర్థః-గమ్యోత్ప్రేక్షా, భృశంమలినతాంవైవర్ణ్యమభజత్ - జితో జేతురగ్రేలజ్జయా వైవర్ణ్యంభజతీతిభావః.

పికరుతశ్రుతికంపినిశైవలం హృది తయానిహితంవిచలద్బభౌ,
సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతునా హతమివస్వతనూఘనఘర్షిణా. 35

పికేతి. తయాభైమ్యా పికరుతశ్రుత్యాకోకిలకూజితశ్రవణేన కంపిని వేపమానే హృదివక్షసినిహితం శైత్యార్థంన్యస్తం విచలత్ ఆధారచలనాదితిభావః - శైవలం స్వతస్యాశైవలశరీరేణసహ ఘనఘర్షిణాభృశంఘర్షిణాద్వయోరపి జలచరత్వాదితిభావః-

సతతం తద్గతస్యభైమీహృద్గతస్య హృచ్ఛయస్యకామస్య కేతునాచిహ్నేన మత్స్యేన హతంతాడిత మివ బభావిత్యుత్ప్రేక్షా.

నఖలు మోహవశేన తదాననం నలమనశ్శశికాంత మబోధితత్,
ఇతరథాభ్యుదయేశశినస్తతః కథమసుస్రువదశ్రుమయంపయః. 36

నేతి. నలమనఃకర్తృ మోహవశేన విరహప్రయుక్తాజ్ఞానబలేన తదాననంభైమీముఖంకర్మ శశికాంత మింద్రసుందరం ఇందూపలంచ నాబోధిఖలునాబుద్ధకిమితి కాకుః అబుద్ధ్యతఏవేత్యర్థః సూ. దీపజనేత్యాదినాకర్తరిచిణ్-తత్ తచ్చసత్యమితిశేషః- ఇతరథాతదసత్యత్వే శశినోభ్యుదయే తతోభైమీ ముఖాదశ్రుమయమశ్రురూపం పయఃకథం అసుస్రువత్స్రుతం చంద్రోదయే పయస్స్రావాచ్చంద్రకాంతత్వం సత్యమిత్యర్థః చంద్రోదయేదాహోద్రేకాదుద్రోదేతిభావః - స్రవతేర్లుఙి ణిశ్రీత్యాదినాచ్లేశ్చఙి ధాతోరువఙాదేశః.

రతిపతేర్విజయాస్త్రమిషుర్యథా జయతి భీమసుతాపి తథైవసా,
స్వవిశిఖానివపంచతయాతతోనియతమైహతయోజయితుంసతామ్.

రతిపతేరితి. రతిపతేః కామస్యయథేషుః విజయస్యాస్త్రం విజయాస్త్రం విజయసాధనమాయుధం జయతి తథైవ సాభీమసుతాపి విజయాస్త్రం సతీ జయతి తత స్తస్మాద్ధేతోః సకామః స్వస్య విశిఖానిషూనివతాం భైమీం పంచతయా పంచసంఖ్యాకత్వేనమరణేనచ. ని. పంచతా పంచభావేస్యాత్పంచతామరణేపి చేతి విశ్వః. యోజయితుమైహతస్వేషుధర్మవిజయాస్త్రత్వేనపంచత్వేనాపి యోజయితుమైచ్ఛత్-నియతంసత్య మిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథాకిమర్థమేనామిత్థంపీడయేదితిభావః - ఉపమోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

శశిమయందహనాస్త్రముదిత్వరం మనసిజస్య విమృశ్యవియోగినీ,
ఝుడితివారుణమశ్రుమిషాదసౌ తదుచితం ప్రతిశస్త్రముపాదదే. 38

శశిమయమితి. వియోగిన్యసౌ భైమీ ఉదేతీత్యుదిత్వరముద్యత్ - ఇణ్నశజిసర్తిభ్యఃక్వరప్ శశిమయంశశిరూపం మనసిజస్యదహనాస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రంవిమృశ్యాలోచ్య ఝుడితద్రాక్ అశ్రుమిషాద్వారుణం వరుణదేవతాకం సూ. సాస్య దేవతేత్యణ్ప్రత్యయః తస్యాగ్నేయస్యోచితం ప్రతీకారక్షమం ప్రతిశస్త్రముపాదదే ప్రయుక్తవతీత్యర్థః. చాంద్రతాపాసహిష్ణురశరణా కేవల మరోదీ దిత్యర్థః సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా.

అతనునానవమంబుదమాంబుదం సుతనురస్త్రముదస్తమవేత్యసా,
ఉచితమాయతనిశ్వసితచ్ఛలా చ్ఛ్వసనమస్త్రమముంచదముంప్రతి.

అతనునేతి. సాసుతనుర్భైమీ నవనం నూతనం అంబుదం మేఘమేవ అతనునా అనంగేన ఉదస్తం ఉత్క్షిప్తం అంబుదమంబుదసంబన్ధ్యస్త్రం పర్జన్యాస్త్రం అవేక్ష్య ఆయతనిశ్వసితచ్ఛలాద్దీర్ఘ నిశ్వాసమిషాదముమాంబుదంప్రతి ఉచితం ప్రతీకారక్షమంశ్వసనం శ్వసనాత్మకమస్త్రం వాయవ్యాస్త్రమముంచ త్యాప్రియుక్త్వా మేఘదర్శనాద్దీప్తమదనజ్వరా దీర్ఘముష్ణంచనిశశ్వాసేత్యర్థః-అత్రాపి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా.

రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం ప్రతియతీసుదతీ మలయానిలే,
తదురుతాపభయాత్తుమృణాళికామయమియం భుజగాస్త్రమివాదిత.

రతిపతీతి. సుదతీయం భైమీ మలయానిలేవిషయే రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం కామప్రయుక్తవాయవ్యాస్త్రతాం. ని. హేతిశ్శస్త్రం ప్రహరణంహ్యాయుధం చాస్త్రమేవచేతి హలాయుధః ప్రతియతీసతీ ఇణశ్శతరిజీప్ తేనాస్త్రేణయఉరుతాపః తతోభయాత్-మృణాళికామయం బిసరూపం భుజగాస్త్రం ఆదితేవ ఆత్తవతీ కిమిత్యుత్ప్రేక్షా భుజగానాం వాతాహారత్వాదితిభావః సూ. స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః హ్రస్వాదంగాదితిసిచోలోపః.

వ్యధితతద్ధృదిశల్యమివద్వయం విరహితాంచతథాపిచజీవితమ్,
కిమథతత్రనిహత్యనిఖాతవాన్ రతిపతిస్స్తనబిల్వయుగేనతత్. 41

వ్యధితేతి. రతిపతిస్తద్ధృది భైమీ హృదయే విరహితాం విరహిత్వంచ తథాపివిరహిత్వేపి జీవితంచేతి ద్వయంశల్యం శంకుమివవ్యధిత నిఖాతవానిత్యర్థః జీవతో విరహఃవిరహిణో జీవనంచద్వే అపిశల్యప్రాయే ఇత్యర్థః. దధాతేర్లుఙితఙ్ స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః హ్రస్వాదంగాదితిసిచోలోపః - అథనిఖననానంతరం తచ్ఛల్యద్వయం స్తనావేవబిల్వే పరిణతబిల్వఫలే తయోర్యుగేన తత్ర హృదినిహత్య ఆహత్య నిఖాతవాన్ కింయథాలోకే జనాః నిఖాతం శంకుందార్ఢ్యాయ పాషాణాదినాఘ్నంతితద్వదితిభావః పూర్వార్ధేశల్యనిఖననోత్ప్రేక్షా. ఉత్తరార్ధే నిహననోత్ప్రేక్షా నిఖాతవానిత్యనువాదః.

అతిశరవ్యయతామదనేనతాం నిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయాత్,
స్ఫుటమకారిఫలాన్యపిముంచతా తదురసిస్తనతాళయుగార్పణా. 42

అతీతి. తాందమయంతీం అతినితరాం శరవ్యయతాశరవ్యంలక్ష్యం శరవ్యతాశరవ్యయతా శరవ్యశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శతరిశప్ అతఏవనిఖిలాయే పుష్పమయాస్స్వశరాస్తేషాంవ్యయాత్క్షయాత్ ఫలాన్యపిముంచతాక్షిపతా మదనేన తదురసిభైమీవక్షసి స్తనావేవ తాళతాళఫలేతయోర్యుగస్యార్పణాక్షేపః అకారిస్ఫుటమిత్యుత్ప్రేక్షా - శరక్షయేపాషాణాదినాపి ప్రహరంతీతిభావః.

అథముహుర్బహునిందితచంద్రయాస్తుతవిధుంతుదయాచతయాముహుః, పతితయాస్మరతాపమయేగదే నిజగదేశ్రువిమిశ్రముఖీసఖీ.

అథేతి. అథానంతరం స్మరతాపమయే కామజ్వరరూపే గదేరోగే. ని. రోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః - పతితయామగ్నయా అతఏవముహుః బహుబహుధా నిందితచంద్రయా తస్యోద్దీపకత్వాదితిభావః - ముహుః స్తుతోవిధుంతుదతీతివిధుంతుదో రాహుర్యయాతయా విధుస్తుదత్వాదేవేతిభావః. ని. తమస్తురాహుస్స్వర్భానుస్సైంహికేయోవిధుంతుదఇత్యమరః సూ. విధ్వరుషోస్తుదఇతి ఖశ్ప్రత్యయః - అరుర్ద్విషదజంతస్యముమితి ముమాగమః, తయాదమయంత్యా అశ్రువిమిశ్రంముఖం యస్యాస్సా అనిష్టాశంకయా రుదతీసఖీ నిజగదేనిగదితా, విప్రకృతోహ్యపకర్తారంనిందతి తదపకర్తారంచ స్తౌతీతిభావః.

నరసురాబ్జభువామివయావతా భవతి యస్యయుగంయదనేహసా,
విరహిణామపి తద్రతవద్యువ క్షణమితంనకథంగణితాగమే. 44

నరేతి. నరసురాబ్జభువాం మనుష్యదేవబ్రహ్మణామివయావతా అనేహసాకాలేనయస్యజంతోర్యద్యుగంభవతి గణితాగమే జ్యోతిశ్శాస్త్రే తత్సర్వం వక్తవ్యమేవేతిశేషః యథాబ్రహ్మణో దినందేవాదీనాం యుగాదికమిత్యుక్తం తద్వదన్యస్యాపి గణితశాస్త్రే వక్తవ్యమితిభావః - తతః కిమిత్యాశంక్యాహ తర్హి విరహిణాం తద్యుగంకథం కిమితిరతవతా మవియుక్తానాం యూనాంక్షణేనమితం గణితంన అవియుక్తానాంక్షణో వియుక్తానాం యుగమితికిమితినోక్తమిత్యర్థః - తథాచతస్యాఏకైకక్షణ ఏకైకయుగకల్పో భూదిత్యర్థః.

జనురధత్తసతీస్మరతాపితా హిమవతో నతుతన్మహిమాదృతా,
జ్వలతిఫాలతలేలిఖితస్సతీ విరహఏవహరస్యనలోచనమ్. 45

జనురితి. సతీభవపూర్వపత్నీ దక్షకన్యా స్మరతాపితా విరహాగ్నితప్తాసతీ హిమవతో జనుర్జన్మధత్తేస్యహిమవతోమహిమా ఆదృతోయయాసా తన్మహిమాదృతా ఆదృతతన్మహిమాసతీతున ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః విరహతాపశాంత్యర్థం హిమాద్రేర్జాతా నతత్తపస్సామర్థ్యానురోధాదిత్యుత్ప్రేక్షా - హరస్యఫాలతలేలిఖితో బ్రహ్మణాలిఖితః సతీవిరహఏవ జ్వలతిలోచనంన అత్రఫాలలోచనేలోచనత్వమపహ్నుత్యసతీ విరహత్వారోపాదపహ్నవాలంకారః.

దహనజానపృథుర్దవథువ్యథా విరహజైవపృథుర్యదినేదృశమ్,
దహనమాశువిశంతికథంస్త్రియః ప్రియమపాసుముపాసితుముద్ధురాః

దహనేతి. దహనజా అగ్నిదాహజన్యా వ్యథా తాపదుఃఖం స్పృహః అధికా న కింతు విరహజైవ స్పృహః ఈదృశం న యది ఇదమిత్థం న చేత్ స్త్రియః అపాసుం అపగతప్రాణం మృతం ప్రియం ఉపాసితుం ప్రాప్తుం ఉత్కృష్టా ధూర్భారో యాసాం తా ఉద్ధురాః అనర్గళాః స్యురిత్యర్థః సూ. ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోऽకారః - కథమాశుదహనం విశంతి అగ్నిదాహాద్విరహదాహ ఏవాధిక ఇత్యర్థః - తస్య తత్పరిహారార్థేన స్త్రీణామగ్నిప్రవేశకార్యేణ సమర్థనాత్కార్యేణ కారణసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

హృది లుఠంతి కలా నితరామమూ ర్విరహిణీవధపంకకళంకితాః,
కుముదసఖ్యకృతస్తు బహిష్కృతాస్సఖి విలోకయ దుర్వినయం విధోః.

హృదీతి. విరహిణీవధాద్యః పఙ్కః పాపాఖ్యః ని. అస్త్రీ పంకం పుమాన్పాప్మేత్యమరః - తేన కళంకితాస్సంజాతకళంకాః అమూః కళాః హృది అభ్యంతరే నితరాం లుఠంతి వర్తంతే కుముదైస్సఖ్యం కుర్వంతీతి తత్కృతః విశుద్ధా ఇత్యర్థః - తాస్తు కళాః బహిష్కృతాః హే సఖి విధోర్దుర్వినయం దౌర్జన్యం విలోకయ దుర్జనాః పాపిష్ఠానంతః కుర్వంతి విశుద్ధాన్బహిష్కుర్వంతీతి భావః.

అయి విధుం పరిపృచ్ఛ గురోః కుతః స్ఫుటమశిక్ష్యత దాహవదాన్యతా,
గ్లపితశంభుగళాద్గరళాత్త్వయా కిముదధౌ జడ వాడబానలాత్.

అయీతి. అయి సఖి విధుం పరిపృచ్ఛ హే జడ మూఢ త్వయా దాహవదాన్యతా దాహదాతృత్వం దాహకత్వమిత్యర్థః కిం గ్లపితశంభుగళాత్ ప్లోషితశంభుకంఠాత్ గరళాత్కాలకూటాత్ ఉదధౌ బడబానలాద్వా కుతః కస్మాద్గురోః స్ఫుటమశిక్ష్యత శిక్షితా అభ్యస్తేత్యర్థః.

అయమయోగివధూవధపాతకైర్భ్రమిమవాప్య దివః ఖలు పాత్యతే,
శితినిశాదృషది స్ఫుటదుత్పతత్కణగణాధికతారకితాంబరః. 49

అయమితి. అయం విధుః అయోగివధూవధపాతకైః వియోగిస్త్రీహింసాపాపైః కరణైః భ్రమిం భ్రమణం అవాప్య సంప్రాపయ్య ఆప్నోతేర్ణ్యంతాత్ క్త్వో ల్యబాదేశః - విభాషాప ఇతి వికల్పాదయాదేశాభావః - శితినిశా కృష్ణపక్షరాత్రిస్సైవ దృషది శిలాయాం స్ఫుటంతః పాతవేగాద్విదళంతః తత ఉత్పతంతశ్చ యే కణాః ఖండాః తేషాం గణైరధికం తారకితాంబరః భూమ్నా తారకవత్కృతాకాశస్సన్ అత ఏవ కృష్ణపక్షే తారకబాహుల్యమితి భావః. తారకవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః విన్మతోర్లుగితి మతుపో లుక్ దివోంబరాన్నిపాత్యతే ఖలు - ఉత్కటపాపకారిణః పురా పరిభ్రామ్య తత్ శిలాయాం నిపాత్యంత ఇతి భావః.

త్వమభిధేహి విధుం సఖి మద్గిరా కిమిదమీదృగధిక్రియతే త్వయా,
న గణితం యది జన్మ పయోనిధౌ హరశిరస్స్థితిభూరపి విస్మృతా. 50

త్వమితి. హే సఖి త్వం మద్గిరా విధుమభిధేహి ఉపాలభస్వ తత్ప్రకారమేవాహ త్వయా మహాత్మనేతి భావః కిం కిమర్థమిదమీదృక్ స్త్రీవధాత్మకం కర్మ అధిక్రియతే ఆచర్యతే పయోనిధౌ జన్మ న గణితం యది మాస్తు హరశిర ఏవ స్థితిభూర్నివాసభూమిః సాపి విస్మృతా మహాకులప్రసూతస్య శంభుశిరోధృతస్య తవేదమనుచితమిత్యర్థః.

నిపతతాపి న మందరభూభృతా త్వముదధౌ శశలాంఛన చూర్ణితః,
అపి మునేర్జఠరార్చిషి జీర్ణతాం బత గతోఽసి న పీతపయోనిధేః. 51

నిపతతేతి. హే శశలాంఛన సకళంకేత్యర్థః త్వముదధౌ నిపతతా మథనసమయ ఇతి శేషః - మందరభూభృతా మందరాద్రిణాపి న చూర్ణితః - పీతపయోనిధేరాచాంతసముద్రస్య మునేః జఠరార్చిషి జఠరానలేపి జీర్ణతాం న గతోఽసి వాతాపివదితి భావః. బతేతి ఖేదే మద్భాగ్యవిపర్యయ ఏవాయమితి భావః.

కిమసుభిర్గ్లపితైర్జడ మన్యసే మయి నిమజ్జతు భీమసుతామనః,
మమ కిల శ్రుతిమాహ తదర్థికాం నలముఖేందుపరాం విబుధస్స్మరః. 52

కిమితి. హే జడ మూఢ గ్లపితైర్నిష్క్రామితైః అసుభిః ప్రాణైః స్వమారణేనేత్యర్థః భీమసుతామనో మయి చంద్రే నిమజ్జతు నిమజ్జేత్. సంభావనాయాం లోట్ - ఇతి మన్యసే కిం. శ్రు. యత్రాస్య పురుషస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చంద్రం దిశశ్శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా అప్సు లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయత ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి భావః. సోపి వృథాభిమాన ఇత్యాహ సః మృతమనశ్చంద్రమేతీత్యేవం రూపోర్థోऽభిధేయో యస్యాస్తాం తదర్థికాం సూ. శేషాద్విభాషేతి కప్సమాసాంతః ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాత ఇదాప్యసుప ఇతీకారః, శ్రుతిం పూర్వోక్తవేదవాక్యం విబుధో దేవో విద్వాంశ్చ స్మరో నలస్య ముఖేందుః ముఖచంద్రః పరో ముఖ్యార్థో యస్యాస్తాం తత్పరాం వి. పరం దూరాన్యముఖ్యేష్వితి వైజయంతీ మమ ఆహ కిల బ్రూతే ఖలు విద్వదుక్త ఏవార్థో గ్రాహ్య ఇత్యర్థః పరతోఽపి మే భర్తా నల ఏవ నాన్య ఇతి భావః.

ముఖరయస్వ యశోనవడిండిమం జలనిధేః కులముజ్జ్వలయాధునా,
అపి గృహాణ వధూవధపౌరుషం హరిణలాంఛన ముంచ కదర్థనామ్.

ముఖరయస్వేతి. హే హరిణలాంఛన శశాంక యశోనవడిండిమం కీర్తిప్రకాశకం నూతనవాద్యవిశేషం ముఖరయస్వ ముఖరం రవణం కురు అధునా జలనిధేస్త్వజ్జనకస్య కులముజ్జ్వలయ ప్రకాశయ వధూవధపౌరుషమపి స్త్రీవధశౌర్యం చ గృహాణ స్వీకురు

కింతుకుత్సితోఽర్థః కదర్థఃపీడాకరః సూ. కోఃకత్తత్పురుషేఽచీతి కుశబ్దస్యకదాదేశేకదర్థశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాద్ఘచి కదర్థనా కదర్థీకరణంతాంముంచ శీఘ్రంమారయనతుపీడమేత్యర్థః అత్రవధూవధస్యానిష్టత్వేనా విధేయస్య విధానాత్ విషంభుఙ్క్ష్వేతివన్నిషేధపరోవిధ్యాభాసః ఇష్టనిషేధాభాసవదాక్షేపాలంకారభేదః - తథాచాలంకారసర్వస్వసూత్రం అనిష్టవిధ్యాభాసశ్చేతి.

నిశిశశిన్భజ కైతవభానుతా మసతి భాస్వతి తాపయ పాపమామ్,
అహమహన్యవలోకయితాస్మి తే పున రహర్పతి నిర్ధుత దర్పతామ్.

నిశీతి. హేశశిన్పాపక్రూర ని. నృశంసోఘాతుకః క్రూరః పాప ఇత్యమరః - నిశిభాస్వత్యసతి కైతవభానుతాం కపటసూర్యత్వంభజమాం తాపయకిం త్వహంపునరహంచాహని అహర్పతి నానూర్యేణ సూ. అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితి రేఫాదేశః తేతవనిర్ధుతదర్పతాం నిరహంకారతాం అవలోకయితాస్మి ద్రక్ష్యామీత్యర్థః లుటిమిపి తాసిప్రత్యయః - పాపిష్ఠాః స్వనాశమాసన్న మప్యపశ్యంతఃపరాన్ హింసంతీతిభావః.

శశకళంకభయంకర మాదృశాం జ్వలసియన్నిశిభూతపతింశ్రితః,
తదమృతస్యతవేదృశభూతతాద్భుతకరీ పరమూర్ధవిధూననీ. 55

శశకలంకేతి. హేశశకలంకమాదృశాం వియోగినీనామిత్యర్థః - భయంకరోఽతీతి భయంకరఉద్వేజకః మేఘర్తిభయేషు కృఞఇతి ఖచ్ప్రత్యయః, అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః-యద్యస్మాత్ భూతపతిం శివంపిశాచపతించ శ్రితస్సన్ నిశిజ్వలసి ప్రదీప్యసే తత్తస్మాదమృతస్యామృతమయస్యామృతేతరస్య చతవపరేషాంద్రష్టౄణాం స్వానిష్టానాంచమూర్ధవిధూననీఏకత్ర విస్మయాదన్యత్రావేశాచ్చ శిరఃకంపకరీ ఈదృశభూతతా ఇత్థం భూతత్వం ఈదృశ పిశాచత్వంచ అద్భుతకరీవిస్మయకరీ హారశిరోమణేరమృతమయస్యతవ ఇత్థంప్రజ్వలనాత్మకత్వ మద్భుతమితి వాచ్యార్థః జీవతఈదృగలాత పిశాచత్వ మద్భుత మితివ్యంగ్యార్థః.

శ్రవణపూరతమాలదళాంకురం శశికురంగముఖేసఖినిక్షిప,
కిమపితుందిలిత స్థగయత్వముం సపదితేన తదుచ్ఛ్వసిమిక్షణమ్.

శ్రవణేతి. హేసఖి శ్రవణపూరః కర్ణావతంసః యస్తమాలదళాంకురస్తమాలపల్లవస్తం శశికురంగస్య ముఖేవక్త్రేనిక్షిప తేన దళాంకురేణ సపదికిమపికియదపి తుందిలితస్తుందిలీకృతః స్థూలీకృతస్సన్ అముంశశినంస్థగతయతుఛాదయతు తత్తస్మాద్ధేతోః క్షణముచ్ఛ్వసిమిప్రాణిమి సూ. రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుకఇతీడాగమః.

అసమయేమతిరున్మిషతిధ్రువం కరగతైవ గతాయదియంకుహూః,
పునరుపైతి నిరుద్ధ్యనివాస్యతే సఖిముఖం న విధోః పున రీక్ష్యతే.

అసమయఇతి. హేసఖి అసమయేమతిః కార్యధీః ఉన్మిషతి ఉదేతిధ్రువం నతుయోగ్యకాలఇత్యర్థః-కుతః - యద్యస్మాదియంకుహూః నష్టచంద్రామావాస్యా కరగతాస్వాయత్తైవహస్తనక్షత్ర గతాచ గతా తదాస్తాం పునరుపైతి పునరాగచ్ఛతిచేదిత్యర్థః. నిరుధ్యనివాస్యతే స్థాప్యతే తస్య ఫలమాహ విధోర్ముఖం పునర్నేక్ష్యతే తస్యాస్తన్నాశకత్వాదితిభావః - పాపిష్ఠస్యతస్యాదర్శన మేవఫలమిత్యర్థః.

అయి మమైషచకోరశిశు ర్మునే ర్వ్రజతి సింధుపిబస్యనశిష్యతామ్,
అశితుమబ్ధిమధీతవతోఽస్యవా శశికరాః పిబతః కతిశీకరాః. 58

అయీతి. అయిసఖి ఏషమమ చకోరశిశుర్విషపరీక్షార్థం గృహసంవర్ధితో బాలచకోరః - యథాహ కామందకః. శ్లో. చకోరస్యవిరజ్యేతేనయనే విషదర్శనాదితి, పిబతీతిపిబః పాఘ్రాధ్మేత్యాదినాశప్రత్యయే పిబాదేశః సింధోఃపిబస్యసముద్రపాయినో మునేరగస్త్యస్య శిష్యతాం నవ్రజతీతికాకుః వ్రజతీత్యర్థః - తథాచాయం చకోరశ్చంద్రం నిశ్శేషంపాస్యతీత్యాశయః - నచైతదశక్యమిత్యాహ అబ్ధిమశితుం పాతుమధీతవతః అభ్యస్తవతః అతఏవ పిబతః అబ్ధిపానప్రవృత్తస్య చకోరస్య శశికరాః కతివాశీకరాః కతిచిత్కణా ఇత్యర్థః అత్రసముద్రపాయినో దండాపూపికయా శశికర పానసిద్ధేరర్థాపత్తిరలంకారః.

కురుకరేగురుమేకమయోఘనం బహిరితోముకురంచకురుష్వమే,
విశతితత్రయదైవవిధుస్తదా సఖిసుఖాదహితంజహితంద్రుతమ్. 59

కుర్వితి. హేసఖి ఏకంగురుంమహాంతంఅయోఘనంతప్తాయః పిండఘట్టన ముద్గరం కరే కురుబిభృహీత్యర్థః - ఇతోస్మాత్సదనాద్బహిః మేమమ ముకురందర్పణంచ కురుష్వనిధేహి తత్రముకురేయదావిధుర్విశతి ప్రతిఫలతి తదైవసుఖాదనాయాసాత్ అహితంశత్రుంతం విధుంద్రుతం జహిమారయహంతేర్లోటిసిపిహిరాదేశః హంతేర్జఇతిజాదేశస్యాసిద్ధవదత్రాభాదిత్యసిద్ధత్వాదతోహేరితి నహేర్లుక్ - అత్రచంద్రప్రహారాది ప్రలాపామేఘసందేశాదివన్మదనోన్మాద వికారా ఇత్యనుసంధేయమ్.

ఉదరఏవధృతఃకిముదన్వతా నవిషమోబడబానలవద్విధుః,
విషవదుజ్ఝితమప్యమునానన స్మరహరఃకిమముంబుభుజేవిభుః. 60

ఉదరఇతి. విషమఃక్రూరకర్మావిధుః ఉదన్వతా ఉదధినా సూ. ఉదన్వానుదధౌచేతినిపాతితః-బడబానలవద్బడబాగ్నినాతుల్యం సూ. తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిరితివతిః, ఉదరేకుక్షావేవకింనధృతః అథవా అమునా ఉదన్వతా ఉజ్ఝితమప్యముంవిధుం విభుస్సమర్థః సస్మరహరఃశివఃవిషవత్ విషేణకాలకూటేనతుల్యం పూర్వవద్వతిః కింనబుభుజేనజగ్రసే ఉభయథాపి స్వయంజీవేయమితిభావః.

అసితమేకసురాశితమప్యభూన్న పునరేవపునర్విశదంవిషమ్,
అపినిపీయసురైర్జనితక్షయం స్వయముదేతిపునర్నవమార్ణవమ్. 61

అసితమితి. ఆర్ణవమర్ణవేజాతం సూ. తత్రజాతఇత్యణ్ప్రత్యయః - అసితం మేచకం విషం కాలకూటాఖ్యమేకేనైవసురేణ మహాదేవేన అశితంగిళితమపి పునర్నాభూన్నాజని ఏషచంద్రో నామార్ణవం విశదంవిషంపునస్సిత విషంతుసురైర్బహుభిర్దేవైః ప్రథమాంపిబతేవహ్నిరిత్యాద్యుక్తక్రమేణ నిపీయజనితక్షయం కృతనాశమపినవంనూతనం సత్ స్వయంతద్రూపేణైవపునరుపైత్యాగచ్ఛతీతివ్యతిరేకః.

విరహివర్గవధవ్యసనాకులం కలయపాపమశేషకళంవిధుం,
సురనిపీతసుధాకమపాపకం గ్రహవిదోవిపరీతకథాఃకథమ్. 62

విరహీతి. హేసఖివిరహివర్గవధేవ్యసనేనాసక్త్యాఆకులంసంరబ్ధం అశేషకలంపూర్ణకలంవిధుం పాపంకలయక్రూరంవిద్ధి సురైర్నిపీతాసుధాయస్యతంక్షీణమిత్యర్థః- శేషికః కప్సమాసాంతః, ఆపోన్యతరస్యామితివికల్పాద్ధ్రస్వాభావః - అపాపఏవాపాపకస్తంసౌమ్యంకలయ తథాకౌర్యదర్శనాదితిభావః - కింతుగ్రహవిదోదైవజ్ఞాస్తుకథంవిపరీతకథాః. శ్లో. క్షీణేంద్వర్కమహీపుత్రాః పాపాస్తత్సంయుతోబుధః, పూర్ణచంద్రబుధాచార్యశుక్రాస్తేస్యుశ్శుభగ్రహాః - ఇత్యేవంవిరుద్ధవాచః, అనుభవవిరోధాదంగుల్యగ్రాది వాక్యవదగ్రాహ్యంతద్వాక్యమితిభావః.

విరహిభిర్బహుమానమవాపియ స్సబహులేః ఖలుపక్షఇహాజని,
తదమితిస్సకలైరపియత్రతైర్వ్యరచిసాచతిథిః కిమమాకృతా. 63

విరహిభిరితి. యఃపక్షోవిరహిభిః బహుమానం సత్కారమవాపిప్రాపితః క్షీయమాణచంద్రత్వాదితిభావః అవపూర్వాదాప్నోతేర్ణ్యంధాతోః కర్మణిలుఙ్ - గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం, ణ్యంతేకర్తుశ్చ కర్మణఇతి తస్యాభిధానం, సవిరహిభిర్బహూకృతః పక్షః ఇహాస్మిన్ లోకే బహుబహుమానంలాతి ఆదత్తఇతి వ్యుత్పత్త్యాబహులః, ఆతోనుపసర్గేకః, నతుబహోరులజితిభావః, అజనిజాతః ఖల్విత్యుత్ప్రేక్షా- కించతత్రాపి యత్రయస్యాం తిథౌసకలైరపి తైర్విరహిభిః తదమితిస్తస్య బహుమానస్యామితి రపరిమితిర్వ్యరచి అకారి నష్టచంద్రత్వాదితిభావః - సాచతిథిః అమాఅమితిర్బహుమానస్యాస్యామితి వ్యుత్పత్త్యా అమా నామానామికా కృతాకిం మాతేర్భావార్థే సంపదాదిత్వాత్ క్విపినఞ్సమాసే పుత్వార్థీయేచాకార ప్రత్యయేమస్యేతి చేతి లోపేఅజాద్యతష్టాప్, నత్వమాసహభావోస్యాం సూర్యాచంద్రమసోరితి వ్యుత్పత్త్యేత్యుత్ప్రేక్షా - అమేతిసహార్థే అవ్యయం తతోభావప్రధానా న్నత్వర్థీయాకాకేటాప్.

స్వరిపుతీక్ష్ణసుదర్శనవిభ్రమాత్కిము విధుంగ్రసతేనవిధుంతుదః,
నిపతితం వదనేకథమన్యథా బలికరంభనిభం నిజముజ్ఝతి. 64

స్వేతి. విధుంతుదోరాహుః విధుంచంద్రం స్వరిపోర్విష్ణోస్తీక్ష్ణంనిశితం యత్సుదర్శనంతదితి విభ్రమాత్సాదృశ్యమూలకభ్రమాన్నగ్రసతే కిమ్విత్యుత్ప్రేక్షా - తాలుచ్ఛేదభయాదితిభావః - అన్యథాభయాభావే వదనేనిపతితం వక్త్రాంతర్గతం అతఏవనిజంస్వాయత్తం స్వాధిష్ఠితమిత్యర్థః - బలికరంభనిభం ఉపహృతదధ్యుపసిక్తసక్తుసదృశం. ని. కరంభాదధిసక్తవఇత్యమరః - ఏనమితిశేషః కథముజ్ఝతి ఉద్గిరతి.

వదనగర్భగతంననిజేచ్ఛయా శశినముజ్ఝతి రాహురసంశయమ్,
అశితఏవగళత్యయమత్యయం సఖి వినాగళనాలబిలాధ్వనా. 65

వదనేతి. హేసఖి రాహుః వదనగర్భగతమాస్యాంతః ప్రవిష్టంశశినం నిజేచ్ఛయా స్వేచ్ఛయానోజ్ఝతి అసంశయం సంశయోనాస్తి, అర్థాభావేవ్యయీభావః, కింత్వయంశశీ అశితోగిళితఏవసన్ అత్యయంవినా అకృచ్ఛ్రేణేత్యర్థః. ని. అత్యయోతిక్రమేకృచ్ఛ్రే ఇతివైజయంతీ, గలనాళబిలాధ్వనా కంఠనాళాంతఃకుహరమార్గేణగలతి నిస్సరతి రాహోశ్శిరోమాత్రత్వే నాశితస్య కంఠనాలనిస్సృతస్య జఠరానలసంయోగవిరహాదస్య పాపిష్ఠేందోః పునరుదయ ఇత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

ఋజుదృశః కథయంతిపురావిదో మధుభిదంకిలరాహుశిరశ్ఛిదం,
విరహిమూర్ధభిదంనిగదంతి న క్వనుశశీయది తజ్జఠరానలః. 66

ఋజుదృశఇతి. ఋజుదృశః తాదాత్వికకార్యమాత్రదర్శినః నత్వాగామికార్యదర్శినః ఇత్యర్థః - పురావిదః పురాణజ్ఞాః పూర్వపురుషాః మధుభిదంవిష్ణుం రాహుశిరశ్ఛిదం కథయంతికిల కిలేతివార్తాయాం విరహిమూర్ధభిదం ననిగదంతీతికాకుః తథైవకథనీయమిత్యర్థః - కుతః తస్యరాహోర్జఠరానలోయది అస్తీతిశేషః శశిక్వనుక్వాపి స్యాదిత్యర్థః రాహుశిరచ్ఛేదేన తదీయజఠరాగ్నివిచ్ఛేదకత్వాద్విరహిమారకంశశినముజ్జీవయన్నయం విష్ణుర్విరహిశిరశ్ఛేదీత్యేవం వ్యపదేశ్యః నరాహుశిరశ్ఛేదీత్యర్థః.

స్మరసఖౌరుచిభిస్స్మరవైరిణా మఖమృగస్యయథాదళితంశిరః,
సపదిసందధతుర్భిషజౌదివః సఖితథాతమసోపికరోతుకః. 67

స్మరసఖావితి. రుచిభిః కాయకాంతిభిః స్మరసఖౌ స్మరసదృశౌ తన్మిత్రేచదివోభిషజౌ స్వర్వైద్యౌ స్మరవైరిణాహరేణ దళితం భిన్నం మఖఏవమృగః తస్యమృగరూపధారిణో మఖస్యేత్యర్థః శిరోయథా సపది సందధతుః సంయోజయామాస

తుః యోయస్యామిత్రం సతస్యవైరం నిర్యాతయతీతినయుక్తం కింతుహేసఖికః తమ స్సోరాహోరపితథా శిరస్సంధానం కరోతునకో పీత్యర్థః - హరస్యమఖమృగశిరశ్ఛేదే పురాణంప్రమాణం అశ్వినోః పునస్తత్సంధానేతు తతోవైతౌయజ్ఞస్య శిరః ప్రత్య ధత్తామితిశ్రుతిః.

నలవిమస్తకితస్యరణే రిపో ర్మిళతికింనకబంధగళేనవా,
మృతిభియాభృశముత్పతస్తమోగ్రహశిరస్తదసృగ్ద్రఢబంధనమ్.

నలేతి. అథవా, రణే నలేనవిమస్తకితస్య తథాపి మృతిభియా మరణభయేన భృశముత్పతత ఉద్గచ్ఛతోరిపోః కబంధగళేన అపమూర్ధకళేబరకంఠేన సహతమోగ్ర హస్యశిరఃతస్య గలస్యాసృజారక్తేన దృఢబంధనం నిబిడసంయోగం సత్కిం నమిలతి నసంగచ్ఛతే తథాచ తజ్జ్వరాగ్నినా చంద్రోజీర్యేదితి భావః.

సఖిజరాంపరిపృచ్ఛతమశ్శిర స్సమమసౌదధతాపికబంధతామ్,
మగధరాజవపుర్దలయుగ్మవ త్కిమితినప్రతిసీవ్యతి కేతునా. 69

అథవా హేసఖి జరాం జరాఖ్యాం నిశాచరీం పరిపృచ్ఛ అసౌజరాకబంధ తాం అశిరస్కతాం దధతాపికేతునా సమంకేతు గ్రహేణ సహతమసోరాహోశ్శిరః మగధరాజస్యజరాసంధస్య వపుర్దలయోశ్శరీరార్ధభాగయోః యుగ్మవత్ యుగలమివ కిమితినప్రతిసీవ్యతి నసంధత్తేః శిరోమాత్రంరాహుః శరీరమాత్రంకేతుః తయోస్సం ధానే పూర్వవత్తజ్జ్వరాగ్నిసంభవేన చంద్రో జీర్యేదితిభావః - జరాకృతాంగ సంధా నో జరాసంధ ఇతిభారతీకథాత్రానుసంధేయా.

వదవిధుంతుదమాళి మదీరితై స్త్యజసి కింద్విజరాజధియారిపుమ్,
కిముదివం పునరేతి యదీదృశః పతితపమనిషేవ్యపివారుణీమ్. 70

వదేతి. హేఆళిసఖి మదీరితై ర్మద్వాక్యైః విధుంతుదం రాహుంవదరిపుం ద్విజరాజ శ్చంద్రోబ్రాహ్మణశ్రేష్ఠశ్చ తద్ధియాత్యజసికిం తన్మాస్త్వితీత్యాహ యద్య స్మాదేషచంద్రో వారుణీంప్రతీచీంసురాంచ. ని. వారుణీగంధదూర్వాయాం ప్రతీచీ సురయోరపీతివిశ్వః - నిషేవ్యగత్వా పీత్వాచపతితశ్చ్యుతః పాతకీచ ఈదృశఃపతి తోపిపునర్దివమంతరిక్షం స్వర్గంచఏతికిము, ద్వయోరపి పతితయోరధోగతి రేవనోర్ధ్వ గతిరిత్యర్థః - అతఃపతితస్యకుతశ్శ్రైష్ఠ్యంకుతస్తరాంతద్వధేదోషశ్చేతిభావః.

దహతికంఠమయంఖలు తేనకిం గరుడవద్ద్విజవాసనయోజ్ఝితః,
ప్రకృతిరస్య విధుంతుదదాహికా మయినిరాగసికావదవిప్రతా. 71

అథైవమపి ద్విజత్వమాత్రాదవధ్యః ఇత్యాశంక్యతదపి నేత్యాహ. - దహ తీతి. హేవిధుంతుద అయంవిధుః ద్విజవాసనయా ద్విజత్వసామాన్యేనేత్యర్థః పా

తిత్యేపి జాతేరనపాయాదితిభావః-గరుడవద్గరుడస్యేవ నూ. తత్రతస్యేవేతి షష్ఠ్యంతాత్ వతిప్రత్యయః - తేతేనకంఠందహతి ఖలుతేనదాహేనోజ్ఝితః కింవిప్రతాకా వద నకాపీత్యర్థః - తథాహి అస్యవిధోః ప్రకృతిః నిరాగసి నిరపరాధాయాంమయిదా హికాదగ్ధ్రీ అనపరాధస్త్రీఘాతుకస్య కుతోబ్రాహ్మణ్య మిత్యర్థః. ని. ఆగోపరా ధోమంతుశ్చేత్యమరః - పురాకిలక్షుధితేన అతఏవపిత్రాదేశేనమ్లేచ్ఛాన్ భక్షయతా గరుడేన తన్మిళితభ్రష్టద్విజదగ్ధగళేన సత్యాద్విజస్సహసోద్గీర్ణ ఇతిపౌరాణికీకథా తథామాఘశ్చాహ. శ్లో. విప్రంపురాపతగరాడివనిర్జగారేతి.

సకలయాకలయాకిలదంష్ట్రియా సమవధాయ యమాయవినిర్మితః,
విరహిణీగణచర్వణసాధనం విధురతోద్విజరాజ ఇతిశ్రుతః. 72

వ్యా. అథద్విజరాజపదస్యార్థాంతరాశ్రయణేనాస్య విప్రత్వం నిరస్యతి. సకల యేతి. విధుస్సకలయాకలయా సకలాభిః కళాభిరేవదంష్ట్రియా దంష్ట్రాభిర్దన్తవిశేషైః ప్రకృతిద్రవ్యేణ ఉభయత్రజాత్యేకవచనం యమాయ అంతకార్థంసమవధాయ సమ్యగవ హితీభూయవిరహిణీగణస్య చర్వణసాధనంకించిద్భక్షణసాధనం వినిర్మితః కిలబ్రహ్మణేతి శేషఃఅతోస్యాద్దంష్ట్రావిశేషత్వాద్ద్విజరాజఇతి శ్రుతః నతువిప్రవిశేషత్వా దిత్యర్థః. ని. దంతవిప్రాండజాద్విజా ఇత్యమరః - అతోనాయముపేక్ష్యఇతిభావః.

స్మరముఖంహరనేత్రహుతాశనా జ్జ్వలదిదంవిధినాచకృషేవిధుః,
బహువిధేనవియోగివధేనవా శశమిషాదథకాలికయాంకితః. 73

అథాస్యశశమిషాద్ద్వేధాదోషముత్ప్రేక్షతే. స్మరముఖమితి. అథ విధుశ్చంద్రో నామేదం ।స్మరముఖంజ్వలత్ప్రజ్వలదేసవిధినాదైవేనహరనేత్రహుతాశనాచ్చకృషే మధ్యే ఆకృష్టంఅథవాబహువిధేన వియోగివధేనయదేనః పాపంతేనైవకాళికయా శశమిషాదంకితః దాహకాళిమావా పాపకాళిమావాశశమిషా ద్దృశ్యతఇతిసాపహ్న వోత్ప్రేక్షాద్వయమ్.

ఇతివిధోర్వివిధోక్తివిగర్హణం వ్యవహితస్యవృథేతివిమృశ్యసా,
అతితరాందధతీవిరహజ్వరం హృదయభాజముపాలభతస్మరమ్. 74

ఇతీతి. అతితరామతిమాత్రం అన్యాయఘూందామ్ప్రత్యయః విరహజ్వరం దధతీసా దమయంతీఇతీత్థం వ్యవహితస్యవిప్రకృష్టస్య విధోర్వివిధోక్తిభిర్విగర్హణం నిందావృథే తివిమృశ్య అరణ్యరుదితప్రాయఇతివిచార్య హృదయభాజం సన్నిహితం స్మరముపాల భతనినిందసాక్షికఫలసంభావనయేతిభావః.

హృదయమాశ్రయసేబతమామకం జ్వలయసీత్థమనంగతదేవకిమ్,
స్వయమపిక్షణదగ్ధనిజేంధనః క్వభవితాసిహుతాశవత్ .75

హృదయమితి. హే అనంగమమేదంమామకం సూ. తవకమమకావేకవచనఇ త్యణిమమకాదేశః-హృదయమాశ్రయసేతదేవేత్థంకిం జ్వలయసిదహసిబత హుతాశదు ర్బుద్ధేస్స్వయంత్వమపి హుతమశ్నాతీతిహుతాశోగ్నిః కర్మణ్యణ్, తద్వత్ క్షణాదగ్ధ నిజేంధనోదగ్ధాశ్రయస్సన్నిత్యర్థః - క్వభవితాసికభవిష్యసినక్వాపీత్యర్థః అనద్యతనేలు ట్ పరహింసావ్యసనేనాత్మనాశంనపశ్యసీత్యాశయేనహతాశేత్యామంత్రణమ్.

పురభిదాగమితస్త్వమదృశ్యతాం త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకయా,
స్మరనిరైక్షుతకస్యచనాపిన త్వయికిమక్షిగతేనయనైస్త్రిభిః. 76

పురభిదేతి. హేస్మరత్వంఅక్షిగతఇతిశేషః అనక్షిసన్నికృష్టస్యాక్ష్ణాదగ్ధుమశక్య త్వాత్ అద్వేష్యస్యచ దాహాయోగాదితిభావః - పురభిదాహరేణ త్రినయనత్వంత్ర్య క్షత్వం క్షుభ్నాదిత్వాణ్ణత్వాభావః - తస్యపరిప్లుతిశంకయా తృతీయాక్షివైయర్థ్య భయేనేత్యర్థః - అదృశ్యతాంగమితోనాశంప్రాపితః గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుఃకర్మ త్వేతత్రైవ క్తః ణ్యాంతేకర్తుశ్చకర్మణఇతివచనాత్ - కింతు కస్యచనాపి యస్యకస్య చిదపి జనస్యాక్షిగతేదృగ్గోచరే ద్వేష్యేచ. ని. ద్వేష్యేత్వక్షిగతోవధ్య ఇత్యమరః త్వయిత్రిభిర్నయనైః కింననిరైక్ష్యతకిమితిననిరీక్షితం అతోస్యత్రినయనత్వం వ్యర్థమే వేత్యర్థః - స్వాక్షిగతఇవమాదృశాక్షిగతేపి త్వయితృతీయాక్షి నిరీక్షణాభావా దపరో పకారిణస్తస్యవైయర్థ్యం నిరీక్షణమనిరీక్షణంచ దేవస్యజితకామత్వాదన్యేషాంతుకా మజితత్వాదుత్ప్రేక్ష్యతఇతితత్త్వం, త్వయినిరైక్ష్యతేత్యత్రకర్మణోపిస్మరస్య అనేక శక్తియుక్తస్యేతి న్యాయేనమాతరిప్రహృతమిత్యాదివదాధారత్వ వివక్షయా మవివక్షిత కర్మకాదీక్షతేర్భావేలకారః. శ్లో. ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోకర్మికాక్రియేతి వచనాత్.

సహచరోసిరతేరితివిశ్రుతిస్త్వయివసత్యపిమేనరతిఃకుతః,
అథనసంప్రతిసంగతిరస్తివా మనుమృతానభవంతమియంకిల. 77

సహచరఇతి. హేస్మరరతేః రతీదేవ్యాః సంతుష్టేశ్చసహచరోసీతివిశ్రుతిః ప్రసిద్ధిః త్వయివసతిహృదయస్థేసత్యపి మేకుతోరతిర్న అథవాసంప్రతివాం యువయో స్సంగతిర్నాస్తి, కుతః. ఇయంరతిర్భవంతంనానుమృతాకిల కిలేతివార్తాయాం అనుమర ణాభావాదసంగతిర్యుక్తేత్యర్థః అత్రప్రీతిలక్షణాయారతేర్దేవ్యాసహాభేదాధ్యవసాయా నయముపాలంభః అతఏవాతిశయోక్తిరలంకారః.

రతివియుక్తమనాత్మపరజ్ఞకిం స్వమివమామపితాపితవానసి,
కథమతాపభృతస్తవసంగమా దితరథా హృదయం మమదహ్యతే.

రతీతి. ఆత్మానం పరంచ నజానాతీత్యనాత్మపరజ్ఞసర్వఘాతుకమార మామివర తివియుక్తం స్వమాత్మానమపితాపితవానసికిమిత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః, ఇతరథాస్వాసం తాపనే అతాపభృతస్తాపరహితస్య తవసంగమాత్సంపర్కాన్మమహృదయం కథందహ్యతే తప్తస్పర్శాత్తాపోనాతప్తస్పర్శాదిత్యర్థః-స్వసంతాపేనాపి పరసంతాపః క్రియ తే తచ్చేవైర్యథాతప్తముఖైః శిలీముఖైరితిభావః.

అనుమమార నమారకథంను సా రతిరితిప్రథితాపి పతివ్రతా,
ఇయదనాథవధూవధపాతకీ దయితయాపితయాసికిముజ్ఝితః. 79

అనుమమారేతి. హేమారమారకపతివ్రతేతి ప్రథితాపిసారతిః కథంనానుమమార కథంనానుమృతా. శ్లో. మృతేమ్రియేతయానారీ సా స్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేతి స్మరణాది తిభావః - అథవా - ఇయద్భిరేతావద్భిరసంఖ్యైరిత్యర్థః అనాథవధూనాం వియోగిస్త్రీ ణాంవధైః పాతకీత్వం తయాదయితయాపి విరహమసహమానయాపీతి భావః ఉజ్ఝితః త్యక్తోసికిమిత్యుత్ప్రేక్షా. శ్లో. ఆశుద్ధేస్సంప్రతీక్ష్యోహి మహాపాతకదూషితఇతి స్మర ణాదితిభావః.

సుగతఏవవిజిత్యజితేంద్రియస్త్వదురుకీర్తితనుం యదనాశయత్,
తవతనూమవశిష్టవతీంతతస్సమితిభూతమయీమహరద్ధరః. 80

సుగతఇతి. జితేంద్రియోవశీసుగతో బుద్ధఏవవిజిత్య తవఉరుంమహతీం కీర్తిమేవ తనుంశరీరం యద్యస్మాదనాశయత్ నాశితవాన్ తతః కారణాదవశిష్టవతీ మవశిష్టాం భూతమయీం పాంచభౌతికీం తవతనుం సమితియుద్ధేహరశ్శంభురహరత్ భస్మీచకారే త్యర్థః తథాపి నిర్లజ్జఃకథమిత్థమస్మాదృశానకరుణంవ్యథయసీతి విస్మితాస్స్మఇతిభావః.

ఫలమలభ్యతయత్కుసుమైస్త్వయా విషమనేత్రమనంగనిగృహ్ణతా,
అహహనీతిరవాప్తభయాతతో నకుసుమైరపి విగ్రహమిచ్ఛతి. 81

ఫలమితి. హే అనంగ విషమనేత్రం త్ర్యక్షం కుసుమైర్నిగృహ్ణతా నిరుంధతా ప్రహరతేత్యర్థః త్వయాయత్ఫలం మరణరూపమలభ్యత తతస్తస్మాత్ఫలాదవాప్త భయా ప్రాప్తభయా నీతిః సర్వథాసాధనాంతరేణాపి వైరనిర్యాతనం కార్యమిత్యే వంరూపాకర్త్రీ కుసుమైరపి విగ్రహంనేచ్ఛతి అహహేత్యద్భుతే కిముతసాధనాంతరైః పుష్పైరపి నయోద్ధవ్యం కింపునర్నిశితైశ్శరైరితి నీత్యాకుసుమాన్యపిమోక్తుం బిభేషీతి భావః.

అపిధయన్నితరామరవత్సుధాం త్రినయనాత్కథమాంపిథతాందశామ్,
భణరతేరధరస్యరసాదరా దమృతమాత్తఘృణఃఖలునాపిబః. 82

అపీతి. హేస్మర ఇతరామరవద్దేవతాంతరవ త్సుధాన్ధయన్నిబన్నపి గేటః శ తృప్రత్యయః, త్రినయనాదీశ్వరాత్కంఠంతాం దశాం మరణావస్థాం అపిప్రాప్తో భూః అహ్నో తేర్లిటిథల్ క్ర్యాది నియమాదిడాగమః, భణవద అథవారతేర్దేవ్యా అథ రస్యాప్యస్య రసేస్వాదే ఆదరాదాస్థావశాత్ అత్తహ్నుణః ప్రాప్తామృతజుగుప్సస్సన్ ని. ఘృణాజుగుప్సాకృపయోరితి వైజయంతీ అమృతంనాపిబఃఖలు అమృతపానే కథమన్యేష్వమరేషుత్వ మేకోమృతఇతిభావః.

భువనమోహనజేనకిమేనసా తవపరేత బభూవ పిశాచతా,
యదధునా విరహాధిమలీమసా మభిభవ స్భ్రిమసి స్మరమద్విధామ్.

భువనేతి. హేపరేతప్రేత తవభువనానాంమోహనమచేతనీకరణం తజ్జైనేనసా పాపేన పిశాచతాబభూవకిం కుతః, హేస్మరయద్యస్మాదధునా విరహాధినా వియోగవ్యథయా మలీమసాం మలినాంమద్విధాం మాదృశీమబలామభిభవన్ పీడయన్ భ్రమసి పాపిష్ఠాః కిలపిశాచతాంగతాః దుర్బలస్త్రీబాలాదీన్ పీడయంతిత్వంచతాదృ శోఽపి పిశాచ ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

బత దదాసినమృత్యుమపిస్మర స్ఖలతి తే కృపయానధనుఃకరాత్,
అథమృతోఽసిము తేనచముచ్యతే నకిలముష్టిమురీకృతబంధనః. 84

బతేతి. హేస్మర మృత్యుమపి నదదాసి తేనదుఃఖాన్తోభవేదితిభావః-అథవాకృ పయాతవకరాద్ధనురపినస్ఖలతి నభ్రశ్యతి పూర్వవద్భావః అథమృతోసితథాపినస్ఖలతీ త్యాహ - అథేతి - మృతేనచమృతేనాపి ఉరీకృతబంధనః అంగీకృతబంధనః దృఢ బంధఇత్యర్థః. ని. ఉర్యాంగ్యాద్యురరీత్యశ్చకరోతి కురుతేపర ఇతిభట్టమల్లః, ముష్టిర్న ముచ్యతేఖలు బతేతిఖేదే తతఃకృతాంతాదపి క్రూరోసీతిభావః.

దృగపహత్యపమృత్యువిరూపతా శ్శమయ తేపరనిర్జరసేవితా,
అతిశయాంధ్యవపుఃకుతిపాండుతాస్స్మరభవంతిభవంతముపాసితుః.

దృగితి. హేస్మర పరనిర్జరసేవితా త్వత్తోన్యదేవతా సేవకోజనః - తృచ్ - దృ శోరపహతిః ఆంధ్యం అపమృత్యురకాలమరణం విరూపతా అంగవైవర్ణ్యంచ తా శ్శమయతే నివర్తయతి, ణిచశ్చే త్యాత్మనేపదం మిత్యాద్యర్థస్వాశ్చ, భవంతముపాసితు స్త్వత్సేవినోజనస్యతు తాచ్ఛీల్యేతృన్ నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - అతిశయే నాంధ్యం దృష్ట్యుపఘాతః వపుఃకుతిశ్శరీరవిపత్తిః పాండుతా వైవర్ణ్యంచతానిభవంతి దేవతాంతరభక్తస్య ఉక్తదోషశాంతిః ఫలం త్వద్భక్తస్య తదుద్రేక ఇత్యహోభక్త వాత్సల్యంతవేత్యుపహాసః అత్రానర్థోత్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారభేదః.

స్మరనృశంసతమస్త్వమతోవిధి
స్సుమనసంకృతవాన్ భవదాయుధం,
యదిధనుర్దృఢ మాశుగమాయసం
తవనృజేత్ప్రళయం త్రిజగద్విజేత్. 86

స్మరేతి. హేస్మర నృన్ శంసతీతి నృశంసోఘాతుకః శంసహింసాయామితి ధాతోః పచాద్యచ్, త్వమతినృశంసో నృశంసతమః అతోహేతోః విధిస్స్రష్టాసు మనసః పుష్పాణిభవతః ఆయుధంకృతవాన్ తవదృఢం ధనురాయసమయోమయం ఆశుగంశరంచ సృజేద్యది త్రయాణాంజగతాం సమాహారస్త్రిజగత్ కర్తృ ప్రళయం వినాశం వ్రజేత్ తపఃపాపిష్ఠతాం దృష్ట్వా విధుపాపరమేష్ఠినా సమ్యగనుష్ఠితమితిభావః.

స్మరరిపోరివరోపశిఖీపురాం దహతు తేజగతామపిమాత్రయమ్,
ఇతివిధిస్త్వదిషూన్ కుసుమానికిం మధుభిరంతరసించదనిర్వృతః.

స్మరేతి. స్మరరిపోస్త్ర్యదకేర్హ్మరస్య రోపశిఖీబాణాగ్నిః. ని. పత్రీరోపఇషుర్ద్వ యోరిత్యమరః-పురాంత్రయమివతేతవరోపశిఖీజగతాం త్రయం మా దహతు ఇతిమత్వే త్యర్థః గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః, విధిస్స్రష్టా అనిర్వృతః త్వాంకుసుమేషుం కృత్వాప్యపరితుష్టస్సన్ త్వదిషూన్కుసుమాని మధుభిర్మకరందైః అంతరసించత్ అగ్నిశాంత్యర్థమాసిక్తమిత్యుత్ప్రేక్షా-అన్యథాపాపిష్ఠస్యతేకోవా వారయితేతిభావః.

విధిరనంగమభేద్యమపేక్ష్యతే జనమనఃఖలులక్ష్యమకల్పయత్,
అపినవజ్రమదాస్యతచేత్తదా త్వదిషుభిర్వ్యదళిష్య దసావపి. 88

విధిరితి. హేస్మర విధిర్బ్రహ్మా అనంగమనవయం. ని. అంగప్రతీకోవయఇత్య మరః - అతఏవాభేద్యమపేక్ష్య నిరవయవద్రవ్యత్వాదవినాశ్యం నిశ్చిత్యజనమనస్తేతవ లక్ష్యమకల్పయదిత్యుత్ప్రేక్షా-సానయవలక్ష్యదానపక్షే సవిధిర్వజ్రమప్యదాస్యత చేద్ద ద్యాద్యది తదాత్వదిషుభి రసౌవజ్రోపివ్యదళిష్యద్విశీర్ణోభవేత్ - అతోయుక్తకారీస్ర ష్టేతిభావః.

అపివిధిఃకుసుమానితవాశుగాన్ స్మరవిధాయననిర్వృతిమాప్తవాన్,
అదితపంచహితేననియమ్యతాన్ తదపితైర్భృతజర్ఝరితంజగత్. 89

అపీతి. హేస్మర విధిః కుసుమాన్యేవతవాశుగాన్విధాయాపి నిర్వృతింకృతకృ త్యోస్మీతి పరితోషం నాప్తవానిత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః హియస్మాత్సోనిర్వృతో విధిస్తాన్ కుసుమాశుగానపి నియమ్యఇయంత ఏవేతి నియమంకృత్వా తేతవపంచైవా దితదత్తవాన్ తదపి తథాపితైః పంచభిరేవజగత్ జర్ఝరితం జర్ఝరీకృతం బతేతిఖేదే విశ్వనియంతాప్యేవం విఫలయత్నః కోస్యనియంతేతిభావః.

ఉపహరంతినకస్యసుపర్వణ స్సుమనసఃకతిపంచసురద్రుమాః,
తవతుహీనతయాపృథగేకికాం ధిగియతాపినతేంగవిదారణమ్. 90

ఉపహరంతీతి. హేస్మర పంచసురద్రుమాః మందారాదయః కస్యసుపర్వణః కస్యదేవస్యకతిసుమనసఃకియంతి కుసుమానినోపహరంతి నోపాయనీకుర్వంతి! సర్వస్యాప్యమిత ముపహరంతీత్యర్థః. ని. ఉపాయనముపగ్రాహ్య ముపహారస్తథోపదేత్యమరః తవతుహీనతయా నీచతయా పృథక్ప్రత్యేకమేకికా మేకాకినీ మేకైకాంసుమనోవ్యక్తి ముపహరంతీత్యర్థః - అతఏవపంచబాణత్వంచ తవేతిభావః - ఏకాదాకినిచ్చాసహాయ ఇతి చకారాత్కన్ప్రత్యయేకా త్పూర్వస్యేకారః - ఇయతాఏతావదవమానే నాపి తేతవాంగ విదారణం శరీరవిపత్తి ర్నాస్తిధిక్ - అవమతస్యజీవనాన్మరణమేవవరమితి భావః.

కుసుమమప్యతిదుర్నయకారి తే కిమువితీర్యధనుర్విధిరగ్రహీత్,
కిమకృతైషయదేకతదాస్పదే ద్వయమభూదధునాహినలభ్రువోః.

కుసుమమితి. విధిః కుసుమమపిదుర్బలమపీత్యర్థః అతిదుర్నయకారిఅనర్థకారకం ధనుస్తేతవ వితీర్యదత్వా అగ్రహీత్కిముపునరపజహారకిమిత్యుత్ప్రేక్షా - పాపీయసే దత్తం హర్తవ్యమేవేతిభావః కింత్వేషవిధిః కిమకృతఅకార్యమేవ కృతవానిత్యర్థః కుతః - యద్యస్మాదేకస్య తస్యధనుషఆస్పదేస్థానే అధునానలభ్రువోర్ద్వయమభూద్ధితేనైకేన ధనుషానలభ్రువో ద్వేనిర్మితవతా తేన కంటకముద్ధృత్యశల్యమారోపితం యదేకాసహిష్ణోర్ద్వయమసహ్యం సంపాదితమితిభావః.

షడృతవఃకృపయాస్వకమేకకం కుసుమమక్రమనందితనందనాః,
దదతిషడ్భవతే కురుతేభవా న్ధనురివైకమిషూనివపంచతైః. 92

షడితి. అక్రమేణయాగపద్యేన నందితనందనాః ప్రకాశితసురోద్యానాః యుగపన్నిజకుసుమదాన సమర్థాఇత్యర్థః షడృతవోవసంతాదయః కృపయానతు ప్రీత్యేతి భావః - స్వకంస్వసంబంధినం ఏకకమేకైకమేవ అసహాయేకన్ప్రత్యయః, కుసుమందదానాఇతిశేషః తథాప్యుక్తరీత్యా ప్రత్యేకమేకైకదానాన్మిలిత్వా షడ్భవతేతుభ్యం దదతీతైఃషడ్భిః కుసుమైరేకం ధనురివఏకేనేతిశేషః పంచేషూనివ పంచభిరితిశేషః భవాన్ కురుతేఅహో అవమానేపినిర్లజ్జస్యతే పరహింసా వ్యసనమితిభావః.

యదతనుస్త్వమిదంజగతేహితం క్వసమునిస్తవయస్సహతేక్షతీః,
విశిఖమాశ్రవణంపరిపూర్యచే దవిచలద్భుజముజ్ఝితుమీశిషే. 93

యదితి. హేమారత్వమతనురశరీరీతి యత్తదిదమతనుత్వంజగతేహితం, హితయోగేచేతిచతుర్థీ - కుతః - విశిఖంబాణమవిచలద్భుజమకంప్రహస్తం యథాతథాఆశ్రవణంపరిపూర్యాకర్ణమాకృష్య ఉజ్ఝితంమోక్తుమీశిషే శక్నోషి చేద్యస్తవక్షతీఃప్రహారాన్సహతేసమునిః క్వనక్వాపీత్యర్థః అనంగత్వేప్యేవం జగద్ద్రోహిణస్తవధానుష్కాంతరవత్కాయవ్యాపారే జగతిజితేంద్రియకథైవాస్తమియాదిత్యనంగత్వమేవతే జగద్ధితమిత్యర్థః.

సహతయాస్మరభస్మఝుడిత్యభూః పశుపతింప్రతియామిషుమగ్రహీః,
ధ్రువమభూదధునావితనోశ్శర స్తవపికస్వరఏవసపంచమః. 94

సహేతి. హేస్మర పశుపతిం ప్రతియామిషుమగ్రహీస్తయాసహఝుడితిసహసాభస్మఅభూః అధునావితనోరనంగస్య తవపికస్వరః కోకిలాలాపఏవసః దగ్ధఃపంచమః పంచసంఖ్యాపూరణశ్శరోభూత్ ధ్రువం అతఏవపికః కూజతి పంచమిత్యాదౌ పికస్వరే పంచమసంజ్ఞాప్రవృత్తిశ్చేతిభావః. ని. పంచమోరాగభేదేస్యాత్పంచానామపిపూరణఇతివిశ్వః - శరకార్యకారిత్వాత్పికస్వరస్యశరత్వోత్ప్రేక్షా.

స్మరసమందురితైరఫలీకృతో భగవతోపి భవద్దహనశ్రమః,
సురహితాయహుతాత్మతనుఃపున ర్నుజనుర్దివితత్క్షణమాపిథ. 95

స్మరేతి. హేస్మర భగవతోహరస్యాపి దురితైస్సమం భవత్పాపైస్సహ భగవద్దృష్టిపాతస్యపాపహరత్వాదితిభావః - భవద్దహనశ్రమో విఫలీకృతోనిష్ఫలీకృతః సురహితాయ హుతాత్మతనుర్హరకోపానలేత్యక్తస్వదేహస్సన్ - తత్క్షణంతస్మిన్నేవక్షణే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, దివిద్యులోకే పునర్జనుః పునరుత్పత్తిమాపిథనను ప్రాప్తోసిఖలు, సురప్రార్థితాత్తస్మాదేవేతిశేషః - తచ్ఛాపస్యత్పాపఫలమితిభావః.

విరహిణోవిముఖస్యవిధూదయే శమనదిక్పవనస్సనదక్షిణః,
సుమనసోనమయన్నటనోధను స్తవతుబాహురసౌయదిదక్షిణః.96

విరహిణఇతి. హేమార తవాసౌబాహుర్యదివిధూదయే చంద్రోదయే సహాయలాభేసతీత్యర్థః, సుమనసఃపుష్పం నామధనుః అటనాకోటౌ. ని. కోటిరస్యాటనిర్గోధేత్యమరః - నమయన్దక్షిణో విరహిజనప్రహారదక్షస్స్యాత్ - ప్రహర్తుం ప్రవృత్తశ్చేదిత్యర్థః, సవ్యేతరశ్చేతిధ్వనిః తదావిముఖస్యవిహ్వలముఖస్య చంద్రోదయపరాఙ్ముఖస్యచవిరహిణోవియోగిజనస్యసఃదక్షిణత్వేనప్రసిద్ధశ్శమనదిక్పవనోయామ్యదిఙ్మారుతఃదక్షిణోదాక్షిణ్యవాన్ సవ్యేతరశ్చన కింతుసోపి త్వత్సహకారిత్వాన్నిర్దయప్రహర్తా

వేత్యర్థః - అతస్సర్వానర్థమూలత్వాత్త్వమేవ పాపిష్ఠ ఇత్యర్థః - ప్రత్యఙ్ముఖస్యదక్షిణోపివామ ఇతిధ్వనిః-శమనదిక్పవనోపిన దక్షిణఇతిస్ఫురణాద్విరోధాభాసోలంకారః.

కిముభవంతముమాపతిరేకకం మదముదాంధమయోగిజనాంతకమ్,
యదజయత్తతఏవనగీయతే సభగవాన్ మదనాంధకమృత్యుజిత్.

కిమితి. హేమదన ఉమాపతిః మదశ్చముచ్చద్వంద్వైకవద్భావః - తేనమదానందాభ్యాం అంధయతి వ్యామోహయతి కామిజనమిత్యంధం అంధకం అంధదృష్ట్యుపఘాత ఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాత్పచాద్యచ్- అయోగిజనాంతకం వియోగిజనమృత్యుం ఏకకమేకాకినం భవంతమేవ అజయదితియత్ తతఏవ స భగవాన్ ఉమాపతిః - మదనాంధకమృత్యుజిత్ మదనజిదంధకజి న్మృత్యుజిదితినగీయతేకిము గీయత ఏవేత్యర్థః మదనవదంధక మృత్యూ అపిత్వత్తోన్యౌనస్త ఇతిభావః - అత్రపదనాదీనాంమిథోభేదేప్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిభేదోలంకారః.

త్వమివకోపిపరాపకృతౌకృతీ నదదృశేనచమన్మథశుశ్రువే,
స్వమదహద్దహనాజ్జ్వలతాత్మనా జ్వలయితుంపరిరభ్య జగంతియః.

త్వమితి. హేమన్మథ త్వమివపరాపకృతౌ పరాపకారే కృతీకుశలః కోపినదదృశేనదృష్టః నశుశ్రువేనచశ్రుతః యోపకర్తావహనాదగ్నిసంయోగాత్ జ్వలతాప్రజ్వలతాఆత్మనాస్వాంగేనజగంతి పరిరభ్యాశ్లిష్యజ్వలయితుందగ్ధుం స్వమాత్మానంఅదహత్ - పరగాత్రదూషణాయ పరిరబ్ధుస్స్వగాత్రే పంకలేపవత్పరదాహవ్యసనాదేవాత్మదాహాంగీకారస్త వేత్యహో దుర్వ్యసన మితిభావః.

త్వముచితంనయనార్చిషిశంభునా భువనశాంతికహోమహవిఃకృతః,
తవవయస్యమపాస్యమధుంమధుం హతవతాహరిణాబత కింకృతమ్.

త్వమితి. హేమార శంభునా నయనార్చిషి నేత్రాగ్నిశిఖాయాంత్వం భువనానాంశాంతికే శాంతిప్రయోజనకే. సూ. ప్రయోజనమితిఠఞ్ -హోమేహవిరాహుతిః కృతః ఉచితం మధ్యస్యవధాదితిభావః-తవవయస్యంసఖాయంమధుంవసంతం అపాస్యోపేక్ష్యమధుం మధ్వాఖ్యం దైత్యంహతవతాహరిణా కింకృతంబతేతిఖేదే వధ్యవధాద్ధరస్సాధుకారీ హరిస్తదుపేక్షణాదసాధుకారీత్యర్థః - సమిత్రస్స్మరో వధ్యఇతిభావః.

ఇతికియద్వచసైవ భృశంప్రియా ధరపిపాసుతదాననమాశుతత్,
అజనిపాంసులమప్రియవాగ్జ్వల న్మదనశోషణబాణహతేరివ. 100

ఇతీతి. ప్రియస్య నలస్యాధరమోష్ఠం పిపాసుపాతుమిచ్ఛు, మధుపిపాసుప్రభృతీనాం సమాసోగమిగామ్యాదిషు పాఠాదితివామనః - తత్ ప్రకృతం తస్యాభైమ్యా ఆననం ఇతీత్థంకియద్వచసైవ అల్పభాషణేనైవ అప్రియవాగ్భిర్నిష్ఠురోక్తిభిః జ్వలతఃకృద్ధ్యతో మదనస్యయశ్శోషణబాణః తస్యహతేః ప్రహారాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా - ఆశుభృశంపాంసులంపాంసుమదప్రదవం అజనిజాతమ్.

ప్రియసఖీనివహేనసహాథసా వ్యరచయద్గిరమర్ధసమస్యయా,
హృదయమర్మణిమన్మథసాయకైః క్షతతమాబహుభాషితుమక్షమా.

ప్రియసఖీతి. అధసాదమయంతీ మన్మథసాయకైః హృదయ మర్మణిక్షతతమాగాఢంప్రహతా అతఏవబహుభాషితుంప్రపంచ్యవక్తుమక్షమాసతీ ప్రియసఖీనివహేనసహ ఆప్తసఖీ సంఘేనసార్ధం అర్ధరూపయాసమస్యయా సంగ్రహకారికయా. ని. సమస్యాతుసమాసార్థేత్యమరః - సంజ్ఞాయాం సమజనిషదేత్యనేన సంపూర్వాదస్యతేర్బాహుళకాఃక్యబితి క్షీరస్వామీ, గిరంవ్యరచయత్ పూర్వార్ధేనం సఖీజనసమస్యాతదుత్తరత్వేనోత్తరార్ధం స్వయమరచయదిత్యర్థః.

అకరుణాదవసూనశరాదసూన్ సహజయాపది ధీరతయాత్మనః,
అసవఏవమమాద్యవిరోధినః కథమరీన్ సఖిరక్షితుమాత్థమామ్. 102

అకరుణాదితి. హేభైమి ఆపదిసహజయాధీరతయాధైర్యేణ విపదిధైర్యమితిన్యాయాదితిభావః - అకరుణాన్నిర్దయాత్పూనశరాత్కుసుమేషోః ఆత్మనః స్వస్యాసూన్ప్రాణాన్ అవరక్ష అద్యేదానీమసవఏవ మమవిరోధినః శత్రవః తన్మూలత్వాద్దుఃఖసంవేదనస్యేతిభావః - హేసఖిమాం కథమరీన్రక్షితు మాత్థబ్రవీషి బ్రువఃపంచానామితి సాధుః, సంప్రతిమేప్రాణరక్షణ మాశీవిషపోషణం పయోభిరితిభావః.

హితగిరంనశృణోషికిమాశ్రవే ప్రసభమప్యవజీవితమాత్మనః,
సఖిహితాయదిమేభవసీదృశీ మదరిమిచ్ఛసి యా మమజీవితమ్. 103

హితగిరమితి. ఆశృణోతివాక్యమిత్యాశ్రవా పచాద్యచ్ - హేఆశ్రవేవాక్యకారిణి. ని. వచనేస్థితఆశ్రవ ఇత్యమరః - ప్రసభంబలాదస్యాత్మనోజీవితం ప్రాణమవరక్ష. శ్లో. ఏతిజీవంతమానందోనరం వర్షశతాదపీతిన్యాయాదితిభావః - హితగిరమాప్తవాక్యం కింనశృణోషి. హేసఖి యాత్వం మదరింమమజీవిత మిచ్ఛస్యపేక్షసే ఈదృశీఇత్థంశత్రువృద్ధి మీహమానాపి మేహితాభవసి యదినభవసి అతోనశృణోమీత్యర్థః.

అమృతదీధితిరేషవిదర్భజే భజసితాపమముష్యకిమంశుభిః,
యదిభవంతిమృతాసఖిచంద్రికాశ్శశభృతఃక్వతదాపరితప్యతే. 104

అమృతదీధితిరితి. హేవిదర్భజే దమయంతి ఏష ఇతిపురోవర్తినో హస్తేననిర్దేశః అమృతదీధితిఃసుధాంశుఃఅముష్యసుధాంశోరంశుభిః కిమితితాపంభజసి. అత్రామృతశబ్దస్యార్థాంతరాశ్రయేణోత్తరమాహ. యదీతి. హేసఖి శశభృతశ్చంద్రికామృతాభవంతి యది తదాక్వపరితప్యతే నక్వాపీత్యర్థః - అస్యామృతదీధితత్వాదేవేదందుఃఖం మృతదీధితిశ్చేత్సర్వారిష్టశాంతిస్స్యాదితిభావః - అత్రఅమృతేతి సుధావివక్షయాప్రయుక్తస్య మృతేతరార్థత్వేనయోజనాద్వక్రోక్తిరలంకారః. శ్లో. అన్యస్యోక్తస్యవాక్యస్య కాక్వాశ్లేషేణ వాభవేత్ -అన్యథాయోజనంయత్రసావక్రోక్తిర్నిగద్యతఇతి.

వ్రజధృతింత్యజభీతి మహేతుకామయ మచండమరీచిరుదంచతి,
జ్వలయతి స్ఫుట మాతపముర్మురై రనుభవం వచసా సఖిలుంపసి.

వ్రజేతి. హేముగ్ధేధృతింవ్రజధైర్యం భజ అహేతుకాంభీతిం త్యజ అయమచండమరీచిశ్శీతాంశు రుదంచత్యుదేతి నచండాంశురిత్యర్థః - ఆతపైరేవ ముర్మురైస్తుషానలైః. ని. ముర్మురస్తు తుషానల ఇతివైజయంతీ, స్ఫుటం ప్రత్యక్షం యథాతథాజ్వలయతిదహతి హేసఖి అనుభవంప్రత్యక్షంవచసా అగమేనలుంపసిబాధసేతదయుక్తం గ్రావప్లవనవాక్యవత్ప్రత్యక్షేణైవాస్య బాధాదిత్యర్థః-అత్రాచండకరే చండకరభ్రాంత్యాభ్రాంతిమదలంకారః.

అయిశపేహృదయాయతవైవత ద్యదివిధోర్నరుచేరసిగోచరః,
రుచిఫలంసఖిదృశ్యతఏవయ జ్జ్వలయతిత్వచముల్లలయత్యసూన్.

యదుక్తమచండమరీచిరితి తద్విశ్వాసయతి —అయీతి. అయిముగ్ధేభైమి విశ్వసిహీతిశేషః - విధోశ్చంద్రస్యరుచేస్తేజసో గోచరోవిషయోనాసియది త్వదంగసంగీదం తేజశ్చాంద్రంనచేదిత్యర్థః, తత్ తర్హితవైవహృదయాయశపే త్వజ్జీవితాయశ్రుహ్యామీత్యర్థః. సూ. శ్లాఘహ్నుజిత్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీతర్హి సఖిరుచిఫలమేవ తేజోమాత్రకార్యమేవదృశ్యతే నతుచంద్రకార్యం మద్భాగ్యవిపర్యయేనాభిభవానివృత్తేరితిభావః - కుతః, యద్యస్మాత్త్వచం జ్వలయతిదహతి అసూన్ప్రాణాన్ ఉల్లలయతి ఉన్మూలయతి (సర్వంతేజః ఉష్ణత్వాద్దాహకమేవ, అభిభవాత్తువిపర్యయ ఇతి పదార్థతత్త్వవాదినః.

విధువిరోధితిథేరభిధాయినీ మయినకింపునరిచ్ఛసికోకిలామ్,
సఖికిమర్థగవేషణయాగిరం కిరతిసేయమనర్థమయీంమయి. 107

విధ్వితి. అయిభైమి విధువిరోధితిథేః కుహూవ్యాఖ్యయానష్టేందుతిథేరభిధాయినీం తదభిధాయకకుహూశబ్దోచ్చారిణీం కుహూకుహూరితినామగ్రహం తదాహ్వాయినీమిత్యర్థః కోకిలాంపునః కింనేచ్ఛసి మాభూచ్చంద్రస్తద్విరోధినీమేనాంతుకింనే

చ్ఛసీత్యర్థః. హేసఖి అర్థగవేషణయాకుహూశబ్దస్య నష్టచంద్రాతిథిరర్థఇతి విచారేణకిం తత్సాధ్యంకిమపినాస్తీత్యర్థః - గమ్యమానసాధన క్రియాపేక్షయాకరణత్వాత్తృతీయా, కుతః, సేయంకోకిలా మయివిషయే అర్థమయీగవాదిశబ్దవదభిధేయవతీ నభవతీత్యనర్థమయీ రథఘోషాదివదర్థశూన్యా తాం కించానర్థమయీ మశనిఘోషవదాపన్మయీంచ అనర్థశబ్దాన్మయట్ప్రత్యయః గిరంకిరతివిక్షిపతి.

హృదయఏవతవాస్తిసవల్లభ స్తదపి కిం దమయంతి విషీదసి,
హృదిపరం నబహిఃఖలువర్తతే సఖియతస్తతఏవ విషీద్యతే. 108

హృదయఇతి. హేదమయంతి సః తేవల్లభః నళః తవహృదయఏవాస్తివర్తతే, తదపితథాపికిం విషీదసిఖిద్యసే హేసఖియతోహృది పరంహృద్యేవవర్తతే బహిర్నవర్తతేఖలు తతఏవవిషీద్యతేఖిద్యతే, ఖిదేర్భావేలట్ - యతస్సర్వతఏవ నదృశ్యతే అతోమేవిషాదఇత్యర్థః.

స్ఫుటతిహారమణౌమదనోష్మణా హృదయమప్యనలంకృతమద్యతే,
సఖిహతాస్మితదాయదిహృద్యపి ప్రియతమస్సమమవ్యవధాపితః. 109

స్ఫుటతీతి. హేభైమి, మదనోష్మణా కామజ్వరేణహారమణౌ హృదయాలంకారరత్నే స్ఫుటతి విదళతిసతి అద్యతేతవహృదయం నతోపిఅలంకృతం నభవతీత్యనలంకృతం అపరిష్కృతంజాతం, అథహృదయ మంతరంగమప్యనలం నలరహితం కృతమిత్యర్థాంతరం మత్వోత్తరమాహ, హేసఖిసప్రియతమః మమహృద్యపి వ్యవధాపితో యది దూరీకృతశ్చేత్ తదాతేర్ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః అర్తిహ్రీత్యాదినా పుగాగమః, దాహతాస్మి, వక్రోక్తిరలంకారః - లక్షణముక్తమ్.

ఇదముదీర్య తథైవముమూర్ఛసా మనసిమూర్ఛితమన్మథపావకా,
క్వసహతామవలంబలవచ్ఛిదా మనుపపత్తి మతీమపి దుఃఖితా.

ఇదమితి. సాభైమీ ఇదంపూర్వోక్తం సఖిహతాస్మీతివాక్యం ఉదీర్యఉచ్చార్య తథైవమనసిమూర్ఛిత మన్మథపావకా ప్రవృద్ధకామానలాసతీ ముమూర్ఛమువోహ, మూర్ఛామోహ సముచ్ఛ్రాయయో రిత్యర్థద్వయేసి ధాతోస్స్మరణాత్ - తథాహి, దుఃఖితా సంజాతదుఃఖా దుఃఖినీసా అనుపపత్తి మతీమనలంకృత మితిశ్లేషశబ్ద శ్రవణజన్యభ్రాంతి విషయత్వాదనుపపన్నా మపీత్యర్థః - అవలంబలవస్య హృదయసంగతిమాత్రలక్షణస్య ప్రాణాధారలేశస్యాపి ఛిదాముచ్ఛేదం క్వసహతాం కథంసహేతేత్యర్థః - దుఃఖోద్విగ్నస్యభ్రాంతమభ్రాంతంవా ఽనిష్టసంవేదనమతిదుస్సహమితోయుక్తమస్యామూర్ఛనమితిభావః అర్థాంతరన్యాసోలంకారః.

అధితకాపిముఖేసలిలం సఖీ ప్యధితకాపి సరోజదళైః స్తనౌ,
వ్యధితకాపిహృదివ్యజనానిలం న్యధితకాపి హిమంసుతనోస్తనౌ. 111

అధితేతి. కాపిసఖీసుతనోర్భైమ్యా ముఖే సలిలం అధిత ఆహితవతీత్యర్థః-కాపి స్తనౌ సరోజదళైః ప్యధిత పిహితవతీ "వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యో రుపసర్గయో" రిత్యపేరకారలోపః, కాపిహృదివ్యజనానిలం వ్యధితవిహితవతీ, తాలవృంతేన వీజయామాసే త్యర్థః - కాపితనౌ శరీరే హిమం చందనం. ని. చందనేపిహిమం విదురితివిశ్వః - న్యధితనిహితవతీ.

ఉపచచారచిరంమృదుశీతలై ర్జలజజాలమృణాళజలాదిభిః,
ప్రియసఖీనివహస్సతథాక్రమా దియమవాపయథాలఘుచేతనామ్.

ఉపచచారేతి. సప్రియసఖీనివహః మృదుశీతలైః జలజజాలమృణాళ జలాదిభిః జలజజాలైః పద్మసమూహైః మృణాళైర్జలైః ఆదిశబ్దాద్వ్యజనాది సాధనవిశేషైః క్రమాచ్చిరం తథోపచచార యథేయం భైమీలఘుక్షిప్రంచేతనాం సంజ్ఞామవాప.

అథకలేకలయశ్వసితి స్ఫుటం చలతి పక్ష్మచలేపరిభావయ,
అధరకంపనమున్నయమేనకే కిమపి జల్పతి కల్పలతే శృణు. 113

అథ భైమ్యాః కలాదయ స్సప్తసఖ్యః తాసాంతద్దశాపరీక్షావ్యగ్రాణాం మిథః కలకలంశ్లోకద్వయేనాహ.—అథేతి. అథానంతరం ఇతి గిరశ్శుశ్రువిరే ఇతిసంబంధః తా ఏవాహ హేకలే స్ఫుటం వ్యక్తం శ్వసితిప్రాణితి కలయ ఆకలయ హేచలే పక్ష్మనేత్రలోమ, చలతి చక్షురున్మిషతీత్యర్థః-పరిభావయపరామృశ హేమేనకే అధర కంపన మోష్ఠచలన మున్నయ తర్కయ హేకల్పలతే కిమపిజల్పతి శృణు.

రచయచారుమతేస్తనయోర్వృతింగణయకేశినికైశ్యమసంయతమ్,
అవగృహాణ తరంగిణి నేత్రయో ర్జలఝరావితి శుశ్రువిరేగిరః. 114

రచయేతి. హేచారుమతే స్తనయోర్వృతి మావరణం రచయ హేకేశిని అసంయతం విస్రస్తంకైశ్యం కేశసమూహం కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్ చావన్యాశస్యామితి యఞ్ప్రత్యయః - గణయచింతయ బధానేత్యర్థః - హేతరంగిణి నేత్రయోర్జలఝరా వశ్రుప్రవాహౌ అవగృహాణప్రతిబధాన ఇతిగిరశ్శుశ్రువిరేశుశ్రితాః.

కలకలస్సతదాళిజనాననా దుదలసద్విపులస్త్వరితేరితైః,
యమధిగమ్య సుతాలయమేతవా నుదితతరస్సవిదర్భపురందరః.

కలకలఇతి. తదాతస్మిన్ సఖీజనవ్యాకులతాకాలే ఆళిజనాననాత్సఖీ ముఖాత్త్వరితేరితైః సంభ్రమోక్తిభిః విపులోమహాన్సః కలకలః ఉదలసదుత్థితః యంకల

కలమధిగమ్యాకర్ణ్య సవిదర్భపురందరః భీమ భూపతిః ఉదితతరోతిత్వరితః సుతాలయమేతవాన్ కన్యాంతఃపురం ప్రాప్తవాన్.

కన్యాంతఃపురబోధనాయ యదధీకారా న్నదోషాన్నృపం
ద్వౌమంత్రిప్రవరశ్చ తుల్యమగదంకారశ్చతావూచతుః,
దేవాకర్ణయ సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన జానేఖిలం
స్యాదస్యానళదం వినానదళనే తాపస్యకోపిక్షమః. 116

కన్యేతి. కన్యాంతఃపురస్య బోధనాయ యోగక్షేమానుసంధానాయ యదధీకారాద్యయో ర్మంత్రివైద్యయో రధీకారా న్నియోగాత్ - ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహుళమితిదీర్ఘః, దోషాః పరపురుషప్రవేశాదయో వాతాదయశ్చ న సంతీతి శేషః అస్తిర్భవంతీపరో ప్రయుజ్యమానోప్యస్తీతి భాష్యకారవచనాత్ - తౌమంత్రిప్రవరశ్చ అగదమపరోగం కరోతీత్యగదంకారో వైద్యశ్చ. ని. రోగహార్యగదంకారో భిషగ్వైద్యశ్చికిత్సక ఇత్యమరః - కర్మణ్యణ్ - కారేసత్యాగదస్యేతి ముమాగమః ద్వౌనృపంతుల్యమేకవాక్యమూచతుః దేవరాజన్నాకర్ణయ సుశ్రుతేన సమ్యక్ఛ్రుతేన, చరఏవ చరకో గూఢచారః తస్యోక్తేన వాక్యేన అన్యత్ర సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన చరకాచార్యప్రణీత గ్రంథేన అఖిలం తాపనిదానం జానే అస్యాస్తాపస్య దళనే నివర్తనే నళదముశీరం. ని. మూలేస్యోశీరమస్త్రియామ్ అభయంనళదంసేవ్య మిత్యమరః - నళంరాజానం దదాతీతినళదం తత్సంఘటకంవినా అతోనుసర్గేకః కోపిక్షమోనస్యాత్ శకిలిజ్సేతిశక్యార్థేలిజ్ - అత్రద్వయోరపినళదయోః ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతశ్లేషాలంకారః.

తాభ్యామభూద్యుగపదప్యభిధీయమాన
భేదద్వయాకృతిమిథఃప్రతిఘాతమేవ,
శ్రోత్రేతు తస్య పపతు ర్నృపతే ర్నకించి
ద్భైమ్యా మనిష్టశతశంకితయాకులస్య. 117

తాభ్యామితి. తాభ్యాంమంత్రిభిషగ్భ్యాం భేదద్వయోనామాభేదః సఏవాకృతిర్యస్యతద్భేదద్వయాకృతి అభిన్నాకార మేకరూపం యథాతథాయుగపదేకదా అభిధీయమానం నళదాదివాక్యమితిశేషః మిథోన్యోన్యంప్రతిఘాతో విరోధోయస్య తన్మిథఃప్రతిఘాతం మిథోభిన్నమేవాభూత్ - అభిధానయౌగపద్యాదైకశబ్ద్యాచ్చాభిన్నార్థైకవాక్యవత్ప్రతీయమానమపితద్భిన్నార్థం వాక్యద్వయమేవాసీదిత్యర్థః - రాజ్ఞస్తునతత్రదృష్టిరిత్యాహ శ్రోత్రఇత్యాది భైమ్యాంవిషయే అనిష్టశతశంకితయా అనిష్టానేకశఙ్కావత్త్వేన ఆకులస్య విహ్వలచిత్తస్య "ప్రేమపశ్యతి భయాన్యపదేపి" తిన్యా

యాదితిభావః, తస్యనృపతేః భీమస్య శ్రోత్రేతు కించిన్న పపతుః నకించిదర్థంజగృహతుః వ్యాకులాన్తఃకరణతయా తద్వాక్యేనాతీవ కర్ణందత్తవా నిత్యర్థః.

ద్రుతవిగమితవిప్రయోగచిహ్నా
మపితనయాం నృపతిః పదప్రణమ్రామ్,
అకలయదసమాశుగాధిమగ్నాం
ఝడితి పరాశయవేదినోహి విజ్ఞాః. 118

ద్రుతేతి. నృపతిః ద్రుతవిగమిత విప్రయోగచిహ్నాం ద్రాగపసారితశిశిరోపచార చిహ్నామపి పదప్రణమ్రాం పాదపతితాం సుతాం. ఉపసర్గాదసమాసేపిణోపదేశస్యేతిణత్వం అసమాశుగాధిమగ్నాం మదనవ్యథామగ్నాం అకలయన్నిశ్చికాయ - తథాహి విజ్ఞాః ప్రవీణాః. ని. ప్రవీణేనిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా ఇత్యమరః - ఝడిత్యవిలంబేనపరాశయవేదినః ప్రకాశక లింగమంతరేణాప్యాకారమాత్రేణ పరేంగితం నిశ్చిన్వంతీత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

వ్యతరదథ పితాశిషం సుతాయై
నతశిరసే ముహురున్నమయ్యమాళిం,
దయితమభిమతం స్వయంవరేత్వం
గుణమయ మాప్నుహి వాసరైః కియద్భిః. 119

వ్యతరదితి. అథపితా భీమః నతశిరసేలజ్జావనతముఖాయై సుతాయై దమయంత్యై మౌళిం ముఖమున్నమయ్య హేవత్సే కియద్భిః కతిపయైరేవవాసరైః స్వయంవరే త్వంగుణమయం గుణాఢ్య మభిమతం దయిత మాప్నుహీత్యాశిషం ముహుర్వ్యతరత్.

తదను స తనుజాసఖీరవాదీ త్తుహినఋతౌగతఏవహీదృశీనామ్,
కుసుమమపిశరాయతేశరీరే తదుచితమాచరతోపచారమస్యామ్.

తదన్వితి తదను ఆశీర్దానానంతరం, అనుర్లక్షణ ఇతికర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా, స నృపస్తనుజాసఖీస్సుతాయాయస్యాః ఆవాదీదూచే కింతత్తదాహ, హియస్మాత్ - తుహినఋతౌ శిశిరకాలే ఋత్యక ఇతిప్రకృతిభావః - గతేనిర్గతఏవ ఏవం తేపుష్పపరిణామాత్తాపస్య సుస్సహత్వాచ్చేతిభావః - ఈదృశీనాం కోమలాంగీనాం యౌవనప్రవిష్టానాంచ శరీరే కుసుమమపి శరాయతే శరవ దాచరతి తద్వద్దుస్సహం భవతి ఏకత్ర గాత్రమార్దవా దన్యత్ర మదనబాణత్వా చ్చేతిభావః తత్తస్మాదస్యాం కోమలాంగ్యాం యువత్యాంచ ఉచితం యోగ్య ముపచారం ప్రతీకారమాచరత.

కతిపయదివసైర్వయస్యయావః స్వయ మభిలష్యవరిష్యతేవరీయాన్,
క్రశిమశమనయానయాతదాప్తుం రుచిరుచితాథ భవద్విధాభిధాభిః.

కతీతి. కించ కతిపయదివసైః అల్పదినైరేవవో యుష్మాకం వయస్యయాసఖ్యా ధైర్యాన్వరీయాన్ శ్రేష్ఠః పుమాన్ స్వయ మభిలష్య కామయిత్వావరిష్యతే యంకామయతేతం వరిష్యతీత్యర్థః-తత్తస్మాదథేదానీం అనయా దమయంత్యా కర్త్ర్యా భవతీనాం ధేన విధాయాసాంతాసాం భవద్విధానాం సఖీనాం-సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే పుంద్భావః, అభిధాభి రుక్తిభిర్యాక్రశిమశమనాకార్శ్యనివర్తనా తయా ఉపాయభూతయా రుచిః కాంతిః ప్రీతిశ్చ అప్తుముచితా ఆప్తవ్యా స్వయంవర పర్యంతం భవ ముపలాలనావచనైః ఖేదంవిహాయ ప్రసన్నయా సంతుష్టయా చస్థాతవ్యమిత్యర్థః-ద్రుతేత్యాది శ్లోకచతుష్టయం పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్.

ఏవం య ద్వదతా నృపేణ తనయా నాపృచ్ఛి లజ్జాపదం
యన్మోహస్స్మరభూరకల్పివపుషః పాండుత్వతాపాదిభిః,
యచ్చాళీః కపటాదవాదిసదృశీస్యాత్తత్రయా సాంత్వనా
తన్మత్వాళిజనో మనోభిమతనో దానందమందాత్తయోః. 122

ఏవమితి. ఏవంవదతానృపేణతనయా దమయంతీ లజ్జాహేతుం నాపృచ్ఛినపృష్టేతియత్, జ్ఞాతాంశేప్రశ్నాయోగాదితిభావః- పృచ్ఛేర్దుహాదిత్వా దప్రధానే కర్మణిలుఙ్ - మోహోమూర్ఛాచవపుషః పాండుత్వతాపాదిభిర్లిఙ్గైః స్మరభూః కామజో కల్పినిశ్చిత ఇతియత్, తత్రతస్యాంప్రత్యాయ్యంసదృశీ అనురూపాయా సాంత్వనా లాలనోక్తి స్స్యాత్ సాచాళీః కపటాద్దయితమాప్నుహీత్యా ద్యాశీర్వాదవ్యాజాదవాదీతియత్, తత్సర్వం మత్వాలోచ్య అళివర్గః మనస్స్వచిత్తం ఆనందమందాత్తయోః అభిమతనోత్ లజ్జానందసాగరే చకారేత్యర్థః - స్వేష్టసిద్ధేరానందః స్వరహస్యప్రకాశనాల్లజ్జా.

శ్రీహర్షంకవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయం,
తుర్యస్థైర్యవిచారణప్రకరణభ్రాతర్యయం తన్మహా
కావ్యేత్రవ్యగళన్నళస్యచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 123

శ్రీహర్షమితి. శ్రీహర్షమిత్యాదిసుగతం తుర్యః చతుర్థః - చతురశ్ఛయతా వా వ్యత్యయర లోపశ్చేతిసాధుః, స్థైర్యవిచారణంనామ స్వప్రణీతం ప్రకరణం తద్భ్రాతరి తత్సమానకర్తృకే ఇత్యర్థః.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావార పారీణమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథ సూరివిరచితాయాం నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతుసమాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః.

పఞ్చమస్సర్గః.

యావదాగమయతేథ నరేన్ద్రాన్ సస్వయంవరమహాయ మహీంద్రః,
తావదేవ ఋషిరింద్రదిదృక్షు ర్నారదస్త్రిదశధామ జగామ. 1

వ్యా. అథదమయంతీ స్వయంవరాయ ఇంద్రాద్యాగమనం వక్తుం తదుపయోగితయా నారదస్యేంద్రలోక గమనమాహ. యావదితి. అథసమహీంద్రో భీమభూపతిః స్వయంవరమహాయ స్వయంవరోత్సవాయ నరేంద్రాన్ యావదాగమతే ఆగమనేనానయనేన విళంబత ఇత్యర్థః, ఆగమేః క్షమాయామాత్మనేపదం వక్తవ్యం క్షమోపేక్షా కాలహరణ మితికాశికా, తావదేవఋషిర్నారదః ఋత్యక ఇతిప్రకృతిభావః - ఇంద్రం దిదృక్షురింద్ర దిదృక్షుస్సన్, మధుపిపాసువత్ గమిగామ్యాది పాఠాద్ద్వితీయా సమాసః. త్రిదశధామస్వర్గంప్రతిజగామ - స్వాగతావృత్తం. శ్లో. స్వాగతేతి రనభాద్గురుయుగ్మమితిలక్షణాత్

నాత్రచిత్రమనుతంప్రయయౌయ త్పర్వతః ఖలుసతస్యసపక్షః,
నారదస్తు జగతోగురురుచ్చై ర్విస్మయాయ గగనం విలలంఘే. 2

అథ పఙ్క్తిస్థగమనప్రకారంవర్ణయతి.— నేత్యాది. పర్వతో నారదసఖోమునిః శైలశ్చ. ని. పర్వతశ్శైలదేవర్ష్యోరితివిశ్వః - తం నారదమనుప్రయయావితియత్ అత్ర చిత్రమాశ్చర్యంన - కుతః - సపర్వతస్తస్య నారదస్య సపక్షస్సఖాఖలుపక్షవాం శ్చేతి గమ్యతే ఉభయథాప్యనుయానం యుక్తమేవేతిన చిత్ర మిత్యర్థః - కింతుజగతో లోకస్య ఉచ్చైరున్నతఃగురు రాచార్యః తస్మాదలఘుశ్చ స నారదస్తు విస్మయాయ గగనంవిలలంఘే లంఘయామాస తల్లంఘనం విస్మయాయ భవతీత్యర్థః గురుద్రవ్యస్య పతనార్హస్య ఉత్పతనం విరుద్ధమితి శ్లేషోత్థాపితో విరోధాభాసోలంకారః.

గచ్ఛతా పథివినైవ విమానం వ్యోమతే నమునినావిజగాహే,
సాధనేహినియమోన్యజనానాం యోగినాంతు తపసాఖిలసిద్ధిః. 3

గచ్ఛతేతి. పథివిమానంవ్యోమయానంవినైవగచ్ఛతా తేనమునినా వ్యోమవిజగాహే ప్రవిష్టం తథాహి - సాధనేఉపాయే నియమోఽవశ్యంభావః క్రియాసిద్ధౌ నియమేన సాధనాంతరాపేక్షేత్యర్థః - సోఽన్యజనానా మస్మదాదీనాం యోగినాంతు తప

సా యోగధర్మేణైవాఖిలసిద్ధిస్సర్వకార్యసిద్ధిర్హి తస్మాన్మహాయోగినోస్యకిం విమానేనేతిభావః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

ఖండితేంద్రభవనాద్యభిమానాన్ లంఘతేస్మ మునిరేషవిమానాన్,
అర్థితోప్యథితితా మనుమేనే నైవ తత్పతిభిరంఘ్రివినమ్రైః. 4

ఖండితేతి. ఏషమునిఃఖండితోనిరస్తః ఇంద్రభవనాదీనాం ఇంద్రాది భవనానామభిమానోహంకారోయైస్తాన్ తతోపి సమృద్ధానిత్యర్థః విమానాన్ దేవగృహాన్ లంఘతేస్మ అతిచక్రామ కింబహునా అంఘ్రివినమ్రైః పాదపతితైః తత్పతిభిర్విమానాధ్యక్షైర్దేవైః అర్థితః ప్రార్థితోపి అతిథితామాతిథ్యం నైవానుమేనే ఏతన్మాత్రవిళంబనం నాసహిష్టేత్యర్థః.

తస్యతాపనభియాతపనస్స్వం తావదేవసమకోచయదర్చిః,
యావదేషదివసేన శశీవ ద్రాగతప్యతనతన్మహసైవ. 5

తస్యేతి. తపనోర్కః తస్యమునేః కర్మణః తాపనాద్భియాసంతాపోస్య భవిష్యతీతి భయేనస్వమాత్మీయ మర్చిస్తేజస్తావదేవ ప్రాగేవసమకోచయత్సంకోచితవాన్ యావదేషతపనోదివసేనదివాఽఽతపేన స్వాజసాశశీవతన్మహసా తస్య నారదస్యతేజసైవద్రాక్ సపదిస్వయమేవనాతప్యతమునితాపనాదాత్మహానేర్వరమాత్మసంకోచ ఇతి మత్వాయమందప్రకాశస్థితఇత్యర్థః - తథాచ - సూర్యాదపితేజిష్ఠోమునిరితిభావః.

పర్యభూద్దినమణిర్ద్విజరాజం యత్కరై రహహ తేనతదాతమ్,
పర్యభూత్ఖలు కరైర్ద్విజరాజః కర్మక స్స్వకృత మత్ర నభుఙ్క్తే. 6

పర్యభూదితి. దినమణిస్సూర్యః ద్విజరాజంచంద్రం బ్రాహ్మణోత్తమంచకరై రంశుభిః హస్తైశ్చ పర్యభూత్ పరిభూతవానితియత్ తేనపరిభవేన హేతునా తదా నారదాగమనకాలే తం దినమణిం ద్విజరాజో బ్రాహ్మణోత్తమశ్చంద్రశ్చకరై రంశుభిర్హస్తైశ్చ పర్యభూత్ తిరస్కృతవాన్ - అహహ - స్వకృతద్విజర పరిభవదోషాత్స్వయమద్యతేన పరిభూతఇత్యర్థః - తథాహి - అత్రజీవలోకేకః స్వకృతంకర్మ నభుఙ్క్తే - సర్వేణాపి స్వకర్మఫలమనుభావ్యమేవేత్యర్థాంతరన్యాసార్థః.

విష్టరం తటకుశాళిభిరద్భిః పాద్యమర్ఘ్యమథ కచ్ఛరుహాభిః,
పద్మబృందమధుభిర్మధుపర్కం స్వర్గసింధురదితాతిథయేస్మై. 7

విష్టరమితి. అథస్వర్గసింధుర్మందాకినీ అతిథయే అస్మైనారదాయ తటకుశానామాళిభి రాజిభిర్విష్టరమాసనం, సూ. వృక్షాసనయోర్విష్టర ఇతిషత్వనిపాతః - అద్భిః పాద్యంపాదార్థంజలం కచ్ఛరుహాభిర్లతాభిః అర్ఘ్యంఅర్ఘార్థం పుష్పఫలాది పాదా

ర్ఘాభ్యాం చేతితాదర్థ్యేయత్ప్రిత్యయః - పద్మబృందానాం మధుభిర్మకరందైః మధుపర్కంచ అదితదత్తవతీ దదాతేర్లుఙితఙ్.

సవ్యతీత్య వియదంతరగాధం నాకనాయకనికేతనమాప,
సంప్రతీర్య భవసింధుమనాదిం బ్రహ్మశర్మభరచారుయతీవ. 8

స ఇతి. సమునిః అగాధం వియదంతర్నభోభ్యంతరం వ్యతీత్య నాకనాయకనికేతనం ఇంద్రభవనం యతీయోగీఅనాదిం భవసింధుం సంసారాబ్ధిం సంప్రతీర్యశర్మభరచారుపరమానందసుందరం బ్రహ్మపరమాత్మానమివాప.

అర్చనాభిరుచితోచ్చతరాభి శ్చారుతం సదకృతాతిథిమింద్రః,
యావదర్హకరణం కిలసాధోః ప్రత్యవాయధుతయేనగుణాయ. 9

అర్చనాభిరితి. ఇంద్రఃతమతిథింమునిం ఉచితాద్విహితాత్ ఉచ్చతరాభిరధికాభిః అర్చనాభిః పూజాభిః చారుసదకృతసత్కృతవాన్ ఆదృతవానిత్యర్థః - ఆదరానాదరయోస్సదసతీఇతి గతిసంజ్ఞయానిపాతనాత్ప్రిక్ప్రయోగః, అధికాచరణేహేతుమాహ యావదర్హం యావదుక్తం యావదవధారణఇత్యవ్యయీభావః - యావదర్హంకరణమితిషష్ఠీ తత్పురుషః సాధోఃశ్రద్ధాళోః ప్రత్యవాయధుతయే అకరణదోషనివారణాయ గుణాయోత్కర్షాయనకిలనఖలు సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

నామధేయసమతాసఖమద్రే రద్రిభిన్మునిమథాద్రియతద్రాక్,
పర్వతోపి లభతాం కథమర్చాం నద్విజస్సవిబుధాధిప లంభీ. 10

నామధేయేతి. అథనారదసత్కారానంతరం అద్రిభిదింద్రః అద్రేః పర్వతస్య నామధేయసమతయా నామసామాన్యేన సఖాయం మునిం పర్వతాఖ్యం ద్రాక్ద్రుతమాద్రియత సత్కృతవాన్ పర్వతః పర్వతారేఃకథం సత్కారమలభతేత్యత్రాహ పర్వతోపిసన్ ద్విజోవిబుధఃప్రభుం దేవేంద్రంపండితోత్తమంచ లభతేప్రాప్నోతీతి తల్లంభీ. ని. విబుధఃపండితేదేవఇతివిశ్వః - సమునిఃకథమర్చాం పూజాం నలభతాం లభతఏవేత్యర్థః-ద్విజోభాగ్యతోమహతఃప్రతిపక్షాదపివివేకినః పూజాంలభతఇతిభావః.

తద్భుజాదవితీర్ణసపర్యా ద్ద్యోద్రుమానపి వివేదమునీంద్రః,
స్వస్పృహస్థితిసుశిక్షితయాతాన్ దానపారమితయైవ వదాన్యాన్.

తదితి. మునీంద్రోనారదస్తాన్ ప్రసిద్ధాన్ ద్యోద్రుమాన్ కల్పవృక్షానపి అతివితీర్ణసపర్యాదతిమాత్రదత్తపూజాత్ తస్యేంద్రస్య భుజాద్ధస్తాదేవగురోః స్వః స్వర్గేసహస్థిత్యాసహవాసేన సుశిక్షితయా స్వభ్యస్తయా దానపారమితానామదానకర్తృ

వ్యతాప్రతిపాదకోగ్రంథవిశేషః, తయైవ కారణేనవదాన్యాన్ వివేద ఇంద్రహస్తః కల్పవృక్షాణామపిదానవిద్యోపదేష్టేత్యుత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః - కల్పవృక్షాతిశాయ్యౌదార్యమస్యేతిభావః.

ముద్రితాన్యజనసంకథనస్స న్నారదం బలరిపుస్సమవాదీత్,
ఆకరస్స్వపరభూరికథానాం ప్రాయశోహి సుహృదోస్సహవాసః.

ముద్రితేతి. బలరిపురింద్రః ముద్రితాన్యజనసంకథనో నివారితేతరజనాలాపస్సన్ నారదం సమవాదీత్ తేనసహసల్లాపమకార్షీదిత్యర్థః - కింసంవాద్యంతదాహ, ప్రాయశస్సుహృదోర్మిత్రయోస్సహవాసస్సంగమః స్వేఆత్మీయాః పరేస్వపరేచ తేషాం యాఃభూరయఃకథాః ప్రసంగాస్తాసాం ఆకరః ఖనిర్హి, ఇష్టాలాపానామియత్తాభావాత్సంవాదసిద్ధిరిత్యర్థాంతరన్యాసాభిప్రాయః.

తంకథానుకథనప్రసృతాయాం దూరమాలపనకౌతుకితాయామ్,
భూభృతాం చిరమనాగమహేతుం జ్ఞాతుమిచ్ఛురవదచ్ఛతమన్యుః.

తమితి. శతమన్యుశ్శతక్రతుః. ని. మన్యుర్దైన్యే క్రతౌక్రుధీత్యమరః - ఆలపనకౌతుకితాయాం ఆభాషణోత్కంఠాయాం దూరం కథానుకథనప్రసృతాయాం ఉత్తరప్రత్యుత్తరాభ్యాం దూరంగతాయాం సత్యాంప్రసక్తౌ సుప్రసక్త్యాసంగతేత్యర్థః - చిరంచిరాత్ప్రభృతి భూభృతాంరాజ్ఞాం అనాగమహేతుం జ్ఞాతుమిచ్ఛుస్సన్ తంనారదం అవదదపృచ్ఛదిత్యర్థః.

ప్రాగివప్రసువతే నృపవంశాః కిన్నుసంప్రతి నవీరకరీరాన్,
యేపరప్రహరణైః పరిణామే విక్షతాః క్షితితలే నిపతంతి. 14

ప్రాగితి. నృపవంశాః రాజకులాని నృపాఏవవంశావేణవశ్చ. ని. వంశోవేణౌ కులేవర్గ ఇతివిశ్వః - ప్రాక్పూర్వమివసంప్రతి వీరానేవకరీరానంకురాన్. ని. వంశాంకురేకరీరోస్త్రీత్యమరః - నప్రసువతేనజనయంతికిన్ను, కుతఇత్యతఆహ. యఇతి. యేవీరకరీరాఃపరిణామే పరిపక్వావస్థాయాం పరేషామరీణాం అన్యేషాంచ. ని. పరందూరాన్యముఖ్యేషు పరోరి పరమాత్మనోరితి వైజయంతి, ప్రహరణైరాయుధైః దాత్రాదిభిశ్చ, విక్షతాస్సంతః క్షితితలేనిపతంతి.

పార్థివంహినిజమాజిషు వీరా దూరమూర్ధ్వగమనస్య విరోధి,
గౌరవాద్వపురపాస్య భజంతే మత్కృతామతిథిగౌరవబుద్ధిమ్. 15

తతః కిమతఆహ. పార్థివమితి. వీరాఃపూర్వోక్తాఃరణపాతినః, పార్థివంపృథివీవికారం, అతఏవ గౌరవాద్గురుత్వగుణయోగిత్వా దూర్ధ్వగమనస్యోత్పతనకర్మణః పార్థివత్వాదూర్ధ్వలోకప్రాప్తేశ్చ దూరమత్యంతం విరోధినిజంవపుః ఆజిషుయుద్ధేషు

అపాస్యమత్కృతా మతిథిగౌరవ మతిథిసత్కార స్తస్యబుద్ధిం, ఋత్యకఇతిప్రకృతి భావః-భజంతే, తాదృగ్వీరాలాభే స్వస్యాతిథిలాభోనస్యా దితిభావః.

సాభిశాపమివ నాతిథయస్తే మాం యదద్యభగవన్నుపయాంతి,
తేననశ్రియమిమాం బహుమన్యే స్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్.

నను తదలాభే తేషామేవ సత్కారహాని స్తవతు నకాచిత్క్షతిరిత్యతఆహ. సాభిశాపమితి. హేభగవన్ మునే, తేవీరాః అతిథయః అభిశాపేన సహావర్తతఇతి సాభిశాపం మిథ్యాభిశస్తమివ. ని. అథమిథ్యాభిశంసనం అభిశాపఇత్యమరః, మామద్యనోపయాంతీతియత్ తేనహేతునా స్వోదరస్యైకస్యైవభృతికార్యేణ పోషణకృత్యేన కదర్యాం కృపణామ్. ని. కదర్యేకృపణః క్షుద్రఇత్యమరః. శ్లో. ఆత్మానంధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చపీడయేత్, లోభాద్యః పితరౌభృత్యాన్ సకదర్య ఇతిస్మృతఇతిచ, ఇమాంశ్రియం నబహుమన్యే అతిథిసత్కార శూన్యస్యమే శ్రీవైఫల్యమేవక్షితిరితి భావః.

పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధా స్సంపదో విపదఏవవిమృష్టాః,
పాత్రపాణి కమలార్పణమాసాం తా సుశాంతికవిధి ర్విధిదృష్టః.17

పూర్వేతి. పూర్వపుణ్యవిభవస్య వ్యయేనలబ్ధాస్సంపదోవిమృష్టాః విచారితా స్సత్యః విపదఏవ, సద్యస్సోవ్యయేనపురాకృత సుకృతానాశకారిత్వాదిభావః, తాసు విపత్సు ఆసాంసంపదాం పాత్రాణాం విద్యాజాతి తపోవృత్తసంపన్నానాం పాణికమలేష్వర్పణం దానమేవ విధిదృష్టశ్శాస్త్రదృష్టః శాంతికవిధిః శాంతికర్మానుష్ఠానం నష్టసుకృతాదప్యుత్కృష్ట సుకృతోత్పాదనాదితిభావః - అనేనబీజాంకురన్యాయఉక్తః.

తద్విమృజ్యమమ సంశయశిల్పి స్ఫీతమత్ర విషయేసహసాఘం,
భూయతాంభగవత శ్శ్రుతిసారైరద్య వాగ్భి రఘమర్షణఋగ్భిః.18

తదితి. తత్ తస్మాత్ అత్రవిషయే అస్మిన్నర్థే మమసంశయస్య శిల్పితజ్జనకంస్ఫీతం ప్రభూతం అఘమేనః తన్మూలత్వా న్మిథ్యాజ్ఞానస్యేతి భావః - యద్వా - సంశయశ్శిల్పీ జనకోయస్యతదఘందుఃఖం, దుఃఖహేతుత్వా త్సంశయస్యేతిభావః, దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘమితి వైజయంతీ, సహసావిమృజ్య నివర్త్య భగవతో వాగ్భిరద్యశ్రుతిసారైర్వేదసారైః కర్ణామృతైశ్చ అఘమర్షణఋగ్భిః అఘమర్షణీభిఃఋగ్భిః స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినాపుంవద్భావః - ఋత్యక ఇతిప్రకృతిభావః - భూయతాం, భావేలోట్ - రాజ్ఞామనాగమనకారణమసందిగ్ధం బ్రూహీత్యర్థః అత్రమునివాచ్యారోప్యమాణ స్యాఘమర్షణత్వస్య ప్రకృతాఘ హరణోపయోగా త్పరిణామాలంకారః - ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతిలక్షణాత్.

ఇత్యుదీర్యమఘవావినయర్ధిం వర్ధయ న్నవహితత్వభరేణ,
చక్షుషాందశశతీమనిమేషాం తస్థివాన్మునిముఖేప్రణిధాయ. 19

ఇతీతి. మఘవాఇంద్రః ఇత్యుదీర్య అవహితత్వభరేణ ఏకాగ్రతాతిశయేన వినయర్ధింవినయాతిశయం వర్ధయన్ననిమేషాం చక్షుషాందశశతీందశానాం శతానాం సమాహారః దశశతీతాంసహస్రమిత్యర్థః-తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారేద్విగావకారాంతోత్తరపదత్వాత్ -స్త్రియాంద్విగోరితిఙీప్-ఏతేనశతమఖీవ్యాఖ్యాతా, మునిముఖేప్రణిధాయతస్థివాన్ తస్థౌ లిటఃక్వసురాదేశః.

వీక్ష్యతస్యవినయేపరిపాకం పాకశాసనపదం స్పృశతోపి,
నారదః ప్రమదగద్గదయోక్త్యా విస్మితస్స్మిత పురస్సరమాఖ్యత్.21

వీక్ష్యేతి. నారదఃపాకశాసనపదం స్పృశతోపీంద్రత్వేతిష్ఠతోపి తస్యేంద్రస్య వినయేపరిపాకం ప్రకర్షంవీక్ష్య విస్మితస్సన్ సవిస్మయస్సన్కర్తరిక్తః-ప్రమదగద్గదయోక్త్యాహర్ష విస్వరయావాచా స్మితపురస్సరం స్మితపూర్వమాఖ్యదాచచక్షే, అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఙితిచ్వేరఙాదేశః.

భిక్షితాశతమఖీసుకృతంయ త్తత్పరిశ్రమవిదస్సవిభూతౌ,
తత్ఫలేతవపరం యది హేలా క్లేశలబ్ధ మధికాదరదస్తు. 21

భిక్షితేతి. శతానాంమఖానాం సమాహారశ్శతమఖీ దాత్రీయత్సుకృతం భిక్షితాయాచితా, భిక్షేర్దుహాదిత్వా దప్రధానే కర్మణిక్తః, తత్ఫలేతస్య ఫలేస్వ విభూతౌ నిజైశ్వర్యేహేలా అవజ్ఞాఅనాస్థాయది. ని. హేలావజ్ఞావహేలనా ఇతివైజయంతీ, తత్పరిశ్రమవిదో యాచ్ఞాక్లేశాభిజ్ఞస్యతవపరంకేవలంతవైవనాన్యస్యేత్యర్థః. ని. పరంస్యాదుత్తమానాప్త వైరిదూరేషు కేవలఇతివిశ్వః - యాచకఏవ యాచకదుఃఖంజానాతీతి భావః - నను ధనినాం దాతృత్వం కిం చిత్రం తత్రాహ, క్లేశేతి, సత్యం, క్లేశలబ్ధంతు అధికాదరదం అతిలోభకారి దుస్త్యజం, త్వంతుమఖశతక్లేశ లబ్ధమప్యైశ్వర్య మర్థిసాత్కరోషీతి కథం నచిత్ర మిత్యర్థః - అత్రక్లేశవాక్యార్థేనా హేలాసమర్థనా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. శ్లో. హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత మితిలక్షణాత్.

సంపద స్తవగిరామపి దూరా యన్ననామ వినయం వినయంతే,
శ్రద్దధాతిక ఇవేహానసాతా దాహా చేదనుభవః పరమాప్తః. 22

సంపదఇతి. కింబహునా తవసంపదోగి రామపిదూరాః అగోచరాః - కుతః - యత్ యస్మాద్వినయం నవినయంతే నామనలుంపంతిఖలు, నయతేర్నిత్వా త్స్వరితఞితఇత్యాదినా ఆత్మనేపదం కర్తృస్థేచా శరీరేకర్మణీత్యస్మాదిత్వకేచిత్ -తదసత్ - సంపదాం

కర్తౄణామచేతనత్వేనకర్మణో వినయస్యేంద్ర నిష్ఠత్వేనచాకర్తృస్థత్వాదితి, అతస్త్వేతు నమశక్యాఇత్యర్థః - కింత్విహవినయోత్తరత్వే పరమాప్తః ప్రమాణభూతః సాక్షాదనుభవః ప్రత్యక్షానుభవః నాహచేత్క ఇవకోవా శ్రద్దధాతి విశ్వసితి నకశ్చిదిత్యర్థః - త్వత్సంపదాం వినయోత్తరత్వే సాక్షాదనుభవతాం మాదృశామేవ శ్రద్ధాజాయతే నాన్యేషాం ప్రాయేణాన్యత్రసంపదాం వినయహారిత్వాత్ - కిం బహునా వయమపిపూర్వంన శ్రద్దధ్మహ ఇతిభావః - అత్రసంపదాంవాగ్గోచరత్వేపి తదగోచరతోక్త్యాసంబంధేఽసంబంధ రూపాతిశయోక్తిః.

శ్రీభరానతిథిసాత్కరవాణి స్వోపభోగపరతానహి తేతి,
పశ్యతోబహిరివాంతరపీఽయం దృష్టి సృష్టిరధికా తవకాపి. 23

శ్రీభరానితి. శ్రీభరాన్సంపదుచ్ఛ్రియాన్ అతిథిసాత్-దానేనాతిథ్యధీనాన్, దేయేత్రాచేతిచకారాత్సాతిప్రత్యయః - కరవాణికుర్యాం, విధ్యర్థేలోట్ - ఆడుత్తమస్యపిచ్చేత్యాడాగమః మేర్నిః ఇతినిరాదేశః, స్వోపభోగపరతా ఆత్మంభరిత్వం నహితాన శ్రేయస్కరీఇతిపశ్యతోజానతః ప్రేక్షమాణస్యచతవ బహిరివదేహఇవ అంతరాత్మన్యపికాపీయందృష్టిసృష్టిః జ్ఞానసృష్టిశ్చ. ని. దృష్టిర్జ్ఞానేఽక్ష్ణిదర్శనఇత్యమరః - అధికాఅసాధారణీ ద్వయోరపిదృష్ట్యోశ్శ్లిష్టశబ్దోపాత్తయోరభేదాధ్యవసాయేన బహిరివేత్యుపమా.

ఆస్స్వభావమధురైరనుభావైస్తావకైరతితరాంతరళాస్స్మః,
ద్యాంప్రశాధిగళితావధికాలం సాధుసాధు విజయస్వ బిడౌజః. 24

ఆఇతి. బిడంభేదకం బిడభేదనే ఇగుపధలక్షణః కః, తదోజోయస్యతస్యసంబుద్ధిః హేబిడౌజః స్వభావమధురైః నిసర్గరమణీయైః తవఇమేతావకాః, అణితవకమమకావేకవచనఇతి తవకాదేశః - తైరనుభావైరైశ్వర్యైరతితరామత్యంతం, అవ్యయఘాదాముప్రత్యయః - తరళాఃలోలాః ఆనందలహరీ మగ్నాస్స్మ ఇత్యర్థః ఆఇత్యానందాస్వాదానుకారః, గళితావధికాలమనంతకాలం అత్యంతసంయోగేద్వితీయా, ద్యాంస్వర్గం సాధుప్రశాధిపాలయ సాధువిజయస్వసర్వోత్కృష్టోభవ. సూ. విపరాభ్యాంజేరిత్యాత్మనేపదం.

సంఖ్యవిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాఖిలనిజాఘలఘూనామ్,
యత్త్వహోనుపగమశ్శృణురాజ్ఞాం తజ్జగద్యువముదంతముదస్తమ్.

ఏవమింద్రమభినంద్య తత్ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ.—సంఖ్యేతి. సంఖ్యేసమరేవిక్షతాభ్యః ప్రహతాభ్యః తనుభ్యోగాత్రేభ్యః స్రవద్భిరస్రైరసృగ్భిఃక్షాళితాని నిర్ణిక్తాని అఖిలానినిజాన్యఘాని యేషాం తేషామతఏవలఘూనాం నిర్భారాణాం రాజ్ఞాంయత్

యస్మాత్కారణాదిహస్వర్గే అనుపగమోనాగమః తత్కారణభూతంజగత్సుయేయువానః తేషాంముదంముదఃకారణం అసాధారణ్యార్థమభేదేనవ్యపదేశః - తంప్రసిద్ధం ఉదంతంవార్తాం. ని. వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఉదంతఇత్యమరః - శృణు - అత్రక్షాళితాఘపదార్థస్య విశేషణగత్యాలఘుత్వహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

సాభువః కిమపిరత్నమనర్ఘం భూషణంజయతి తత్రకుమారీ,
భీమభూపతనయాదమయంతీ నామయామదనశస్త్రమమోఘమ్. 26

సేతి. భువోభూషణంకిమప్యనర్ఘమమూల్యంరత్నంఅసాధారణం స్త్రీరత్నమిత్యర్థః. కుమారీకన్యాఅనూఢేత్యర్థః సా దమయంతీనామ భీమభూపతనయా తత్రభువి జయతి సర్వోత్కర్షేణజాగర్తి యా అమోఘం మదనశస్త్రమ్.

సంప్రతిప్రతిముహూర్తమపూర్వా కాపి యౌవనజవేనభవంతీ,
ఆశిఖంసుకృతసారభృతే సా క్వాపి యూని భజతేకిలభావం. 27

అథేంద్రస్యమత్సరోత్పాదనాయతస్యాః పురుషాంతరాసక్తించవక్తి.—సంప్రతీతి. సంప్రతీదానీంసాదమయంతీ యౌవనస్యజవేనోద్భేదవేగేన ప్రతిముహూర్తంకాప్యపూర్వాలావణ్యమయావయవపోషవిశేషేణాన్యైవభవంతీ ఆశిఖంశిఖాపర్యంతం, అభివిధావవ్యయీభావః, సుకృతసారభృతే ఉత్కృష్టపుణ్యభరితేఈదృగ్భాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః క్వాపికస్మిన్నపి యూనిభావమనురాగంభజతే కిలేత్యైతిహ్యే.

కథ్యతేనకతమస్సఇతిత్వం మాం వివక్షురసికిఞ్చిలదోష్ఠః,
అర్థవర్త్మనిరుణత్సినపృచ్ఛాం నిర్గమేణనపరిశ్రమయైనామ్. 28

కథ్యతఇతి. కించచలదోష్ఠస్త్వంసయువాకతమఇతిమాంవివక్షుర్వక్తుమిచ్ఛురసికిం తర్హి అర్థవర్త్మన్యర్ధోక్తేపృచ్ఛాంప్రశ్నం - భిదాదిత్వాదఙ్ - నరుణత్సీతికాకుః-ఏనాంపృచ్ఛాం నిర్గమేనోచ్చారణేన నపరిశ్రమయమాఖేదయ కుతః - నకథ్యతే - యతః పృష్టోపి నకథయామి అతోనప్రష్టవ్యమేవేత్యర్థః.

యత్పథావధిరణుః పరమస్సా యోగిధీరపి నపశ్యతి యస్మాత్,
బాలయానిజ మనఃపరమాణౌ హ్రీదరీశయహరీకృతమేనం. 29

కింకపటాదకథనం నేత్యాహ.—యత్పథేతి. పరమోఽణుః యస్యాధియః పంథాః యత్పథస్తస్యావధిస్సీమా సాయోగిధీరపి బాలయానిజమనఏవ పరమాణుః, అణుపరిమాణం మనఇతిసూత్రణాత్ - తస్మిన్ హ్రీరేవదరీగుహాతచ్ఛయహరీకృతం తద్గతసింహీకృతంఏనంయువానంయస్మాన్నపశ్యతితస్మాన్నకథ్యత ఇతిపూర్వేణాన్వయః -

యోగి బుద్ధేరపిపరమాణుస్వరూప గ్రాహిత్వమేవనాంతఃప్రవేశశక్తి రిత్యజ్ఞానాదకథనం నకపటాత్ - సాతుమందాక్షమంథరతయానకథయతీత్యర్థః.

సా శరస్య కుసుమస్యశరవ్యం సూచితావిరహవాచిభిరంగైః,
తాతచిత్తమపిధాతురధత్త స్వస్వయంవరమహాయసహాయమ్. 30

తర్హికాముకీత్వమాత్రంవాకథమస్యాః ప్రతీతమత ఆహ.— సేతి. సా భైమీవిరహవాచిభిః విరహవ్యంజకైరంగైః కార్శ్యపాండిమాది పరిక్లిష్టైరితిభావః కుసుమస్యశరస్యకామబాణస్య శరవ్యంలక్ష్యంసూచితా కుత్రచిద్యూని బద్ధభావేత్యేతావన్మాత్రమవగతమిత్యర్థః - తర్హితత్పిత్రావా వరవిశేషజ్ఞానంవినా వివాహోపాయః కథం చింతితస్తత్రాహ, తాతచిత్తమపి కర్మ స్వస్వయంవరమహాయధాతు స్సహాయమధత్త అకరోత్ సహకారీ చకారేత్యర్థః - తత్పిత్రాపిధాతృప్రేరణయా స్వయంవరఏవోపాయశ్చింతిత ఇతిభావః.

మన్మథాయయదథాదిత రాజ్ఞాం హూతిదూత్యవిధయేవిధిరాజ్ఞాం,
తేనతత్పరవశాః పృథివీశా స్సంగరంగరమివాకలయంతీ. 31

అస్తు రాజ్ఞామనాగమేకింకారణముక్తంతత్రాహ.—మన్మథాయేతి. అథవిధిర్విధాతా రాజ్ఞాంహూతిః స్వయంవరాహ్వానం తదేవదూత్యందూతకర్మ దూతస్యభాగకర్మణీఇతి యత్ప్రత్యయః, తస్యవిధయేకరణాయ మన్మథాయాజ్ఞామాదేశ మదితదత్తవానితియత్ - తేనాజ్ఞాదానేనతత్పరవశాః మన్మథపరతంత్రాః శివభాగవతవత్సమాసః పృథివీశాస్సంగరంగరమివా కలయంతి విషమివమన్యంతే. ని. విషంస్యాద్గరళంగరఇతి హలాయుధః.

యేషుయేషు సరసాదమయంతీ భూషణేషు యదివాపిగుణేషు,
తత్రతత్ర కిలయాపివిశేషో యస్సహి క్షితిభృతాం పురుషార్థః. 32

యేష్వితి. అపిచదమయంతీ భూషణేషుహారాదిషు యదివాగుణేషు దయాదాక్షిణ్యాదిషువా యేషుయేషు సరసాసాభిలాషా తత్రతత్ర తేషుతేషుభూషణేషు గుణేషుచకలయామాత్రయాపియోవిశేషః క్షితిభృతాంసహిసఏవ. ని. హిహేతా వవధారణ ఇత్యమరః - పురుషార్థః ప్రయోజనం యథాకథంచిద్భైమీ మనోరంజనమేవపురుషార్థో నతు క్షత్రధర్మస్సంగర ఇత్యర్థః.

శైశవవ్యయదినావధితస్యా యౌవనోదయిని రాజసమాజే,
ఆదరాదహరహః కుసుమేషో రుల్లలాస మృగయాభినివేశః. 33

శైశవేతి. కుసుమేషోః కామస్య యౌవనోదయిని యౌవనప్రాదుర్భావవతి రాజసమాజేవిషయే తస్యాః భైమ్యాః శైశవవ్యయదినం బాల్యాపగమదినమవధిస్సీమా యస్మింస్తత్తథా తద్దినమారభ్యేత్యర్థః - అహరహః ప్రత్యహం వీప్సాయాంద్విర్భావః అత్యంతసంయోగేద్వితీయా, ఆదరాన్మృగయాయామభినివేశః ఆగ్రహః ఉల్లలాస వవృధేసర్వేషామపి రాజయూనాం భైమీయౌవనోద్భేదాత్ప్రభృతి స్మరవ్యసనమేవ న ర్తతేనసమరవ్యసనమిత్యర్థః.

ఇత్యమీవసుమతీకమితార స్సాదరా స్త్వదతిథీభవితుంన,
భీమభూసుర భువోరభిలాషే దూర మంతరమహో నృపతీనామ్. 34

ఇతీతి. ఇతీత్థ మమీనృపాః వసుమత్యాః కమితారః కామయితారస్సంతః తృచ్ వసుమతీంవా కమితారః తాచ్ఛీల్యేతృన్ నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - అయాదయఆర్ద్ధధాతుకేవేతి వికల్పాదుభయత్రాపిణిజభావః - త్వదతిథీభవితుం సాదరాస్సాకాంక్షాః న - తథాహి- నృపతీనాం భీమభూః భైమీ సురభూః ద్యౌః తయోరభిలాషే తద్విషయానురాగే దూరమంతరం మహత్తారతమ్యం అహో స్వర్గేప్యరుచిరిత్యాశ్చర్యం ఏతేనసురాంగనాతిశాయి సౌందర్యం దమయంత్యా ఇతివ్యజ్యతే భీమదేశసుర దేశయోః మహాన్ విప్రకర్ష ఇత్యర్థాంతరప్రతీతిః, అతోత్తర వాక్యార్థేన స్వర్గరుచ్యా పూర్వవాక్యార్థ స్యాతిథ్యానాదరస్య సమర్థనా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

తేనజాగ్రదధృతిర్దివ మాగాం సంఖ్యసౌఖ్యమనుసర్తు మనుత్వాం,
యన్మృథంక్షితిభృతాంనవిలోకే తన్నిమగ్నమనసాంభువిలోకే. 35

ఏవంరాజ్ఞాంస్వర్గానాగమహేతు ముక్త్వా అథస్వస్యాగమనేహేతుమాహ.- తేనేతి. యత్ యస్మాన్మృవిలోకే భూలోకేతస్యాం దమయంత్యాం నిమగ్నమనసాం ఆసక్తచేతసాం క్షితిభృతాం మృథంయుద్ధం నవిలోకేనపశ్యామి తేనయుద్ధాలాభేన జాగ్రదధృతి స్సమూర్ఛదసంతోషః అసంతుష్టస్సన్ సంఖ్యసౌఖ్యం యుద్ధసుఖం. ని. మృధమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః. అనుసర్తు మనుభవితుం త్వా మనుత్వాముద్దిశ్య దివంస్వర్గమాగామ్.

వేదయద్యపి నకోపిభవంతం హంతహంత్రకరుణంవిరుణద్ధి,
పృచ్ఛసేతదపియేన వివేక పోంఛనాయ విషయే రససేకః. 36

వేదేతి. హంతృష్వకరుణం సమూలఘాతం హంతారంభవంతం కోపిసవిరుణద్ధిన విగృహ్ణాతి హంతేతిహర్షే వేదయద్యపి ఏతావద్వేద్మ్యేవ నూ. విదోలటోవేతి మిపోణలాదేశః యద్యపీత్యవధారణే, తదపితథాపిపృచ్ఛసే, అజ్ఞః పృచ్ఛతి నవిద్వానిత్యత ఆహ, యేనేతి. యేనకారణేనవిషయే భోగ్యేరససేకో రాగానుబంధోజనసేకశ్చ వివేకస్య విశేషజ్ఞానస్య చిత్రాద్యసాంకర్యస్యచ పోంఛనాయ ప్రమార్జనాయ విషయతృష్ణాలుప్తవివేకః పృచ్ఛామీత్యర్థః.

ఏవముక్తవతి దేవఋషీంద్రే ద్రాగభేది మఘవాననముద్రా,
ఉత్తరోత్తరశుభో హి విభూనాం కోఽపి మంజులతమః క్రమవాదః. 37

ఏవమితి. దేవఋషీంద్రే నారదే సూ. ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః, ఏవముక్తవతి సతి మఘోన ఆననముద్రా మౌనం మఘవాననముద్రా సూ. మఘవా బహులమితి వికల్పాత్ త్రాదేశాభావః, ద్రాగ్ఝడిత్యభేది స్వయమేవ భిద్యతే స్మ కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియ ఇతి కర్తుః కర్మవద్భావాత్కర్మకర్తరి లుఙ్చిణ్ తఙ్ యగాత్మనేపద చిణ్వద్భావాః ప్రయోజనమితి వచనాత్. శ్లో. క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయమేవ ప్రసిధ్యతి, సుకరైస్స్వగుణైః ర్యస్మాత్కర్మకర్తేతి తం విదురితి-తథా హి, విభూనాం ప్రభూణాం కోఽపి మంజులతమో ఽతిహృద్యః క్రమవాదః ప్రశ్నోత్తరక్రమేణోక్తిః ఉత్తరోత్తరశుభః ఉపర్యుపరి శుభగో హి అర్థాంతరన్యాసః.

కానుజే మమ నిజే దనుజారౌ జాగ్రతి స్వశరణే రణచర్చా,
యద్భుజాంకముపధాయ జయాంకం శర్మణా స్వపిమి వీతవిశంకః. 38

కేతి. నిజే స్వీయే అనుజే దనుజారౌ ఉపేంద్రే స్వశరణే స్వరక్షకే స్వగృహే వా. ని. శరణం గృహరక్షిత్రో రిత్యమరః - జాగ్రతి జాగరూకే సతి మమ రణచర్చా రణచింతా కా న కాపీత్యర్థః - జయో ఽంకశ్చిహ్నం యస్య తం యద్భుజాంకం యస్యానుజస్య భుజోత్సంగముపధాయోపధానీకృత్య వీతవిశంకో నిరాతంకస్సన్ శర్మణా సుఖేన స్వపిమి శయే యథా రక్షిజనే జాగ్రతి రాజా శయ్యాగారే సుఖేన భుజముపధాయ స్వపితి తద్వదితి భావః - ఇహ నిరాతంకవృత్తిస్సుప్తిః అస్వప్నత్వాదమరాణామ్.

విశ్వరూపకలనాదుపపన్నం తస్య జైమినిమునిత్వముదీయే,
విగ్రహం మఖభుజామసహిష్ణుర్వ్యర్థతాం మదశనిం స నినాయ. 39

విశ్వేతి. తస్యోపేంద్రస్య విశ్వరూపకలనాత్సర్వార్థసాక్షాత్కరణాత్ - యద్వా ఏకత్ర మత్స్యకూర్మాద్యనంతరూపధారణా 'దన్యత్ర విశ్వార్థరూపణాద్విశ్వరూపాణి సూత్రాణి తత్ప్రణయనా ద్ధేతోః జైమినిమునిత్వ ముదీయే ఉత్పన్నం, ఈఙ్ గతౌ కర్తరి లిట్, ఉపపన్నం తచ్ఛ్రయుక్తమిత్యర్థః -కుతః- స ఉపేంద్రః మఖభుజాం విగ్రహం విరోధమన్యత్ర శరీరం అసహిష్ణుర్మదశనిం మమ వజ్రాయుధం అన్యత్ర వజ్రహస్త ఇత్యాది వాక్యజాతం వ్యర్థతాం స్వాయుధేనైవ తత్కార్యకరణా న్నిష్ప్రయోజనత్వం అన్యత్ర విగ్రహవద్దేవతానిరాసే నార్థవాదత్వాన్నిరభిధేయత్వం చ నినాయ అతో జైమినిత్వం యుక్తమిత్యర్థః - ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషః.

ఈదృశాని మునయే వినయాబ్ధిస్తస్థివాన్ స వచనాన్యుపహృత్య,
ప్రాంశు నిశ్వసితపృష్ఠచరీ వాఙ్నారదస్య నిరియాయ నిరోజాః. 40

ఈదృశానీతి. వినయాబ్ధిస్స ఇంద్రో మునయే ఈదృశాని యుద్ధనిరాశాని వచనాని ఉపహృత్య సమర్ప్య తస్థివాన్ తూష్ణీం స్థితః అథ నారదస్య ప్రాంశు నిశ్వసితస్య పృష్ఠే చరతీతి పృష్ఠచరీ పశ్చాద్గామినీ దీర్ఘనిశ్వాసపూర్వికేత్యర్థః - చరేష్ట ఇతి టః, నిరోజాః దీనా వాక్ నిరియాయ నిర్జగామ.

స్వారసాతలభవాహవశంకీ నిర్వృణోమి న వసన్ వసుమత్యామ్,
ద్యాంగతస్య హృది మేదురుదర్కః క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః. 41

స్వరితి. వసుమత్యాం భూలోకే వసన్ స్వశ్చ రసాతలం చ స్వారసాతలే స్వర్గపాతాళే సూ. రోరీతి రేఫలోపే ఢ్రలోప ఇతి దీర్ఘః తయోర్భవమాహవం శంకత ఇతి తచ్ఛంకీ సన్ న నిర్వృణోమి న సంతుష్యామి ద్యాం స్వర్గం గతస్య మే హృది క్ష్మాతలే భూపాతాళే ని. అధస్స్వరూపయోరస్త్రీ తలమిత్యమరః - తయోర్ద్వయే భటానామాజివితర్కో యుద్ధశంకా దురుదర్కో దురంతః. ని. ఉదర్కః ఫలముత్తరమిత్యమరః - ఏవం పాతాళగతస్య ఇతరలోకాజివితర్క ఇతి శేషః.

వీక్షితస్త్వమసి మామథ గంతుం తన్మనుష్యజగతే ను మనుష్యాః,
కిం భువః పరివృఢా న వివోఢుం తత్ర తాముపగతా వివదంతే. 42

వీక్షితఇతి. త్వం వీక్షితోఽసి ఏతదేవాగమన ఫలమిత్యర్థః, తత్తస్మాత్ఫలాంతరాభావాత్ - అథానంతరం మాం మనుష్యజగతే గంతుం మర్త్యలోకం గంతుమిత్యర్థః- గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయా చతుర్థ్యౌ చేష్టాయామనధ్వనీతి చతుర్థీ, అనుమనుష్వ అనుజానీహి తత్ర మర్త్యలోకే తాం దమయంతీం వివోఢుం పరిణేతుం ఉపగతాః భువః పరివృఢాః ప్రభవో భూపతయః సూ. ప్రభౌ పరివృఢ ఇతి నిపాతితః, న వివదంతే న కలహాయిష్యంతే కిం సామీప్యే లట్ - భాసనాదిసూత్రేణ విమతావాత్మనేపదమ్.

ఇత్యుదీర్య స యయౌ మునిరుర్వీం స్వర్పతిం ప్రతినివర్త్య జవేన,
వారితోఽప్యనుజగామ స యంతం తం కియంత్యపి పదాన్యపరాణి. 43

ఇతీతి. స మునిరిత్యుదీర్య స్వర్పతిమింద్రం సూ. అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితి వైకల్పికో రేఫాదేశః - ప్రతినివర్త్య జవేనోర్వీం యయౌ స ఇంద్రో వారితో నివర్తితోఽపి యంతం గచ్ఛంతం ఇణో లటశ్శత్రాదేశః - తం మునిమపరాణ్యపి కియంతి కతిచన పదాని కతిపయపదాని ఆసీమమిత్యర్థః అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా అనుజగామ.

పర్వతేన పరిపీయ గభీరం నారదీయముదితం ప్రతినేదే,
స్వస్య కశ్చిదపి పర్వతపక్షచ్ఛేదినిస్స్వయమదర్శి న పక్షః. 44

పర్వతేనేతి. పర్వతేన మునినా గిరిణా చ గభీరం గంభీరం నారదీయముదితం నారదవాక్యం పరిపీయ ప్రతినేదే ప్రతిధ్వననేన తదేవానుకృతమిత్యర్థః-పర్వతే సన్నికృష్టే

ప్రతినాదో యుక్త ఇతి భావః - నదేర్లిటి సూ. అత ఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపః స్వయంతు న కించిన్నివేదితవానిత్యాహ - పర్వతపక్షచ్ఛేదినీంద్రే స్వస్యకశ్చిదపి పక్షస్సాధ్యం ప్రయోజనం గరుచ్ఛ. ని. పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి వైజయంతీ, నాదర్శి నదర్శితః తత్సాహచర్యమాత్రలోభాదాగతస్య స్వస్యపృథక్సాధ్యాభావాత్తదుక్తమేవానుకృతం నతు పృథక్కించిన్నివేదితమిత్యర్థః - పర్వతపక్షచ్ఛేదిత్వాదింద్రస్యాగ్రే పర్వతేన స్వపక్షో న ప్రకాశిత ఇతి ధ్వనిః.

పాణయే బలరిపోరథ భైమీ శీతకోమలకరగ్రహమర్హామ్,
భేషజం చిరచితాశనివాసవ్యాపదాముపదిదేశ రతీశః. 45

ఇంద్రస్తు భైమ్యామనురక్తోభూదిత్యాహ. పాణయ ఇతి. అథ నారదనిర్గమనానంతరం రతీశో బలరిపోరింద్రస్య పాణయే చిరచితానాం చిరసఞ్చితానామశనివాసేన వజ్రాగ్నిసంపర్కేణ యా వ్యాపదో విదాహాస్తాసాం భైమీ శీతకోమలకరస్య గ్రహం గ్రహణమేవార్హం యోగ్యం భేషజమౌషధముపదిదేశ వీరాభిభవేన శృఙ్గారః ప్రవృద్ధ ఇతి భావః అత్ర కామనిబన్ధనస్య భైమీపాణిగ్రహణస్యాశనివాసతాపశమనార్థత్వోత్ప్రేక్షా - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

నాకలోకభిషజోస్సుషమా యా పుష్పచాపమపి చుంబతి సైవ,
వేద్మి తాదృగభిషజ్యదసౌ తద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః. 46

నను కామస్య కుతో వైద్యవిద్యేత్యత ఆహ - నాకేతి. నాకలోకభిషజో రశ్వినోర్యా సుషమా సౌందర్యం సైవ పుష్పచాపం కామమపి చుంబతి స్పృశతి తస్మాదపి తావేవ సుషమావంతావితి భావః - అసౌ కామః సా సుషమైవ ద్వారం తేన సంక్రమితా వైద్యకం వైద్యస్య కర్మ భైషజ్యం సూ. యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితి వుఞ్, తదేవ విద్యా యస్మిన్ సః అత ఏవ తాదృక్ స్వరైర్వైద్యసదృశస్సన్ అభిషజ్యత్ చికిత్సితవాన్ భిషజ్యతేః కణ్డ్వాదియగంతాల్లఙ్ - వేద్మీత్యుత్ప్రేక్షాయాం వాక్యార్థః కర్మ.

మానుషీమనుసరత్యథ పత్యౌ ఖర్వభావమవలంబ్య మఘోనీ,
ఖండితం నిజమసూచయదుచ్చైర్మానమాననసరోరుహనత్యా. 47

అథేంద్రాణ్యా ఈర్ష్యానుభావమాహ - మానుషీతి. అథేంద్రస్య భైమీరాగానంతరం మఘోనః స్త్రీ మఘోనీ శచీ పుంయోగాదాఖ్యాయామితి జీష్, శ్వయువమఘోనామతద్ధిత ఇతి సంప్రసారణే గుణః, పత్యౌ ఖర్వభావం నీచత్వమవలంబ్య మానుషీం మానుషస్త్రీం జాతేరస్త్రీత్యాదినా జీష్ - అనుసరత్యనువర్తమానే సతి ఆననసరోరుహనత్యా శిరోనమనేన ఉచ్చైరున్నతం నిజం మానం సర్వోత్తరత్వాహంకారం ఖండితం భగ్నమసూచయత్ ఆకారేణైవ నిజనిర్వేదమవేదయత్ నతు వాచా కించిదూచే గంభీరనాయికాత్వాదితి భావః.

యో మఘోని దివముచ్చరమాణే రంభయా మలినిమాలమలంభి,
వర్ణ ఏవ స ఖలూజ్జ్వలదస్యాశ్శాంతమంతరమభాషత భంగ్యా. 48

అథాన్యాసామపి కాసాంచిదప్సరసామీర్ష్యానుభావానాహ - య ఇత్యాది. మఘోనీంద్రే సూ. శ్వయువమఘోనేత్యాదినా సంప్రసారణే గుణః, దివమాకాశముచ్చరమాణే ఉత్పతతి సతి సూ. ఉదశ్చరస్సకర్మకాదిత్యాత్మనేపదం, రంభయా యో మలినిమా మాలిన్యం అలమత్యంతం అలంభి అలాభి సూ. విభాషా చిణ్ణములోరితి వా నుమాగమః - స వర్ణో మలినిమైవ అస్యా రంభాయాః అంతరమంతరంగం ఉజ్జ్వలద్రోషాదత్యుజ్జ్వలం ప్రజ్వలితం సత్ భంగ్యా కయాచిద్రీత్యా భవితవ్యతాప్రాబల్యధియేత్యర్థః శాంతం శమితం నిర్వాపితమిత్యర్థః - వా దాంతేత్యాదినా నిపాతితః - ఇతి అభాషత ఖలు, నిర్వాణాలాతమలినమిత్యాఖ్యదిత్యర్థః - అంతఃకరణవైవర్ణ్యమూలత్వాద్బాహ్యవైవర్ణ్యస్యేతి భావః.

జీవితేన కృతమప్సరసాం తత్ప్రాణముక్తిరిహ యుక్తిమతీనః,
ఇత్యనక్షరమవాచి ఘృతాచ్యా దీర్ఘనిశ్వసితనిర్గమనేన. 49

జీవితేనేతి. అప్సరసాం నోస్మాకం జీవితేన కృతం కష్టత్వాదితి భావః - తత్తస్మాదిహాస్మిన్ సమయే ప్రాణముక్తిః ప్రాణత్యాగ ఏవ యుక్తిమతీ యుక్తేతి ఘృతాచ్యా నామ దేవ్యా దీర్ఘనిశ్వసితస్య నిర్గమనేన నిష్క్రమముఖేన అనక్షరమశబ్దప్రయోగం యథా తథా అవాచి వచేర్బ్రువో వా కర్మణి లుఙ్ ఉక్తమివేత్యర్థః - అత ఏవ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా.

సాధునః పతనమేవమితస్స్యాదిత్యభణ్యత తిలోత్తమయాపి,
చామరస్య పతనేన కరాబ్జాత్తద్విలోలనవలద్భుజనాళాత్. 50

సాధ్వితి. తిలోత్తమయాపి దేవ్యా తస్య చామరస్య విలోలనేన ఆందోళనేన వలన్ వలమానో భుజో బాహురేవ నాళో యస్య తస్మాత్ - వలతేరాత్మనేపదమనిత్యం, జ్ఞాపకాత్ చక్షిఙో ఙిద్వ్యనుబన్ధకరణమ్, ఇతి వామనః - కరాబ్జాత్పాణికమలాచ్చామరస్య పతనేన అవయవపారవశ్యాదితి భావః - ఏవం చామరపతనవన్నోస్మాకమపి ఇతస్స్వర్గాత్పతనమేవ సాధు స్యాదిత్యభణ్యత భణితమివేతి పూర్వవదుత్ప్రేక్షా భుజనాళాత్కరాబ్జాదితి సావయవరూపకేణ సంసృష్టా.

మేనకా మనసి తాపముదీతం యత్పిధిత్సురకరోదవహిత్థామ్,
తత్స్ఫుటం నిజహృదః పుటపాకే పంకలిప్తిమసృజద్బహిరుత్థామ్. 51

మేనకేతి. మేనకా నామ కాచిద్దేవీ మనస్యుదీతముత్పన్నం తాపమాధిం పిధిత్సుః పిధాతుమిచ్ఛుస్సతీ అవహిత్థామాకారగుప్తిమకరోదితి యత్ తదాకారగోపనమేవ నిజహృదః స్వమనసః పుటపాకే గూఢపాకే బహిరుత్థాముత్థితాం బాహ్యామిత్యర్థః అతశ్చోప

సర్గఇతికర్తరిక్తప్రత్యయః - పంకలిపింపంకలేపం స్త్రియాం క్తిన్, స్ఫుటమస్పృజత్ - పుటపాకేబాహ్యాః పంకలేపోంతఃపచ్యమాన ద్రవ్యస్యేవాకారగోపనమేవ బలాత్క్రి యమాణం గోప్యస్యాంతస్తాపస్య వ్యంజకమభూదిత్యర్థః.

ఊర్వశీగుణవశీకృతవిశ్వా తత్క్షణ స్తిమితభావనిభేన,
శక్రసౌహృదసమాపనసీమ్ని స్తంభకార్య మపుషద్వపుషైవ. 52

ఊర్వశీతి. గుణైస్సౌందర్యాదిభిర్వశీకృతవిశ్వారంజితాఖిలప్రపంచా ఊర్వశీ నామకాచిద్దేవీతత్క్షణేతస్మిన్సమయేయః స్తిమితభావః స్తైమిత్యంనిష్క్రియాంగత్వ లక్షణః స్తంభోనామసాత్త్వికస్తస్యనిభేనమిషేణ. ని. మిషంనిభంచనిర్దిష్టమితిహలాయు ధః వపుషైవసుహృదయస్యభావః సౌహృదంపేమ సుహృదయశబ్దాద్యువాదిత్వాద ణ్ప్రత్యయేహృద్భావానోర్నిభయపదవృద్ధిః, అతఏవ సౌహృదదౌర్హృదశబ్దావణిహృ ద్భావాదితివామనః,శక్రసౌహృదస్యసమాపనసీమ్నిసమాప్తిస్థానే స్తంభకార్యంజా డ్యకృత్యంస్థూణాకృత్యంచ అపుషత్. ని. స్తంభస్థూణాజడత్వయోరితివిశ్వః- స్తం భోత్రానావధికం మేశక్రసౌహృదమితినిర్ణయమకరోదిత్యర్థః - పుషాదీత్యాదినాఙ్లేర ఙాదేశః.

కాపికామపి బభాణబుభుత్సుం శృణ్వతిత్రిదశభర్తరి కించిత్,
ఏషకశ్యపసుతామభిగంతా పశ్యకశ్యపసుతశ్శతయజ్వా. 53

అథకాసాంచిదప్సరసాంవా గారంభానాహ-కాపీత్యాది. కాపిదేవీబుభుత్సు మింద్రజిగమిషితం దేశంజిజ్ఞాసమానాంకామపిదేవీంత్రిదశభర్తరి ఇంద్రేశృణ్వతిసత్యే వ తచ్ఛ్రవణార్థమేవేత్యర్థః, కించిద్బభాణ - కింతత్తదాహ - కశ్యపసుతశ్శతయజ్వా బహుయాజీఏషఇంద్రః కశ్యపసుతాం కాశ్యపీంక్షితిమధిగంతాఅభిగమిష్యతి గమేర్లు ట్పశ్య దివంవిహాయభుసంగచ్ఛతీత్యాశ్చర్యంపశ్యేత్యర్థః - స్వయంకశ్యపసుతస్తత్సు తాం భగినీమేవగచ్ఛతీత్యాశ్చర్యంవ్యజ్యతే.

ఆళిమాత్మసుభగత్వసగర్వా కాపి శృణ్వతి మఘోని బభాషే,
వీక్షణేపి సఘృణాసి నృణాం కిం యాసినత్వ మపి సార్థగుణేన. 54

ఆళిమితి. ఆత్మనస్సుభగత్వేన సగర్వాసుభగమానినీత్యర్థః కాపిమఘోనిశక్రే శృణ్వతిసత్యేవఆళింసఖీంబభాషే తదేవాహ నృణాం మనుష్యాణాం వీక్షణేపి కిముత సంగతావిత్యర్థః సఘృణా సజుగుప్సాసిసాత్వమపి సార్థగుణేన సంగథశ్శక్రేణగతానుగతికత్వ రూపేణా వివేకిత్వేనేతియావత్ నయాసికిం, వివేకోనచేద్యాస్యేవేత్యర్థః.

అన్వయుర్ద్యుతిపయః పితృనాథా స్తంముదాథ హరితాంకమితారః,
వర్త్మకర్ష తుపురఃపరమేక స్తద్గతానుగతికోనమహార్ఘః. 55

అన్వయురితి. అథేంద్రప్రయాణానంతరం హరితాంకమితారోదిశాంకాముయి తారోదిక్పతయః ఇంద్రానుయాయినార్థా ఇత్యర్థః-వ్యాఖ్యాతమేతత్ ద్యుతిపయః పితౄ ణాం నాథావహ్నివరుణయమాఃతమింద్రంముదా ఔత్సుక్యేన అన్వయురనుయాతాః, లజజ్వాకటాయ నస్పైవేతిఘ్యురుజసాదేశః - తథాహి - ఏకః పరమేకఏవపురః వర్త్మ కర్షతుమార్గంకరోతు తస్యమార్గకర్తుః గతమనుగతిర్యస్య సమహార్ఘోమహామూల్యోదు ర్లభఇతియావత్ నభవతి ప్రష్ఠఏవదుర్లభస్తత్ప్రస్థానుయాయినస్తు సర్వత్ర సులభాఏవేతిన కించిదత్రచిత్రమిత్యర్థః.

ప్రేషితాఃపృథగథోదమయంత్యై చిత్తచౌర్య చతురానిజదూత్యః,
తద్గురుంప్రతిచతైరుపహారా స్సఖ్యసౌఖ్యకపటేననిగూఢాః. 56

ప్రేషితాఇతి. అథోనంతరంతైరింద్రాదిభిః చిత్తచౌర్యే దమయంతాశ్చిత్తాకర్ష ణేచతురానిజదూత్యఃదమయంత్యైపృథక్ప్రేషితాఃతద్గురుంతత్పితరం భీమంచప్రతిసఖ్య సౌఖ్యకపటేనమైత్రీసుఖవ్యాజేననిగూఢాః గుప్తాఃఉపహారా ఉపాయనానిప్రేషితాః.

చిత్ర మత్ర విబుధైరపి యత్తై స్స్వర్విహాయ బత భూరనుసస్రే,
ద్యౌర్న కాచిదథవా స్తిని రూఢాసైవసాచరతియత్రహిచిత్తమ్. 57

విబుధైర్దేవైః విద్వద్భిశ్చతైరింద్రాదిభిః స్వః స్వర్గం విహాయబతహంత భూర నుససే అనుసృతేతియత్ అత్రచిత్రం కౌతుకం నచిత్రమిత్యర్థః కుతః అథవా ద్యౌ స్స్వర్గః కాచిదపి నిరూఢా ప్రసిద్ధా నాస్తి, కింతు యత్ర చిత్తంచరతి రమతే సైవ సాద్యౌరితి.

శీఘ్రలఙ్ఘితపథై రథవాహై ర్లంభితాభువమమీసురసారాః,
వక్రితోన్నమితకంధరబంధా శ్శుశ్రువుర్ధ్వనితమధ్వనిదూరమ్. 58

శీఘ్రేతి. శీఘ్రంలంఘితపథై రతిక్రాంతాధ్వభిః రథవాహైః రథాశ్వైర్భువం లంభితాః అమీసురసారాః సురశ్రేష్ఠాః వక్రితాశ్చలితాః ఉన్నమితాశ్చ కంధరా గ్రీవాః యస్మిన్సబంధః కాయసంస్థానవిశేషోయేషాంతేసంతః అధ్వనిదూరం ధ్వనితం ధ్వనింశుశ్రువుః.

కింఘనస్యజలధేరథవైవం నైవసంశయితుమప్యలభంత,
స్యందనం పరమదూర మపశ్య న్నిస్స్వనశ్రుతిసహోపనతం తే. 59

కిమితి. తేదేవాః కింఘనస్యధ్వనితం మేఘస్తనితం అథవా జలధేఃధ్వనితం ఏవం సంశయితుమపి నాలభంతైవ ఏతావన్మాత్రవిళంబోపి నాస్తీత్యర్థః-శకప్రషేత్యాదినా తుమున్ప్రత్యయః, కింతు నిస్స్వనస్య పూర్వోక్తధ్వనితస్య శ్రుత్యాశ్రవణేన సహోపనతం

ప్రాప్తం అదూరమాసన్నం స్యందనం పరం రథ మేవాపశ్యన్నితి రథవేగోక్తిః అత్రసందేహ సహోక్త్యో స్సంసృష్టిస్స్పష్టా.

సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావం భావబోధచతురం తురగాణామ్,
తత్ర నేత్రజనుషః ఫలమేతే నైషధం బుబుధిరే విబుధేంద్రాః. 60

సూతేతి. ఏతేవిబుధేంద్రాస్తత్ర రథే సూతస్య సారథేర్విశ్రమదో విశ్రాంతిప్రదః కౌతుకిభావో వినోదిత్వం యస్యతం వినోదార్థం స్వయం ప్రతిపన్నసారథ్యమిత్యర్థః అతఏవహేతుః, తురగాణాం భావబోధచతురం అశ్వహృదయవేదినం నేత్రజనుషో నేత్రసత్తాయాః ఫలం లోచనాసేచనకమిత్యర్థః నైషధంనిషధానాం రాజానం నలం జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్ * బుబుధిరేజ్ఞాతవంతః.

వీక్ష్య తస్య వరుణ స్తరుణత్వంయద్బభార నిబిడం జడభూయమ్,
నౌచితీ జడపతేః కిముసాస్య ప్రాజ్య విస్మయరస స్తిమితస్య. 61

వీక్ష్యేతి. వరుణస్తస్యనలస్య తరుణత్వం తారుణ్యం తారుణ్యభూషితరూపమిత్యర్థః - వీక్ష్యయన్నిబిడంజడభూయంజడత్వం స్తంభాఖ్యంసాత్త్వికమిత్యర్థః-భువోభావ ఇతిక్యప్- బభార ప్రాజ్యేనప్రభూతేన విస్మయరసేనాద్భుతరసేన జలేనచ స్తిమితస్య నిశ్చలస్య జడపతేఃజలపతేః స్తబ్ధపతేశ్చలడయోరభేదః, అస్యవరుణస్యసాజడభూయం విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగతా, ఔచితీఉచితకర్మనకిము భవత్యేవేత్యర్థః విస్మయరసావిష్టస్య స్తంభసంభవాదితిభావః, జలసిక్తస్య స్వయంజడస్వభావస్య జాడ్యముచితమితివ్యజ్యతే.

రూపమస్య వినిరూప్య తథాతిమ్లానిమాప రవివంశవతంసః,
కీర్త్యతేయదధునాపిస దేవః కాలఏవ సకలేనజనేన. 62

రూపమితి. రవివంశవతంసోయమః అస్యనలస్యరూపం సౌందర్యం వినిరూప్య విభావ్య తథా తేనప్రకారేణ అతిమ్లానిమతివైవర్ణ్యం అతికాళిమానమిత్యర్థః అప, యద్యథాఅధునాపిసదేవోయమః సకలేనజనేనకాలఏవ కాలఇత్యేవకీర్త్యతే తథామ్లానిమాపేతిపూర్వేణాన్వయః - నలేర్ష్యానుభావ కాళిమయోగాదయం కాలోనతు ప్రాణాత్యయః కలనాదితిభావః - అత్రయచ్ఛబ్దస్య కారణపరత్వేసవ్యాఖ్యానే త్వనపేక్షితార్థాభిధాన మనన్వయశ్చస్యాత్ - ప్రకారార్థత్వేతు నకశ్చిద్విరోధః - ప్రకారార్థత్వం చ నిపాతానా మనేకార్థత్వా దవిరుద్ధమిత్యలంకారః.

యద్బభార దహనః ఖలుతాపం రూపధేయభర మస్య విమృశ్య,
తత్ర భూదనలతాజనికర్త్రీ మాతదప్యనల తైవతు హేతుః. 63

* అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్పూర్వం తృతీయసర్గే ౭౧ తమశ్లోకే ఉక్తమ్.

యదితి.దహనోగ్నిరస్యనలస్యరూపమేవ రూపధేయం సౌందర్యం.సూ.నామరూపభాగేభ్య స్స్వార్థేధేయోవక్తవ్యఇతి స్వార్థేధేయప్రత్యయః-తస్యభరంసమృద్ధిం విమృశ్యవిచార్యతాపంబభారఖల్వితియత్ - తత్రతాపభరణే అనలతాగ్నిత్వం జనికర్త్రీ జన్మకరీ ఉత్పాదికామాభూత్ నలరూపదర్శనజన్యతాపేతస్యా అప్రయోజకత్వాదితి భావః, కింతుతదపితథాపి అనలతైవాగ్నిత్వమేవహేతురితివిరోధః నలత్వాభావః హేతురితిపరిహారః- అతఏవ విరోధాభాసోలంకారః.

కామనీయక మధః కృతకామం కామ మక్షిభి రవేక్ష్య తదీయం,
కౌశిక స్స్వ మఖిలం పరిపశ్యన్ మన్యతే స్మ ఖలు కౌశికమేవ.64

కామనీయకమితి. కౌశికఇంద్రః అధఃకృతకామంతిరస్కృతమదనం తదీయం నలీయంకామనీయకంకమనీయత్వం సౌందర్యం యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ - కామంప్రకామమక్షిభి స్సహస్రేణేతిభావః - అవేక్ష్యఅథస్వమాత్మానమఖిలం యథాతథాసాకల్యేనేత్యర్థః పరిపశ్యన్ కౌశికములూకమేవ. ని. మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక ఇత్యమరః - మన్యతేస్మఖలు నలస్యాత్మనశ్చైతావదంతరమిత్యమంస్తేత్యర్థః తథాచాస్యమనోభైమీనిరాళంబభూవేతిభావః.

రామణీయకగుణాద్వయవాదం మూర్తముత్థిత మముం పరిభావ్య,
విస్మయాయ హృదయానివితేరు స్తేన తేషు నసురాః ప్రబభూవుః.65

రామణీయకేతి. సురాఇంద్రాదయః అముంనలంమూర్తంమూర్తిమంతంఉత్థితముత్పన్నంరామణీయకంసౌందర్యం కామనీయకవత్సిద్ధం, తదేవగుణ స్తస్యాద్వయమేకఏవేతివాదం ప్రవాదంపరిభావ్య త్రిజగదేకసుందరమత్వేత్యర్థః - హృదయానిస్వచిత్తాని విస్మయాయాద్భుతరసాయవితేరుర్దదుః తేనదానేనతేషుహృదయేషువిషయేనప్రబభూవుః తేషాంనేశిరేదత్తద్రవ్యేస్వత్వనివృత్తేరితిభావః - విస్మయాకృష్టచిత్తాబభూవురితి పరమార్థః.

ప్రైయరూపకవిశేషనివేశైః సంవదద్భి రమరా శ్శ్రుతపూర్వైః,
ఏష ఏవ సనలఃకిమితీదం మందమందమితరేతరమూచుః. 66

ప్రైయరూపకమితి.అమరా ఇంద్రాదయః శ్రుతపూర్వైః పూర్వంశ్రుతైః సుప్సుపేతిసమాసః సంప్రతిసంవదద్భిఃప్రత్యక్షసంవాదంగచ్ఛద్భిఃప్రియరూపస్యభావః- ప్రైయరూపకం సౌందర్యం, మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్-తస్యవిశేషేషుతత్తదవయవేషు. ని.విశేషో వయవేవ్యక్తే ఇత్యుత్పలమాలాయాం నివేశైస్సంస్థానై ర్లింగైః సః శ్రుతపూర్వోనళఏషఏవ కిమితి హస్తనిర్దేశః - ఇతీదంవాక్యం మందమందం మందప్రకారం ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః, ఇతరేతరమూచుః.

తేషు తద్విధవధూవరణార్హం భూషణం ససమయస్సరథాధ్వా,
తస్య కుండినపురం ప్రతిసర్పన్ భూపతేర్వ్యవసితాని శశంసుః. 67

తేష్వితి. తస్యభూపతేర్నళస్యసా ప్రసిద్ధా విధాప్రకారః సౌందర్యాద్యసాధారణధర్మోయస్యాస్తస్యావధ్వాః వరణేఅర్హముచితంభూషణం ససమయః స్వయంవరకాలః కుండినపురం ప్రతిసర్పన్ ప్రతిసరన్ తదభిముఖః సరథాధ్వాచ, వ్యవసితాని నలోద్యోగాన్ తేషుతానధికృత్య శశంసుః తేభ్యశ్శశంసురిత్యర్థః ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ ఏతైర్లింగై రేతస్యస్వయంవరయాత్రేయమితి నిశ్చిక్యురిత్యర్థః.

ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైఃప్రాణతాంశ్రితమముం జగతస్తైః,
ప్రాప్యహృష్టచలవిస్మృతతాపైశ్చేతసానిభృతమేతదచింతి. 68

ధర్మేతి. జగతఃప్రాణతాం ప్రాణత్వం జగజ్జీవత్వం తద్వత్ప్రియతాం వాశ్రితమమునలం ప్రాప్యాసాద్యహృష్టాః జగత్ప్రాణభూతపురుషదర్శనాత్సంతుష్టాః చలాస్తల్లావణ్యదర్శనాద్విభ్రమ్యాం శ్లథానురాగాః విస్మృతతాపాః రాగశైథిల్యాదేవవిస్మృతవిరహతాపాశ్చతైస్తథోక్తైస్తైః ప్రకృతైః ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైః చేతసానిభృతంగూఢం ఏతదనంతరశ్లోకత్రయే వక్ష్యమాణమచింతిచింతితం అత్ర యమోహృష్టో వరుణశ్చలో వహ్నిర్విస్మృతతాపః క్రమాత్తత్ప్రతిపాదనపరంచోత్తరశ్లోకత్రయమితికైశ్చిద్వ్యాఖ్యాతం తదయుక్తం నహ్యేతేషామేతే ధర్మాః ప్రతినియతాః కింతుత్రయాణామప్యేతే సాధారణాః అతఏవోత్తరశ్లోకత్రయమపి సర్వవిషయం అతఏవానంతరశ్లోకేన ఇతి బహువచనోపాదానం యదపి తదనంతరశ్లోకద్వయే ఏకవచనోపాదానం తదపి ప్రత్యేకాభిప్రాయాదవిరుద్ధం, కించ, ఇత్యవేత్యమనసేత్యాద్యుపసంహారశ్లోకే పరస్పరముఖదర్శనోక్త్యా త్రయాణామేకాభిప్రాయావగమాచ్చాస్మదుక్తమేవయుక్తముత్పశ్యామః.

నైవనఃప్రియతమోభయథాసా యద్యమునవృణుతేవృణుతేవా,
ఏకతోహిధిగమూమగుణజ్ఞామన్యతః కథమదః ప్రతిలంభః. 69

చింతాప్రకారమేవాహ.నైవేత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ. అసౌదమంతీ అముంనలం యదినవృణుతే వృణుతేవా ఉభయథాపి పక్షద్వయేపి నోస్మాకం ప్రియతమానభవత్యేవ కుతః హియస్మాత్ ఏకతః ప్రథమపక్షే అగుణజ్ఞామమూంధిక్ - తత్సంగతేరసుఖావహత్వా దితిభావః - అన్యతో నళవరణపక్షే కథమదః ప్రతిలంభః అముష్యాః పరిగ్రహః పరదారత్వాదితిభావః.

మాముపైష్యతితదాయదిమత్తో వేదనేయమియదస్యమహత్త్వమ్,
ఈదృశీచ కథమాకలయిత్రీమద్విశేషమపరాన్నృపపుత్రీ. 70

మామితి. ఇయందమయంతీ ఇయదేతావదస్య నలస్యమత్తోమత్సకాశాన్మహత్త్వమాధిక్యం నవేదయది తదామాముపైష్యతి నను త్వద్గతదేవత్వాద్యుత్కర్షజ్ఞానాత్త్వామేవ వరిష్యతీత్యతఆహ, ఈదృశీసర్వాపరోక్షనళగతవిశేషా నభిజ్ఞానృపపుత్రీ అపరాదపరస్మాన్నళాదిత్యర్థః - పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతి వికల్పాన్నస్మాదాదేశః- మద్విశేషం మదీయోత్కర్షంచ కథమాకలయిత్రీ జ్ఞాత్రీ తృన్నంతాదీకారః, నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతినిషేధః.

నైషధేబతవృతేదమయంత్యా వ్రీడితోపి న బహిర్భవితాస్మి,
స్వాంగృహేపివనితాంకథమాస్యంహ్రీనిమీలిఖలుదర్శయితాహే.

నైషధఇతి. కించ దమయంత్యా నైషధేనలేవృతేసతి వ్రీడితస్సన్ బహిస్తావన్నభవితాస్మిహి బహిః క్వాపిజనసమక్షంస్థాతుం నశక్ష్యామీత్యర్థః భవతేర్లుటిమిప్-బతేతిఖేదే, గృహేపిస్వాంవనితాం భార్యాం హ్రియానిమీలతి సంకుచతీతిహ్రీనిమీలిణినిప్రత్యయః - ఆస్యం కథం ఖలు దర్శయితాహే దర్శయిష్యామి దృశేర్ణ్యంతాత్కర్తరిలుట్ సూ. అభివాదిదృశోరాత్మనేపదేవేత్యణి కర్తుర్వనితాయాః వైకల్పికం కర్మత్వం, అత్రణేరణాదిసూత్రస్థ యత్సగ్రహణసామర్థ్యలబ్ధా శ్రూయమాణకర్మత్వాభావేన తదవిషయత్వాత్ - ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదమితికేచిత్, అణికర్తృకర్మకర్మశ్రవణేపి తదతిరిక్తకర్మాశ్రవణా దశ్రూయమాణకర్మత్వమస్త్యేవేతిణేరణాది సూత్రవిషయత్వమేవేతిభాష్యకారః, తదేతత్సమ్యగ్వివేచితమస్మాభిః కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానే ఘంటాపథేససంతతం దర్శయతేగతస్మయ ఇత్యత్ర. *

ఇత్యవేత్యమనసాత్మవిధేయం కించనత్రివిబుధీబుబుధేన,
నాకనాయకమపాస్యతమేకం సాస్మపశ్యతిపరస్పరమాస్యమ్. 72

ఇతీతి. త్రయాణాంవిబుధానాం సమాహారస్త్రివిబుధీయమాదిదేవత్రయం ఇతి పూర్వశ్లోకత్రయోక్తప్రకారేణ మనసావేత్యాలోచ్య కించనాత్మవిధేయం స్వకర్తవ్యం నబుబుధేనవివేద - కించ - సాత్రివిబుధీతమేకం నాకనాయకమింద్రమపాస్య అపవార్యపరస్పరమాస్యంపశ్యతిస్మ ఇతికర్తవ్యతామూఢత్రయోపి కేవలమన్యోన్యముఖాన్యపశ్యన్నిత్యర్థః.

---

* అత్రేదంబోధ్యం అణియత్కర్మణిచిసకర్తాచేత్తదాణేరణా విత్యస్యప్రవృత్తిః అత్రాణ్యంతావస్థా, వనితాఅస్యంపశ్యతీతి ణ్యంతావస్థాతుమూలఏవ స్పష్టాతథాచాణ్యంతావస్థాయాంకర్మణ ఆస్యస్యణ్యంతావస్థాయాం కర్తృత్వాభావాత్కథమస్యణేరణాదిసూత్రవిషయతేతి.

కింవిధేయమధునేతివిముగ్ధం స్వానుగాననమవేక్ష్యఋభుక్షా,
శంసతిస్మకపటేపటురుచ్చై ర్వంచనం సమభిలష్యనలస్య. 73

కిమితి. కపటేపరవంచనేపటుః ఋభుక్షాఇంద్రః అధునాకిం విధేయమితి విముగ్ధమితికర్తవ్యతామూఢం స్వస్యానుగానామనుయాయినాం యమాదీనాం ఆననమవేక్ష్య తేషాందైన్యందృష్ట్వేత్యర్థః-నలస్యవంచనం సమభిలష్యఅభిసంధాయ ఉచ్చైః శంసతిస్మజగాద.

సర్వతఃకుశలభాగసికచ్చి త్త్వంసనైషధఇతిప్రతిభానః,
స్వాసనార్ధసుహృద స్తవరేఖాం వీరసేననృపతేరివ విద్మః. 74

సర్వతఇతి. హేసౌమ్య సర్వతస్సర్వత్వంగేషు కుశలభాగసికచ్చిత్. ని. కచ్చిత్కామప్రవేదనఇత్యమరః - నచత్వాంనవిద్మఇత్యాహ త్వంసప్రసిద్ధోనైషధః నళ ఇతినోస్మాకంప్రతీతిః - కుతః, తవరేఖామాకృతిం స్వాసనార్ధసుహృదో మమార్ధాసనభాజో వీరసేననృపతేరివ తత్సదృశీం విద్మః తత్సాదృశ్యా త్తత్పుత్రో నల స్త్వమితి ప్రతీమ ఇత్యర్థః.

క్వప్రయాస్యసినలేత్యలముక్త్వా యాత్రయాత్రశుభయాజనియన్నః,
తత్త్వయైనఫలసత్వరయాత్వం నాధ్వనోర్ధమిదమాగమితఃకిం. 75

క్వేతి. హేనల క్వప్రయాస్యసి ఇత్యుక్త్వాపృష్ట్వా అలంనప్రష్టవ్య మిత్యర్థః అలంఖల్వోరిత్యాదినాక్త్వాప్రత్యయః - కుతః యదస్మాన్నోస్మాకమత్రయాత్రయా ఇహాగమనేన శుభయాత్వద్దర్శనేన సఫలయాఅజన్యభావి భావేలుజ్ - తత్తస్మాత్ఫలే సత్వరయాఫలార్థిన్యాతయాయాత్రయైన కర్త్ర్యాత్వమిదమధ్వనోర్ధ మర్ధమార్గ మాగమితోనకిం అస్మదర్థమేవేదం తవాగమన మిత్యర్థః.

ఏషనైషధసదండభృదేష జ్వాలజాలజటిలస్సహుతాశః,
యాదసాంసపతిరేషచశేషం శాసితారమవగచ్ఛసురాణామ్. 76

కేయూరాయ మత ఆహ ఏషఇతి. హేనైషధనలఏషఇతిపురోవర్తినో హస్తేననిర్దేశః సప్రసిద్ధో దండభృద్యమః ఏషజ్వాలజాలైర్జటిలోజటావాన్ జ్వాలామాలాకుల ఇత్యర్థః. ని. వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలావిత్యమరః, పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్, సహుతాశోగ్నిః ఏషచసయాదసాంపతిర్వరుణః శేషమవశిష్టం మామిత్యర్థః, సురాణాం శాసితారం అవగచ్ఛ దేవేంద్రంవిద్ధి.

అర్థినోవయమమీసముపేమ స్త్వాంకిలేతి ఫలితార్థమవేహి,
అధ్వనః క్షణమపాస్యచఖేదం కుర్మహేభవతి కార్యనివేదమ్. 77

అర్థినఇతి. హేనల అమీవయ మర్థినస్సంతస్త్వాం సముపేమః కిలప్రాప్నుమః ఖలు ఉపపూర్వాదిణో లటిమస్ - ఇతిఫలితార్థం నిష్కృష్టార్థమవేహి విద్ధిక్షణమధ్వనః ఖేదమపాస్య అధ్వశ్రమంనీత్వా భవతిత్వయికార్యనివేదం కార్యవిశేషనివేదనం, విదేర్ణ్యంతాద్ఘఞ్ప్రత్యయః, కుర్మహే.

ఈదృశీంగిరముదీర్య బిడౌజా జోషమాప న విశిష్య బభాషే,
నాత్ర చిత్ర మభిధాకుశలత్వే శైశవావధి గురుర్గురురస్య. 78

ఈదృశీమితి. బిడౌజా ఇంద్రః ఈదృశీం సామాన్యనిర్దిష్టాం గిరముదీర్యజోషం మౌనమాప. ని. తూష్ణీంజోషం భవేన్మౌనమిత్యవ్యయేషు హలాయుధః - విశిష్యవివిచ్య నబభాషే విశేషంనాచచక్ష ఇత్యర్థః అత్రాస్మిన్నభిధాన కుశలత్వే ఉక్తిచాతుర్యే చిత్రంవిస్మయోన కుతః అస్యేంద్రస్యశైశవ మవధిర్యస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథా తదారభ్యేత్యర్థః - గురురాచార్యో గురుర్బృహస్పతిః వాచస్పతిశిష్యస్య వాగ్మిత్వం కించిత్ర మిత్యర్థః. ని. గురుర్గీష్పతి పిత్రాద్యోరితి వైజయంతీ.

అర్థినామహృషితాఖిలలోమా స్వం నృపస్స్ఫుట కదంబ కదంబం,
అర్చనార్థమివతచ్చరణానాం సప్రణామ కరణాదుపనిన్యే. 79

అర్థీతి. అర్థినామ్నా అర్థినామశ్రవణేన హృషితాఖిలలోమా రోమాంచితతనుః హృషేర్లోమస్వితి వైకల్పిక ఇడాగమః, సనృపః స్వమాత్మానం తచ్చరణానా మర్చనాయార్చనార్థం స్ఫుటకదంబ కదంబం వికసితనీప కుసుమబృంద మిత్యుత్ప్రేక్షా ప్రణామకరణాత్త ద్వ్యాజా దుపనిన్యే సమర్పయామాస.

దుర్లభందిగధిపైః కిమమీభి స్తాదృశంకథ మహోమదధీనమ్,
ఈదృశం మనసికృత్య విరోధం నైషధేన సమశాయిచిరాయ. 80

దుర్లభమితి. దిగధిపైరమీభి రింద్రాదిభిః దుర్లభంకిం తాదృశం దుర్లభంవస్తు కథంమదధీనం మదాయత్తంఅహో ఈదృశం విరోధం మనసికృత్యనిధాయ, అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ ఇతి గతిసంజ్ఞాపక్షే కుగతిప్రాదయఇతి సమాసే క్త్వోల్యబాదేశః - నైషధేననలేనచిరాయ చిరంసమశాయి సంశయితం విచారితమిత్యర్థః, భావేలుఙ్.

జీవితావధివనీపకమాత్రై ర్యాచ్యమానమఖిలైస్సులభంయత్,
అర్థినేపరివృఢాయ సురాణాం కిం వితీర్య పరితుష్యతు చేతః. 81

విచారప్రకారమేవాహ ద్వాదశశ్లోక్యా.-జీవితేత్యాది. యద్యస్మాదఖిలైర్వనీపకమాత్రైరర్థ్యైః కైశ్చిద్యాచకైః. ని. వనీపకోయాచనకో మార్గణో యాచకార్థినౌ. విత్యమరః - జీవితావధిప్రాణ పర్యంతం యాచ్యమానం వస్తుసులభం సురాణాం పరివృఢాయ ప్రభవే అర్థినే కింవస్తువితీర్య దత్త్వా చేతః పరితుష్యతు సంతుష్యేత్ ప్రాణాంతం వస్తుసర్వార్థి సాధారణం తతోఽధిక మింద్రాయదేయం కిమస్తీతివిచారిత మిత్యర్థః - వితరణే చేతసః కర్తృత్వవివక్షయా వితరణపరితోషయోః స్వమానకర్తృకత్వసిద్ధిః.

భీమజాచహృది మేపరమాస్తే జీవితాదపిధనాదపిగుర్వీ,
నస్వమేవ మమసార్హతి యస్యా షోడశీమపికళాంకిలనోర్వీ. 82

నన్వస్తిలోకోత్తరం వస్తుభైమీసాదీయతా మిత్యతఆహ.-భీమజేతి. ఉర్వీభూర్యస్యాభైమ్యాః షోడశీమపికళాం నార్హతి షోడశాంశసామ్యమపి నప్రాప్నోతీత్యర్థః అత ఏవధనాదపి కింబహునా జీవితాదపి గుర్వీ అధికా సా భీమజా దమయంతీచమేహృది హృదయే పరంసమ్యగాస్తే కింతు మమస్వమేవ నభవతి అద్యాప్యస్వకరణా దస్వస్యాదేయత్వాత్ స్వత్వేపి. శ్లో. దేయందారసుతాదృత ఇతిదారాణాందాననిషేధాచ్చ విచారస్తదవస్థ ఏవేతిభావః.

మీయతాంకథ మభీప్సితమేషాం దీయతాంద్రుత మయాచితమేవ,
తంధిగస్తుకలయన్నపివాంఛా మర్థివాగవసరం సహతేయః. 83

పునర్విచారమేవాహ.-మీయతామితి. ఏషామభీప్సితం వస్తుకథంమీయతాంజ్ఞాయేత జ్ఞానస్యోపయోగమాహ. అయాచితమేవద్రుతం యథాతథాకథందీయతాం దాతవ్యమిత్యర్థః తర్హ్యర్థివాచైవ విజ్ఞాయదీయతామిత్యత ఆహ యోదాతావాంఛామర్థ్యాకాంక్షాం కలయన్ జానన్నపి అర్థివాగవసరం సహతేయాచ్ఞాకాలం ప్రతీక్షతే తం దాతారం ధిగస్తుసగర్హ్య ఇత్యర్థః.

ప్రాపితేనచటుకాకు విడంబం లంభితేన బహుయాచనలజ్జామ్,
అర్థినాయదఘమర్జతిదాతా తన్నలుంపతి విలంబ్యదదానః. 84

శీఘ్రప్రదానేదోషమాహ.- ప్రాపితేనేతి. చటుకాకుభ్యాంచటూక్తికాకుయోగాభ్యాం కరణాభ్యాంవిడంబం విడంబనాం హాస్యత్వం ప్రాపితేనదాత్రేతిశేషః బహ్వధికంయథాతథా యాచనేన దేహీతివాదేన లజ్జాంలంభితేన ప్రాపితేన అత్రాపి దాత్రేతి శేషః అర్థినాకరణభూతేన ఉక్తరూపేణార్థిపీడనేనేత్యర్థః - విలంబ్య దదానో దాతా యదఘంపాపమర్జతి సంపాదయతితదఘంనలుంపతినవిహంతి తస్య పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తమపినాస్తీత్యర్థః.

యత్ప్రదేయముపనీయవదాన్యై ర్దీయతేసలిల మర్థిజనాయ,
యాచనోక్తివిఫలత్వవిశంకా త్రాసమూర్ఛన చికిత్సితమేతత్. 85

యదితి. వదాన్యైర్దాతృభిఃప్రదేయం దేయద్రవ్యముపనీయార్థిజనాయ సలిలం దీయతఇతియత్ ఏతత్సలిలదానం యాచనోక్తివిఫలత్వవిశంకయా దేహీతివాదవైఫల్యశంకయాత్రాసోభయంతేనయమూర్ఛనం తస్య చికిత్సిత మిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథాకిమర్థం తత్సలిలదానమితిభావః.

అర్థినే న తృణవద్ధనమాత్రం కింతు జీవనమపి ప్రతిపాద్యం,
ఏవమాహకుశవజ్జలదాయీ ద్రవ్యదానవిధిరుక్తివిదగ్ధః. 86

అర్థినఇతి. కుశవతోజలస్యదాయోదానం దదాతేర్ఘఞియుగాగమః, నప్రతిపాద్యతేయా అస్మిన్విధాన స్తీతి కుశవజ్జలదాయీ సకుశజలదానప్రతిపాదకఇత్యర్థః అతఏవోక్తి విదగ్ధః అభిధావ్యాపారమంతరేణార్థా దేవార్థాంతరప్రతిపాదన చతురఇత్యర్థః ద్రవ్యాదానవిధి ర్ధనదానవిధాయకశాస్త్రమేవమాహ కిమితి అర్థినేధనమాత్రం ధనమేవ. ని. మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణ ఇత్యమరః- తృణవత్తృణమివ నప్రతిపాద్యం నదేయం కింతుజీవనం జీవితమపి తథాదేయమితి సకుశంజలందేయమితిచగమ్యతే అర్థ్యనపేక్షిత కుశజలదానం విదధతోద్రవ్యదానవిధేరయమేవాభిప్రాయ ఇతిభావః.

పంకసంకరవిగర్హితమర్హాం నశ్రియః కమలమాశ్రయణాయ,
అర్థిపాణికమలం విమలం త ద్వాసవేశ్మవిదధీత సుధీస్తు. 87

పంకేతి. పంకఃపాపంకర్దమశ్చ. ని. పంకోస్త్రీకర్దమైనసోరితివైజయంతీ, తత్సంకరేణవిగర్హితంకమలంశ్రియః ఆశ్రయణాయనార్హం తత్తస్మాత్సుధీర్విమలం నిష్పంకమర్థిపాణికమలం తద్వాసవేశ్మలక్ష్మీనివాసస్థానంవిదధీత సర్వథాధనంపాత్రపాణిష్వేవ నిక్షేప్తవ్యం నతుభూమావితిభావః.

యాచమానజనమానసవృత్తేః పూరణాయబతజన్మనయస్య,
తేనభూమిరతిభారవతీయం నద్రుమైర్నగిరిభిర్నసముద్రైః. 88

యాచమానేతి. యస్యజనిర్జన్మయాచమానజనమానసవృత్తేరర్థిజనమనోరథస్య పూరణాయ నభవతి బతేతిఖేదే, తేనైవకేనైనపాపీయసాఽయం భూమిరతిభారవతీ నద్రుమాదిభి ర్బహుభిరపీత్యర్థః, తేభ్యః ప్రజానాం బహూపకార-లాభాదితిభావః.

మాధనానికృపణః ఖలుజీవన్ తృష్ణయార్పయతు జాతుపరస్మై,
తత్రనైషకురుతే మమచిత్రం యత్తునార్పయతితానిమృతోఽపి. 89

మేతి. కృపణః లుబ్ధో జీవన్ ప్రాణన్ తృష్ణయా అతిగర్ధనేన జాతుకదాపి పరస్మై యాచమానాయ ధనానిఖలునిశ్చితం నార్పయతు న ప్రయచ్ఛతు ఏషకృపణస్తత్ర జీవనక్షణేఽప్య నర్పణేమమచిత్రం విస్మయం నకురుతే కింతు మృతోఽపితాని ధనాని నార్పయతి నప్రయచ్ఛతీతి యత్తత్ర చిత్రం కురుతే విరోధాత్ నారాణిన్నృపసంబంధీనికురుతఇతి తదాభాసీకరణా ద్విరోధాభాసోఽలంకారః.

మామమీభిరిహయాచితవద్భి ర్దాతృజాతమవమత్య జగత్యాం,
యద్యశోమయినివేశితమేత న్నిష్క్రియోఽస్తుకతమస్తు తదీయః. 90

మామితి. జగత్యాంభువి భువనేవా. ని. జగతీభువనే భూమ్యామితివిశ్వః, దాతృజాతమవమత్యావధీర్యమాం యాచితవద్భిరమీభి ర్దేవై ర్యద్యశో మయినివేశితం స్థాపితం ఏతన్నిష్క్రియః ఏతస్య యశసో నిష్క్రియః ప్రతినిధిభూతః కతమస్తు పదార్థస్తదీయోఽస్తు ఇంద్రాది సంబంధీస్యాత్ కింవితీర్యాన్నృణో భవిష్యామీత్యర్థః.

లోకఏషపరలోక ముపైతా హావిహాయ నిధనేధనమేకః,
ఇత్యముంఖలుతదస్య నినీష త్యర్థిబంధురుదయద్దయచిత్తః. 91

లోకఇతి. ఏషలోకోజనః హాకష్టం నిధనేఅంత్యకాలేధనం విహాయఏకః ఏకాకీపరలోకముపైతా ఉపైష్యతి ఇణోలుట్, ఇతిహేతో రుదయద్దయముద్యత్కృపం చిత్తంయస్య సోఽర్థ్యేవబంధురస్య లోకస్య తద్ధనం అముంపరలోకం నినీషతినేతుమిచ్ఛతిఖలు అన్యేతు బంధవస్స్వయమేవ సర్వస్వం గృహ్ణంతినైనం ప్రాపయంతీత్యయమేవాపద్బంధు స్సంగ్రాహ్య ఇతిభావః.

దానపాత్రమధమర్ణ మిహైకగ్రాహికోటిగుణితందివిదాయి,
సాధురేతిసుకృతైర్యదికర్తుం పారలౌకిక కుసీదమసీదత్. 92

దానేతి. సాధుస్సజ్జనో వార్ధుషికశ్చ. ని. సాధుస్త్రిషు హితేరమ్యే వార్ధుషే సజ్జనేపుమానితి వైజయంతీ, ఇహాస్మిన్ లోకే ఏకంగృహ్ణాతీత్యేకగ్రాహీ దివిపరలోకే కోటిగుణితం కోటిశఆవృత్తం దాయిదాతృ క్లో. వస్త్రధాన్య హిరణ్యానాం చతుస్త్రిర్ద్విగుణాపరేతిలోకే వృద్ధేః పరిమితిరస్తిఇదం త్వపరిమితి దాయీత్యర్థః – అవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణిని రిత్యాధమర్ణ్యేణినిప్రత్యయః – అకేనోర్భవిష్య దాధమర్ణ్యయోరితి

షష్ఠీప్రతిషేధా ద్ద్వితీయా, దానపాత్రం నామాధమర్ణం ధనగ్రాహీతియావత్. ని. ఉత్తమర్ణాధమర్ణౌ ద్వౌ ప్రయోక్తృగ్రాహకౌ క్రమాదిత్యమరః, సుకృతైరేతి యదితదా అసీదదవినశ్యత్ పరలోకేభవం పారలౌకికం అధ్యాత్మాదిత్వా ద్భవార్థేఠఞ్ ప్రత్యయః, కుసీదంవృద్ధి జీవనంకర్తుం అలమితిశేషః ని. కుసీదంవృద్ధి జీవికేత్యమరః – నాదత్తముపతిష్ఠతఇతి న్యాయాదదాతుర్నకించి దాముష్మికంసుఖం దాతుః పునరనంతమితి సర్వదా అర్థినే దాతవ్యమితిభావః.

ఏవమాదిసవిచింత్య ముహూర్తం తానవోచత పతిర్నిషధానామ్,
అర్థిదుర్లభమవాప్య చహర్షా ద్యాచ్యమానముఖముల్లసితశ్రి. 93

ఏవమాదితి. సనిషధానాం పతిర్నలఏవమాది ముహూర్తమల్పకాలం విచింత్య అర్థిభిర్దుర్లభం హర్షాదుల్లసితశ్రి వర్ధమానశ్రీకంప్రసన్నమిత్యర్థః – శైషికస్యకపో వైభాషికత్వా న్నపుంసకహ్రస్వత్వం యాచ్యమానముఖం దాతృముఖమవాప్యచ ప్రసన్నముఖో భూత్వేత్యర్థః – తానింద్రాదీనవోచత.

నాస్తిజన్యజనకవ్యతిభేద స్సత్యమన్నజనితోజనదేహః,
వీక్ష్యవఃఖలుతనూమమృతాదాందృఙ్నిమజ్జనముపైతిసుధాయామ్.

నాస్తీతి. జన్యజనకయోః కార్యకారణయో ర్వ్యతిభేదో నాస్తికార్యం స్వోపాదానాదభిన్నమిత్యర్థః–జనదేహః అన్నజనితః భుక్తాహార పరిణామశ్చేత్యేతదుభయం సత్యమిత్యర్థః – కుతః–అమృతమదంతీ త్యమృతాదః అదోఽనన్న ఇతివిట్ప్రత్యయః– తేషామమృతాదాం అమృతభుజాం వోయుష్మాకం తనూంమూర్తిం వీక్ష్యదృక్ దృష్టిస్సుధాయాం నిమజ్జనముపైతిఖలు సుధామజ్జన సుఖమనుభవతీత్యర్థః – జనదేహానామన్నాజన్యత్వే తద్వదేవయుష్మ ద్దేహానామపి తథాత్వే కథమేతత్సుధాకార్య కారిత్వంస్యాదిత్యర్థః యుష్మద్దర్శనా దేవతావత్కృతార్థోఽస్మీతిభావః.

మత్తపః క్వనుతనుక్వఫలంవా యూయమీక్షణపథంవ్రజథేతి,
ఈదృశాన్యపిదధంతి పునర్నః పూర్వపూరుషతపాంసిజయంతి. 95

మదితి. తనుస్స్వల్పంమత్తపః క్వనుయూయమీక్షణపథం వ్రజథేతిఫలం యుష్మద్దర్శనరూపం మహాఫలంవాక్వ వైరూప్యాదితిభావః అతఏవ విరూప ఘటనారూపో విషమాలంకారః –అథవా ఈదృశాని ఈదృఙ్మహాఫలాన్యపి పునః దధంతిపుష్ణంతివా నపుంసకస్యేతి నుమాగమః, నోఽస్మాకంపూర్వ పూరుషతపాంసిజయంతి తానీదానీం ఫలంతీత్యర్థః.

ప్రత్యతిష్ఠిపదిలాంఖలు దేవీం కర్మ సర్వసహనవ్రతజన్మ,
యూయమప్యహహపూజనమస్యా యన్నిజైస్సృజథ పాదపయోజైః.

ప్రతీతి. ఇలాం దేవీం భూదేవతాం సర్వసహానం విశ్వావమాన సహనమేవవ్రతం యేనసాసర్వం సహేత్యాఖ్యాయతే తస్మాజ్జన్మయస్య తత్తజ్జన్యమిత్యర్థః క్రియాత ఇతి కర్మ సుకృతంకర్తృ ప్రత్యతిష్ఠిపత్ ప్రతిష్ఠాపయామాసఖలు తిష్ఠతేరిదితిణౌ చఙ్యుపధాయా ఇకారః, యదస్మాద్యూయమపినిజైః పాదైరేవపయోజై రితిరూపకం అస్యా ఇలాయాః పూజనంపూజాం సృజథకురుధ్వ ఇత్యర్థః - అహహేత్యద్భుతే.

జీవితావధికిమప్యధికం వా యన్మనీషితమితోనరడింభాత్,
తేనవశ్చరణమర్చతుసోయం బ్రూతవస్తుపునరస్తుకిమీదృక్. 97

జీవితేతి. ఇతోనరడింభాన్మానుష శిశోః జీవితావధిప్రాణాంతం తతోధికంవా కిమపిమనీషిత మీప్సితంయద్వస్తు సోయంనరడింభః తేన వస్తునావశ్చరణః మర్చతుపూజయతు ఈదృజ్జ్ఞల్లభ్యం వస్తుపునః కిమస్తుకింస్యాత్ బ్రూత.

ఏవముక్తవతిముక్తవిశంకే వీరసేనతనయేవినయేన,
వక్రభావవిషమామథశక్రః కార్యకైతవగురుర్గిరమూచే. 98

ఏవమితి. ఏవం వీరసేనతయేన ళేవినయేన అకపటేనముక్తవిశంకే విస్రబ్ధే ఉక్తవతిసతి అథకార్యేషు కర్తవ్యార్థేషు యానికైతవానికపటాని తేషాంగురుపదేష్టాశక్రః వక్రభావః ప్రతికూలాభిప్రాయః తేనవిషమాంప్రతికూలాం గిరమూచేఉవాచ.

పాణిపీడనమహం దమయంత్యాః కామయేమహిమహీమిహికాంశో,
దూత్యమత్రకురునః స్మరభీతిం నిర్జితస్మరచిరస్యనిరస్య. 99

పాణీతి. హేమహీమిహికాంశో భూతలహిమాంశో. ని. ప్రాలేయంమిహికేత్యమరః - వయందమయంత్యాః పాణిపీడనమహం వివాహోత్సవం కామయేమహి అభిలషేమహి హేనిర్జితస్మర అతఏవస్మరభీతిం చిరస్యనిరస్య దూరతోనిరస్యేత్యర్థః ని. చిరాయచిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా ఇత్యమరః - అత్రోద్వాహకృత్యే నోస్మాకం దూత్యందూతకర్మ సూ. దూతస్యభాగకర్మణి ఇతియత్ప్రత్యయః - కురు.

ఆసతేశతమధిక్షితిభూపాస్తోయరాశిరసి తేఖలుకూపాః,
కింగ్రహాదివినజాగ్రతి తే తే భాస్వతస్తుకతమస్తులయాస్తే. 100

ఆసతఇతి. అధిక్షితిక్షితౌ, విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః శతంభూపాః ఆసతే అపరిమితాస్సంతీత్యర్థః - అత్రత్వం తోయరాశిరసి తే భూపాః కూపాఃఖలు భూపత్వసా

మ్యేపి తేషాంతవచ సముద్ర కూపయోరివ మహదంతరమిత్యర్థః-తథాహి-దివ్యాకాశే తే తే గ్రహాశ్చంద్రాదయోనజాగ్రతి నప్రకాశంతే కిం కింతుకతమోగ్రహో భాస్వతస్తులయా సామ్యేనాస్తే నకోపీత్యర్థః - తద్వత్తవాపినకోపిభూపస్తుల్యఇత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః.

విశ్వదృశ్వనయనావయమేవ త్వద్గుణాంబుధి మగాధమవేమః,
త్వామిహైవవినివేశ్యరహస్యే నిర్వృతింనహిలభేమహిసర్వే. 101

విశ్వేతి. విశ్వంపశ్యంతీతి విశ్వదృశ్వానిసర్వదర్శిని దృశేర్ణ్యంతాత్క్వనిప్, తానినయనాని యేషాంతే వయమేవాగాధం గంభీరం తవగుణాః దయాదాక్షిణ్యవశిత్వ సత్యసంధత్వాదయః తానేవాంబుధిమవేమః అవగచ్ఛామః ఇణోలటోమస్, హి యస్మాత్ ఇహాస్మిన్ రహస్యే రహస్యకృత్యే త్వామేవ వినివేశ్య నియోజ్యసర్వేవయం నిర్వృతింసుఖంనలభేమహీతికాకుః లభేమహ్యేవప్రాగుక్తగుణాఢ్యత్వాత్తవేతిభావః.

శుద్ధవంశజనితోపిగుణస్య స్థానతామనుభవన్నపి శక్రః,
క్షిప్నురేన మృజుమాశుసపక్షం సాయకంధనురివాజనివక్రః. 102

శుద్ధేతి. శుద్ధేదోషరహితే అవ్రణేచ వంశే కులే వేణౌచజనితోపి. ని. వంశోవేణౌ కులేవర్గ ఇతివిశ్వః. గుణస్య శౌర్యాదేః మౌర్వ్యాశ్చ ని. సత్త్వాదౌరూపాదౌతంతుష్వప్రయోగజ్ఞాః - గుణశబ్దశ్శింజిన్యామితిహలాయుధః, స్థానతామాశ్రయత్వమనుభవన్నపి శక్రఃఋజుమకుటిలబుద్ధిం అవక్రంచసపక్షం సుహృదం సపత్రంచ ఏనంనళం సాయకం ధనుశ్చాపఇవ. ని. అథాస్త్రియాం ధనుశ్చాపౌ ఇత్యమరసింహాభిధానాత్పుంలింగప్రయోగః - అథవాఉయంశబ్దఉకారాంతోప్యస్తి ఉణాదౌ భృమృశీత్యాది సూత్రేణ ధనధాతోస్సూత్రా దుప్రత్యయవిధానాత్, అశుక్షిప్నుః క్షేప్తాసన్ త్రసిగృధీత్యాదినాక్షిపేఃక్నుః నలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయైన, వక్రోజిహ్మోజని శ్లిష్టవిశేషణేయముపమేతికేచిత్ - ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష ఇత్యన్యే.

తేనతేనవచసైవమఘోనస్సస్మవేదకపటంపటురుచ్చైః,
ఆచరత్తదుచితామథవాణీం మార్జవంహికుటిలేషునీతిః. 103

తేనేతి. ఉచ్చైః పటురతికుశలః సనలః తేనతేనవచసైవ మఘోనః ఇంద్రస్యకపటం వేదస్మవివేద అథవేదనానంతరం తదుచితాంతస్యకపటస్యోచితామనురూపాం వాణీమాచరత్ స్వయమపికపటోక్తిమేవాకరోదిత్యర్థః, తథాహి - కుటిలేషువిషయే ఆర్జవమకౌటిల్యం నీతిర్న తతఃకుటిలేకుటిలేనైవభవితవ్యం అన్యథా మహాంతమనర్థమృచ్ఛేదితిభావః.

సేయముచ్చతరతాదురితానా మన్యజన్మనిమయైవకృతానాం,
యుష్మదీయమపియామహిమానం జేతుమిచ్ఛతికథాపథపారం. 104

సేయమితి. సేయమన్యజన్మని జన్మాంతరే మయైవకృతానాం దురితానాముచ్చతరతా మహత్తా తయాకిముపరాద్ధంతమాహ యాపాపమహత్తా కథాపథస్య వాగ్వృత్తేఃపారం దూరమవాచ్య మిత్యర్థః యుష్మదీయమపి మహిమానం ప్రభావమాజ్ఞారూపంజేతు ముల్లంఘితు మిచ్ఛతి పాపాతిరేకా ద్యుష్మదాజ్ఞోల్లంఘనేచ్ఛామేజాయత ఇతి వినయోక్తిః సర్వథాయుష్మన్నియోగో నక్రియత ఇతిపరమార్థః.

విత్తచిత్తమఖిలస్యనకుర్యాం ధుర్యకార్యపరిపంథితుమానమ్,
హ్రీర్గిరాస్తు పరమస్తు పునర్మా స్వీకృతైవపరవాగపరాస్తా. 105

ననుకుటిలోక్తేర్వరం మౌనమతఆహ.—విత్తేతి. హేదేవాఃఅఖిలస్యజనస్యచిత్తం విత్త విదిత్వాబ్రూతేత్యర్థః - తర్హికీదృక్ తేచిత్తంతదాహ ధుర్యస్య ఇష్టసాధనసమర్థస్య కార్యస్యోపాయ ప్రయోగస్య పరిపంథి విరోధిమౌనంతునకుర్యాం కింతు గిరాపరిహారోక్త్యాహ్రీరస్తుపరం కార్యవిరోధినోమౌనాల్లజ్జావహమపి పరిహారవచనమేవసాధ్విత్యర్థః - తర్హి మౌనాదేవ పరిహారే కింప్రతిషేధరాజ్యేన తత్రాహ పరస్యవాక్యార్థనోక్తి రపరాస్తా అప్రతిషిద్ధాసతీస్వీకృతైవపునః - అప్రతిషిద్ధమనుమతమితి న్యాయాదంగీకృతైవతుమాస్తు.

యన్మతౌవిమలదర్పణికాయాం సమ్ముఖస్థమఖిలంఖలుతత్త్వం,
తేపికింవితరథేదృశమాజ్ఞాం యానయస్య సదృశీవితరీతుమ్. 106

తత్రతావత్తానుపాలభతే.—యదితి. యేషాం వోమతావేవ విమలదర్పణికాయాం నిర్మలాదర్శే అఖిలంతత్త్వం వస్తుతథాత్వం సమ్ముఖస్థం ప్రత్యక్షంఖలు తేసర్వజ్ఞా అపియూయమీదృశ ముక్తప్రకారాంనూ. త్యదాదిష్వితాృదినాదృశేః క్విన్ ప్రత్యయః, ఆజ్ఞాంకింవితరథదత్త కీదృశ్యతఆహ యాయస్య మేవితరీతుందాతుం సదృశీ యోగ్యానతస్మాద్యూయం మమోపాలభ్యా ఇత్యర్థః.

యామియామిహవరీతుమహోత ద్దూతతాంతుకరవాణికథంవః,
ఈదృశాంనమహతాంబతజాతా వంచనేమమతృణస్యఘృణాపి. 107

అథాప్తభిరయోగ్యతా మేవాహ.—యామీత్యాది. ఇహాస్మిన్ సమయేయాం భైమీంవరీతుం నూ. వృతోవేతిదీర్ఘః, యామిగచ్ఛామి తద్దూతతాంతు తస్యామేవ విషయే దూత్యంతుకథంవః కరవాణిఅహో ఈదృశాం మహతాంవః తృణస్య తృణకల్పస్య మమవంచనే ప్రతారణే ఘృణాకృపాజుగుప్సా వాపి నజాతా బత.

ఉద్భ్రమామి విరహాన్మహురస్యా
మోహమేమిచ ముహూర్తమహంయః,
బ్రూతవః ప్రభవితాస్మి రహస్యం
రక్షితుం సకథమీదృగవస్థః. 108

ఉద్భ్రమామీతి. కించ యోహమస్యాభైమ్యాః విరహాన్ముహు రుద్భ్రమామి ఉన్మాద్యామి ముహూర్త మీషత్కాలం మోహంమూర్ఛాంచ ఏమిప్రాప్నోమి ఈదగృనస్థసోహంవో యుష్మాకంరహస్యం రక్షితుంగోప్తుంకథం ప్రభవితాస్మి ప్రభవిష్యామి నశక్ష్యామీత్యర్థః భువోలుటిమిప్, బ్రూత, బ్రువోలోట్.

యాంమనోరథమయీంహృదికృత్వాయశ్శ్వసిమ్యథకథంసతదగ్రే,
భావగుప్తిమవలంబితుమీశే దుర్జయాహివిషయావిదుషాపి. 109

యామితి. యోహం మనోరథమయీం సంకల్పరూపాం భైమీం హృదికృత్వా శ్వసిమిప్రాణిమి అసౌహంతదగ్రే తస్యాభైమ్యాః పురః భావగుప్తిం కామవికారగోపన మవలంబితుం ధారయితుం కథమీశే శక్నోమి-తథాహి - విదుషావివేకినాపి విషయాశ్శబ్దాదయో దుర్జయా ఇత్యర్థాంతరన్యాసః.

యామికాననుపమృద్యచమాదృ క్తాంనిరీక్షితుమపిక్షమతేకః,
రక్షిలక్షజయచండచరిత్రే పుంసివిశ్వసితికుత్రకుమారీ. 110

యామికానితి. కించేతిచార్థః మాదృక్ మద్విధః క్షత్రియ ఇత్యర్థః కః యామాన్రక్షంతేతీతి యామికాః ప్రహరరక్షకాః రక్షతీతిఠక్, తాననుపమృద్య అహత్వా తాం భైమీంనిరీక్షితు మపిక్షమతే కింపునరాభాషితుమితిభావః - తథైవక్రియతాం తత్రాహ రక్షిణాం లక్షాణితేషాం జయేనమర్దనేన చండచరిత్రే క్రూరకర్మణి పుంసికుమారీ కన్యావిశ్వసితి నకుత్రాపీత్యర్థః, కోవాద్యాహ ప్రసంగః క్వచాంతఃపురమర్దనమితిభావః.

ఆదధీచికిలదాతృకృతార్ఘం ప్రాణమాత్రపణసీమయశోయత్,
ఆదదేకథమహంప్రియయాతత్ప్రాణతశ్చ్యుతగుణేనపణేన. 111

ఆదధీచీతి. యద్యశః ప్రాణమాత్రం జీవితమేవ పణసీమామూల్యావధిర్యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా. ని. పణోమూల్యే గ్లహేమాన ఇతివైజయంతీ, ఆదధీచిదధీచిమారభ్య అభివిధావాజాఽవ్యయీభావః, కిలేతిప్రసిద్ధౌ, దాతృభిర్వదాన్యైః కృతార్ఘం నిశ్చితమూల్యం. ని. మూల్యేపూజా విధావర్ఘ ఇత్యమరః - తద్యశః ప్రాణతో జీవాచ్చ్యుత గుణేనప్రియయైవపణేనమూల్యేన అహంకథమాదదే స్వీకరిష్యామి, హీనక్రయస్యాపరాధత్వాదితిభావః - అత్రపరివృత్తి రలంకారః. శ్లో. సమన్యూనా

ధికానాంచ యదావినిమయో భవేత్, సాకంసమాధికన్యూనైః పరివృత్తిరసామతేతి లక్షణాత్ - తత్రప్రాగ్నైర్యశసోన్యూనపరివృత్తిః హీనమూల్యత్వాత్ ప్రియయా యశసోధిక పరివృత్తిరధికమూల్యత్వాదితిభావః.

అర్థనామయిభవద్భిరివాస్యై కర్తుమర్హతి మయాపిభవత్సు,
భీమజార్థపరయాచనచాటౌ యూయమేవగురవః కరణీయాః. 112

అర్థనేతి. అస్యైదమయంత్యై తాదర్థ్యేచతుర్థీ, మయివిషయే భవద్భిరివమయాపిభవత్సువిషయే అర్థనాప్రార్థనా కర్తుమర్హతి కర్తవ్యేత్యర్థః అథకథంకాముకముఖాత్కామినీలిప్సేతిచేద్యథాభవతాంతథేత్యాహ- భీమజార్థా యా పరయాచనచాటుః పరప్రార్థనారూపా ప్రియోక్తిస్తస్యాంయూయమేవగురవః ఉపదేష్టారఃకరణీయాః యూయమివాహమపికరోమీతిభావః.

అర్థితాః ప్రథమతో దమయంతీం
యూయమన్వహముపాస్యమయాయత్,
హ్రీర్నచేద్వ్యతియతామపి తద్వ
స్సామమాపి సుతరాంనతదస్తు. 113

అథ ప్రథమప్రార్థకత్వాభిమానః తర్హిస్వయమేవప్రథమఇత్యాహ. అర్థితాఇతి. మయాఅన్వహమనుదినం అనశ్చేత్యవ్యయీభావాత్ సమాసాంతష్టచ్, యూయముపాస్యప్రథమతోదమయంతీమర్థితాః అర్థయతేర్దుహాదిత్వాదప్రధానేకర్మణిక్తః, ఇతియత్ తత్ప్రథమప్రార్థనం వ్యతియతాంవ్యతిక్రామతామపి ఇణోలట్శ్యత్రాదేశః, వఃహ్రీర్నచేత్తర్హిసాహ్రీర్మమాపిసుతరాంనాస్తుమాభూత్.

కుండినేంద్రసుతయాకిలపూర్వం మాంవరీతుమురరీకృతమాస్తే,
వ్రీడమేష్యతిపరంమయిదృష్టే స్వీకరిష్యతిన సాఖలుయుష్మాన్. 114

కుండినేతి. కుండినేంద్రసుతయాదమయంత్యా నలోకేత్యాది నానిష్ఠాయోగే షష్ఠీప్రతిషేధాత్ కర్తరితృతీయా, పూర్వమేవమాం వరీతు మురరీకృతమాస్తేకిలతయామద్వరణమంగీకృతంకిలేత్యర్థః, కిలేతివార్తాయాం కర్మణిక్తః, అంగీకారస్య కథంచిదిచ్ఛార్థత్వమంగీకృత్య సమానకర్తృకేషు తుమునితి తుమున్ప్రత్యయః, తతోమయిదృష్టేపరంవ్రీడమేష్యతి ఏవంచసాయుష్మాన్నస్వీకరిష్యతి.

తత్ప్రసీదతవిధత్తనఖేదం దూత్యమత్యసదృశంహిమమేదం,
హాస్యతైవసులభానతుసాధ్యం తద్విధిత్సుభిరనౌపయికేన. 115

తదితి. తత్తస్మాత్ప్రసీదత ప్రసన్నాస్తస్థ ఖేదంక్లేశంనవిధత్త నకురుత మమేదం దూత్యందూతకృత్యం అత్యసదృశం అత్యంతాయోగ్యంహి యతః అనౌపయికేనఅనుపాయేన ఉపాయం వినేత్యర్థః, సూ. ఉపాయోహ్రస్వత్వంచేతిస్వార్థేఠక్ హ్రస్వశ్చ, తద్దూత్యంవిధిత్సుభిశ్చికీర్షుభిర్హాస్యతైవసులభా సాధ్యంప్రయోజనంతునసులభం అనుచితకర్మారంభోఽనర్థాయభవేన్నఫలాయేత్యర్థః.

ఈదృశానిగదితానితదానీ మాకలయ్యసనళస్యబలారిః,
శంసతిస్మకిమపిస్మయమాన స్స్వానుగాననవిలోకనలోలః. 116

ఈదృశానీతి.సబలారిరింద్రఃతదానీంనలస్యేదృశానిగదితానివాక్యాని ఆకలయ్య ఆకర్ణ్యస్మయమానో మందంహసన్ స్వానుగానాం యమాదీనాం ఆననవిలోకనే లోలోలోలుపస్సన్ స్వవాక్యానుమోదనార్థమితిభావః కిమపికించిద్వాక్యంశంసతిస్మ శశంస.

నాభ్యధాయినృపతేభవతేదం రోహిణీరమణవంశభవేన,
లజ్జతేనరసనాతవవామ్యా దర్థిషుస్వయమురీకృతకామ్యా. 117

నేతి. హేనృపతేభవతా ఇదం సేయముచ్చతరతేత్యాది ప్రతిషేధవాక్యం రోహిణీరమణవంశభవేన సోమవంశ్యేనైవనాభ్యధాయికింత్వసోమవంశ్యేనైవాభిహితమిత్యర్థః - ప్రతిశ్రుతపరిత్యాగాదితిభావః - కుతః అర్థిషువిషయే స్వయమురీకృతకామ్యా అంగీకృతమనోరథపూరణా తవరసనావామ్యాత్ప్రతికూల్యాన్నలజ్జతే తతోనసోమవంశ్యఇవ ప్రతిభాసీత్యర్థః.

భంగురంచ వితథం నకథంవా జీవలోకమవలోకయసీమమ్,
యేన ధర్మయశసీపరిహాతుం ధీరహాచలతి ధీరతవాపి. 118

భంగురమితి. హేధీరవిద్వన్ ఇమంజీవలోకం ప్రాణిజాతం భంగురం వినశ్వరం భంజభాసమిదోఘురచ్, వితథం దుఃఖముయుత్వా ద్విఫలంచ కథంవా నావలోకయసి నపశ్యసి నజానాసీత్యర్థః, యేనాజ్ఞానేన తవాపిధీర్ధర్మయశసీ అభంగురావితథే అపీతిభావః పరిహాతుంచలతి అహో అస్థిరవిషయలౌల్యాత్ స్థిరసుకృతపరిత్యాగోభవాదృశామనుచిత ఇత్యర్థః.

కశ్శ్రుతేజనిజగన్మకుటేవః ప్రార్థకేప్సితమపూరిసయేన,
ఇందురాదిరజనిష్టకళంకీ కష్టమత్రసభవానపిమాభూత్. 119

కఇతి. జగన్మకుటేజగద్భూషణేవః కులేప్రార్థకేప్సితమర్థిమనోరథో యేననాపూరిన పూరితం నకోజనిజాతః నకోపీత్యర్థః, దీపజనేత్యాదినా కర్తరిలుఙిచిణ్-ఆదిర్యుష్మాకంకూటస్థఇందుః కళంకీ అజనిష్టజాతః కష్టం అత్రలోకేభవానపి సకలంకీమాభూత్- అపకీర్తింమాపుష్యేత్యర్థః.

యాపదృష్టిరపియాముఖముద్రా యాచమానమనుయాచనతుష్టిః,
త్వాదృశస్యసకలస్సకళంకః శీతభాసిశశకః పరమంకః. 120

అథవిచార్యమాణేత్వమేవకళంకీనశశాంక ఇత్యాహ. యేతి. త్వాదృశస్యయాచమానమను అర్థినంప్రతి యాప్యపదృష్టి ర్వక్రీకృతదర్శనం యాచముఖముద్రా మౌనం యానతుష్టిరసంతోషశ్చ ససకలో వికారఃకళంకః శీతభాసిచంద్రేశశకః పరం కేవలమంకః శ్రీవత్సాదివచ్చిహ్నం నతుకళంక ఇత్యర్థః.

నాక్షరాణిపఠతాకిమపాఠి ప్రస్మృతఃకిముథవాపఠితోఽపి,
ఇత్థమర్థిజనసంశయడోలా ఖేలనంఖలుచకారః నకారః. 121

కించాయమర్థిషు తేనాస్తివాదోఽయుక్త ఇత్యాహ. నేతి. అక్షరాణిపఠతా శైశవే మాతృకాక్షరాణ్యభ్యస్యతా భవతానకారో నిషేధవాచీనశబ్దో నాపాఠికిం అథవా పఠితోఽపి పరిస్మృతోఽవిస్మృతః ఇత్థమర్థిజనస్య సంశయఏవ డోలాతయా ఖేలనం క్రీడాంనకారశ్చకార అత్రార్థినామీదృక్సంశయా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః సచోక్తసంశయోత్థాపితఇతిసంకరః.

అబ్రవీత్తమనలః క్వనశేదం లబ్ధముజ్ఝసి యశశ్శశికల్పం,
కల్పవృక్షపతిమర్థినమేనం నాపకోపిశతమన్యుమిహాన్యః. 122

అబ్రవీదితి. అథానలోఽగ్నిస్తం నళమబ్రవీత్ హేనళ ఇదం వక్ష్యమాణం లబ్ధం హస్తప్రాప్తం శశికల్పంచంద్రప్రతిమం యశః క్వోజ్ఝసిపరిత్యజసి కింతద్యశస్తదాహ ఇహలోకే అన్యస్త్వద్వ్యతిరిక్తః కోపికల్పవృక్షపతి మనన్యార్థినమిత్యర్థః, ఏనం శతమన్యుమింద్రం అర్థినంనాప తదేతద్ధస్తగతమింద్రయాచ్ఞాత్వ యశోస్పృహా మావినాశయేత్యర్థః.

నవ్యహాన్యతకదాపిముదంయ స్స్వస్సదాముపనయన్నభిలాషః,
తత్పదేత్వదభిషేకకృతాంన స్సత్యజత్వసమతామదమద్య. 123

నేతి. స్వస్సదఃస్వర్వాసినః సత్వాస్ద్విషేత్యాదినాక్విప్, తేషాం నస్సంబంధీ యోఽభిలాషో మనోరథో ముదముపనయన్ స్వసిద్ధ్యాసంతోషమావహన్ కదాపినవ్యహాన్యతనవిహతః అద్యతత్పదేతద్వ్యవసితేతత్సంపాదకాధికార ఇత్యర్థః. ని. పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః - త్వదభిషేకకృతాంత్వాం స్థాపయతాం నస్సంబంధీసోఽభిలాషః ఆసమతా అసాధారణ్యం స్వసిద్ధావనన్యాపేక్షత్వమితి యావత్ - తన్మదంత్యజతు అద్యప్రభృతిస్వార్థ సాధనే స్వయమేవ సమర్థాస్సురా ఇత్యహంకారంముంచత్విత్యర్థః.

అబ్రవీదథయమస్తమహృష్టం వీరసేనకులదీపతమస్త్వామ్,
యత్కిమప్యభిబుభూషతితత్కిం చంద్రవంశవసతేస్సదృశంతే. 124

అబ్రవీదితి. అథయమః అహృష్టమసంతుష్టంతం నళమబ్రవీత్ హే వీరసేనకులదీప కిమపియత్తమో మోహాంధకారశ్చత్వా మభిబుభూషతి అభిభవితుమిచ్ఛతి తచ్చంద్రవంశేవసతిః స్థితిర్యస్యతస్యతేసదృశం కిం. నహిచాంద్రస్య తేజసస్తమసాభిభవో యుక్త ఇత్యర్థః.

రోహణః కిమపియః కఠినానాం కామధేనురపి యాపశురేవ,
నైనయోరపివృథాఽభవదర్థీ హావిధిత్సురసివత్సకిమేతత్. 125

రోహణఇతి. యోరోహణో మణీనామాకరోఽద్రిః సోపికఠినానాం మధ్యేకిమపికఠినం యాకామధేనుః సాపిపశురేవ ఏనయోః పాషాణపశ్వోరపిసంబంధీ ద్వితీయాటౌస్స్వేన ఇతీదంశబ్దస్య ఏతచ్ఛబ్దస్యవా అన్వాదేశవిషయేఏనాదేశః, అర్థీవృథా విఫలీనాభవత్ హేవత్సకిమేతద్విధిత్సుః విధాతుమిచ్ఛురసి హేతివిషాదే హాకష్టం పశుపాషాణాభ్యామపితుచ్ఛవృత్తిరసీత్యర్థః.

యాచితశ్చిరయతిక్వనుధీరః ప్రాణనేక్షణమపిప్రతిభూః కః,
శంసతిద్వినయనీదృఢనిద్రాం ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనపూర్ణా. 126

యాచితఇతి. క్వనుకుత్రధీరస్సుధీర్యాచితస్సన్ చిరయతి విళంబత ఇత్యర్థః కుతః క్షణమపిప్రాణనేజీవనేప్రతిభూర్లగ్నకః కః నకోపీత్యర్థః, ద్రాఙ్నిమేషమిషేణ శీఘ్రపక్ష్మపాతవ్యాజేన ఘూర్ణనేనకనీనికాభ్రమణేన పూర్ణాద్వినయనీనయనద్వయమేవ దృఢనిద్రాంమరణంశంసతి నయనఘూర్ణనస్సక్షణికంజీవనమిత్యర్థః.

అభ్రపుష్పమపిదిత్సతిశీతం సార్థినావిముఖతాయదభాజి,
స్తోకకస్యఖలుచంచుపుటేన మ్లానిరుల్లసతితద్ఘనసంఘే. 127

అభ్రపుష్పమితి. శీతంశీతలమభ్రపుష్పముదకం. ని. మేఘపుష్పంఘనరసమిత్యమరః, తదేకఖపుష్పంతద్వద్దుర్లభంవస్త్వితిచగమ్యతే దిత్సతిదాతుమిచ్ఛత్యపి నతుపరిజిహీర్షతీత్యర్థః, ఘనసంఘేమేఘబృందే అర్థినాయాచకేన స్తోకకస్యచాతకస్య. ని. అథసారంగః స్తోకకశ్చాతకస్సమావిత్యమరః - చంచుపుటేనసాప్రసిద్ధా విముఖతాపక్షిముఖత్వం పరాఙ్ముఖత్వంచ అభాజీతియత్ తత్ తస్మాద్వైముఖ్యభజనాత్ మ్లానిర్జలభరమంథరత్వం వైవర్ణ్యంచోల్లసతిస్ఫురతి అత్రార్థినఏవవైముఖ్యే దాతురియంమ్లానిః కిముతదాతృవైముఖ్యే తస్మాత్త్వాదృశస్య తవేదమర్థివైముఖ్యమనుచితమితిభావః.

ఊచివానుచితమక్షరమేనం పాశపాణిరపిపాణిముదస్య,
కీర్తిరేవభవతాంప్రియదారా దాననీరఝరమౌక్తికహారా. 128

ఊచివానితి. పాశపాణిర్వరుణోపి పాణిముదస్య ఉద్ధృత్య ఏనం నళం ఉచితం యుక్తమక్షరంవాక్యంఊచివాన్ ఉక్తవాన్ యదుక్తం తదాహ కీర్తిరితి. దానవీరాణాంధురః దానజలప్రవాహః సఏవమౌక్తికహారోయస్యాస్తథోక్తాకీర్తిరేవ భవతాం యుష్మాకం ప్రియదారాః ప్రియకళత్రం ని. పుంభూమ్నిదారాఇత్యమరః, ఏతేనభార్యాయాఅపికీర్తిః ప్రియతమేతిభావః, అతోదమయంతీ లోభాన్నకీర్తిం జహాహీత్యర్థః, అత్ర రూపకాలంకారః.

చర్మవర్మకిలయస్యనభేద్యం యస్యవజ్రమయమస్థిచతౌచేత్,
స్థాయినావిహనకర్ణదధీచీ తన్నధర్మమవధీరయధీర. 129

చర్మేతి. యస్యకర్ణస్యచర్మత్వక్ నభేద్యమభేద్యం నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః, వర్మకవచంకిల యస్యదధీచేరస్థిచ వజ్రమయంకిల కిలేతిప్రసిద్ధౌ, తౌ కర్ణదధీచీ ఇహజగతిస్థాయినౌనచేత్ తత్తర్హి హేధీరధీమన్ ధర్మం నావధీరయనావమన్యస్వ కర్ణాదీనామస్థిరత్వం తద్ధర్మస్యచస్థైర్యం దృష్ట్వాత్వమపితథైవాచరేత్యర్థః.

అద్యయావదపియేననిబద్ధా నప్రభూవిచలితుం బలివింధ్యౌ,
అశ్రుతావితథతాగుణపాశ స్త్వాదృశేనవిదుషాదురపానః. 130

అద్యేతి. యేనసత్యసంధత్వపాశేననిబద్ధౌ బలిర్వైరోచనిస్సచవింధ్యశ్చతౌ అద్యయావదేతద్దినపర్యంతం విచలితుమపి ప్రభూసమర్థౌనస్తః అశ్రుతస్యప్రతిజ్ఞాతార్థస్యఅవితథతాసత్యతాసైవగుణః ఉత్కృష్టధర్మస్సఏవపాశోబంధః త్వాదృశేనవిదుషాదురపానోదురుచ్ఛేదః బలివింధ్యాదిదృష్టాంతేన యావజ్జీవంనిర్బంధేనాపి ప్రతిజ్ఞాతార్థనిర్వాహః కార్యఇత్యర్థః.

ప్రేయసీజితసుధాంశుముఖశ్రీ ర్యానముంచతిదిగంతగతాపి,
భంగిసంగమకురంగదృగర్ధే కఃకదర్థయతితామపికీర్తిమ్. 131

ప్రేయసీతి. ప్రేయసీ ప్రియతమా జితాసుధాంశుముఖానాం చంద్రాదీనాం శ్రీర్యయాసా అన్యత్రజితసుధాంశుర్ముఖస్య శ్రీర్యస్యాస్సాతథోక్తా యా కీర్తిర్దిగంతగతాపి దేశాంతరగతాపి నముంచతితామపికీర్తిం భంగిభంగురః సంగమో సంగతిర్యస్యాస్తస్యాః కురంగదృశోర్థే తదర్థం తాదర్థ్యేవ్యయం, కఃకదర్థయతి కుత్సితోర్థఃకదర్థః - కోఃకత్తత్పురుషేచీతికుశబ్దస్య కదాదేశః, తంకరోతీకదర్థయతి వ్యర్థయతీత్యర్థః కోనామాస్థిరార్థస్థిరంజహ్యాదితిభావః.

యాన్వరంప్రతిపరేర్థయితార స్తేపియంవయమహోసఫునస్త్వాం,
నైవనఃఖలుమనోరథమాత్రం శూరపూరయదిశోపియశోభిః. 132

యానితి. పరేఅన్యేజనాః వరంప్రతి ఇష్టలాభముద్దిశ్యయానస్మానర్థయితారః తాచ్ఛీల్యేతృన్ నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయా, తేపయమపియంత్వామర్థయితారఃస్మః అహో సత్వంపునరస్మాకం మనోరథమేవనైవపూరయ కింతుహేశూర యశోభిర్దిశోపిపూరయఖలు అస్మన్మనోరథపూరణేనతేదిగంతవిశ్రాంతాకీర్తిర్భవిష్యతి అన్యథాఽపకీర్తిరపి తాదృశీభవిష్యతీతిభావః.

అర్థితాంత్వయిగతేషుసురేషు మ్లానదానజనిజోరుయశశ్శ్రీః,
అద్యపాండుగగనంసురశాఖీ కేవలేనకుసుమేనవిధత్తామ్. 133

అర్థితామితి. అద్యసురశాఖీకల్పవృక్షస్సురేష్వస్మాసు త్వయివిషయే అర్థితాంగతేషు సత్సుమ్లానాఅర్థ్యభావాత్క్షీణా దానజాదానజన్యానిజా ఉరుర్మహతీయశశ్శ్రీః కీర్తిసంపద్యస్యసః తథాసన్ కేవలేనకుసుమేన గగనంపాండుశుభ్రం విధత్తాం నతువితరణజేనయశసా స్వార్థినామస్మాభిర్త్వేనతన్నిదానదానకథాస్తమయాదితిభావః.

ప్రవసతేభరతార్జునవైన్యవ త్మ్న ఏతిధృతోపినళత్వమభీష్టదః,
స్వగమనాఫలతాంయదిశంకసే తదఫలంనిఖిలంఖలుమంగళమ్. 134

అత్రయాత్రావైఫల్యశంకయా సంకోచస్తవనాశంకనీయఏవేత్యాహ. ప్రవసతఇతి. హేనళ ప్రవసతేప్రయాణంకుర్వతే భరతశ్శాకుంతలేయః అర్జునోహైహయః వైన్యఃపృథుః తైస్తుల్యంతద్వత్ తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిః, స్మృత్యాధృతఃస్మృతిధృతః స్మర్యమాణోప్యభీష్టదః ఇష్టార్థప్రదస్త్వంస్వగమనస్య స్వయాత్రాయాః అఫలతాంవైఫల్యం శంకసేయది తత్తర్హిలోకేనిఖిలం సర్వమపి మంగళంయాత్రాకాలికంత్వత్ స్మరణలక్షణం మంగళాచరణమఫలంఖలు తథాచ. శ్లో. వైన్యంపృథుంహైహయమర్జునంచ శాకుంతలేయం భరతంనళంచ, ఏతాన్నృపాన్యస్స్మరతిప్రయాణే తస్యార్థసిద్ధిః పునరాగమశ్చేతి శాస్త్రమప్రమాణంస్యాదిత్యర్థః, తథాచయత్ స్మరణాదన్యేషామర్థసిద్ధిః తస్యతథార్థసిద్ధౌ కస్సందేహ ఇతిభావః.

ఇష్టంనఃప్రతితేప్రతిశ్రుతిరభూ ద్యాద్యస్స్వరాహ్లాదినీ
ధర్మార్థాన్సృజతాం శ్రుతిప్రతిభటీకృత్యాన్వితాఖ్యాపదాం,
త్వత్కీర్తిః పునతీపునస్త్రిభువనం శుభ్రాద్వయావేశనా
ద్ద్రవ్యాణాంశితిపీతరోహితహరి న్నామాన్వయంలుంపతు. 135

ఇష్టమితి. అద్యనోస్మాకమిష్టిమిచ్ఛాంయాగంచప్రతి. ని. ఇష్టి ర్యాగేచ్ఛయోరిత్యమరః, యజేరిషేశ్చస్త్రియాం క్తిన్ వచిస్వపీత్యాదినాయజేస్సంప్రసారణంవ్రశ్చాదినాషత్వం, ఇచ్ఛేతినిపాతఇషేః క్తిన్ప్రత్యయాపవాద ఇతికాశికా, తథాపిప్రయోగప్రాబల్యాత్సాధుత్వంద్రష్టవ్యం,స్వః స్వర్గం అన్యత్ర స్వరైరుదాత్తాదిభిరాహ్లాదయతీతి

స్వరాహ్లాదినీ ధర్మోర్థః ప్రయోజన మభిధేయంచ యస్యాస్సా ధర్మార్థాయాప్రతిశ్రుతిః జీవితావధికిమప్యధికంవేతిశ్లోకోక్తాస్మన్మనోరథపూరణప్రతిజ్ఞా అభూత్ - తాంప్రతి శ్రుతిం శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య వేదప్రతినిధీకృత్య సత్యాపయి త్వేత్యర్థః అన్వితాఖ్యాపదాం సృజ సత్యత్వేన శ్రుతిప్రతినిధిత్వాత్ ప్రతిశ్రుతిరిత్యన్వర్థ నామాక్షరాంకుర సత్యప్రతిజ్ఞో భవేత్యర్థః,అస్యఫలమాశీర్ముఖే నాహ, త్వత్కీర్తిః పున స్త్వద్యశస్తు త్రిభువనం భువనత్రయం సమాహారే ద్విగురేకవచనం పాత్రాదిత్వా న్నపుంసకత్వం, పునతీపావయంతీ పునాతేశ్శతరిజీప్ - ద్రవ్యాణాంనీలపీతాదిద్రవ్యాణాం శుభ్రిశ్శుక్లగుణః. ని. గుణేశుక్లాదయః పుంసీత్యమరః - తేనాద్వయావేశనాదభేదా పాదనాత్ శితిపీతాది నామభి ర్వాచకపదైరన్వయం వాచ్యత్వలక్షణ సంబంధంలుంపతు నివర్తయతు అర్థిమనోరథపూర్త్యా కీర్తిం సంపాదయేత్యర్థః, అత్రనీలాదీనాం వస్తూనాం స్వగుణత్యాగేన కీర్తి గుణగ్రహణా త్తద్గుణాలంకారః. శ్లో. తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి రితిలక్షణాత్.

యంపాన్తి సూతసహస్రపాదుదభవత్పాదేనఖంజః కథం
సచ్ఛాయాతనయస్సుతఃకిలపితు స్సాదృశ్య మన్విష్యతి,
ఏతస్యోత్తరమద్యనస్సమజనిత్వత్తేజసాం లంఘనే
సాహస్రైరపి పంగురంఘ్రిభిరభివ్యక్తీభవన్భానుమాన్. 136

యమితి. యంశనైశ్చరం సహస్రంపాదాః రశ్మయోంఘ్రియశ్చయస్యసః సహస్రపాత్సూర్యః. ని. పాదారశ్మ్యంఘ్రితుర్యాంశా ఇత్యమరః,సంఖ్యాసు పూర్వస్యేతి సమాసాంతోలోపః, ప్రాసూతప్రసూతవాన్ సఃఛాయాతనయశ్శనైశ్చరః ని.మందశ్ఛాయాసుత శ్శనిరిత్యమరశేషః-కథంపాదేనఖంజోవికలస్సన్ సూ.యేనాంగవికారఇతితృతీయా,ఉదభవదుత్పన్నః సుతఃపితుస్సాదృశ్య మన్విష్యతికిలప్రాప్నోతిఖలు ఏతస్యప్రశ్నస్యాద్యత్వత్తేజసాం లంఘనేసాహస్రైః సహస్రసంఖ్యైరపి సూ. అణ్చేతి మత్వర్థీయోణ్ప్రత్యయః- అంఘ్రిభిః పంగుః ఖంజః పూర్వవత్తృతీయా, అభివ్యక్తీభవన్ భానుమాన్సూర్యః నోస్మాకముత్తరం సమజనిసంజాతః జనేఃకర్తరిలుఙ్ దీపజనేత్యాదినాచిణ్ చిణోలుక్, అత్రార్కస్యాపంగోః పంగుత్వోక్తేరతిశయోక్తిభేదః తద్ధేతుత్వంచ శనైశ్చర పంగుత్వస్యోత్ప్రేక్ష్యత ఇతిసంకరః.

ఇత్యాకర్ణ్య క్షితీశ స్త్రిదశపరిషదస్తాగిరశ్చాటుగర్భా
వైదర్భీ కాముకోపి ప్రసభవినిహితం దూత్యభారం బభార,
అంగీకారంగతేస్మిన్నమరపరివృఢ స్సంభృతానందమూచే
భూయాదంతర్ధిసిద్ధేరనువిహితభవచ్చిత్తతాయత్రకుత్ర. 137

ఇతీతి. క్షితీశోనళః త్రిదశపరిషదః సురసంఘస్య ఇత్యేవం రూపాశ్చాటుగర్భాః ప్రియప్రాయాస్తాగిరఆకర్ణ్య వైదర్భీకాముకస్సన్నపి లపపతేత్యాదినాకమేరుకఞ్ప్రత్యయః అతఏవ నలోకేత్యాదినాషష్ఠీ ప్రతిషేధాత్ మధుపిపాసువద్ద్వితీయా సమాసః * ప్రసభవినిహితం బలాదారోపితం దూత్యమేవ భారం బభార అస్మిన్నళే అంగీకారంగతే సత్యమరపరివృఢో దేవేంద్రః హే నరేంద్రయత్రకుత్రాపి అంతర్ధిసిద్ధేరంతర్ధానశక్తే రనువిహితభవచ్చిత్తతా అనుసృతత్వన్మనస్కతాభూయాత్ భవచ్చిత్తానుసారేణ సర్వత్ర తవాంతర్భావశక్తిరస్తు ఇతి సంభృతానందం సహర్షమూచే తిరస్కరిణీ విద్యాం ప్రాదాదిత్యర్థః.

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీర స్సుషువేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్,
తస్యశ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్యభవ్యే మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోగమత్పంచమః. 138

శ్రీహర్షమిత్యాదిసుగతం శ్రీమత్యాఃవిజయప్రశస్తేః గ్రంథవిశేషస్య రచనాతాతస్యనిర్మాణకర్తురిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతు
సమాఖ్యాయాం పంచమస్సర్గ స్సమాప్తః.

* అత్రియద్వక్తవ్యం తత్ ప్రథమస్సర్గే ౧౯౭ తమశ్లోకవ్యాఖ్యాస్థ టిప్పణ్యాముక్తమ్.

షష్ఠస్సర్గః.

దూత్యాయదైత్యారిపతేఃప్రవృత్తో ద్విషాంనిషేద్ధా నిషధప్రధానః,
సభీమభూమీపతిరాజధానీం లక్షీచకారాథరథస్యదస్య. 1

దూత్యాయేతి. అథదూత్యాంగీకారానంతరం ద్విషాంనిషేద్ధా నివారయితా నిషధానాంజనపదానాంప్రధానః ముఖ్యాధిపతి రిత్యర్థః - సనళః దైత్యారిపతే ర్దేవేంద్రస్య దూత్యాయదూతకర్మణే సూ. దూతస్యభాగకర్మణీఇతియత్ప్రత్యయః - ప్రవృత్తఉద్యుక్తస్సన్ రథస్యదస్య రథవేగస్య భీమభూమీపతిరాజధానీం కుండిననగరీం లక్షీచకార లక్ష్యమకరోత్ జగామేత్యర్థః.

భైమ్యాసమంనాజగణద్వియోగం సదూతధర్మేస్థిరధీరధీశః,
పయోధిపానేమునిరంతరాయం దుర్వారమప్యౌర్వమివౌర్వశేయః. 2

భైమ్యేతి. అధీశోమనోనియమనసమర్థః అతఏవదూతధర్మేదూతకృత్యే స్థిరధీరచలబుద్ధిః సనలః భైమ్యాసమంసహ. ని. సాకంసత్రాసమంసహేత్యమరః - వియోగంవిరహమపిఔర్వశేయ ఊర్వశీపుత్రో మునిరగస్త్యః. ని. ఔర్వశేయఃకుంభయోనిరగస్త్యోవింధ్యకంటకఇతి హలాయుధః, పయోధిపానేదుర్వారం ఔర్వస్యాపత్యమౌర్వః (వరుణభయాన్మాతృగుప్త ఇతిస్వామీ) తమౌర్వం బడబానలమివ అంతరాయంనాజగణత్ అంతరాయత్వేన నామన్యత భైమీవియోగమపివిషహ్య ప్రతిజ్ఞాభంగభయాద్దూత్యమేవ దృఢతరమవలంబితవానిత్యర్థః-అంతరాయ విశేషణ ముభయత్రాపి యోజనీయం.

నలప్రణాళీమిలదంబుజాక్షీ సంవాదపీయూషపిపాసవస్తే,
తదధ్వవీక్షార్థమివానిమేషా దేశస్యతస్యాభరణీబభూవుః. 3

నళేతి. తేఇంద్రాదయోదేవాః నళఏవప్రణాళీజలనిర్గమమార్గఃతయామిళత్ప్రవహత్ అంబుజాక్షీసంవాదపీయూషం దమయంతీ సంవాదామృతంపిపాసవః పాతుమిచ్ఛవస్సంతః తదధ్వవీక్షార్థం నళమార్గప్రతీక్షార్థమివ అనిమేషా స్సంతఇత్యుత్ప్రేక్షా తస్యదేశస్యనలవిసర్జనప్రదేశస్యాభరణీబభూవుః తదాగమనపర్యంతం తత్రైవతస్థురిత్యర్థః.

తాంకుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తా మింద్రస్యభూమేరమరావతీంసః,
మనోరథస్సిద్ధిమివక్షణేన రథ స్తదీయఃపురమాససాద. 4

తామితి. తస్యాయంతదీయః నళీయస్సరథః తాం కుండినమితియదాఖ్యాపదం నామపదం తన్మాత్రేణగుప్తాంఛన్నాం అమరావతీ మింద్రరాజధానీం తత్కల్పామిత్యర్థః భూమేరింద్రస్యభీమభూపతేఃపురం మనోరథః సిద్ధిమివక్షణేనఆససాదప్రాప.

భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా సేయంపురీత్యుత్కలికాకులస్సన్,
నృపోనిపీయక్షణమీక్షణాభ్యాం భృశంనిశశ్వాససురైఃక్షతాశః. 5

భైమీతి. నృపోనలః ఇయం భైమీపదస్పర్శేన కృతార్థరథ్యా సఫలమార్గాసాశ్రూయమాణాపురీ కుండినపురీత్యుత్కలికయా ఉత్కంఠయా ఆకులః క్షుభితస్సన్ క్షణమీక్షణాభ్యాం తాంపురీం నిపీయసతృష్ణం దృష్ట్వాసురైః క్షతాశః భిన్నాశస్సన్ భృశంనిశశ్వాస.

స్విద్యత్ప్రమోదాశ్రులవేన వామం
రోమాంచభృత్పక్ష్మభిరస్యచక్షుః,
అన్యత్పునః కంప్రమపి స్ఫురంతం
తస్యాః పురః ప్రాపనవోపభోగం. 6

అథైవం విద్యమానస్య తస్యేష్టసిద్ధిసూచకం దక్షిణాక్షిస్పందనం జాతమిత్యాహ. స్విద్యదితి. అస్యనలస్య వామంచక్షుః ప్రమోదాశ్రులవేన ఆనందబాష్పకణేన స్విద్యత్ స్విన్నంసత్ - పక్ష్మభిః - ఉన్మిషద్భిరితిశేషః - రోమాంచభృద్రోమాంచితంసత్తస్యాః పురః నగర్యాః స్ఫురంతం ప్రకాశమానం నవోపభోగం అపూర్వదర్శనమాద్యసంగమంచ ప్రాప - అన్యత్పునర్దక్షిణంతు కంప్రమపి కంప్రంచసత్ తంప్రాప - వామాక్ష్ణః స్వేదరోమాంచావేవ - దక్షిణస్యతు వేపథురప్యధిక స్సాత్త్వికస్సంవృత్త ఇత్యర్థః - ప్రథమసంగమేకంప్రస్వేదరోమాంచాదయో జాయంతే పురుషస్య దక్షిణాక్షిస్పందనం శుభాయభవతీతి నిమిత్తవేదినః, అత్రానందాశ్రుపక్ష్మ్యక్షిస్పందేషు స్వేదాదిసాత్త్వికత్వ రూపణాద్రూపకం - తదుల్లాసితనవోపభోగ వ్యవహారసమారోపాత్పురీచక్షుషోః స్త్రీపుంసత్వప్రతీతేః రూపకసంకీర్ణా సమాసోక్తిరలంకారః.

రథాదసౌసారథినాసనాథా ద్రాజావతీర్యాశుపురంవివేశ,
నిర్గత్యబింబాదివభానవీయా త్సౌధాకరంమండలమంశుసంఘః. 7

రథాదితి, అసౌరాజా నలః సారథినాసనాథాత్సహితాత్ రథాదవతీర్య అంశుసంఘః అర్కాంశుసమూహః భానవీయా ద్బింబాన్నిర్గత్య సౌధాకరం చాంద్రంమండలమివ ఆశుపురం కుండినంవివేశ. శ్లో. సలిలమయే శశినిరవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్త

మోహాన్నైశం, క్షపయంతిదర్పణోదరనిహితా ఇవమందిరస్యాంతః - ఇతి శాస్త్రాదియ ముపమా.

చిత్రంతదాకుండినవేశినస్సా నలస్య మూర్తిర్వ్యవృతేనదృశ్యా,
బభూవతచ్చిత్రతరంతథాపి విశ్వైకదృశ్యైవయదస్యమూర్తిః. 8

చిత్రమితి. తదాతస్మిన్ సమయే కుండినవేశినః కుండిన ప్రవిష్టస్యనలస్య సాతథా దర్శనీయా మూర్తిర్నదృశ్యా అదర్శనీయా - నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః- వవృతేజాతా చిత్రం విరోధాదితిభావః, ఇంద్రవరాదదృశ్యత్వం గతేత్యవిరోధః, తథా ప్యదృశ్యాపి తస్యమూర్తి ర్విశ్వైక దృశ్యైవేతియ త్తచ్చిత్రతరం బభూవ దృశ్యత్వాదృశ్యత్వయో ర్విరోధా దితిభావః, విశ్వస్యైకైవ దృశ్యా దృష్టిప్రియేత్య విరోధః, అత్రవిరోధాభాసయోస్సంసృష్టిః.

జనైర్వివిదగ్ధైర్భవనైశ్చముగ్ధైః పదేపదేవిస్మయకల్పవల్లీం,
విగాహమానాపురమస్యదృష్టి రథాదదేరాజకులాతిథిత్వం. 9

జనైరితి. అథాస్యనలస్య దృష్టిర్విదగ్ధై రభిజ్ఞైః జనైః ముగ్ధైస్సుందరైః భవనైశ్చ పదేపదే విస్మయకల్పవల్లీం ఆశ్చర్యావహా మిత్యర్థః పురంవిగాహమానా విభావయంతీ రాజకులా తిథిత్వమాదదే - క్రమాదసౌరాజభవనం దదర్శేత్యర్థః.

లీనశ్చరామీతిహృదాలలజ్జే హేలాందధౌరక్షిజనేష్వసజ్జే,
ద్రక్ష్యామిభైమీమితిసంతుతోషదూత్యంవిచింత్యస్వమసౌశుశోచ.

లీనఇతి. అసౌనలః అస్త్రైస్సజ్జేసన్నద్ధే. ని. సన్నద్ధోవర్మితస్సజ్జ ఇత్యమరః. రక్షిజనేరాజ కులరక్షక వీరవర్గే హేలా మవజ్ఞాందధావితిగర్వోక్తిః లీనః కష్టం శూన్యోవిగూఢశ్చరామీతి హేతో ర్హృదాలలజ్జే - భైమీంద్రక్ష్యామీతి సంతుతోష స్వంస్వకీయందూత్యం విచింత్యశుశోచేతి నిర్వేదోక్తిః అత్రగర్వలజ్జాహర్ష నిర్వేదానాంబ హూనాంభావానాంపరస్పరోపమర్దేనసమావేశా ద్భావశబలతోక్తా.

అథోపకార్యామమరేంద్రకార్యా త్కక్ష్యాసురక్షాధికృతైరదృష్టః,
భైమీందిదృక్షుర్బహుదిక్షుచక్షుర్దిశన్నసౌతామవిశద్విశంకః. 11

అథేతి. అథానంతరమసౌనలః కక్ష్యాసు గృహప్రకోష్ఠేషు ని. కక్ష్యాప్రకోష్ఠే హార్మ్యాదేరిత్యమరః రక్షాయామధికృతైః రక్షిజనైః అదృష్టస్సన్ భైమీందిదృక్షుః ద్రష్టుమిచ్ఛుః అతఏవ దిక్షుచక్షుర్బహుభూయిష్ఠందిశన్ విశంకస్సన్ తాంపూర్వనిర్దిష్టాం ఉపకార్యాం రాజసదనం. ని. ఉపకార్యారాజసద్మనీతివిశ్వః, అమరేంద్రాణాంకార్యాత్ప్రయోజనసాధ్యాద్ధేతోరవిశత్.

అయంకఇత్యన్యనివారకాణాం గిరావిభుర్ద్వారివిభుజ్యకంఠం,
దృశందదావిస్మయనిస్తరంగాం విలంఘితాయామపి రాజసింహః. 12

అయమితి. విభుస్సమర్థః - రాజాసింహఇవరాజసింహః రాజశ్రేష్ఠః ఉపమితసమాసః, సనలః అయంక ఇత్యన్యస్యస్వవ్యతిరిక్తజనస్యనివారకాణాంరక్షిణాం గిరావాక్యేనహేతునా కంఠంవిభుజ్యకిందృష్టోస్మీతిశంకయాగ్రీవాం వివలయ్యవిలంఘితాయామతిక్రాంతాయామపి ద్వారివిస్మయేనకథమేతే మామద్రాక్షురిత్యాశ్చర్యేణ నిస్తరంగాం నిర్నిమేషాందృశం దదౌ - సింహస్యగ్రీవాభంగేన లంఘితాధ్వదర్శనం యుక్తమితిభావః.

అంతఃపురాంతస్సవిలోక్యబాలాంకాంచిత్సమాలబ్ధుమసంవృతోరుం,
నిమీలితాక్షఃపరయాభ్రమంత్యా సంఘట్టమాసాద్యచమచ్చకార.

అంతరితి. సనరః అంతఃపురస్యాంతరభ్యంతరే - అన్వయమేతత్ - సమాలబ్ధుముద్వర్తయితుంఅసంవృతోరుమనాచ్ఛాదితోరుదేశాంకాంచిద్బాలాం స్త్రియంవిలోక్యనిమీలితాక్షస్సన్ - పరాంగనాదర్శనపాపభీత్యేతిభావః - భ్రమంత్యాతత్రసంచరంత్యా పరయాస్త్ర్యంతరేణసంఘట్టమభిఘాతంఆసాద్య, ద్వయోరపి దృష్టిప్రతిబంధాదితిభావః, చమచ్చకారఉల్లసతిస్మచమదిత్యనుకారిశబ్దః.

అనాదిసర్గస్రజివానుభూతా చిత్రేషువా భీమసుతానలేన,
జాతైవయద్వాజితశంబరస్య సాశాంబరీశిల్పమలక్షిదిక్షు. 14

అనాదీతి. అనాదౌసర్గస్రజిసృష్టిపరంపరాయాంవా క్వచిజ్జన్మాంతరఇత్యర్థః - చిత్రేషుఆలేఖ్యేషువా అనుభూతా అత్యంతానుభూతేర్థే భ్రమాసంభవాదితిభావః, యద్వామాస్త్వనుభవఇతిశేషః జితశంబరస్యమాయినోపిమాయినః కామస్యశాంబరీశిల్పం మాయాసృష్టిః. ని. స్యాన్మాయాశాంబరీత్యమరః, జాతైవసాభీమసుతానలేనదిక్షుఅలక్షిప్రతిదిశమలక్ష్యత లక్షేఃకర్మణిలుఙ్ -అత్రాలీకభైమీసాక్షాత్కారోజన్మాంతరానుభవాద్వాచిత్రానుభవాద్వా కేవలమదన మాయాబలాద్వేతిహేతూత్ప్రేక్షా.

అలీకభైమీసహదర్శనాన్న తస్యాన్యకన్యాప్సరసోరసాయ,
భైమీభ్రమస్యైవతతఃప్రసాదాద్వైభమీభ్రమస్తేననతాస్వలంభి.15

అలీకేతి. అన్యాః కన్యాఅప్సరసఇవ - ఉపమితసమాసః - అప్సరఃకల్పాఅపి అన్యాః తత్రత్యాఃస్త్రియః - అలీకభైమ్యా సహదర్శనాద్ధేతోః తస్యనలస్యరసాయ రాగాయనాభవన్ తతోపితాసామపకృష్టత్వాదితిభావః, తర్హి కింసారూప్యాత్తాస్వపి

భైమీభ్రమోభూదత ఆహ - భైమీతి - తత ఇతి సార్వవిభక్తికస్తసిః, తతఃతస్యభైమీభ్రమస్యైవ ప్రసాదాత్తేన నలేన తాస్వంతఃపుర స్త్రీషు భైమీభ్రమో నాలంభి న ప్రాప్తః అత్యంతాసాదృశ్యాదితి భావః.

భైమీనిరాశే హృదిమన్మథేన దత్తస్వహస్తాద్విరహాద్విహస్తః,
న తామలీకామవలోక్య తత్ర క్షణాదపశ్యన్వ్యషదద్విబుద్ధః. 16

భైమీతి. భైమ్యాం నిరాశే సురైః క్షతాశే హృది మన్మథేన దత్తస్వహస్తాద్దత్తావలంబాజ్జనితాదిత్యర్థః విరహాద్విహస్తో విహ్వలః నలః అలీకాం తాం భైమీమవలోక్య క్షణాత్ విబుద్ధః నివృత్తభ్రమః తత్ర తామపశ్యన్ వ్యషదత్ విషణ్ణోభూత్ సదేర్లఙిత్వాదిత్వా చ్ఛేరజాదేశః, సదిరప్రతే రిత్యడ్వ్యవాయేపిషత్వం, భైమీహృన్య విబోధాత్తద్వాన్ భ్రమఏవతస్యాశాస్యోభవ దితి భావః.

ప్రియాం వికల్పోపహృతాం స యావ ద్దిగీశసందేశమజల్పదల్పం,
అదృశ్యవాగ్భీషితభూరిభీరు భవోరవస్తావదచేతయత్తం. 17

ప్రియామితి. నలః వికల్పోపహృతాం విభ్రమోపనీతాం ప్రియాం దమయంతీం యావద్దిగీశ సందేశమింద్రాది వాచికం అల్పమజల్పత్ కథయత్ తావదదృశ్యయా అలక్ష్యకర్తృకయా వాచా హేతుకర్త్ర్యా భీషితా విత్రాసితాః - భియోహేతు భయే షుక్, తాశ్చ తా భూరయో నేకాభీరవో భయశీలాః స్త్రియః తాభ్యోభవతీతి తద్భవోరవః కలకలః తంనలమచేతయదబోధయత్ - చేతతేర్భావాదికాత్ - ణిచిలఙ్.

పశ్యన్ సతస్మిన్ మరుతాపితన్వ్యాః స్తనౌ పరిస్పృష్టుమివాస్తవస్త్రౌ,
అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకమాస్యం దధారతిర్యగ్వలితంవిలక్షః. 18

పశ్యన్నితి. నలః తస్మిన్నంతఃపురే మరుతాపి అచేతనేనాపీతి భావః - పరిస్పృష్టుం సంస్పృష్టుమివ అస్తవస్త్రౌ అపనీతాంశుకౌ తన్వ్యాః స్తనౌ పశ్యన్ విలక్షో లజ్జితస్సన్ అక్షాంతపక్షాంత మృగాంకం అక్షాంతః అసోఢః పక్షాంతే పౌర్ణమాస్యాం మృగాంక శ్చంద్రోయేన తదాస్యంతిర్యగ్వలితం సాచీకృతం దధారధృతవాన్ - యత్రాచేతనస్య వాయోరపిచపలతా తత్రాయం నిర్వికార ఏవేత్యహో జితేంద్రియత్వమస్యేతి భావః.

అంతఃపురే విస్తృతవాగురోపి బాలావలీనాం వలిత్రైర్గుణౌఘైః,
న కాలసారం హరిణం తదక్షి ద్వంద్వం ప్రభుర్బంధుమభూన్మనోభూః.

అంతరితి. అంతఃపురే బాలావలీనాం స్త్రీసమూహానాం బహోరభేదా ద్రోమసమూహానాంచవలితైః పునః పునః ప్రవృత్తైః అవగ్గితైశ్చ గుణానాం కటాక్షవిక్షేపాదీనాం సూత్రాణాంచౌఘైః విస్తృత వాగురః ప్రసారిత మృగబంధనికోపి. ని. వాగురామృగబంధనీత్యమరః, మనోభూస్సఏవ మృగయురితిశేషః తస్యనలస్యాక్షిద్వంద్వమేవ కాలసారం కృష్ణసారం - అక్షిద్వయం తు కాలేన కనీనికాకార్ష్ణ్యేనసారం- శ్రేష్ఠం హరిణం బంధుమాక్రష్టుం సంయంతుంచ ప్రభుశ్శక్తో నాభూత్ జితేంద్రియత్వాదస్యేతి భావః-అత్రాక్ష్యాదిషు హరిణత్వాది రూపణాన్మనోభువో మృగయుత్వం గమ్యత ఇత్యేకదేశవివర్తిరూపకం.

దోర్మూలమాలోక్యకచంరురుత్సో స్తతః కుచౌ తావనులేపయన్త్యాః,
నాభీముపైషశ్లథవాససోను మిమీల దిక్షుక్రమకృష్టచక్షుః. 20

దోరితి. ఏషనలః కచంకేశపాశం రురుత్సోరోద్ధుం బంధుమిచ్ఛోః కస్యాశ్చిద్దోర్మూలంబాహుమూలమాలోక్య - తతోనంతరంకుచావనులేపయంత్యాః తౌకుచావాలోక్య అథశ్లథవాససః ప్రస్తాంశుకాయాః నాభీమాలోక్య అన్వనంతరం దిక్షుపురఃపార్శ్వభాగేషుక్రమేణ కృష్టచక్షుః ప్రత్యాహృతదృష్టిస్సన్ మిమీల నిమీలితాక్షోభూత్ తత్రతథాయథేష్టచేష్టే స్త్రీమండలే తస్య పాపభీరో ర్నేత్రనిమీలనమేవ యుక్తమితి భావః.

మీలన్న శేకేభిముఖాగతాభ్యాం ధర్తుం నిపీడ్యస్తనసాంతరాభ్యాం,
స్వాగాంన్యపేతో విజగాసపశ్చా త్పుమంగసంగోత్పులకేపునస్తే.

మీలన్నితి. మీలన్నిమీలితాక్షస్సనలః అభిముఖమన్యోన్యాభిముఖమాగతాభ్యాంతథాపి స్తనాభ్యాం నిమిత్తేనసాంతరాభ్యాం సవ్యవధానాభ్యాం కాభ్యాంచిత్ స్త్రీభ్యాం నిపీడ్య మధ్యేనిరుధ్యధర్తుం గ్రహీతుం నశేకేశక్యోనాభూత్ సనలః పశ్చాదపేతోపసృతః స్వాంగానివిజగౌ పరస్త్రీ సంస్పర్శదోషా ద్వ్యజగుప్సినిందతేస్త్రియౌపునః పుంసాంగసంగేన ఉత్పులకే ఉద్గతరోమాంచే జాతే.

నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం కదర్థితస్తాః కలయన్కటాక్షైః,
సరాగదర్శీవభృశంలలజ్జే స్వతస్సతాంహ్రీః పరతోపిగుర్వీ. 22

నిమీలనేతి. నిమీలనంచ స్పష్టవిలోకనంచ తాభ్యాం కదర్థితః నిషిద్ధస్పర్శనదర్శనదోషాద్భీతః సనలః - తాఃస్త్రియః కటాక్షైః కలయన్ నిర్వికల్పేనగృహ్ణన్ రాగేనపశ్యతీతి రాగదర్శీస ఇవభృశం లలజ్జే, కష్టం కాముకదృష్ట్యా పశ్యామీతిభృశం పరితప్తోభూదిత్యర్థః - నన్వప్రకాశేర్థే కాలజ్జాత్రాహ, సతాంసత్పురుషాణాం పరతోపి స్వతఏవహ్రీర్గుర్వీ అకామాదప్యకార్యకరణే పరస్మాదపి స్వస్మాదేవలజ్జతే సజ్జన ఇత్యర్థాంతరన్యాసః.

లోమాంచితాఙ్గీమనుతత్కటాక్షై ర్భ్రాన్తేన కాన్తేన రతేర్నిసృష్టః,
మోఘశ్శరౌఘః కుసుమాని నాభూత్తద్ధైర్యపూజాం ప్రతిపర్యవస్యన్.

రోమాంచితేతి. రోమాంచితాంగీ మను పుమంగసంగాత్పులకితగాత్రీముద్దిశ్య తస్య నలస్య కటాక్షైః అపాంగవీక్షణైః - భ్రాంతేన అయమస్యామనురక్త ఇతి మన్వానేన రతేః కాంతేన కామేన నిసృష్టః ప్రయుక్తః కుసుమాస్త్రేవశరౌఘః తస్య నలస్య ధైర్యస్య నిర్వికారచిత్తత్వస్య పూజాం ప్రతిపూజాయాం పర్యవస్యన్ పూజాత్వేన పరిణమన్ మోఘో వ్యర్థో నాభూత్ - శత్రోరపి గుణః పూజ్యో భవేదితి భావః - అత్ర నలధైర్యభంగార్థం ప్రయుక్తస్య కుసుమశరజాలస్య న కేవలం తదభంజకత్వం ప్రత్యుత తత్పూజకత్వమాపన్నమిత్యనర్థోత్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారః.

హిత్వైవ వర్త్మైకమిహ భ్రమన్త్యాస్స్పర్శః స్త్రియాస్సుత్యజ ఇత్యవేత్య,
చతుష్పథస్యాభరణం బభూవ లోకావలోకాయ సతాం ప్రదీపః. 24

హిత్వేతి. సతాం ప్రదీపః సుజనశ్రేష్ఠః సతాం భావానాం ప్రకాశకః ప్రదీపశ్చ సనలః ఇహ అంతఃపురే భ్రమంత్యాః సంచరంత్యాః స్త్రియాః స్పర్శః ఏకమభిన్నం వర్త్మ హిత్వైవ సుత్యజ ఇత్యవేత్య నిశ్చిత్య లోకావలోకాయ సంచారిజనదర్శనాయ - అన్యత్ర లోకానాం జనానాం వ్యవహారాయ చతుర్ణాం పథాం సమాహారః చతుష్పథం తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారే ద్విగుః - ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః పథస్సంఖ్యావ్యయాదేరితి నపుంసకత్వం - తస్య ఆభరణం బభూవ - తత్ర స్థిత ఇత్యర్థః, క్లిష్టైకమార్గే స్త్రీసంబాధాదక్లిష్టే చతుష్పథే స్థిత్వా సమంతాదవలోకితవానిత్యర్థః చతుష్పథస్థో దీపో లోకావలోకాయ కల్పత ఇతి ధ్వనిః.

ఉద్వర్తయన్త్యా హృదయే నిపత్య నృపస్య దృష్టిర్న్యవృతద్ద్రుతైవ,
వియోగివైరాత్కుచయోర్నఖాఙ్కైరర్ధేన్దులీలైర్గళహస్తితేవ. 25

ఉద్వర్తయంత్యా ఇతి. నృపస్య దృష్టి రుద్వర్తయంత్యా గాత్రమున్మార్జయంత్యాః హృదయే వక్షసి నిపత్య అర్ధేందులీలై రర్ధచంద్రాకారైః కుచయోర్నఖాంకైః - కర్తృభిః వియోగిషు వైరాదిం మత్వా ప్రయుక్తవిరోధాత్ గళేహస్తో గళహస్తః తద్వతీకృతా గళహస్తితా హస్తేన గళే గృహీత్వా నున్నేవేత్యుత్ప్రేక్షార్థః - మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణిచి ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుగితి మతుపో లికి తతః కర్మణి క్తః. ని. అర్ధేందుశ్చంద్రశకలే గళహస్తనఖాంకయోరితి విశ్వః, ద్రుతా త్వరితైవ న్యవృతత్ వ్యావృత్తా - పాపభయాదితి భావః, ద్యుద్భ్యో లుఙితి పరస్మైపదమ్.

తన్వీముఖం ద్రాగధిగత్య చన్ద్రం వియోగినస్తస్య నిమీలితాభ్యామ్,
ద్వయం ద్రఢీయః కృతమీక్షణాభ్యాం తదిన్దుతా చ స్వసరోజతా చ.

తన్వీతి. తన్వీముఖమేవ చంద్రమితి వ్యస్తరూపకం, ద్రాగధిగత్య హఠాద్దృష్ట్వా నిమీలితాభ్యాం పాపభయాదితి భావః - వియోగినస్తస్యేక్షణాభ్యాం తస్య తన్వీముఖస్యేందుతా చ స్వయోస్సరోజతా చేతి ద్వయం ద్రఢీయో దృఢతరం కృతమిత్యుత్ప్రేక్షా అన్యథా కథం తత్సన్నిధౌ తయోర్నిమీలనమితి భావః.

చతుష్పథేతం వినిమీలితాక్షం చతుర్దిగేతాస్సుఖమగ్రహీష్యన్,
సంఘట్య తస్మిన్భృశభీనివృత్తాస్తా ఏవ తద్వర్త్మ న చేదదాస్యన్. 27

నన్వంగసంఘట్టనానంతరం తాస్తం కిమితి నగృహ్ణంతి స్మేత్యత ఆహ. చతుష్పథ ఇతి. చతుష్పథే వినిమీలితాక్షం తం నలం చతసృభ్యో దిగ్భ్యః ఏతా ఆగతాః ఆఙ్పూర్వాదిణః కర్తరి క్తః. ఉత్తరపదసమాసః, తాస్సుఖమక్లేశేన అగ్రహీష్యన్నగ్రహీష్యన్ తస్మిన్నలే సంఘట్య అభిహత్య ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ, భృశయా గాఢయా భియా నివృత్తాస్తా ఏవ తస్య నలస్య వర్త్మ నాదాస్యన్ నదద్యుశ్చేత్ - కింతు స్వయమేవ భూతశంకయాస్య మార్గం దత్త్వా భయాత్పలాయితానాం తాసాం ఖలు తద్గ్రహణధార్ష్ట్యమిత్యర్థః, క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్.

సంఘట్టయన్త్యాస్తరసాత్మభూషాహీరాఙ్కురప్రోతదుకూలహారీ,
దిశా నితమ్బం పరిధాప్య తన్వ్యాస్తత్పాపసన్తాపమవాప భూపః.

సంఘట్టయంత్యా ఇతి. తరసా సంఘట్టయంత్యా అభిఘ్నంత్యాస్తన్వ్యాః ఆత్మనో భూషాహీరాణాం భూషణవజ్రాణాం అంకురేషు కోటిషు ప్రోతం సక్తం దుకూలం హరతీతి తద్ధారీ భూపః నితంబం తస్యాః కటిం దిశా పరిధాప్య సంవస్య దిగంబరం కృత్వా తత్పాపేన వస్త్రహరణపాపేన సంతాపమవాప.

హతః కయాచిత్పథి కన్దుకేన సంఘట్య భిన్నః కరజైః కయాపి,
కయా చ నాక్తః కుచకుఙ్కుమేన సంభుక్తకల్పస్స బభూవ తాభిః. 29

హత ఇతి. సనలః పథి కయాచిత్కందుకేన హతః కయాపి సంఘట్య అభిహత్య కరజైర్నఖైర్భిన్నః కయా చ నకుచకుంకుమేన అక్తో లిప్తః ఏవం తాభిస్సంభుక్తకల్పః సంభుక్తప్రాయో బభూవ.

ఛాయామయః ప్రైక్షి కయాపి హారే నిజే స గచ్ఛన్నథ నేక్ష్యమాణః,
తచ్చిత్తయాస్తర్ని రచాయి చారు స్వస్యైవ తన్వ్యా హృదయం ప్రవిష్టః.

ఛాయామయఇతి. కయాపిస్త్రియానిజేహారే ఛాయామయః ప్రతిబింబరూపః సనలః ప్రైక్షి ప్రేక్షితః ఈక్షతేఃకర్మణిలుఙ్, అథగచ్ఛన్ అపసరన్ అతఏవ నేక్ష్యమాణః అనిరీక్ష్యమాణస్సన్-సచిత్తేయస్యాస్తయా తద్గర్భిత చిత్తయాతన్వ్యా స్వస్యైవహృదయం ప్రవిష్టఇతి అంతరంతఃకరణే చారుసాధునిరచాయినిశ్చితః సచ్ఛాయానలః తద్దేశాతిక్రమాత్తస్యాఃహారాదేవాపేతో నచిత్తాదితిసౌందర్యాతిశయోక్తిః.

తచ్ఛాయసౌందర్య నిపీతధైర్యాః ప్రత్యేక మాలింగదమూరతీశః,
రతిప్రతిద్వంద్వితమాసునూనం నామూష్వనిర్ణీతరతిః కథంచిత్. 31

తచ్ఛాయేతి. రతీశఃకామః తస్యనలస్యచ్ఛాయా తచ్ఛాయం మణికుట్టిమాదిగత తత్ప్రతిబింబం-విభాషాసేనాసురా ఛాయశాలానిశానామితి నపుంసకత్వం-తస్యసౌందర్యేణ నిపీతధైర్యా అపహృత ధైర్యాఅమూః స్త్రియఃప్రత్యేక మేకైకామేవాలింగత్ అత్రోత్ప్రేక్షతే, రతేః దేవ్యాః ప్రతిద్వంద్వితమాసు రతిసదృశీష్వమూషుమధ్యే సరతీశః కథంచిదపి నిర్ణీతరతిః రతిరేషేతి నిశ్చిత నిజపత్నీకోనాభూత్ నూనం అన్యథాకథం ప్రత్యేకమాలింగేదిత్యర్థః, సర్వాస్వపిమన్మథవికారః ప్రాదుర్భూతఇత్యర్థః.

తస్మాదదృశ్యాదపినాతిబిభ్యుస్తచ్ఛాయరూపాహితమోహలోలాః,
మన్యంతఏవాదృతమన్మథాజ్ఞాః ప్రాణానపిస్వాన్ సుదృశస్తృణాని.

తస్మాదితి. సుదృశః స్త్రియః తచ్ఛాయరూపేణ తత్ప్రతిబింబసౌందర్యేణాహితః ఉత్పాదితః మోహః చిత్తవిభ్రమోయాసాంతా అతఏవలోలా ఆసక్తాస్సత్యః - అదృశ్యాదపీతిభయహేతూక్తిః, తస్మాన్నలాన్నాతిబిభ్యుః కించిదపినబిభ్యుః-శృంగారేణ భయానకస్తిరస్కృతఇత్యర్థః -తథాహి, ఆదృత మన్మథాజ్ఞామన్మథ పరతంత్రాస్సత్యః స్వాన్ స్వకీయాన్ ప్రాణానపితృణానిమన్యంతఏవ-మన్యతేః కర్మణిచతుర్థ్యా వైభాషికత్వాద్ద్వితీయా, ప్రాణానపితృణీకృత్యతదాతత్సంగమలాలసానాం తాసాం తస్మాద్భయం కుతఇతి భావః.

జాగర్తితచ్ఛాయదృశాంపురాయః స్పృష్టేచతస్మిన్ విససర్పకంపః,
ద్రుతంగతేతత్పదశబ్దభీత్యా స్వహస్తితశ్చారుదృశాంపరంసః. 33

జాగర్తీతి. పురాపూర్వం తచ్ఛాయదృశాం తత్ప్రతిబింబదర్శినీనాం చారుదృశాం స్త్రీ. క్విప్చేతిక్విప్-యః కంపోజాగర్తి స్ఫురతిస్మ తత తస్మిన్ స్పృష్టేచసతి విససర్పప్రససార సకంపః తస్మిన్ ద్రుతం శీఘ్రంగతే అపగతేసతి తస్యపదశబ్దాత్ భీత్యాకర్త్ర్యాపరం స్వహస్తితః స్వహస్తవాన్ కృతః దత్తస్వహస్తః ప్రబలీకృత ఇత్యర్థః - స్వహస్త శబ్దాన్మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణిచిణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుగితి లుకితతః కర్మణిక్తః.

ఉల్లాస్యతాంస్పృష్టనలాఙ్గమంగం తాసాంనలచ్ఛాయపిబాపిదృష్టిః,
అశ్మైవరత్యాస్తదనర్తిపత్యా ఛేదేవ్యబోధంయదహర్షిలోమ. 34

ఉల్లాస్యేతి. రత్యాః పత్యాకామేన స్పృష్టంనలాంగం యేనతత్ తాసామంగ ముల్లాస్యతా ముల్లాసంప్రాప్యతాం - ఉల్లాసయతేః కర్మణిలోట్, నలచ్ఛాయస్యనల ప్రతిబింబస్య పిబాతద్దర్శినీత్యర్థః - పాఘ్రాదినా శప్రత్యయః పిబాదేశశ్చ, తాసాం దృష్టిరపి ఉల్లాస్యతాం తయోశ్చేతనత్వాదితిభావః, ఛేదేకర్తనేప్యబోధం బోధరహితం అచేతనంలోమ అహర్షి హర్షిత మితియత్ హృషేర్ణ్యంతాత్కర్మణిలుఙ్, తదశ్మైవపాషాణఏవ అనర్తి అశ్మనరత్నప్రాయం రోమహర్షణం కుర్వాణస్య కామస్యకిమసాధ్యమితిభావః అత్రరోమహర్షణాశ్మనర్తనవాక్యార్థయో ర్యత్తచ్ఛబ్దావగత సామానాధికరణ్యానుపపత్త్యా సాదృశ్యాక్షేపా ద్వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనాలంకారః, లక్షణంతూక్తం.

యస్మిన్నలస్పృష్టక మేత్యహృష్టా భూయోపితం దేశమగాన్మృగాక్షీ,
నిపత్యతత్రాస్యధరారజస్సే పాదే ప్రసీదేతిశనైరవాదీత్. 35

యస్మిన్నితి. మృగాక్షీయస్మిన్ దేశేనలస్య స్పృష్టకం ఆలింగనవిశేషం. శ్లో. యద్యోషిత స్సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాపదేశాద్వ్రజతోనరస్య, గాత్రేణగాత్రం ఘటతేత్రదేశే చాలింగనం స్పృష్టకమాహురార్యా ఇతి రతిరహస్యేభిధానాత్, ఏత్య ప్రాప్య హృష్టా తందేశం భూయోప్యగాత్ - పునస్స్పర్శలోభాదితిభావః, కింతు తత్రదేశే ధరారజస్సే భూపరాగసిక్తే అస్యనలస్యపాదే పాదప్రతికృతౌ నిపత్యప్రణిపత్య ప్రసీద మాంపునః స్పర్శనానుగృహాణేతి శనైరవాదీత్ - నతుస్పర్శం లేభే తస్యాపగమాదతిభావః.

భ్రమన్నముష్యాముపకారికాయా
మాయస్యభైమీవిరహాత్క్రియాన్,
అసౌముహుస్సౌధపరంపరాణాం
వ్యధత్తవిశ్రాంతి ముపత్యకాసు. 36

భ్రమన్నితి. భైమీవిరహాత్ క్రియాన్ ఆలికృశోసౌనలః అముష్యాముపకారికాయాం రాజసదనేనీత్యర్థః, భ్రమన్ సంచరన్ ఆయస్యపరిక్రమ్య ముహుస్సౌధపరంపరాణాం ఉపత్యకాస్వాసన్నభూమిషు - అత్రసౌధానాం పర్వతసాధర్మ్యాద్గౌణోయంప్రయోగః, ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసనారూఢయో రితిత్యకన్ప్రత్యయస్య పర్వతాసన్నభూమి సంజ్ఞాత్వేన విధానాత్-ఉపత్యకాద్రేరాసన్నాభూమి రిత్యభిధానా

త్తథైవప్రయోగాచ్చ - త్యకనశ్చనిషేధ ఇతినిషేధాత్, ప్రత్యయస్థా దిత్యాదినాకాత్పూర్వస్యేకారాభావః - విశ్రాంతిం వ్యధత్త విశ్రాంతో భూదిత్యర్థః.

ఉల్లిఖ్యహంసేనదళేనలిన్యాస్తస్మై యథాతద్దర్శితథైవభైమీ,
తేనాభిలిఖ్యోపహృతస్వహారా కస్యా నదృష్టాజనివిస్మయాయ. 37

కించాత్రవిశ్రాంతో వినోదాయభైమీ ప్రతికృతిమాలిఖ్యాద్రాక్షీదిత్యాహోల్లిఖ్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన-ఉల్లిఖ్యేతి. నన్వదృష్టపూర్వాంతాం కథమలిఖదితి శంకాంనిరస్యన్నాహ, పూర్వం హంసేననలిన్యాః దళేభైమీ యథాయేనప్రకారేణ ఉల్లిఖ్యతస్మైనలాయాదర్శిదర్శితా తథైవతేన నలేన అభిలిఖ్య ఉపహృతస్వహారా కంఠార్పిత నిజముక్తాహారా తథావిలిఖితేత్యర్థః - దృష్టాసతికస్యా విస్మయాయ నాజనినజాతా సర్వస్యాఅపిజాతేత్యర్థః.

కౌమారగంధీని నివారయంతీ వృత్తాని రోమావళివేత్రచిహ్నా,
సాలిఖ్యతే నైత్యతయావనీయద్వాఃస్థాసమవస్థాం పరిచేతుకామా.

కౌమారేతి. తేననలేనయౌవన స్యేయంయౌవనీయా-వృద్ధాచ్ఛః తస్యాంద్వారిద్వారేప్రముఖేచ తిష్ఠతీతియౌవనీయద్వాఃస్థా, ఖరవసానయో ర్విసర్జనీయఇతిరేఫస్యవిసర్జనీయే తస్యసత్వం, తామవస్థాం దౌవారికదశాం యౌవనప్రవేశదశాంచ పరిచేతుకామా అభ్యసితుకామా అతఏవరోమావళిరేవ వేత్రదండః తచ్చిహ్నంయస్యాస్సాకౌమారగంధ ఏషామస్తీతి కౌమారగంధీని శైశవసంస్పర్శీనివృత్తాని చాపలాని నివారయంతీసా దమయంతీ ఆలిఖ్య ఐక్ష్యత ఈక్షతేః కర్మణిలఙ్, వయస్సంధావర్తమానాంతామాలిఖ్య అద్రాక్షీదిత్యర్థః, రూపకాలంకారః.

పశ్యాః పురంధ్రీః ప్రతిసాంద్రచంద్రరజఃకృతక్రీడకుమారచక్రే,
చిత్రాణి చక్రేధ్వనిచక్రవర్తి చిహ్నంతదంఘ్రిప్రతిమాసుచక్రమ్. 39

పశ్యాఇతి. సాంద్రాణి చంద్రరజాంసి కర్పూరపాంసవః. ని. అథకర్పూరమస్త్రియాం, ఘనసారశ్చంద్ర సంజ్ఞఇత్యమరః. తైఃకృతక్రీడంకుమారచక్రం బాలసంఘోయస్మిన్ అధ్వనిచక్రవర్తి చిహ్నం సార్వభౌమలక్షణం తస్యనళస్య అంఘ్రిప్రతిమాసు పాదన్యాసేషు-చక్రంచక్రరేఖాః పశ్యంతీతిపశ్యాః పశ్యంతీః పాఘ్రాదినాశప్రత్యయః, పశ్యాదేశశ్చ, పురంధ్రీః ప్రతిస్త్రీయఉద్దిశ్య చిత్రాణిచక్రే తాసామాశ్చర్యానిజనయామాసేత్యర్థః.

తారుణ్యపుణ్యామవలోకయన్త్యో రన్యోన్యమేణేక్షణయోరభిఖ్యాం,
మధ్యేముహూర్తంసబభూవగచ్ఛన్నాకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ.

తారుణ్యేతి. తారుణ్యపుణ్యాం యౌవనమనోజ్ఞాం. ని. పుణ్యమ్మనోజ్ఞ ఇతివిశ్వః, అన్యోన్యమభిఖ్యాం శోభామవలోకయంత్యో రేణేక్షణయోర్మృగాక్ష్యోర్మధ్యేగచ్ఛన్సనలః ముహూర్తమీషత్కాలం ఆకస్మికాచ్ఛాదనేన నిర్హేతుకవ్యవధానేన విస్మయాయబభూవ అత్రవ్యవధానకారణం వినావ్యవధానోక్తేరకారణే కార్యోత్పత్తి లక్షణో విభావనాలంకారః.

పురస్థితస్య క్వచిదస్యభూషారత్నేషునార్యః ప్రతిబింబితాని,
వ్యోమన్యదృశ్యేషు నిజాన్యపశ్యన్ విస్మిత్యవిస్మిత్య సహస్రకృత్వః.

పురఇతి. క్వచిద్దేశేనార్యః పురస్థితస్యాస్యనలస్య అదృశ్యేషుభూషారత్నేషునిజాని ప్రతిబింబితాని ప్రతిబింబాని వ్యోమని శూన్యేవిస్మిత్య విస్మిత్య పునః పునఃవిస్మితాభూత్వా సహస్రకృత్వః సహస్ర వారమపశ్యన్ అత్రాపినిరాలంబనే ప్రతిబింబ దర్శనోక్తేరకారణే కార్యోత్పత్తిలక్షణో విభావనాలంకారః.

తస్మిన్ విషజ్యార్ధపథాభియాంతం తదంగరాగచ్ఛురితం నిరీక్ష్య,
విస్మేరతామాపురనుస్మరంత్యః క్షిప్తంమిథః కందుకమిందుముఖ్యః.

తస్మిన్నితి. ఇందుముఖ్యః స్త్రియః మిథఃక్షిప్తం అన్యోన్యం ప్రతిప్రేరితంకింతు తస్మిన్నలే విషజ్యలగిత్వా అర్ధఃపంథాః అర్ధపథః విశేషణసమాసే సమాసాంతః-అర్ధంనపుంసకమిత్యేకదేశిసమాస ఇతికేచిత్-తత్ర సమాంశనిర్బంధః, తస్మాదభియాంతం ప్రత్యాగచ్ఛంతం తస్య నలస్యాంగరాగేణచ్ఛురితం రూషితం కందుకంనిరీక్ష్య అనుస్మరంత్యః కుతఏతదితి పునఃపునరనుసందధానా విస్మేరతాం విస్మితత్వమాపుః నమికంపీత్యాదినారప్రత్యయః.

పుంసిస్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతేభూత్వాప్యవీక్షానియమవ్రతిన్యః,
ఛాయానురూపంభువితస్యవీక్ష్య ఫలం దృశోరానశిరేమహిష్యః.43

పుంసీతి. మహిష్యో రాజదారాః స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే పుంసిపరపురుషేవిషయే అవీక్షానియమేన అనిరీక్షా సంకల్పేనవ్రతిన్యః వ్రతవత్యోభూత్వాపి భువికుట్టిమభూమౌ ఛాయాసు ప్రతిబింబేషు తస్యనలస్యరూపం సౌందర్యం వీక్ష్యదృశోః ఫలమానశిరేప్రాపుః - అతఆదేరిత్యభ్యాసస్యదీర్ఘః - అశ్నోతేశ్చేతి నుడాగమః.

విలోక్యతచ్ఛాయమతర్కితాభిః పతింప్రతిస్వంవసుధాపిధత్తే,
యథావయంకిం మదనంతథైనం త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలం. 44

విలోక్యేతి. తాభిః రాజమహిషిభిః తస్యనళస్య ఛాయా అనాతపరేఖాతచ్ఛాయం నీలమితిశేషః, విలోక్య యథానయాంస్వం స్వకీయం పతింభీమం ప్రత్యాఘ్బద్ధం

మదనం దదర్శ హేతథా వసుధాపి స్వం పతింభీమమేవ ప్రత్యబుద్ధ కింతు త్రినేత్రస్య ఈశ్వరస్య నేత్రానలకీలైర్నేత్రాగ్నిజ్వాలైః నీలం కృష్ణవర్ణం ఏనం మదనం ధత్తే కిమి త్యుత్ప్రేక్షితం - నలచ్ఛాయే వసుధాగతే మదనత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా లంకారః, నళచ్ఛాయేపి స్త్రీణాం మదనవిభ్రమః నలేతు కిము వక్తవ్యమితి భావః.

రూపం ప్రతిచ్ఛాయికయోపనీత మాలోకితాభిర్యది నామ కామం,
తథాపి నాలోకి తదస్య రూపం హారిద్రభంగాయ వితీర్ణభంగమ్. 45

నన్వేవం నళవిలోకినీ నామా సాంకథం న పరపురుషా నిరీక్షణ వ్రతలోప స్తత్రాహ. రూపమితి. ప్రతిచ్ఛాయైవ ప్రతిచ్ఛాయికా-స్వార్థేకః, ప్రత్యయస్థాత్ కాత్పూర్వ స్యేతీకారః, తయోపనీతం రూపం ఛాయాత్మకం స్వరూపం తాభిః స్త్రీభిరాలోకి యది ఆలోకితం చేత్ కామం యథేచ్ఛ మాలోక్యతాం నామ - తథాపి హారిద్రభంగాయ హరిద్రాఖండాయ వితీర్ణభంగం దత్తపరాజయం - తత్స్వరూపమిత్యర్థః అస్యతత్ప్రసిద్ధం రూపం స్వరూపం నాలోకి నాలోకితం సాక్షాద్రూపదర్శనే దోషః న ప్రతిచ్ఛాయా దర్శన ఇత్యర్థః.

భవన్నదృశ్యః ప్రతిబింబదేహ వ్యూహం వితన్వన్మణికుట్టిమేషు,
పురం పరస్య ప్రవిశన్వియోగీ యోగీవచిత్రం సరరాజ రాజా. 46

భవన్నితి. వియోగీ విరహీ అయోగీచ సరాజా నళః అదృశ్యో భవన్ స్వయమదృ శ్యస్సన్ మణికుట్టిమేషు మణినిబద్ధభూమిషు ప్రతిబింబదేహానాం వ్యూహం సమూహం వితన్వన్ సంపాదయన్ యోగిపక్షే బహూని యోగశరీరాణి యుగపత్కల్పయన్ తథా పరస్య రాజాంతరస్య పురం నగరం అన్యత్ర జీవాంతరస్య శరీరం పరకాయం ప్రవిశన్. ని. పురం పురి శరీరే చేతి విశ్వః, యోగీ అణిమాదిసిద్ధిమానివ రరాజ చిత్రం.

పుమానివాస్పర్శి మయా భ్రమంత్యా ఛాయా మయా పుంస ఇవవ్యలోకి
బ్రువన్నివాతర్కి మయాపి కశ్చి దితిస్మ సస్త్రీణ గిరశ్శృణోతి. 47

పుమానితి. భ్రమంత్యా మయా పుమానివా స్పర్శి స్పృష్టః మయా పుంసః ఛాయే వవ్యలోకి విలోకితా మయాపి కశ్చిద్బ్రువన్ లపన్నివ ఆతర్కి తర్కితః - సర్వత్ర కర్మణి లుఙ్, ఇత్యేవం రూపాః స్త్రైణస్య స్త్రీసమూహస్య గిరః - యద్వా స్త్రీషు భవాః స్త్రైణాః గిరః స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్ స్నఞౌ భవనా దితి భవార్థే నఞ్ప్రత్యయః - పూర్వత్ర సమూహార్థే, సనలః శృణోతిస్మ - లట్స్మ ఇతి భూతే లట్.

అంబాం ప్రణమ్యోపనతాం నతాంగీ నళేన భైమీ పథి యోగమాప,
సభ్రాంతభైమీషు నతాం వివేద సాతం చ నాదృశ్య తయా దదర్శ. 48

అంబామితి. నతాంగీ వ్యానతగాత్రీ భైమీ అంబాం మాతరం. ని. అంబా సవిత్రీ జననీ మాతా చేతి హలాయుధః - ప్రణమ్యోపనతా సతీ - నళేన పథి యోగమాప సనలో భ్రాంతభైమీషు అలీకభైమీషు మధ్యే తాం న వివేద వివిచ్య నాజానాత్ సా చ తం నలం అదృశ్యతయా న దదర్శ అత్ర రూపసామ్యాదభ్రాంతభైమ్యాః భ్రాంతభైమీభిస్సహాభేదాభిధానాత్సామాన్యాలంకారః. శ్లో. సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతేతి లక్షణాత్.

ప్రసూప్రసాదాధిగతా ప్రసూనమాలా నలస్య భ్రమవీక్షితస్య,
క్షిప్తాపి కంఠాయ తయోపకంఠే స్థితం తమాలంబత సత్యమేవ. 49

ప్రస్వితి. ప్రసూప్రసాదాధిగతా మాతృప్రసాదలబ్ధా. ని. జనయిత్రీ ప్రసూర్మాతా జననీత్యమరః, ప్రసూనమాలా పుష్పమాలికా - తయా భైమ్యా భ్రమవీక్షితస్య భ్రాంతిదృష్టస్య నళస్య కంఠాయ క్షిప్తాప్యుపకంఠే సమీపే స్థితం సత్యం తథ్యమేవ తం నల మాలంబత ప్రాప - మణిప్రభాయాం మణిబుద్ధిన్యాయాదితి భావః.

స్రగ్వాసనాదృష్టజనప్రసాద స్సత్యేయమిత్యద్భుతమాప భూపః, [లా.
క్షిప్తామదృశ్యత్వమితాం చ మాలా మాలోక్య తాం విస్మయ తేస్మబా

స్రగితి. భూపో నలః వాసనయా నిరంతరభావనయా దృష్టస్య జనస్య అలీకభైమ్యాః ప్రసాదోనుగ్రహభూతా ఇయం స్రక్సత్యా భూతేతి హేతోరద్భుతమాప - బాలా భైమీ చ క్షిప్తాం మాత్మనాన్యస్తాం అథ అదృశ్యత్వమితాం ప్రాప్తాం తాం మాలామాలోక్య ఆలోచ్య విస్మయతేస్మ విస్మితాభూత్.

అన్యోన్యమన్యత్ర వదీక్షమాణౌ పరస్పరేణాధ్యుషితేపి దేశే,
ఆలింగితాలీకపరస్పరాంత స్తథ్యం మిథస్తౌ పరిషస్వజాతే. 51

అన్యోన్యమితి. తౌ భైమీనలౌ పరస్పరేణాధ్యుషితేఽధిష్ఠితే దేశేపి - అన్యోన్యమితీక్షతి కర్మనిర్దేశః, నలో భైమీం సా చ నల మిత్యర్థః - అన్యత్ర వద్దేశాంతర ఇవేక్షమాణౌ అన్యత్రస్థావివ పశ్యంతా విత్యర్థః, ఆలింగిత మాలింగనం ఆలీకం యస్య తదాలింగితాలీకం ఏతదాలింగనం మిథ్యేత్యభిమన్యమానం పరస్పరస్యాంతరం తస్య కరణం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా - అన్యయోత్తరపదో బహువ్రీహి రవ్యయాం రేఫాంతం క్రియావిశేషణం, మిథోన్యోన్యం తథ్యం యథార్థమేవ పరిషస్వజాతే శ్లిష్యతిస్మ ఉపసర్గాత్సునోతీత్యాదినా షత్వం, పూర్వవాసనయా పరస్పరరూపం పరస్పర చేష్టాం చ మిథ్యేతి మన్యమానావేవ తథ్యమచేష్టిషాతా మిత్యర్థః.

స్పర్శం తమస్యాధిగతాపి భైమీ మేనే పునర్భ్రాంతిమదర్శనేన,
నృపస్తు పశ్యన్నపి తాముదీత స్తంభో న ధర్తుం సహసా శశాక. 52

స్పర్శమితి. భైమీతంతథ్యంస్పర్శంఅధిగతా ప్రాప్తాపి పునరస్యనళస్య అదర్శ నేనాదృశ్యత్వేనభ్రాంతిం మేనే అతోనలం ధర్తుం నశశాకేతిశేషః, నృపస్తుపశ్యన్న ప్యదీతః స్తంభోనిష్క్రియాంగత్వలక్షణ స్సాత్వికోయస్యససన్ తాంభైమీ సహ సాధర్తుంగ్రహీతుం నశశాక అన్యథాధరేదితిభావః, అత్ర స్తంభపదార్థస్య విశేషణగ త్యాధారణాశక్తిహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

స్పర్శాతిహర్షా దృతసత్యమత్యా ప్రవృత్యమిథ్యా ప్రతిలబ్ధబోధౌ,
పునర్మిథస్సత్య మపిస్పృశంతౌ నశ్రద్దధాతే పథితౌవిముగ్ధౌ. 53

స్పర్శేతి. విముగ్ధౌరాగాంధౌ తౌ దమయంతీనళౌ. పథి స్పర్శేనాతిహర్షోతి మాత్రానందః తస్మాద్ధేతోః తదన్యథానుపపత్త్యా ఆదృతయా దృఢీకృతయా సత్యమ త్యాసత్యోయంస్పర్శ ఇతిబుద్ధ్యాప్రవృత్య పునర్వ్యాప్రుత్యమిథ్యా ప్రతిలబ్ధబోధౌ ప్ర వృత్తేపి స్పర్శాలాభాన్మిథ్యేతినిశ్చితబోధౌ మిథ్యేతిబుద్ధవంతా విత్యర్థః పునరిత్థముభయ థాదర్శనానన్తరం మిథోన్యోన్యంతథ్యంయథార్థం స్పృశంతావపినశ్రద్దధాతేనవిశ్వస తుస్స్మ-దధాతేర్లటితఙ్ - శ్రచ్ఛబ్దస్యశ్రదంతరోరుపసంఖ్యాన మిత్యుపసర్గత్వా ద్ధాతోఃప్రాక్ప్రయోగః.

సర్వత్రసంవాద్య మబోధమానౌ రూపశ్రియాతిథ్యకరంపరంతౌ,
నశేకతుః కేళిరసాద్విరంతు మళీకమాలోక్య పరస్పరంతు. 54

సర్వత్రేతి. తౌ భైమీనళౌ రూపశ్రియా సౌందర్యసంపదా సర్వత్ర సర్వావయవేషుసంవాద్యా మిథస్సంవాదార్హాం పరస్పరానురూపమిత్యర్థః అతఏవ పరమత్యంతమాతిథ్యకరం మిథస్సత్కారకారి అలీక మసత్యంపరస్పరంతు కర్మ ఆలో క్య అబోధమానౌ మిథ్యేత్యమన్యమానౌ కేళిరసాత్క్రీడారాగాద్విరంతుం నివర్తి తుంనశేకతుః కింత్వలీకేనాపి పరస్పరేణ క్రీడితుమాచకాంక్షతురిత్యర్థః.

పరస్పరస్పర్శరసోర్మిసేకా త్తయోః క్షణంచేతసి విప్రలంభః,
స్నేహాతిదానా దివదీపికార్చి ర్నిమిష్యకించిద్ద్విగుణందిదీపే. 55

పరస్పరేతి. తయోర్భైమీనలయోః చేతసివిప్రలంభో విరహః పరస్పరస్పర్శ రసస్య అన్యోన్యస్పర్శసుఖస్య ఊర్మిభిస్సేకాత్క్షణం స్నేహస్యతైలాదే రతిదానాద్దీ పికార్చిర్దీపజ్వాలేవ కించిదీషన్నిమిష్య నిర్వాయద్విగుణావావృత్తియస్మిన్ కర్మ ణి తద్యథాభవతి తథాద్విగుణం అధికందిదీపే ప్రజజ్వాల సోప్యుద్దీపక ఏవాభూ దిత్యర్థః.

వేశ్మాప సా ధైర్యవియోగయోగా
ద్క్షోభంచ మోహంచ ముహుర్దధానా,

పునఃపున స్తత్రపురస్సపశ్య
న్బభ్రామ తాం సుభ్రువముద్భ్రమేణ. 56

వేశ్మేతి. సాభైమీధైర్యవియోగయోర్యోగాద్యథాసంఖ్యం ముహుర్క్షోభంచ మోహంచ దధానేతి యథాసంఖ్యాలంకారః - వేశ్మనిజావాసమాప సనల స్తత్రతాం సుభ్రువంభైమీం ఉద్భ్రమేణభ్రాంత్యా పునఃపునః పురోగ్రేపశ్యన్ బభ్రామ ప్రా ప్త్యాశయేతిభావః- ఏతేన చాపలాఖ్యస్సంచారిభావఉక్తః, చాపలంత్వనవస్థాన మితి లక్షణాత్.

పద్భ్యాంనృపస్సంచరమాణఏవ చిరం పరిభ్రమ్యకథంకథంచిత్,
విదర్భరాజప్రభవానివాసం ప్రాసాద మభ్రంకషమాససాద. 57

పద్భ్యామితి. ఏషనృపః పద్భ్యాం సంచరమాణోగచ్ఛన్ సముత్తృతీయా యుక్తాదిత్యాత్మనేపదం, చిరంపరిభ్రమ్యకథం కథంచిత్పాదచార క్లేశాదతికృచ్ఛ్రేణ విదర్భరాజః ప్రభవః కారణంయస్యాస్తస్యాః వైదర్భ్యాః నివాసం అభ్రంకషమిత్య భ్రంకష మత్యున్నతం - సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష ఇతి ఖచ్ప్రత్యయేముమాగమః, ప్రాసాదం సౌధమాససాద.

సఖీశతానాం సరసైర్విలాసై స్స్మరావరోధభ్రమ మావహంతీం,
విలోకయామాస సభాంసభైమ్యా స్తస్యప్రతోళీమణివేదికాయామ్.

సఖీతి. సనల స్తస్యప్రాసాదస్య ప్రతోళ్యాంప్రాంగణేయా మణివేదికాతస్యాం సఖీశతానాం సరసైస్సానురాగైర్విలాసైర్లీలాభిః స్మరావరోధభ్రమమావహంతీం కామాంతఃపురభ్రాంతికరీంభైమ్యాస్సభామాస్థానీం విలోకయామాస.

కంఠః కిమస్యాః పికవేణువీణా స్తిస్రోజితా స్సూచయతిత్రిరేఖః,
ఇత్యంతరస్తూయతకాపి యత్ర నళేనబాలా కలమాలపంతీ. 59

అథకంఠఇత్యాదిభిః చతుర్దశభిస్తాం సభాంవర్ణయతి. కంఠఇతి. యత్రసభాయాం కలంమధురమాలపంతీ కాపిబాలా-నళేన-తిస్రోరేఖాయస్యస త్రిరేఖః అస్యాః కంఠః పికవేణువీణా స్తిస్రోజితాస్సతీః సూచయతికిమితి అంతరంతఃకరణే అస్తూయతస్తుతా అత్రకంఠరేఖాత్రయస్య విశేషణగత్యాపికాదిత్రయ విజయసూచకత్వోత్ప్రేక్షాహేతు త్వాత్ కావ్యలింగసంకీర్ణేయముత్ప్రేక్షా.

ఏతంనలంతందమయంతిపశ్య త్యజార్తిమిత్యాళికులప్రబోధాన్,
శ్రుత్వాసనారీకరవర్తిశారీముఖాత్స్వమాశంకతయత్రదృష్టం. 60

ఏతమితి. సనలోయత్రసభాయాం - నారీకరవర్తిశారీముఖాత్కాంతాకరగత శారికాముఖాత్ - హేదమయంతి - తమేతంనలంపశ్యఆర్తిం పీడాం త్యజ ఇత్యేవం

రూపాన్ అళికులప్రబోధాన్ అళికులస్య సఖీజనస్య ప్రబోధ్యతే ఏభిరితి ప్రబోధాః తాన్ ఆశ్వాసనోక్తీః-కరణేఘఞ్ప్రత్యయః, శ్రుత్వాస్వమాత్మానం దృష్టమాశంకత - తంనలంపశ్యేతి నిర్దేశాదేతాభిర్దృష్టోస్మీతి శంకితవా నిత్యర్థః-శారీవాక్యేనారీవాక్యభ్ర మాదితిభావః-అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారోవ్యజ్యతఇతి వస్తునాలంకారధ్వనిః.

యత్రైకయాళీకనళీకృతాళీ కంఠే మృషాభీమభవీభవంత్యా,
తద్దృక్పథేదోహళికోపనీతా శాలీనమాధాయిమధూకమాలా. 61

యత్రేతి. యత్రసభాయాం - తద్దృక్పథేనళదృష్టిపథే - మృషాభీమభవాఆరోపిత భైమీఅతయాతయాభవంత్యాఏకయాసఖ్యాఅళీకనలః ఆరోపితనలః అసఃసకృతా అళీకనళీకృతాతస్యాః ఆళ్యాస్సఖ్యాః కంఠేదోహళికయాధాత్ర్యా ఉపనీతా మధూకమాలా శాలీనం లజ్జామంథరం యథాతథా ఆధాయిఅహితా దధాతేః కర్మణిలుఙ్ ఆతోయుక్చిణ్కృతోరితియుగాగమః, ఏతేనభైమ్యా స్స్వయంవరత్వాగానళైకతానత్వంచ వ్యక్తం సదస్యజీవాతురాసీదిత్యర్థః.

చంద్రాభమాభ్రింతిలకందధానా తద్వన్నిజాస్యేందుకృతానుబింబమ్,
సఖీముఖేచంద్రసమే ససర్జ చంద్రానవస్థామివకాపియత్ర. 62

చన్ద్రాభమితి. యత్రసభాయాంకాపికాంతా - చంద్రాభంచంద్రనిభం అభ్రిమభ్రికవికారం తిలకంచంద్రసమే సఖీముఖే తద్వతా అభ్రితిలకవతా నిజాస్యేందునాకృతమనుబిమ్బం ప్రతిబింబంయస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతితథాదధానారచయంతీ చంద్రానవస్థాంససర్జేవేత్యుత్ప్రేక్షా, అత్రతిలకక్రియోత్పత్తౌ స్వచ్ఛద్రవ్యతయా పరస్పరాభిముఖావస్థితదర్పణవదితరేతరాభ్రితిలక సంక్రాంతేతరేతరతిలక చంద్రపరంపరానంత్యాదనవస్థా తథాపిక్రియానిష్పత్తిశ్చేతిచిత్రమితిభావః.

దళోదరేకాంచనకైతకస్య క్షణాన్మషీభావుకవర్ణరేఖమ్,
తస్యైవయత్ర స్వమనంగలేఖం లిలేఖభైమీనఖలేఖినీభిః. 63

దళేతి. యత్రసభాయాం భైమీకాంచనకైతకస్య స్వర్ణకేతకీసుమస్యదళోదరే పత్రమధ్యేక్షణాత్ ఝుడితిమషీభావుకాశ్శ్యామీభవంత్యః వర్ణరేఖాఅక్షరవిన్యాసాయస్మిన్ తం - తస్యనళస్యైవకృతేస్వంస్వకీయం అనంగలేఖం కామసందేశం నఖైరేవ లేఖినీభిః ఖటికాభిః లిలేఖ.

విలేఖితుం భీమభువోలిపీషు సఖ్యాతివిఖ్యాతిభృతాపి యత్ర,
అశాకిలీలాకమలంనపాణి మపారికర్ణోత్పలమక్షినైవ. 64

విలేఖితుమితి. యత్రసభాయాంలిపీషు చిత్రకర్మసు కృదికారాదక్తినోవాఙీష్వక్తవ్యః, అతివిఖ్యాతిభృతా అతిచతురయాపీత్యర్థః, సఖ్యాభీమభువోభైమ్యాః లీలా

కమలంవిలేఖితుం అశాకి భావేలుఙ్. శకధృషేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః - పాణింతునాశాకి - తథాకర్ణోత్పలం విలేఖితుమపారిపర్యాప్తం పూర్వవల్లుఙ్ - పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితితుమున్ప్రత్యయః, అక్షితునాపార్యేవ సర్వోపమానాతీతత్వాత్తల్లావణ్యస్యేతిభావః.

భైమీముపావీణయదేత్యయత్ర కలిప్రియస్య ప్రియశిష్యవర్గః,
గంధర్వవధ్వ స్స్వరమధ్వరీణ తత్కంఠనాళైకధురీణవీణాః. 65

భైమీమితి. యత్రసభాయాం గంధర్వవధ్వోగంధర్వాంగనాఏవ - కలిప్రియస్య ప్రియకలహస్యనారదస్య - వాప్రియస్యేతి బహువ్రీహౌ ప్రియశబ్దస్యపరనిపాతః, ప్రియశిష్యవర్గః స్వరఏవమధుక్షౌద్రంతేనారీణమక్తంపూర్ణమితియావత్, ల్వాదిభ్యశ్చేతినిష్ఠానత్వేణత్వే, తేనతస్యాభైమ్యాః కంఠనాళేనసహ ఏకధురాంవహంతీత్యేకధురీణాస్సమానాఇత్యర్థః, ఏకధురాల్లుక్చేతిఖప్రత్యయః - తావీణాయస్యసస న్నేత్యాగత్య భైమీముపావీణయత్ వీణయాఉపగాయతిస్మ-సత్యాపపాశేత్యాదినాణిచిలఙ్, గానవిద్యాయాంగంధర్వీణామప్యుపాస్యాభైమీత్యర్థః.

నావాస్మరఃకింహారభీతిగుప్తేః పయోధరేఖేలతి కుంభఏవ,
ఇత్యర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబికుచాసఖీయత్ర సఖీభిరూచే. 66

నావేతి. యత్రసభాయాం అర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబీ అర్ధచంద్రాకార నఖక్షతభాక్కుచోయస్యాస్సాసఖీ-స్మరః-హరభీత్యాగుప్తేః- గుప్త్యర్థమిత్యర్థః-సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, పయసాం క్షీరాణాం నీరాణాంచధరః పయోధరః కుచః. ని. పయస్స్యాత్ క్షీరనీరయోరితివిశ్వః, తస్మిన్నేవకుంభ ఇతి వ్యస్తరూపకం - నావానఖాంకేనైవేతిశేషః ఖేలతి దాహపరిహారాయ విహరతి కిమితిరూపక సంకీర్ణోత్ప్రేక్షా - ఇతిసఖీభిరూచే ఉక్తా.

స్మరాశుగీభూయ విదర్భసుభ్రూవక్షోయదక్షోభి ఖలుప్రసూనైః,
స్రజాస్సృజంత్యా తదశోధి తేషు యత్రైకయాసూచిశిఖాంనిఖాయ.

స్మరేతి. ప్రసూనైః కుసుమైః స్మరాశుగీభూయ కామబాణాభూత్వావిదర్భసుభ్రువోవైదర్భ్యాః వక్షోహృదయమక్షోభి క్షోభితం ఖల్వితియత్ తత్ క్షోభణవైరం యత్రసభాయాంతేషు ప్రసూనేషు సూచిశిఖాం సూచ్యగ్రం నిఖాయ నికుట్య స్రజంమాలాం సృజంత్యా రచయన్త్యా ఏకయా కయాచిత్కాంతయా అశోధినిర్యాతితం, హృదయచ్ఛేదినాం హృదయచ్ఛేదఏవ ప్రతీకార ఇతిభావః.

యత్రావదత్తామతిభీయభైమీ త్యజత్యజేదం సఖిసాహసిక్యం,
త్వమేవకృత్వా మదనాయదత్సే బాణాన్ప్రసూనాని గుణేనసజ్జాన్.

యత్రేతి. యత్రసభాయాం తాం ప్రసక్తిప్రీం సఖీం - భైమీ అతిభీరు అత్యం తంభీత్వా భీధాతోః క్త్వోల్యబాదేశః, అవదత్ కిమితి హేసఖి ఇదం సహసా వర్తత ఇతిసాహసికః అవిమృశ్యకారీ - ఓజస్సహోంభసా వర్తత ఇతిఠక్, తస్యకర్మ సాహసిక్యం - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః - త్యజత్యజ కుతః త్వమేవ ప్రసూనాన్యేవ బాణాన్ గుణేనతంతు నాజ్యయాచ. ని. గుణస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేం ద్రియాముఖ్యతంతు ష్వితివైజయంతీ, సజ్జాన్ సక్తాన్ కృత్వామదనాయ దత్సేద దాసి తదేతత్స్వతఏవ దహతోవహ్నేర్వాయునా సంధుక్షణ మితిభావః.

ఆలిఖ్యసఖ్యాః కుచపత్రభంగీ మధ్యేసుమధ్యా మకరీంకరేణ,
యత్రావదత్తామియమాళియానం మన్యే త్వదేకావళినాకనద్యాః.

ఆలిఖ్యేతి. యత్రసభాయాం సుమధ్యా కాపికాంతా సఖ్యాః కుచయోః పత్ర భంగీనాం పత్రచరనానాం మధ్యేమకరీంకరేణాలిఖ్యతాం సఖీమవదత్ కిమితి హే ఆళిసఖిఇయం మకరీత్వదేకావలేరేవ నాకనద్యా మందాకిన్యా ఇతిరూపకం - యానంవాహనం మకరీవాహనా గంగేతిప్రసిద్ధిః, మన్యేశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయాం, తస్యాశ్చో క్తరూపకేణ సంకరః.

తామేవసాయత్రజగాదభూయః పయోధియాదః కుచకుంభయోస్తే,
సేయంస్థితా తావక హృచ్ఛయాంక ప్రియాస్తు విస్తారయశః ప్రశస్తిః.

తామితి. యత్ర సాపూర్వోక్తా ప్రసాధికా తామేవ సఖీం భూయోజగాద - కిమితి పయోధేర్యాదో జలగ్రాహః సముద్ర సంభవేత్యర్థః కిఞ్చతావకస్య హృచ్ఛ యస్య మకరధ్వజస్యాంకో మకరస్తస్య ప్రియాదయితా తేతవకుచకుంభయోః స్థితా సేయం మకరీవిస్తార యశసస్తయో రేవపరిణాహకీర్తేః ప్రశస్తిః స్తుతివర్ణావళిరస్తు.

శారీంచరంతీంసఖిమారయైనా మిత్యక్షదాయేకథితే కయాపి,
యత్రస్వఘాతభ్రమభీరుశారీ కాకూత్థసాకూతహసస్సజజ్ఞే. 71

శారీమితి. యత్రసభాయాం సనలః కయాపి కితవయేతిశేషః హేసఖి ఏనాం చరంతీం శారీమక్షోపకరణం దారువికారం శారికాఖ్యాం శకుంతికాంచ. ని. శారీ త్వక్షోపకరణే తథా శకునికాంతర ఇతివిశ్వః మారయప్రహర - ఇతి అక్షదాయే అక్షాః పాశకాః. ని. అక్షాస్తుదేవనాః పాశకాశ్చత ఇత్యమరః - తేషాంసంబంధీ దాయోదానం శారీప్రక్షేప విశేషః. ని. దాయోదానే యౌతకాదిధనేవిత్తేచ పైతృక ఇతివైజయంతీ, తస్మిన్కథితే స్వఘాతే ఆత్మమారణేభ్రమేణ భ్రాంత్యాభీరోర్భీతా యాః శార్యాః శారికాయాః కాక్వావికృతస్వరేణ ఉత్థః ఉత్థితః - సాకూతో భావ గర్భః హసోహాసోయస్యసః స్వనహసో ర్వేతివికల్పా దప్ప్రత్యయః, జజ్ఞే జాతః.

భైమీసమీపేసనిరీక్ష్య యత్ర తాంబూలజాంబూనదహంసలక్ష్మీమ్,
కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాళమోహాద్రఢిమానమూహే.

భైమీతి. యత్రసభాయాంసః నలోభైమీసమీపే తాంబూలస్య జాంబూనద హంసోహిరణ్మయహంసోహంసాకారః కరండఃతస్య లక్ష్మీంనిరీక్ష్య కృతఃప్రియాయాః భైమ్యాదూత్యమేవ మహోపకారోయేన తస్మిన్ మరాళేహంసే మోహస్యభ్రమస్యద్ర ఢిమానం దార్ఢ్యం రబయోరభేదాద్ఞ లఘోరితి ఋకారస్యరేఫాదేశః, ఊహేఊఢ వాన్ వహేఃకర్తరిలిట్ వచిస్వపీత్యాదినా సంప్రసారణమ్.

తస్మిన్నియం సేతి సఖీసమాజే నలస్యసందేహమథవ్యదస్యన్,
అపృష్టఏవస్ఫుటమాచచక్షే సకోపిరూపాతిశయస్స్వయంతామ్. 73

తస్మిన్నితి. అథసభావలోకనానంతరం తస్మిన్సఖీసమాజే నలస్యసందేహం కావాత్రభైమీతి సంశయంవ్యదస్యన్ సప్రసిద్ధః కోపిరూపాతిశయ స్సౌందర్యవిశేషః స్వయమపృష్టఏవ తాం భైమీంసాభైమీ ఇయమితి స్ఫుటమాచచక్షే ఆచఖ్యౌ, విశ్వాతిశాయి సౌందర్యసాక్షాత్కారాదియం దమయంతీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః.

భైమీవినోదాయముదాసఖీభి స్తదాకృతీనాం భువికల్పితానామ్,
నాతర్కిమధ్యేస్ఫుటమప్యుదీతం తస్యానుబింబంమణివేదికాయామ్.

భైమీతి. భైమ్యావినోదాయ ఔత్సుక్యాపనోదాయముదా కౌతుకేన సఖీభి ర్భువిభూతలే కల్పితానాం తస్యనలస్యాకృతీనాం ప్రతికృతీనాం మధ్యేమణివేది కాయాం స్ఫుటముదీతమపి తస్యనళస్య అనుబింబం నాతర్కినతర్కితం - తత్రాపిస్వ కల్పితాకృతి సామ్యాదితిభావః, అతఏవ - సామాన్యాలంకారః తేనచభ్రాంతిమాన్ వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

హుతాశకీనాశజలేశదూతీ ర్నిరాకరిష్ణోఃకృతకాకుయాచ్ఞాః,
భైమ్యావచోభిస్సనిజాంతదాశాం న్యవర్తయద్దూరమపిప్రయాతామ్.

హుతాశేతి. కృతాఃకాక్వాయాచ్ఞాః ప్రార్థనాయాభిస్తాః చిత్తచాలన చతు రోక్తీరిత్యర్థః హుతాశకీనాశజలేశాః వహ్నియమవరుణాః. ని. ప్రేతపతిః పితృపతిశ్చ కీనాశఇతిహలాయుధః. తేషాందూతీః నిరాకరిష్ణోః పరిహరంత్యాః-అలంకృఇత్యా దినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయా-భైమ్యాః వచోభిస్స నలో దూరం ప్రయాతాం ఇంద్రాదికపటేన లుప్తప్రాయామపి నిజాంస్వకీయాం తదాశాం భైమీతృష్ణాం న్యవర్తయత్ నివర్తితవాన్, పునస్తత్ప్రత్యాశామకార్షీదిత్యర్థః.

విజ్ఞప్తిమంతస్సభయస్సభైమ్యాం మధ్యేసభంవాసవశంభలీయామ్,
సంభావయామాస భృశంకృశాశ స్తదాళిబృందై రభినంద్యమానామ్,

విజ్ఞప్తిమితి. సనలో సభాయాః మధ్యే మధ్యేసభం సభామధ్య ఇత్యర్థః-పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావే నపుంసకహ్రస్వత్వే-తదాళిబృన్దైః భైమీసఖీ సంఘైరభినన్ద్యమానాం శ్లాఘ్యమానాం వాసవశమ్భలీయా మింద్రదూతీసంబంధినీం, కామినోస్సంధాత్రీశమ్భలీ. ని. కుట్టనీశమ్భలీ సమే ఇత్యమరః, భైమ్యాం విషయే విజ్ఞప్తిం వక్ష్యమాణాం విజ్ఞాపనాం అంతఃసభయః ఇంద్రగౌరవాదంగీకరిష్యతీతి బిభ్యదేవేత్యర్థః అత ఏవకృశాశః శిథిలభైమీప్రాప్త్యాశశ్చసన్ - భృశం సంభావయామాస అత్యంతావధానేన శుశ్రావేత్యర్థః, విజ్ఞప్తిమితి క్తిన్ ప్రత్యయశ్చింత్యః, ణ్యాసశ్రన్థోయుజితి తదపవాదతయాయుచో విధానాత్, 'అతఏవ, జ్ఞప్తివిజ్ఞప్తి పశ్యానాః, ఇత్యపశబ్దేషు పరిగణితం, తథాప్యభియుక్త ప్రయోగోదుర్వార ఇతిసిద్ధమ్.

లిపిర్న దైవీసుపఠాభువీతి తుభ్యంమయి ప్రేషితవాచికస్య,
ఇంద్రస్యదూత్యాం రచయప్రసాదం విజ్ఞాపయన్త్యామవధానధానం.

లిపిరితి. దైవీలిపిర్దేవలిపిః భువిభూలోకే సుపఠాపఠితుంశక్యా - ఈషద్ధురిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః-నేతిహేతోస్తుభ్యం, వ్యాహృతార్థా వాగ్వాచికం సందేశవాక్యం. ని. సందేశవాగ్వాచికం స్యాదిత్యమరః- వాచోవ్యాహృతార్థాయామితిఠక్, తత్ప్రేషితం యేనతస్య ఇంద్రస్యదూత్యాం మయివిజ్ఞాపయంత్యాం అవధానస్యైకాగ్ర్యస్యదానమేవ ప్రసాదంరచయ అనుగ్రహంకురు.

సలీలమాలింగనయోపపీడ మనామయంపృచ్ఛతివాసవస్త్వామ్,
శేషస్త్వదాశ్లేషకథావినిద్రై స్తద్రోమభిస్సందిదిశే భవత్యై. 78

సలీలమితి. హేభైమి - వాసవస్త్వాం సలీలం సవిలాసం ఆలింగనయా ఆలింగనేన - ఆజ్పూర్వాల్లింగయతే శ్చురాదికాత్, ణ్యాసశ్రన్థో యుజితియుచ్ ఉపపీడముపీడ్య గాఢమాలింగ్య, సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్ష ఇత్యత్ర చకారాత్తృతీయాన్త ఉపపదే ణముల్ ప్రత్యయః - తృతీయాప్రభృతీ న్యన్యతరస్యామితి వికల్పాదసమాసః, అనామయంపృచ్ఛతి. శ్లో. క్షత్రబంధుమనామయమిత్యస్మరణాదితిభావః - శేషః కార్యశేషస్తు త్వదాశ్లేషకథయా పూర్వోక్తత్వదాలింగన ప్రసంగేన వినిద్రైర్హృషితైస్తస్యేంద్రస్య రోమభిర్భవత్యై సందిదిశే సందిష్టః, కర్మణిలిట్ త్వదాలింగన ప్రార్థనైవానంతరవక్తవ్యః కార్యశేషోపీతిభావః.

యః ప్రేర్యమాణోపి హృదామఘోన
స్త్వద్దర్శనాయాం హ్రియమాపదాగః,
స్వయంవరస్థానజుషస్తమస్య
బధానకంఠంవరణస్రజైవ. 79

య ఇతి. హేభైమి మఘోన ఇంద్రస్య యః కంఠస్త్వద్దర్శనాయాం విషయేహృదాప్రేర్యమాణోపి హ్రియమేవాగోపరాధమాపత్ హీనస్యాధికం ప్రతియాచ్ఞా సంకోచోప్యపరాధ ఏవేతిభావః - స్వయంవరస్థానజుషః స్వయంవరాయాగతస్య క్విప్, అస్యేంద్రస్య తమపరాధినం కంఠంవరణస్రజా భర్తృవరణమాలికయైవ బధాన ఈదృశాపరాధినామీదృగ్బంధ ఏవదణ్డ ఇతిభావః సర్వథాలజ్జాం విహాయ ప్రార్థనాంయత్వతో మహేంద్రస్య మనోరథపూరణం కార్యమితి తాత్పర్యార్థః.

నైనంత్యజక్షీరధిమంథనాద్యై రస్యానుజాయోద్గమితామరైః శ్రీః,
అస్మైవిమథ్యేక్షురసోదమన్యాం శ్రామ్యంతునోత్థాపయితుంశ్రియంతే.

నేతి. హేభైమి - ఏనమింద్రంనత్యజ, తథాహి - యైరమరైః అస్యేంద్రస్య అనుజాయ ఉపేంద్రాయ తాదర్థ్యే చతుర్థీ-క్షీరాణిధీయంతేస్మిన్నితి క్షీరధిః క్షీరోదధిః కర్మణ్యధికరణే చేతికిప్రత్యయః, తస్యమంథనాదుపాయాత్ మంథతేర్ల్యుడాదికస్యేదిత్వాన్నుమాగమః, శ్రీః రమా ఉద్గమితా ఉత్థాపితా తే అమరాః అస్మై ఇంద్రాయ పూర్వవచ్చతుర్థీ, ఇక్షురస ఏవోదకం యస్య తం ఇక్షురసోదకం సాముద్రం ఉదకస్యోద స్సంజ్ఞాయా మిత్యుదాదేశః- విమథ్యమథిత్వా అన్యాం శ్రియం ఉత్థాపయితుం నశ్రామ్యంతు నప్రయస్యంతు - ద్వితీయయాశ్రియా త్వయైవ ఉపేంద్రవదింద్రస్యాపి లక్ష్మీపతిత్వేతయోరవైషమ్యాయ దేవానాం లక్ష్మ్యంతర సంపాదనప్రయాసో నస్యాదితిభావః, అత్రామరాణాం లక్ష్మ్యంతరోత్పాదన ప్రయత్నాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః.

లోకస్రజిద్యౌర్దివిచాదితేయా అప్యాదితేయేషు మహాన్మహేంద్రః,
కింకర్తుమర్థీయదిసోపిరాగాజ్జాగర్తికస్యాకిమతః పరాపి. 81

లోకేతి. లోకస్రజి స్వర్గాదిలోకపఙ్క్తౌ-ద్యౌః స్వర్గో మహతీ దివిచ అదిత్యా అపత్యాని పుమాంస ఆదితేయాః దేవాః మహాంతః కృదికారాదక్తిన ఇతిఙీషంతాత్ స్త్రీభ్యోఢక్, ఆదితేయేష్వపి మహేంద్రో మహాన్ సమహేంద్రోపి రాగాత్కింకర్తుం సేవితుమర్థీ ఇచ్ఛుర్యది కింశబ్దస్యాస్యచాదిగణపఠితస్యనిపాతత్వాద్ధాతోః ప్రాక్ప్రయోగః, అర్థయతేరిచ్ఛార్థత్వాత్సమానకర్తృకేషు తుమున్ ఇతితుమున్, అతోస్మాదింద్రసేవ్యత్వాత్పరా కస్యాపి ఉత్కృష్టావస్థా చ జాగర్తిస్ఫురతికిం నజాగర్తీత్యర్థః అత్ర లోకాదిషుపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరస్యోత్కర్షోక్తేస్సారాలంకారః, ఉత్తరోత్తరముత్కర్షస్సార ఇతిలక్షణాత్.

పదంశతేనాప్యమఖైర్యదింద్ర స్తస్మిన్సతేయాచనచాటుకారః,
కురుప్రసాదంతవలంకురుష్వ స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ. 82

పదమితి. ఇంద్రః శతేనమఖైః మఖశతేనయత్పదమింద్రత్వలక్షణం స్థానమాప ప్రాప - సఇంద్రస్తస్మై పథాయతత్పదస్వీకారాయేత్యర్థః - తేతవయాచనేన ప్రార్థనయా చాటుకారః ప్రియంవదః జాతఇతిశేషః - నశబ్దశ్లోకేత్యాదినా టప్రత్యయనిషేధాత్కర్మణ్యణ్, ప్రసాదమనుగ్రహంమమ తదైంద్రంపదంస్వీకారకృతా అంగీకారవ్యంజకేనభ్రూవిటనక్రమేణ భ్రూవిక్షేపవ్యాపారేణ అలంకురుష్వ.

మందాకినీనందనయోర్విహారే దేవేభవే ద్దేవరిమాధవేచ,
శ్రియశ్శ్రియాంయాతరియచ్చసఖ్యాంతచ్చేతసాభావిని భావయత్వం.

మందాకినీతి. భావయతీతిభావిని విచారచతురే భైమి మందాకినీనందనయోర్విహారే క్రీడాయాంమాధవేదేవే ఉపేంద్రేదేవరిభర్తృభ్రాతరిసతి. ని. స్యాలాస్స్యుర్భ్రాతరఃపత్న్యాః స్వామినోదేవృదేవరావిత్యమరః, దివేర్ఋ ఇతిఋప్రత్యయః - శ్రియాం శ్రీదేవ్యాంయతతఇతియాతా తస్యాంయాతరిదేవృభార్యాయాం.ని. భార్యాస్తుభ్రాతృవర్గస్యయాతరస్స్యుఃపరస్పరమిత్యమరః-యతేర్వృద్ధిశ్చేతి ఋన్ప్రత్యయః, సఖ్యాంచసత్యాం యచ్ఛ్రేయోమహోత్కర్షః భవేత్ తత్ త్వం చేతసాభావయ విచారయ అయాచితోపనతం మహచ్ఛ్రేయోన పరిహర్తవ్యమిత్యర్థః, అత్రమందాకినీ నందనవిహారక్రియాయాః మాధవదేవృకత్వశ్రీయాతృకత్వ గుణయోశ్చసామస్త్యేన యౌగపద్యాత్సముచ్చయాలంకారభేదః. శ్లో. గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయఉదాహృతఇతి లక్షణాత్.

రజ్యస్వరాజ్యేజగతామితీంద్రాద్యాచ్ఞాప్రతిష్ఠాం లభసేత్వమేవ,
లఘూకృతస్వంబలియాచనేన తత్ప్రాప్తయేవామనమామనంతి.

రజ్యస్వేతి. హేభైమి - జగతాంరాజ్యే త్రైలోక్యాధిపత్యేరజ్యస్వఅనురక్తాభవ ప్రార్థనాయాంలోట్ రంజేఃస్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదం - ఇత్యేవంరూపాంయాచ్ఞాంప్రార్థనామేవప్రతిష్ఠాం గౌరవమింద్రాత్త్వమేవలభసే తథాహి తస్యత్రైలోక్యరాజ్యస్యప్రాప్తయేలాభాయబలేర్వైరోచనస్య యాచనేన లఘూకృత మల్పీకృతం స్వమాత్మానంయేనతం విష్ణుమపీతిశేషః వామనంహ్రస్వంలఘుంచామనంతి, యదర్థంవిష్ణోరపి యాచ్ఞాలాఘవంప్రాప్తం తదాహూయ దీయతే త్వేంద్రేణేత్యహో తేభాగధేయమిత్యర్థః, వ్యతిరేకేణ దృష్టాంతాలంకారః.

యానేవదేవాన్నమసి త్రికాలం నతత్కృతఘ్నీకృతిరౌచితీ తే,
ప్రసీదతానప్యనృణాన్విధాతుంపతిష్యత స్త్వత్పదయోస్త్రిసంధ్యమ్.

యానితి. హేభైమియాన్ సేవదేవానింద్రాదీన్ - త్రయఃకాలాఃయస్మిన్కర్మణితత్త్రికాలంయథాతథా - నమసి త్రిసంధ్యం నమస్కరోషీత్యర్థః - తేషాందేవానాంకృ

తఘ్నీకృతిస్తదీయప్రత్యుపకారపరిహారేణ కృతఘ్నీకరణం తేతవ ఔచితీఔచిత్యంన - తిసృణాం సంధ్యానాం సమాహారస్త్రిసంధ్యం - సంధ్యాత్రయేపీత్యర్థః - అత్యంతసంయోగేద్వితీయా - పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకత్వం - త్వత్పదయోఃపతిష్యతఃతాన్ దేవానప్యనృణాన్ విధాతుం ప్రతిప్రణామస్వీకారేణ అనృణాన్కర్తుంప్రసీదఇంద్రంవృణీష్వేత్యర్థః.

ఇత్యుక్తవత్యావిహితాదరేణ భైమీగృహీతామఘవత్ప్రసాదః,
స్రక్పారిజాతస్యఋతే నలాశాం వాసైరశేషామపుపూరదాశామ్.

ఇతీతి. ఇతీత్థముక్తవత్యాశక్రదూత్యా-ఆదరేణ విహితా సమర్పితా భైమ్యాగృహీతా స్వీకృతామఘవతః ప్రసాదోనుగ్రహభూతా నత్వవతంసత్వే నాభిమతేతి భావః, పారిజాతస్య స్రజ్మాలికా నలస్యాశాం తృష్ణాందిశంచ ఋతేవినా తస్యానస్య విపరీతశంకాకరత్వాదితిభావః. ని. ఆశాతృష్ణాదిశోరితివిశ్వః, యద్యపి-అన్యారాదితర్త ఇతిఋతేశబ్దయోగే పంచమ్యేవవిహితా తథాపిమతాంతరే ద్వితీయాప్యస్తీత్యాహుః-తథా ఫలతి పురుషారాధనమృత ఇతిప్రయోగశ్చ - అశేషామాశాందిశం సర్వా అపీత్యర్థః, జాతావేకవచనం-వాసైర్నిజవాసనాభి రపుపూరత్పూరితవతీ, పూరపూరణ ఇతిచౌరాదికస్యధాతోర్లఙ్లోపిత్వాన్నాగ్లోపి శాస్వృదితామిత్యుపధాహ్రస్వనిషేధః-అభ్యాసహ్రస్వః, * ద్వయోరప్యాశయోరభేదాధ్యవసాయా ద్వినోక్తిర్నివ్యాహ్యా.

ఆర్యేవిచార్యాలమిహేతికాపి యోగ్యంసఖిస్యాదితి కాచనాపి,
ఓంకారమేవోత్తరమస్తువస్తు మంగళ్యమత్రేతిచ కాప్యవోచత్. 87

ఆర్యఇతి. ఆర్యే భైమి ఇహేంద్రవరణే విచార్య అలంవిచారోన కర్తవ్యఇతి కాపిసఖీఅవోచత్ సఖి భైమియోగ్యమిదం యుక్తంస్యాదితి కాచనాప్యవోచత్ అత్ర ఓంకారోంగీకార ఏవమంగళ్యముత్తర ముత్తరరూపంవస్తు స్త్వితిచకాప్యవోచత్.

అనాశ్రవావః కిమహంకదాపి వక్తుంవిశేషః పరమస్తిశేషః,
ఇతీరితే భీమజయానదూతీ మాలింగదాలీశ్చ ముదామియత్తా. 88

అనాశ్రవేతి. హేసఖ్యః అహంకదాపివోయుష్మాకం అనాశ్రవా అవచనకారిణీ కిం పరంకింవక్తుం విశేష శ్చేషోక్తింవక్తవ్యశేషః కశ్చిదస్తీత్యర్థః, ఇతిభీమజయాభైమ్యాఈరితే ఉక్తేసతిదూతీమింద్రశంబలీ మాలీరైభమీ సఖీశ్చముదామియత్తామితి

* నాయంధాతురుపలభ్యతే ధాతుపాఠే, తస్మాదస్యోపపత్తిశ్చింత్యా సుధీభిః.

శ్చాలింగన్నప్రాపత్ స్వోక్తమంగీకృత్య తత్ర కించిద్వరదానమపేక్షత ఇతిభ్రాంత్యా తాసాం మహానానందోఽభూదిత్యర్థః.

భైమీంచదూత్యంచనకించిదాప మితిస్వయంభావయతోఽనలస్య,
ఆలోకమాత్రాద్యదితన్ముఖేందో రభూన్నభిన్నంహృదయారవిందం.

భైమీమితి. భైమీంచదూత్యంచ కించిత్కించనతయోరేకంచ – నాపంనప్రాపం – ఆప్ళ్ వ్యాప్తౌ లుఙి తేర్లజిమిప్, శ్రీరత్నలాభోమాభూత్పరోపకారోఽపి నసిద్ధఇత్యర్థః, ఇతిస్వయమాత్మనిభావయతో భైమీచిత్తచలనభ్రాంత్యాచింతయతో నలస్యహృదయమేవారవిందం తన్ముఖేందోః భైమీముఖచంద్రస్యాలోకమాత్రాద్దర్శనమాత్రాత్ప్రకాశమాత్రాచ్చ. వి. ఆలోకాదర్శనోద్యోతావిత్యమరః, భిన్నంవిదీర్ణంవికసితంచనాభూద్యది నాభూత్కిం తదాతన్ముఖదర్శనాదనయా విశ్వాస్యహతోఽస్మీతివిదీర్ణహృదయోఽభూదిత్యర్థః, ఇందుప్రకాశాత్కథమరవిందవికాస ఇతి విరోధశ్చధ్వన్యతే.

ఈషత్స్మితక్షాళితసృక్విభాగా దృక్సంజ్ఞయావారితతత్తదాళిః,
సన్రిజానమస్కృత్యతయైవశక్రం తాంభీమభూరుత్తరయాంచకార.

ఈషదితి. భీమభూఃభైమీ ఈషత్స్మితేన మందహాసేన క్షాళితౌధౌతౌసృక్విణీఓష్ఠప్రాంతావేవ భాగౌయయాసాసతీ. ప్రాంతావోష్ఠస్యసృక్విణీఇత్యమరః, దృక్సంజ్ఞయైవవారితానిషిద్ధాస్తాస్తాః పూర్వోక్తవిరుద్ధప్రలాపిన్యః ఆళయస్సఖ్యః యయాసాచసతీతయేంద్రదూతీదత్తయా ప్రజాసహైవ వృద్ధోయూనేతినూత్రకారప్రయోగాదేవజ్ఞాపకాత్సహశబ్దాప్రయోగేపి సహార్థేతృతీయా, శక్రంనమస్కృత్య ప్రజంశక్రంచనమస్కృత్యేత్యర్థః, నతుతామవతంసీకృత్య – తచ్చనలస్యజీవాతురితిభావః–తామింద్రదూతీముత్తరయాంచకార ఉత్తరమాచష్ట తత్కరోతితదాచష్ట ఇతిణిచిలిట్.

స్తుతౌమఘోనస్త్యజసాహసిక్యంవక్తుంకియత్తం యదివేదవేదః,
పృథోత్తరంసాక్షిణిహృత్సునృణా మజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి మమాపితస్మిన్.

స్తుతావితి. హేదూతిమఘోనఇంద్రస్య స్తుతౌవిషయే సాహసిక్యం సాహసమవిమృశ్యకారిత్వంత్యజ – నస్తుహీత్యర్థః–కుతః– అశక్యత్వాదిత్యాహ, తంశక్రం కియదల్పంవక్తుం వేదయతీతివేదః సయదిశ్రుతిరేవవేత్తినాన్యః అతస్తూష్ణీమేవేతిభావః, తర్హికిమస్యోత్తరం తత్రాహ – నృణాం హృత్సువిషయే సాక్షిణి సాక్షిభూతే సాక్షాద్ద్రష్టరిసంజ్ఞాయామితి ఇనిప్రత్యయః–తస్మిన్ మఘోని అజ్ఞాత్ర్యానజ్ఞాన్ విజ్ఞాపయతి విబోధయతీతి తథోక్తం మమసంబంధ్యుత్తర మపివృథా అజ్ఞస్యోత్తరాకాంక్షా న సర్వజ్ఞస్యేతిభావః.

ఆజ్ఞాంతదీయామనుకస్యనామ
నకారపారుష్యముపైతుజిహ్వా,
ప్రహ్వాతుతాంమూర్ధ్నినిధాయమాలాం
బాలాపరాధ్యామివిశేషవాగ్భిః. 92

తథాప్యవినయపరిహారాయ కించిద్విజ్ఞాపయామీత్యాహ. ఆజ్ఞామితి. తదీయామైంద్రీమాజ్ఞామనుతాముద్దిశ్యకస్యనామజిహ్వా నకారోనఇత్యుచ్చారమేవపారుష్యముపైతు ప్రతిషేధరౌక్ష్యంభజేత్ – నకోపితదాజ్ఞోల్లంఘనసాహసికోఽస్తీత్యర్థః – కింతు బాలాశిశురహం ప్రహ్వానమ్రాసతీతామాజ్ఞామేవ మాలాంమూర్ధ్నినిధాయ విశేషవాగ్భిరతివాదైరపరాధ్యామి అపరాధం కరోమి సచ బాలచాపలత్వాత్సోఢవ్య ఇతిభావః.

తపఃఫలత్వేనహరేఃకృపేయ మిమంతపస్యేవజనంనియుంక్తే,
భవత్యుపాయంప్రతిహిప్రవృత్తా వుపేయమాధుర్యమధైర్యసజ్జి. 93

తపఇతి. తపఃఫలత్వేన ఇంద్రోపాసనారూపస్య తపసః ఫలత్వేనోపలక్షితాఫలభూతేత్యర్థః ఇయం మత్పరిజిఘృక్షారూపాకృపా – హరేరింద్రస్య ఇమంజనం మాం తపస్యేవ పునరపీంద్రోపాసనాయామేవనియుంక్తే– ప్రేరయతి–ప్రోపాభ్యాంయుజేరితి సూత్రే స్వరాద్యంతోపసర్గాదితివక్తవ్యమితివార్త్తికాదాత్మనేపదం, ననుమహాదేతత్ఫలంప్రాప్తం కింతపసేత్యాశంక్య సత్యంతదేన స్వామకస్తుమిత్యాహ, భవతీతి. హియస్మాదుపాయం ప్రతిప్రవృత్తౌ సాధనగోచరప్రవృత్తౌవిషయే ఉపేయస్య సాధ్యస్యమాధుర్యంస్వాదుత్వమేవ అధైర్యమస్థైర్యం సజ్జయతి కారయతీత్యధైర్యసజ్జిభవతి–పునస్సాధనప్రవృత్తిచాపలంకారయతీత్యర్థః, సిద్ధాన్నోపస్కార ప్రవృత్తికల్పేయంప్రవృత్తిరితిభావః.

శుశ్రూషితాహేతదహంతమేవ పతింముదేపివ్రతసంపదేపి,
విశేషలేశోయమదేవదేహ మంశాగతంతుక్షితిభృత్తయేహ. 94

ఫలితమాహ. శుశ్రూషితాహఇతి. తత్తస్మాదర్థిత్వాదహంతమింద్రమేవ పతింశుశ్రూషితాహేసేవిష్యే. వి. శుశ్రూషాశ్రోతుమిచ్ఛాయాం.పరిచర్యావధానయోరితివిశ్వః జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సన ఇతిశృణోతేస్సన్నంతాత్తజిలుట్, హఏతీతిథాసస్సకారస్యహకారః, కింతుముదేపిసంతోషాయచవ్రతసంపదేపి పాతివ్రత్యసంపత్త్యర్థంచ క్షితిభృత్తయా రాజత్వేన ఇహాకస్మింశ్చిన్నరేఅంశేన మాత్రయా ఆగతమవతీర్ణం. శ్లో. అష్టాభిశ్చసురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృప ఇతిస్మరణాత్ – అతఏవ అదేవదేహం

దేవదేహరహితం మానుషవిగ్రహం సంతం నతుసాక్షాదితి శేషః - అయం విశేషలేశోల్పి యాక్ భేదః సచషోఢవ్యః అన్యథామే వ్రతలోపస్స్యాదితిభావః.

అశ్రౌషమిన్ద్రాదరిణీగిరస్తే సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః,
స్వంప్రాగహం ప్రాదిషినామరాయ కింనామతస్మై మనసానరాయ.

కథంవ్రతలోపస్తదాహ. అశ్రౌషమితి. హేఇంద్రదూతి సతీవ్రతస్య పతివ్రతాధర్మస్య అతిప్రతిలోమాః అత్యంతప్రతికూలాః అతఏవతీవ్రాః దుశ్శ్రవాశ్చ తేతవగిరః ఇంద్రే ఆదరిణీ ఆదరవతీ అశ్రౌషం ఇంద్రో మహతీదేవతేతి భయభక్తిభ్యామశ్రౌషం-నతురాగాదితిభావః, శ్రుణోతేర్లుఙిమిప్-కథంతర్హితమేవపతిం భజిష్యామీత్యుక్తం తత్రాహ, ప్రాక్పూర్వమహం స్వమాత్మానం అమరాయ దేవతాత్మనే తస్మై ఇంద్రాయ నప్రాదిషినప్రాదాంనామ.కింతునరాయ నరరూపిణే లరయోరభేదాన్నలరూపాయచ తస్మై మనసా ప్రాదిషి దదాతేర్లుఙితఙ్,స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః, అతస్సాక్షాదింద్రభజనే మమవ్రతలోపస్స్యాదేవేత్యర్థః.

తస్మిన్విమృశ్యైవవృతేహృదైషా
నైందీదయామామనుతాపికాభూత్,
నిర్వాతుకామంభవసంభవానాం
ధీరంసుఖానామవధీరణేవ. 96

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ నరే హృదాహృదయేన విమృశ్యైవవృతే సతిఇదమేవ సాధ్వితిసమ్యఙ్నిశ్చిత్యైవ వృతేసతీత్యర్థః - ఏషాఐంద్రీ దయాపరిజిఘృక్షా లక్షణాకృపా నిర్వాతుకామం మోక్షుకామం ఇదమేవ సాధ్వితినిశ్చిత్య మోక్షేప్రవృత్తమిత్యర్థః ని.ముక్తిఃకైవల్యనిర్వాణమిత్యమరః, ధీరంనిర్వికారచిత్తం విద్వాంసం భవసంభవానాం సుఖానాం అవధీరణా సాంసారికసుఖసన్న్యాస ఇవమామనుతాపికా హాకష్టమసాధుకృతమితి మమ పశ్చాత్తాపకారిణీ నాభూత్ - ఆకేనో ర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరితిషష్ఠీ ప్రతిషేధాత్కర్మణిద్వితీయా.

వర్షేషు యద్భారతమార్యధుర్యా
స్తువంతి గార్హస్థ్యమివాశ్రమేషు,
తత్రాస్మిపత్యుర్వరివస్యయాహం
శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మలిప్సుః. 97

విమృశ్యవృత ఇత్యుక్తమ్ అథైనంవిమర్శప్రకారమేవ శ్లోకచతుష్టయేనాహ-వర్షేష్విత్యాది. ఆర్యధుర్యా ఆర్యశ్రేష్ఠాః - ఆశ్రమేషు బ్రహ్మచర్యాదిషు చతుర్షు గార్హస్థ్యంగృహస్థాశ్రమమివ-వర్షేష్విళావృతాదిషు నవసుయద్భారతంవర్షం స్తువంతిప్రశంసంతి - తత్రభారతవర్షే అహంపత్యుర్వరివస్యయా శుశ్రూషయా. ని. వరివస్యాతుశుశ్రూషేత్యమరః, వరివశ్యతేః క్యజంతా దప్రత్యయాదిత్యకారప్రత్యయేటాప్. శర్మోర్మిభిః సుఖపరంపరాభిః కిమ్మీరితంచిత్రితం తత్సహచరం ధర్మంలిప్సుర్లబ్ధుమిచ్ఛురస్మి. ని. శర్మశాతసుఖానిచఇతి, చిత్రకిమ్మీరకల్మాష శబలైతాశ్చకర్బుర ఇతిచామరః.

స్వర్గేసతాంశర్మ పరంనధర్మా భవంతి భూమావిహతచ్చతేచ,
ఇష్ట్యాపితుష్టిస్సుకరాసురాణాం కథంవిహాయత్రయమేకమీహే. 98

నమస్వర్గేపిసుఖధర్మాస్త ఇత్యత ఆహ. స్వర్గఇతి. స్వర్గేసతాం స్వర్గవాసినామిత్యర్థః శర్మపరంసుఖమేవధర్మాస్సుకృతానినభవంతి - ఇహాస్యాంభూమౌతచ్ఛర్మచతేచ ధర్మాశ్చభవంతి సంభవంతి, కించఇహఇష్ట్యాయాగేనసురాణాంతుష్టిరపిసుకరాసంపాద్యా ఏవంసతికథం త్రయంశర్మధర్మ తుష్టిరూపంవిహాయైకం సుఖమీహే-నచైతత్ప్రేక్షావత్కృత్యమితిభావః తస్మాత్స్వర్గాదపి భూలోకఏవ శ్లాఘ్య ఇత్యర్థః.

సాధోరపిస్వఃఖలుగామితాధో గామీసతు స్వర్గమితఃప్రయాణే,
ఇత్యాయతించింతయతోహృది ద్వేద్వయోరుదర్కఃకిముశర్కరేవ.

ఇతోపికారణాద్భూలోక ఏవశ్రేయానిత్యాహ. సాధోరితి. కించసాధోస్సుకృతినోపిస్వః స్వర్గాదధోగామితా గమిష్యత్తాఖలు. ససాధురితోస్మాద్భూలోకాత్ప్రయాణేతు స్వర్గంగామీగమిష్యతి. శ్లో. తేపుణ్యమాసాద్య సురేంద్రలోకమశ్నంతి దివ్యాన్ దివిదేవభోగాన్,తేతంభుక్త్వా స్వర్గలోకంవిశాలం క్షీణేపుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతీతి గీతావాక్యాత్ - భవిష్యతిగమ్యాదయ ఇతిగామిశబ్దస్య భవిష్యదర్థతా, ఆకేనోరితిషష్ఠీప్రతిషేధాత్కర్మణి ద్వితీయా-ఇతీత్థమాయతిముత్తరకాలం. ని. ఉత్తరః కాల ఆయతి రిత్యమరః, హృదిచింతయతో వివేకినః ద్వయోస్స్వర్భూలోకయోః ఉదర్క ఉత్తరఫలం. ని. ఉదర్కః ఫలముత్తరమిత్యమరః, ద్వేశర్కరేనకిము - శర్కరేఏవేత్యర్థః - ఏకాశర్కరాశిలాశకలప్రాయామృత్ అపరాత్విక్షువికారః తత్రక్రమాద్ద్వావప్యుదర్కౌద్వే శర్కరేతత్కల్పావిత్యర్థః అతఏవనిదర్శనాలంకారభేదః. ని. శర్కరాఖండవికృతావుపలాకర్పరాంశయోరితివిశ్వః.

ప్రక్షీణఏవాయుషికర్మకృష్టే నరాన్నతిష్ఠత్యుపతిష్ఠతేయః,
బుభుక్షుతేనాకమపథ్యకల్పం ధీరస్తమాపాతసుఖోన్ముఖంకః. 100

ప్రక్షీణఇతి. కించయోనాకఃకర్మకృష్టేకర్మార్జితే ఆయుషిప్రక్షీణేసత్యేవనరాన్మనుష్యానుపతిష్ఠతే సంగచ్ఛతి తిష్ఠతి సతినోపతిష్ఠతే ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినాసం

తికరణేతజ్, అపాతే ప్రారంభే సుఖోన్ముఖం సుఖప్రవణం - నతుపరిణామ ఇత్యర్థః అత ఏవ అపథ్యకల్పం అపథ్యాన్నసదృశంతం నాకం స్వర్గం ధీరో ధీమాన్ కో బుభుక్షతే భోక్తుమిచ్ఛతి - అపథ్యాన్నభోజనవదాసన్నమరణాధికారం నాకభోగం కో నామాపేక్షత ఇత్యర్థః.

ఇతీంద్రదూత్యాం ప్రతివాచమర్ధే ప్రత్యూహ్య సైషాభిదధే వయస్యాః,
కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మ్యా జితాపనిద్రద్దళపంకజాస్యాః. 101

ఇతీతి. సైషా భైమీ ఇతీత్థమింద్రదూత్యాం విషయే ప్రతివాచం ప్రత్యుత్తరం అర్ధే ప్రత్యూహ్య మధ్యేమధ్యే నిరుధ్య అసమాప్యైవేత్యర్థః, ఉపసర్గాద్ధ్రస్వ ఊహతేరితి హ్రస్వః, కించిద్వివక్షయా కించిద్వక్తుమిచ్ఛయా ఉల్లసతః స్ఫురతః ఓష్ఠస్య లక్ష్మ్యా శోభయా జితమపనిద్రద్దళం వికసత్పత్రం యస్య తత్ - అపనిపూర్వాద్ద్రాతే శ్శతృప్రత్యయః - తచ్ఛతత్పంకజం చ తదివ ఆస్యం యాసాం తా వయస్యాస్సఖీః - అభిదధే ఉవాచ - దధాతేః కర్తరి లిట్ తజ్.

అనాదిధావిస్వపరంపరాయా హేతుస్రజస్స్రోతసి వేశ్వరేవా,
అయత్తధీరేషజనస్తదార్యాః కిమీదృశః పర్యనుయుజ్య కార్యః. 102

అనాదీతి. హే ఆర్యాః.- ఏషజనః అనాదియథాతథాధావిన్యాః ప్రవహంత్యాస్స్వపరంపరాయాస్స్వదేహపరంపరాయా ఇత్యర్థః - తత్సంబంధిన్యాః హేతుస్రజః హేతుభూతకర్మపరంపరాయాః స్రోతసి ప్రవాహే వా. శ్లో. బుద్ధిః కర్మానుసారిణీతి వచనాత్ - ఈశ్వరే వా - ఏష ఏవకారయితేతి శ్రుతేః - అయత్తధీః - నతుస్వాధీనబుద్ధిరిత్యర్థః - నిరీశ్వర సేశ్వరమతభేదాత్పక్షద్వయోక్తిః, తత్తస్మాత్ - ఈదృశః పరతంత్ర ఏషజనః పర్యనుయుజ్యోపాలభ్య - కిం కార్యః కారయితుం శక్యః - కారయతేరచోయత్, అతః స్వయమపి దైవపరతంత్రా న పర్యనుయోజ్యేతి భావః.

నిత్యంనియత్యాపరవత్యశేషే కస్సంవిదానోప్యనుయోగయోగ్యః,
అచేతనాసాచనవాచమర్హేద్వక్తాతువక్తి శ్రమకర్మభుక్తే. 103

నను దైవపారతంత్ర్యేపి మూఢః పర్యనుయోజ్యః విద్వాంస్తు పర్యనుయోజ్య ఏవేత్యాశంక్యాహ. నిత్యమితి. అశేషే జనే నిత్యం సర్వదా నియత్యా దైవేనపరవశే పరతంత్రే సతి - సంవిదానో విద్వానపి - సమోగమృచ్ఛీత్యత్ర విదిప్రచ్ఛీత్యాదినా విదేరాత్మనేపదం - కః అనుయోగయోగ్యః ఉపాలంభార్హః - విద్వానపి నియతేరలంఘ్యత్వాదితి భావః - తర్హి నియతిరేవ పర్యనుయుజ్యతాం తత్రాహ - అచేతనా సా నియతిశ్చ వాచం పర్యనుయోగం నార్హేత్ - అచేతనోపాలంభస్యారణ్యరుదితకల్పత్వాదితి భావః -

తథాప్యుపాలంభే దోషమాహ, వక్తా అచేతనోపాలబ్ధాతు వక్తిః స్యశ్రమః శ్రాంతిరేవ క్రియత ఇతి కర్మ వాగ్వ్యాపారఫలం తద్భుక్తే - వాగ్విజ్ఞాపనాదన్యత్ఫలం న కించిదస్తీత్యర్థః.

క్రమేళకం నిందతి కోమలేచ్ఛుః క్రమేళకః కంటకలంపటస్తమ్,
ప్రీతౌ కయోరిష్టభుజోస్సమాయాం మధ్యస్థతా నైకతరోపహాసః. 104

నను సురేంద్రం విహాయ నలస్వీకారే జగత్యుపహాస్యతా స్యాత్తత్రాహ. క్రమేళకమితి. కోమలమిచ్ఛుః కోమలేచ్ఛుః మృద్వాహారి గజాశ్వాదిః - నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాన్మధుపిపాసువద్ద్వితీయాసమాసః - క్రమేళకముష్ట్రం నిందతి. ని. ఉష్ట్రే క్రమేళకమయమహాంగా ఇత్యమరః - కంటకేషు లంపటో లోలుపః క్రమేళకః. ని. లోలుపం లోలుభం లోలం లంపటం లాలసం విదురితి హలాయుధః - తం కోమలేచ్ఛుం నిందతి - ఇష్టభుజోస్తయోర్ద్వయోః ప్రీతౌ తుష్టౌ సమాయాం తత్ర ఏకతరస్యోపహాసో మధ్యస్థతా మాధ్యస్థ్యం న - యస్య యదిష్టం తుష్టికరం చ తస్య తత్ర ప్రవృత్తౌ సర్వస్యాప్యాత్మదృష్టాంతేన సంతోష్టవ్యత్వే ప్యుపహసంతః స్వయమేవ పహాస్యా భవంతీతి భావః.

గుణాహరంతోపి హరేర్నరం మే నరోచమానం పరిహారయంతి,
నలోకమాలోకయథాపవర్గాత్త్రివర్గమర్వాంచమముఞ్చమానం.

నను నళాదపి గుణాధికే హరౌ కథమరుచిరత ఆహ.— గుణా ఇతి. సత్యం హారం తోపి మనోహారంతోపి హరేర్గుణాః మే మహ్యం రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ-ఇతి చతుర్థీ - రోచమానం మనోహారంతం నరం న పరిహారయంతి న మార్జయంతి కుతః - అపవర్గాన్మోక్షాదర్వాంచ మపకృష్టం త్రివర్గం ధర్మార్థకామానముంచమానమత్యజంతం లోకం నాలోకయథ నపశ్యథేతి కాకుః - నగుణమపేక్షతే రాగప్రవృత్తిరితి భావః - దృష్టాంతాలంకారః.

ఆకీటమాకైటభవైరితుల్యస్స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః,
భిన్నస్పృహాణాం ప్రతిచార్థమర్థద్విష్టత్వమిష్టత్వమపవ్యవస్థమ్.

నను మహేంద్రం ప్రాప్యకృతకృత్యా భవ కిం నలప్రార్థనయా దుఃఖయసీత్యత ఆహ.- ఆకీటమితి. ఆకీటం కీటాదారభ్య - ఆకైటభవైరి తత్పర్యంతం ఉభయత్రాప్యభివిధావవ్యయీభావః, స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః కృతార్థత్వాభిమానస్తుల్యస్సాధారణః - మమాప్యభీష్టలాభాత్కృతకృత్యతా నేంద్రలాభాదిత్యర్థః - తర్హింద్ర ఏవేష్యతామిత్యత ఆహ - భిన్నస్పృహాణాం భిన్నరుచీనాం జనానామర్థమర్థం ప్రతి ప్రత్యర్థం - ద్విష్టత్వమిష్టత్వం చ ద్వయమపగతావ్యవస్థా ఘటత్వపటత్వాదివత్ప్రతి

నియమోయస్య తదవ్యవస్థమవ్యవస్థితం - అపిత్వాపేక్షికం - తస్మాదింద్రోపి మయానేష్యతేకోదోష ఇత్యర్థః.

అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపదంధుంబంధుర్యదిస్యాత్ప్రతిబంధుమర్హః,
జోషంజనః కార్యవిదస్తువస్తుపృచ్ఛాభ్యనిజేచ్ఛాపదవీంముదస్తు. 107

అగ్రాధ్వేతి. అగ్రంచాసా వధ్వాచేతి సమానాధికరణ సమాసః - అతఏవ - హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయోర్గుణగుణినోర్భేదా భేదావితివామనః-తస్మిన్నగ్రాధ్వనిపురోమార్గేజాగ్రత్ - స్ఫురత్ - ఆసన్న ఇతియావత్ - సచాసౌ నిభృతానియతా ఆపదేవాంధుః కూపః. ని. పుంస్యేవాంధుః ప్రహిఃకూప ఇత్యమరః - తం ప్రతిబంధు మర్హోనివారయితుం శక్తోబంధుస్స్వాద్య దిసజనోబంధుజనః కార్యవిత్కార్యజ్ఞోపి - ప్రశ్నపర్యంతం జోషమస్తు తూష్ణీమాస్తాం - నతుమాంనివారయేదిత్యర్థః - కుతస్తర్హితేకార్యవిజ్ఞానంతదాహ - ముదఃశ్రేయసః పదవీంతునిజేచ్ఛైవపృచ్ఛాభ్య ప్రష్టవ్యా - సైవమేప్రతివర్తికా నాన్యః కశ్చిదస్తీత్యర్థః - వస్తుసత్యం అయమేవ పరమార్థ ఇత్యర్థః - పృచ్ఛేర్ద్వికర్మకత్వా దప్రధానేకర్మణి బుహలోర్ణ్యత్.

ఇత్థంప్రతీపోక్తిమతింసఖీనాం విలుప్యపాండిత్యబలేనబాలా,
అపిశ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిందూతీం బభాషేద్భుతలోలమాలిమ్.

ఇత్థమితి. బాలా భైమీ ఇత్థంసఖీనాం ప్రతీపోక్తిమతిం ప్రతికూలోక్తిబుద్ధింపాండిత్యబలేన ప్రాగల్భ్యవలంబేన విలుప్యనిషిధ్యశ్రుతాః స్వర్పతిమంత్రిణః శక్రసచివస్య బృహస్పతేస్సూక్తయోవాదోయయాతామపి అహరాదీనాంపత్యాదిష్వితిరేఫాదేశః, అద్భుతేనఆహోబృహస్పతేరపి ప్రగల్భత్వాశ్చర్యేణలోలమాలింకంప్రశిరసంశిరః కంపయంతీమిత్యర్థః - దూతీంబభాషే.

పరేతభర్తుర్మనసైవదూతిం నభస్వతైవానిలసఖ్యభాజః,
త్రిస్రోతసైవాంబుపతేస్తదాశుస్థిరాస్థమాయాతవతీంనిరాస్థమ్.

పరేతేతి. మనసైవఆకర్షకేణేతి శేషః ఆగమనసాధనేనేత్యర్థః - ఏవంవాయుగంగయోరపిద్రష్టవ్యం - పరేతభర్తుర్యమస్యదూతీం నభస్వతావాయునైవఅనిలసఖ్యభాజోగ్నేర్దూతీం త్రిస్రోతసాగంగయైవ అంబుపతేర్వరుణస్యదూతీం స్థిరాస్థంస్పృహాభినివేశం యథాతథాఆశుశీఘ్రమాయా తవతీంసతీంతదా ఆగమనక్షణఏవనిరాస్థంపర్యహార్షం అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఙిత్యస్యతేర్లుఙిచ్లేరఙాదేశః - అస్యతేస్థుక్, యమాదిదూత్యోదూరాదేవనిరస్తాః ఇంద్రగౌరవాత్త్వయా ఏతావంతంకాలం సముభాషిషీత్యర్థః - అత్రమనోవాయుగంగానాం క్రమాద్యమాదిభిధేయత్వేనతత్ప్రియార్థంతాభిరేవాతి వేగవతీభిరానీతా ఇత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

భూయోర్థమేనంయదిమాంత్వమాత్థ తదాపదావాలభసేమఘోనః,
సతీవ్రతైస్తీవ్రమిమంతుమంతుమంతః పరంవజ్రిణిమార్జితాస్మి. 110

భూయఇతి. హేశక్రదూతిత్వంభూయః పునరేనమర్థమింద్రంవృణీష్వేత్యముమర్థంమామాత్థబ్రూషేయది - బ్రువఃపంచానామిత్యాదితాసిపస్థాదేశే బ్రువఆహాదేశః, ఆహస్థఇతిహకారస్య థకారాదేశః - తదామఘోనఃపదావంఘ్రి. ని. పదంఘ్రిశ్చరణోస్త్రియామిత్యమరః - అలభసేస్పృశసి - వజ్రిణిఇంద్రేవిషయే అంతరంతరంగేపరంశ్రేష్ఠంగుణత్వేన గృహ్యమాణమిత్యర్థః - ఇమంతీవ్రందుస్సహం మంతుంనిజాజ్ఞోల్లంఘనాపరాధం. ని. ఆగోపరాధోమంతుశ్చేత్యమరః, సతీవ్రతైః పతివ్రతానియమైః మార్జితాస్మిమార్జిష్యామి - మృజేర్లుటిమిప్ - పతివ్రతాధర్మజ్ఞస్సర్వజ్ఞోభగవాన్ మఘవామామస్మాదపరాధాత్త్రాస్యత ఇత్యర్థః.

ఇత్థంపునర్వాగవకాశనాశాన్మహేంద్రదూత్యామపయాతవత్యామ్,
నివేశలోలంహృదయంనళస్య జీవఃపునఃక్లీబమివప్రబోధః. 111

ఇత్థమితి. ఇత్థముక్తప్రకారేణపునర్వాగవకాశనాశా ద్భూయోవచనావకాశనివృత్తేః - ఇంద్రదూత్యా ముపయాతవత్యాంగతాయాంసత్యాంనళస్యజీవోంతరాత్మాలోలంచలాంశంహృదయం క్లీబంమత్తం. ని. మత్తేశౌండోత్కటక్షీబాఇత్యమరః - క్షీబృమదే ధాతోః కర్తరిక్తః - అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతినిపాతనాత్సాధుః, ప్రబోధోవివేక ఇవపునర్వివేశ పునర్జాతఇవాభూత్ - తదానిశ్వాసఉచ్ఛ్వాసచేత్యర్థః.

శ్రవణపుటయుగేనస్వేన సాధూపనీతం
దిగధిపకృపయాత్తాదీదృశాత్సన్నిధానాత్,
అలభతమధుబాలారాగవాగుత్థమిత్థం
నిషధజనపదేంద్రః పాతుమానందసాంద్రః. 112

శ్రవణేతి. నిషధానాంజనపదానాం ఇంద్రోనలోదిగధిపానామింద్రాదీనాం కృపయాతిరోధాన శక్త్యనుగ్రహరూపయా ఆత్తాత్ప్రాప్తాదీదృశాత్సన్నిధానాదశాశ సాన్నిధ్యాత్స్వేనస్వకీయేన శ్రవణపుటయుగేన సాధూపనీతమర్పితమిత్థముక్తరీత్యాబాలాయాభైమ్యాః రాగవాగ్భ్యః అనురాగవచనేభ్యః ఉత్థాయస్యతత్తదుత్థం

మధుక్షౌద్రం - రసామృతమిత్యర్థః ఆనందసాంద్ర స్సుఖమయస్సన్ పాతుమలభత తత్పానంలబ్ధవానిత్యర్థః - శకధృషేత్యాది నాతుమున్వ్రిత్యయః.

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకార హీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువేజితేంద్రియచయంమామల్లదేవీ చయమ్,
షష్ఠః ఖండనఖండతోపిసహజాత్క్షోదక్షమేతన్మహా
కావ్యేచారుణినైషధీయచరితేసర్గోగమద్భాస్వరః. 113

శ్రీహర్షమితి. శ్రీహర్షమిత్యాది సుగతం - సహజాత్సోదరాత్ సమానకర్తృకాదిత్యర్థః ఖండన ఖండతః ఖండన ఖండాఖ్యా ద్గ్రంథాత్ - యద్వా - ఖండనం నామ గ్రంథః తదేవఖండః ఇక్షువికారః. ని. స్యాత్ఖండ శ్శకలేచేక్షు వికారమణిదోషయో రితివిశ్వః - తత స్తస్మాదపి క్షోదక్షమే సంఘర్షసహే షష్ఠస్సర్గః అగమత్ సమాప్త ఇత్యర్థః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ
కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితే
నైషధ వ్యాఖ్యానే
జీవాతుసమాఖ్యానే షష్ఠస్సర్గః.

END OF
TITLE